

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

О. А. РАХМАНОВ
С. С. БУЛЬБЕНЮК
М. Ю. МАНЕЛЮК

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ
(у 2-х книгах)

Навчальний посібник

УДК 60.51(4Укр)я73
ББК 316.2(075.8)
І-90

Рецензенти

В. І. Судаков, д.с.н., проф.
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
І. Й. Малій, д.е.н., проф.
(ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана)

Редакційна колегія факультету управління персоналом, соціології та психології

Голова редакційної колегії: Цимбалюк С. О., доц., д.е.н.

Відповідальний секретар редакційної колегії: Щетініна Л.В., доц., к.е.н.

Члени редакційної колегії: Артеменко С. Б., доц., к.соц.н.; Вільчинський Ю. М., проф., д.філос.н.; Гаєвська О. Б., проф., д.філос.н.; Деркач В. Л., доц., к. філос.н.; Колот А. М., проф., д.е.н.; Музичко Л. В., доц., к.психол.н.; Петюх В. М., проф., к.е.н.; Савенкова Л. О., проф., д.пед.н.; Сгадова В. В., проф., д.пед.н.; Смолянюк В. Ф., проф., д.політ.н.

*Рекомендовано до друку на засіданні кафедри політології та соціології ДВНЗ КНЕУ
Протокол № 1 від 08.10.2014 р.*

І-90 **Історія** соціології (у 2-х кн.) [Електронний ресурс] : навчальний посібник /
О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк. — К. : КНЕУ, 2017. — 279 с.
ISBN 978-966-926-159-5

В основу даного посібника покладені напрацювання вітчизняних соціологів з історії соціології – М. Захарченка, О. Погорілого, А. Ручки, В. Танчера, Н. Черниш та ін. Традиційна для даної дисципліни тематика суттєво доповнена важливою інформацією для розуміння становлення науки про суспільство. У навчальному посібнику простежуються головні етапи розвитку світової соціологічної думки від античності до початку нашого сторіччя. У роботі проаналізовано протосоціологічні ідеї мислителів стародавнього світу, середніх віків, нового часу, особливості виникнення і розвитку соціології як окремої науки. Значну увагу приділено аналізу наукових концепцій засновників світової соціології і основних напрямів теоретичної соціології та емпіричних досліджень XIX ст.

Курс історії соціології розрахований на набуття студентами системного знання про основні передумови і етапи виникнення, функціонування та розвитку соціологічної науки, про провідні тенденції її зміни, про найзначніші напрямки, течії і школи, що існували на зорі формування науки про суспільство.

УДК 60.51(4Укр)я73
ББК 316.2(075.8)

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

ISBN 978-966-926-159-5

© О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк,
М. Ю. Манелюк, 2017
© КНЕУ, 2017

КНИГА 1
«ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ
(від античних часів до XX ст.)»

Вступ	5
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Становлення і розвиток протосоціологічного знання (Бульбенюк С.С.)	
<i>Тема 1.</i> Історія соціології як наука	6
<i>Тема 2.</i> Соціальне знання архаїчних суспільств і Стародавнього Сходу	11
<i>Тема 3.</i> Виникнення і розвиток античної науки та її значення для пізнання соціальних процесів	18
<i>Тема 4.</i> Соціально-філософські проблеми суспільства і соціального пізнання в працях античних філософів	22
<i>Тема 5.</i> Соціально-економічна та політична обумовленість емпіричних досліджень в античних суспільствах	26
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Соціальне знання епохи Середніх віків і Відродження (Бульбенюк С.С.)	
<i>Тема 6.</i> Соціальне знання епохи Середньовіччя	30
<i>Тема 7.</i> Вплив творчості гуманістів Відродження на розвиток соціального пізнання	35
<i>Тема 8.</i> Становлення елементів соціологічного знання у XV–XVI ст.	39
<i>Тема 9.</i> Соціальні утопії Т.Мора і Т.Кампанелли	43
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. Соціальне знання епохи Нового часу (Манелюк Ю.М.)	
<i>Тема 10.</i> Особливості розвитку соціального знання нового часу	47
<i>Тема 11.</i> Соціальне знання англо-саксонського Просвітництва	53
<i>Тема 12.</i> Соціологічні концепції французького просвітництва	60
<i>Тема 13.</i> Елементи соціального знання у творчості німецьких просвітників	68
<i>Тема 14.</i> Розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень і методологічних проблем наукового знання XVII – поч. XIX ст.	74
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. Класичні соціологічні теорії середини XIX ст. (Рахманов О.А.)	
<i>Тема 15.</i> Виникнення і розвиток соціології	80
<i>Тема 16.</i> Огюст Конт і проект нової науки – соціології	86
<i>Тема 17.</i> Еволюціоністська соціологія Герберта Спенсера	90
<i>Тема 18.</i> Історична соціологія Алексіса де Токвіля	96
<i>Тема 19.</i> Органіцизм у соціології	100
<i>Тема 20.</i> Концепції соціального дарвінізму в соціології XIX ст.	105
<i>Тема 21.</i> Ідейно-теоретичні витoki марксистської соціології	110
<i>Тема 22.</i> Проблема суспільного розвитку в творчості Карла Маркса	115
<i>Тема 23.</i> Теорія класів і класової боротьби Карла Маркса	119
Висновки	124

КНИГА 2
«РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ В ХХ СТОЛІТТІ»

Вступ	125
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 5. Соціологічна думка в Європі наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. (Бульбенюк С.С.)	
<i>Тема 24.</i> Емпіричні соціальні дослідження в Англії наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст.	126
<i>Тема 25.</i> Емпіричні соціальні дослідження у Франції та Німеччині ХІХ – початку ХХ ст.	131
<i>Тема 26.</i> Психологічний напрям у соціології ХІХ – початку ХХ ст.	137
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 6. Класична соціологія на зламі ХІХ – ХХ ст. (Рахманов О.А.)	
<i>Тема 27.</i> Соціологічна концепція Ф.Тьоніса	143
<i>Тема 28.</i> Соціологічна концепція Г.Зімеля	148
<i>Тема 29.</i> Соціологія Еміля Дюркгейма.	157
<i>Тема 30.</i> Розуміюча соціологія Макса Вебера	166
<i>Тема 31.</i> Система соціології Вільфредо Парето.	174
<i>Тема 32.</i> Соціологія Вернера Зомбарта	181
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 7. Національні особливості розвитку соціології в ХХ ст. (Бульбенюк С.С.)	
<i>Тема 33.</i> Формування американської соціологічної традиції	185
<i>Тема 34.</i> Розвиток емпіричної соціології та масових опитувань у США.	190
<i>Тема 35.</i> Функціоналізм Британської школи культурної антропології.	195
<i>Тема 36.</i> Розвиток німецької соціологічної думки в період між 20-ми – 60-ми рр. ХХ ст.	200
<i>Тема 37.</i> Соціологічна думка Франції 20-х – 60-х рр. ХХ ст.	205
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 8. Основні соціологічні концепції середини ХХ ст. (Манелюк Ю.М.)	
<i>Тема 38.</i> Еволюціоністсько-реформістський підхід Р. Парка та соціологія міста.	210
<i>Тема 39.</i> Соціально-психологічна концепція Ф. Знанецького і У. Томаса	217
<i>Тема 40.</i> Інтегральна соціологія Пітирима Сорокіна	220
<i>Тема 41.</i> Інтеракціоністська соціологія	229
<i>Тема 42.</i> Структурно-функціональна соціологія Толкотта Парсонса	237
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 9. Розвиток теоретичної соціології в другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. (Манелюк Ю.М.)	
<i>Тема 43.</i> Функціоналізм Роберта Мертона	244
<i>Тема 44.</i> Теорія соціального обміну Джорджа Хоманса і Пітера Блау	251
<i>Тема 45.</i> Теорія конфлікту: Ральф Дарендорф, Л'юїс Козер	257
<i>Тема 46.</i> Феноменологічна соціологія і етнометодологія	264
<i>Тема 47.</i> Новітні напрями розвитку соціологічної теорії	270
Висновки	278

Історія соціології – це наука про виникнення, основні етапи розвитку й історичні форми та напрями соціологічного знання. Вона вивчає, як знання про суспільство та суспільні відносини виокремлюються з багатоманітності людського досвіду і набуває форми емпірично обґрунтованої наукової теорії, котра знаходиться у стані постійного розвитку і змін. Набуття соціологією статусу самостійної галузі наукового знання в середині XIX ст. не означає, що до цього часу суспільство не було об'єктом соціологічного пізнання. Знання про суспільство, його функціонування та зміни накопичувалися у філософських та історичних трактатах, у творах політиків і юристів, філософів, богословів і моралістів.

У широкому значенні до предмета історії соціології відносять вивчення теоретичних уявлень про суспільство, які передували виникненню соціології. Такі уявлення не завжди відповідають критеріям науковості у сьогоdnішньому розумінні, оскільки мають форму поглядів, ідей, учень тощо. Однак вони складають невід'ємну частину людського суспільного життя та культури. Тому історія соціології у широкому значенні слова включає історію соціологічної думки від античності до О. Конта або, як інколи говорять, протосоціологію. Корені соціологічної науки – «протосоціології» – сягають часів античності, а саме ідей Платона і Арістотеля, Геродота та ін. Іншим підґрунтям науки про суспільство соціально-філософські праці Т. Мора і Н. Макіавеллі, Б. Спінози і Г. Гроція, Т. Гоббса і Дж. Локка, Д. Віко і Й. Гердера, А. Сміта і Ш. Монтеск'є і багатьох інших мислителів минулого. Проте у вигляді окремої наукової галузі соціологія виникає лише у першій половині XIX ст. Автори посібника виступають прихильниками саме широкого розуміння об'єкта і предмета історії соціології. Звернення до минулого досвіду і його неупереджений, об'єктивний історичний аналіз набувають особливої ваги.

Виокремлення соціології у самостійну науку – це наслідок не лише поступу науки, а й бурхливих перетворень періоду визрівання буржуазного суспільства, радикальних змін у соціальній організації життя, без яких наука про суспільство була б незатребувана. Нова наука народжувалася під впливом епохальних зрушень у соціальній, політичній, економічній, інтелектуальній сферах. З'явилися нові феномени та процеси, які суттєво вплинули на формування соціології: урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм, новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація державного управління, індустріалізація.

Оскільки соціологічна наука формувалась у рідчизі певних традицій, а у витоках кожної з них стояли видатні, оригінальні мислителі, то цілком логічно репрезентувати історію соціології як персоніфіковану низку провідних ідей і підходів. Отже, саме так простежимо розвиток соціологічної думки від античності до кінця XIX ст.

Основні етапи розвитку світової соціологічної думки (від античних часів до XX ст.) авторських колективів розглядає у чотирьох змістових модулях Книги 1:

- 1) Становлення і розвиток протосоціологічного знання;
- 2) Соціальне знання епохи Середніх віків та Відродження;
- 3) Соціальне знання епохи Нового часу;
- 4) Класичні соціологічні теорії середини XIX ст.

В основу даного посібника покладені напрацювання вітчизняних соціологів з історії соціології – М. Захарченка, О. Погорілого, А. Ручки, В. Танчера, Н. Черниш та ін. Традиційна для даної дисципліни тематика суттєво доповнена важливою інформацією для розуміння становлення науки про суспільство. У навчальному посібнику простежуються головні етапи розвитку світової соціологічної думки від античності до початку нашого сторіччя. У роботі проаналізовано протосоціологічні ідеї мислителів стародавнього світу, середніх віків, нового часу, особливості виникнення і розвитку соціології як окремої науки. Значну увагу приділено аналізу наукових концепцій засновників світової соціології і основних напрямів теоретичної соціології та емпіричних досліджень XIX ст.

Курс історії соціології розрахований на набуття студентами системного знання про основні передумови і етапи виникнення, функціонування та розвитку соціологічної науки, про провідні тенденції її зміни, про найзначніші напрямки, течії і школи, що існували на зорі формування науки про суспільство.

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- засади, об'єкт і предмет, особливості періодизації історії соціології як науки про становлення та розвиток пізнання соціальних явищ;
- особливості розвитку протосоціології, становлення класичної соціології та тенденції і перспективи соціологічного знання у XXI ст.,

а також умітимете:

- виокремлювати особливості розвитку соціологічного знання, знаходити зв'язок його еволюції з історією людства та культурними традиціями;
- визначати місце історії соціології в структурі соціологічного знання;
- об'єктивно оцінювати значення історії соціології для розвитку сучасної соціологічної науки.

1.1. Об'єкт і предмет історії соціології

Соціологія, подібно до будь-якої науки, має свою історію, яка в загальних рисах являє собою еволюцію поглядів на розвиток суспільства. Процес осмислення суспільства, його соціального життя розпочався ще в додержавні часи існування людства. Вже у первісних, архаїчних суспільствах людина починає замислюватися про розвиток того соціуму, в якому вона живе, про своє місце і роль у ньому. Пізніше виникають перші уявлення про соціальну рівність і нерівність, про справедливість, про ідеальний стан суспільства. Усе це можна назвати протосоціологічним знанням. **Історія соціології** – це розділ соціологічної науки, в межах якого розглядаються процес її зародження, становлення, функціонування і розвитку.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Історія соціології покликана представити не просто загальну картину генезису прото (соціологічного) знання, але й систематизувати відомості про формування і функціонування напрямів, течій і шкіл, галузей і сфер, теорій і концепцій, парадигм і моделей, що визначають процес зміни усього масиву соціологічної науки.

В історії соціології як фахівців-соціологів, так і широкий загал цікавить передусім коло питань, пов'язане з найактуальнішими проблемами соціального розвитку людства і кожного окремого індивіда, що не втрачають своєї злободенності впродовж століть або навіть тисячоліть. Знання генезису (прото) соціологічної думки збагачує сучасну науку про суспільство, дозволяє систематизувати всю спадщину теоретико-дослідницької інформації соціального спрямування, накопиченої впродовж існування людської цивілізації. В історії соціології можна виокремити чимало концепцій і теорій надісторичного та наднаціонального характеру, що мають, перш за все, величезну загальногуманітарну та гносеологічно-евристичну цінність.

Об'єктом історії соціології є розгляд витоків соціологічної науки, закономірностей її генезису та вивчення основних етапів її розвитку. **Предметом історії соціології** як науки (навчальної дисципліни) є становлення уявлень про суспільство, які передували виникненню соціології як науки; вивчення історичного досвіду становлення і розуміння знання про суспільство; розгляд основних ідей фундаторів соціологічної науки та їхні значення і вплив на подальший розвиток соціології; генезу основних соціологічних теорій і концепцій; інституціалізації соціології як науки.

Метою вивчення історії соціології є формування системи знань про процес виникнення, основні етапи розвитку, історичні форми і напрями розвитку соціологічного знання. Реконструкція історичного становлення соціологічного знання дасть змогу дослідити процес виокремлення з людського досвіду знання про суспільство і набуття ним форми емпірично обгрунтованої наукової теорії.

Завдання історії соціології як науки (навчального курсу):

- ознайомити студентів з основними понятійно-категоріальними елементами курсу;
- дати студентам уявлення про становлення та розвиток пізнання соціальних явищ;
- розкрити особливості розвитку соціологічного знання, зв'язок його еволюції з історією людства;
- дати студентам уявлення про соціологічний підхід стосовно аналізу та періодизації історії соціології: критерії, етапи, особливості.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

знати	вміти
<ul style="list-style-type: none">– основні етапи розвитку теоретичного соціологічного знання;– історію виникнення і розвитку емпіричних соціальних обслідувань;– специфіку класичного етапу становлення соціології та її основних представників– специфіку сучасного етапу становлення соціології та її основних представників	<ul style="list-style-type: none">– працювати з підручниками і науковою соціологічною літературою, працювати з бібліографією і першоджерелами, користуватися науковою бібліотекою і ресурсами Інтернету;– аналізувати, узагальнювати, робити порівняльну характеристику персоналій, ідей та епох;– аналізувати, узагальнювати, робити порівняльну характеристику основних соціологічних теорій і концепцій;– використовувати набуті знання з курсу «Історія соціології» при вивченні соціологічних та інших суспільних дисциплін

1.2. Періодизація історії соціології: критерії, етапи, особливості

Ведучи мову про предмет історії соціології, потрібно у першу чергу з'ясувати хронологічні межі цього розділу соціологічного наукового знання. Адже питання про періодизацію історії соціології залишається одним з найбільш дискусійних і нині. Автори представленого посібника пропонують визначати початок розвитку соціального (протосоціологічного) знання часовими межами виникнення і становлення архаїчних суспільств та іригаційних (річкових) цивілізацій Стародавнього Сходу.

Розглядаючи найпоширеніші підходи до визначення нижніх меж зародження і виникнення соціального (протосоціологічного) знання, варто акцентувати увагу на таких трактуваннях означеної проблематики:

- 1) початок соціології слід вбачати вже у творчості найвидатніших мислителів Стародавнього світу – Платона й Арістотеля;
- 2) погляди на суспільство мислителів Стародавнього світу і Середньовіччя необхідно розглядати як передісторію соціології;
- 3) на роль «початку соціології» цілком можуть претендувати ідеї французьких авторів епохи Просвітництва.

У сучасній соціології прийнято вести мову про три різновиди критеріїв щодо періодизації історії соціологічного знання: часові, просторові та змістовні. Відповідно до першого критерію визначаються історичні етапи виникнення, утвердження і розвитку соціологічної науки протягом XIX–XX століть. За допомогою просторових критеріїв виділяються країни (континенти), в яких найактивніше розвивається соціологія в ті чи ті історичні періоди (етапи). Нарешті, звернення до змістовних критеріїв означає виокремлення різних напрямів, шкіл, течій, парадигм і найяскравіших представників (персоналістичний підхід). Спираючись на системний підхід, з урахуванням трьох різновидів критеріїв, світову історію соціології можна поділити на три періоди:

- 1) донауковий (протосоціологічний) – до початку XIX ст.;
- 2) класичний – з середини XIX до початку XX ст.;
- 3) сучасний – з 20-х років XX ст.

1.3. Генезис протосоціологічного знання та інституціалізація соціологічної науки

Протосоціологічне знання

I етап. Соціальне знання Стародавнього світу (від виникнення суспільства до IV ст. н.е.): міф і героїчний епос як основні форми знання (усвідомлення людини і суспільства як частини природи, відсутність яких-небудь наукових уявлень про суспільство; антропоморфізм);

наукова думка – Конфуцій, Платон, Арістотель, Полібій та ін. (ототожнення суспільства з державою, проведення переписів населення, практичне вивчення результатів економічної діяльності людини; створення ідеальних соціальних моделей держави і суспільства).

II етап. Погляди на суспільство в епоху Середньовіччя та добу Відродження (IV – початок XVII ст.):

теологія і теософія – Аврелій Августин, Тома Аквінський (обґрунтування виникнення і розвитку суспільства як результатів Божої волі, відсутність чітких уявлень про суспільство, заборона практичних наукових пошуків);

гуманізм і повернення до античної спадщини – А. Данте, Ф. Петрарка, Л. Валла та ін. (боротьба з теологією, розуміння людини як найвищої цінності, як центру всесвіту, необхідності її участі в управлінні суспільством і соціальних процесах нарівні з Богом);

соціальні утопії XVI – початку XVII ст. – Т. Мор, Т. Кампанелла (обґрунтування ідеального суспільства як суспільства соціальної справедливості та загальної рівності, без приватної власності та з чітким розмежуванням прав й обов'язків громад);

індивідуалістичні концепції кінця XVI – початку XVII ст. – Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій (дослідження проблеми місця особистості в соціальному середовищі, вивчення проблем політики і влади, детермінантів їх розвитку; концепція державного суверенітету; геополітична теорія; формування системи міжнародного права).

III етап. Соціологічні погляди Нового часу (друга половина XVII – початок XIX ст.):

натуралізм у XVII – на початку XIX ст. – Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є (розуміння виникнення соціальних явищ як наслідку розвитку явищ природи);

філософія історії XVII –XVIII ст. – Д. Віко, М.Ж. Кондорсе, Й.-Г. Гердер (філософське осмислення історії крізь призму розвитку соціальних об'єктів і явищ; становлення культурологічної теорії).

Інституціалізація соціологічної науки

Класичний період (30–90-ті рр. XIX ст.):

позитивізм 30–90-х рр. XIX ст. – А. Сен-Сімон, О. Конт (відмова від теоретичних надбань попередніх часів; відкидання філософії як способу пізнання, емпіричне дослідження соціальних фактів, що дають конкретне знання);

органіцизм 50–90-х рр. XIX ст. – Г. Спенсер, А. Шеффлс, О. Стронін (порівняння суспільства з живим організмом, розробка еволюціоністського підходу до вивчення соціальних явищ);

соціал-дарвінізм 70–90-х рр. XIX ст. – Л. Гумплович, У. Самнер (розуміння виникнення і розвиток соціальних явищ на основі теорії еволюції Ч. Дарвіна, боротьби «усіх проти усіх»);

расово-антропологічна школа – Ж.-А. Гобіно (обґрунтування нерівності рас внаслідок природно-антропологічних чинників);

соціологічна теорія марксизму – К. Маркс, Ф. Енгельс (теорія економічної детермінації усіх соціальних процесів; відстоювання ідей соціальної революції).

Період кінця XIX – початку XX ст. (90-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.):

соціологізм – Е. Дюркгейм (емпіричне вивчення соціальних фактів і їх теоретичне осмислення, дослідження соціального порядку та нестабільності, соціальної норми та патології, аномії суспільства);

«розуміюча соціологія» – М. Вебер (дослідження соціальних дій особистості та їх теоретичний аналіз, звернення соціології до особистості);

психологічні напрями – Г. Лебон, Ч. Кулі, Г. Тард, З. Фройд (вивчення соціальних явищ на основі психологічних детермінант).

Новітній період у розвитку соціології (30–70-ті рр. XX ст.):

Чиказька школа – Е. Берджес, Р. Маккензі, Ф. Знанецький (дослідження проблем взаємодії суспільства й індивіда, вивчення проблем міста та урбанізації);

Франкфуртська школа – Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Горкгаймер (критика буржуазного суспільства та повернення до теоретичних надбань марксизму, неомарксизм як соціальна теорія і соціальний рух);

структурний функціоналізм – Т. Парсонс, Р. Мертон (обґрунтування теоретичного осмислення соціального процесу, соціальної стабільності та структуризації суспільства; теорія соціальної системи);

конфліктологія – Л. Козер, Р. Дарендорф (обґрунтування конфлікту як необхідного чинника соціального прогресу, розгляд позитивних (конструктивних) функцій конфліктів у суспільстві).

Сучасний період у розвитку соціології (80-ті рр. XX ст. – сьогодні) – Е. Гідденс, П. Бурд'є, І. Валлерстайн (повернення до досліджень емпіричної соціології).

Резюме за змістом теми.

Історія соціології є окремою галуззю соціологічного знання, яка досліджує його зародження, становлення і розвиток і підпорядковується певним закономірностям і принципам наукового пізнання. Історія соціології – це не просте чергування ідей, відтворення їх у різних поєднаннях і комбінаціях, а відображення в термінах і поняттях, персоналіях і доктринах, що вказує на генезис соціально обумовленого знання в мінливих історичних умовах, під впливом різноманітних соціальних, економічних, політичних, культурних та інших факторів і чинників. Історія соціології є не тільки частиною загальної соціологічної теорії, вона є необхідною і важливою складовою соціально-гуманітарних досліджень, використовує увесь методологічний й евристичний потенціал соціології та суміжних наук.

? Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка історії соціології як окремої галузі соціологічного знання?
2. Що є метою та завданнями вивчення історії соціології як науки та навчального курсу?
3. Яким чином ви визначили б об'єкт і предмет історії соціології? Що дає її вивчення майбутнім соціологам?
4. Які точки зору щодо періодизації історії соціології вам відомі?
5. Якими є критерії періодизації історії соціології? З чим вони пов'язані?
6. Як ви можете пояснити ту обставину, що перші розвинені філософські системи з елементами соціального знання з'явилися кілька тисячоліть тому, а соціологія як наука веде свій відлік лише з 1830-х рр.?
7. Розкрийте ідейно-теоретичні витоки соціологічної науки та причини, що їх обумовили.
8. Охарактеризуйте основні періоди розвитку протосоціологічного та соціологічного знання.
9. Яке значення має історія соціології для розвитку соціологічної науки?
10. Яке місце посідає історія соціології в системі соціологічного знання?
11. Яке місце посідає історія соціології в системі соціально-гуманітарного знання? З якими науками вона найтіснішим чином пов'язана і чому?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Як ви можете пояснити необхідність і значення виокремлення історії соціології у структурі соціологічного знання?
2. Поміркуйте, чим зумовлені різні підходи до визначення періодизації історії розвитку соціології. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони кожного з них.
3. Здійсніть порівняльний аналіз генезису соціального знання у протосоціологічний та інституціоналізований періоди. На основі отриманих висновків створіть таблицю.
4. Проаналізуйте загальні характеристики щодо розвитку кожного з етапів протосоціології та соціології. Зробіть висновки щодо специфіки цих етапів і чинників, які її визначали.
5. Поміркуйте, чи коректно з наукової точки зору проводити аналогії між періодизацією розвитку соціологічного знання та культурно-цивілізаційним поступом людства. Обґрунтуйте відповідь і наведіть конкретні приклади.
6. Сформулюйте аргументи «за» та «проти» на користь можливості порівняння історії соціології та історії соціальної філософії. Аргументуйте власне ставлення до означеної проблеми.
7. Складіть схему методологічної системи історії соціології.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Історія соціології: наукові підходи до розуміння.
2. Співвідношення історії соціології та історії соціальної філософії.
3. Особливості періодизації історії соціології: порівняльний аналіз.
4. Характеристика методологічних засад історії соціології.
5. Взаємозв'язок еволюції соціологічного знання з культурними традиціями.

6. Місце історії соціології в системі соціологічного знання.

Рекомендована література

1. Література для поглибленого вивчення

1. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з франц.– К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии: Учебное пособие для вузов. – 5-е изд. – М.: Книжный дом «Университет», 2001. – 216 с.
3. *Дворецька Г.В.* Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
4. История социологии и история социальной мысли: общее и особенное (материалы «круглого стола») // Социологические исследования. – 1996. – № 10,11.
5. История теоретической социологии. В 4-х т. / Ответ. ред. и составитель Ю. Н. Давыдов. – М.: Канон+, 1997. – Т. 1. – 349 с.
6. *Капитонов Э.А.* История и теория социологии: Учебное пособие для вузов. — М: Издательство ПРИОР, 2000. — 368 с.
7. *Кравченко А.И.* История зарубежной социологии: Учеб. пособ. для ВУЗов. – М.: Культура, Академический проект, 2005. – 701 с.
8. *Лапан Т.Д.* Історія соціології: Навч. посіб. – Л.: ВЦ ЛНУ, 2007. – Ч. 1. – 236 с.
9. *Лукашевич М.П., Туленков М.В.* Соціологія: Загальний курс: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – 2-вид. – К.: Каравела, 2006. – 407 с.
10. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
11. *Трошкин Е.И.* История социологии: Учебное пособие. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – 200 с.

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ АРХАЇЧНИХ СУСПІЛЬСТВ І СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- соціальний лад в архаїчних суспільствах і його провідні культурні пам'ятки;
- соціологічне розуміння перебігу процесів в умовах розвитку первіснообщинного ладу, виникнення перших цивілізацій і їх відображення у міфології й епічній спадщині;
- особливості антропоморфічного світосприймання дійсності та його вплив на розвиток соціального знання архаїчних суспільств і Стародавнього Сходу;
- засади розвитку соціального знання в культурах Стародавнього Сходу (Індії, Вавилону, Месопотамії, Китаю, Єгипту);

а також умітимете:

- аналізувати соціальні процеси в умовах розвитку архаїчних суспільств і Стародавнього Сходу;
- розрізняти особливості міфологічного світогляду та епічної спадщини як найдавніших форм відображення реалій первісного та раннього класового суспільства;
- здійснювати порівняльний аналіз й оцінку соціального знання в культурах Стародавнього Сходу (Індії, Вавилону, Месопотамії, Китаю, Єгипту).

2.1. Соціальний лад архаїчних суспільств і його відтворення в культурній символіці

Перше соціальне знання сягає своїми коренями у державний і соціальний розвиток архаїчних суспільств – стародавніх єгиптян, індусів, китайців, вавилонян, персів, євреїв. У цих суспільствах панували патріархальне натуральне господарство, державна форма власності на землю, суспільне землеволодіння як основа громад (общин). Усе життя первісної людини позначалося необхідністю виконання великої кількості ритуальних процедур й обрядів, які у своїй більшості мали цілком логічну й раціональну основу. Світ смислів, змістовний бік життя архаїчних суспільств – це система ритуалів. Ритуальні дії, їх знання і практичне використання людиною ставали ключовим показником соціальної значимості кожного індивіда в архаїчному суспільстві. Архаїчний соціум – це суспільство, в якому безроздільно панує колективна свідомість, особистість, аби не бути вигнанцем, має стати «як всі», «злитися», «розчинитися» в общині. Нормативний бік життя первісних суспільств регулювався спочатку системою табу – заборон, які припиняли асоціальні прояви, оберігали життєво важливі для існування роду правила колективного життя (порядок розподілу їжі, заборону у споріднено-кровних статеви́х зв'язків, недоторканість особи вождя тощо). З розвитком архаїчних суспільств система табу трансформується в синкретизм соціальних норм, тобто нерозчленовану єдність релігійних, моральних, правових норм.

Основними формами віддзеркалення соціальної дійсності в архаїчних соціумах за умов відсутності яких-небудь наукових знань й уявлень про суспільство стають **міф і героїчний епос**.

Міф (грец. *mythos* – сказання, слово) – фантастичні уявлення про світ, які відображаються в образах богів і героїв, їх діях. Міфи – це не просто фантастичні уявлення, породжені браком знань і систематизованою інформацією про навколишній світ, це своєрідний соціально-культурний код архаїчного суспільства. Саме в міфологічних обрядах і діях індивід осягав і закріплював у своїй свідомості природні явища, соціальні процеси, бажані і соціально схвальні моделі поведінки, взірці для наслідування тощо.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Основною ідеєю і темою міфів стає обґрунтування та пояснення божественного характеру влади, соціальних і політико-правових порядків архаїчного суспільства. Поширеними були також міфи про виникнення й еволюцію світу, Сонця, Місяця, зірок (космогонічні), появу людини (антропогонічні), добро і зло (етичні).

Міфи в архаїчному суспільстві забезпечують виконання кількох соціально важливих функцій. По-перше, вони створюють ідеологічний і ціннісний базис життя такого суспільства. По-друге, виконують нормативно-регулюючу функцію, підтримуючи і санкціонуючи визначені норми поведінки у суспільствах мисливців, рибалок, збирачів. Третя – нормативно-інформаційна – функція: у міфі формулюється набір позитивних і негативних прикладів, що

виступають свого роду «керівництвом до дії», демонструючи індивідові способи поведінки, яких слід дотримуватися і в яких випадках. Не менш значимою є четверта функція – функція соціальної інтеграції, адже саме міфи в архаїчних суспільствах виступають як основні «тексти» первісної культури, їх усна трансляція забезпечує встановлення єдності поглядів усіх членів племінної спільноти на оточуючий світ. Віра у «свої» міфи укріплює кожен окрему архаїчну спільноту і разом з цим відокремлює «своїх» від «чужаків», які вірують в інші міфи. По-п'яте, міфи мають неабияке соціалізуюче значення для первісного суспільства, акумулюючи і поширюючи соціальний досвід попередніх поколінь.

Епос (героїчний) – оповідь про минуле, що відтворює картину народного життя, яке уособлюється в образі реально існуючого чи вигаданого героя. Специфікою епосу стає те, що у ньому на перший план виходить людина, яка не бажає покійно нести свій хрест, підкоряючись життєвим випробуванням, а готова боротися і навіть приносити себе у жертву заради кращої долі інших. Епос має яскраво виражене особистісне спрямування, що вказує на суттєві зміни в розумінні місця і значення індивіда для розвитку архаїчного суспільства. В епосі суспільні відносини описуються такими, якими вони були насправді, а не віддзеркалюються в перевернутому вигляді, як у міфі, де вигадка і фантазія займали чільне місце. Епос стає наступною після міфу формою віддзеркалення соціальної дійсності, він з'являється в епоху зміни матриархату патріархатом, формується в епоху «військової демократії» і становлення народностей, подальший розвиток епос дістав уже в рабовласницьку і феодалну добу.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Епос відтворює картину народного життя, його ідеали, моральні норми, прагнення. Героїчний епос суттєво відрізняється від міфу, оскільки в ньому присутній *історичний час*.

Героїчний епос у примітивних суспільствах має дві форми – архаїчну (усна, дописемна) та класичну («Рамаяна» в Стародавній Індії, «Іліада» та «Одіссея» Гомера в Стародавній Греції).

2.2. Соціальне знання в культурах Стародавнього Сходу

Перші суспільно-політичні знання формуються в державах Стародавнього Сходу – Єгипті, Індії, Китаї, Вавилоні, Месопотамії. Саме у цивілізаціях Стародавнього Сходу склався найраніший тип суспільства, що прийшов на зміну архаїчному, він базувався на патріархальному натуральному господарстві, державних формах власності на землю і суспільному землеволодінні. Такі суспільства прийнято називати **локальними (або річковими) цивілізаціями землеробницького типу**. Основою населення держав Стародавнього Сходу були селяни, які об'єднувалися у сільські общини. Рабовласництво, хоча і було поширене, вирішальної ролі у суспільних відносинах не відігравало. Привілейованими станами у таких суспільствах були представники апарату державної влади, знать, а також у деяких країнах (наприклад, Єгипет, Індія) – духівництво.

Особливості суспільно-політичної думки країн Стародавнього Сходу були обумовлені специфічною формою держави – **деспотією**. Державна влада у більшості вчень ототожнювалася з владою фараона, царя, імператора, тобто правителя. Соціальне знання мало, з одного боку, незавершений характер, а з іншого – суто прикладне призначення (розглядалися питання здійснення державного управління та правосуддя). Соціально-політичні ідеї не відокремлювалися від морально-етичних, утворюючи єдину доктрину, яка спиралася на релігійно-міфологічні уявлення. Саме цим пояснюється погляд на соціальну нерівність як необхідну та неминучу рису держави.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Рисами типової деспотії Стародавнього Сходу є: 1) фактично необмежені повноваження правителя; 2) правитель є верховним власником землі; 3) світська та духовна гілки влади об'єднані в особі правителя; 4) наявність у державі чисельного бюрократичного апарату; 5) основою суспільно-політичного устрою стає община.

Соціальне знання в культурах Стародавнього Сходу базувалося на трьох принципах: релігійні догми, моральні уявлення та прикладні знання про політику і право. Співвідношення названих складових у різних вченнях було неоднаковим. Розгорнуті релігійні вчення були створені ідеологами пануючих станів (культ фараона в Єгипті, ідеологія брахманізму в Індії). У державах Стародавнього Сходу почали проводити і перші в історії людства **переписи населення** як важливе джерело соціально і політично значимої інформації про суспільство. Обліки населення проводилися з чіткими цілями, аби знати можливе число платників податків і воїнів. Відповідно з цими цілями переписи найчастіше були не загальними й охоплювали зазвичай чоловіче населення, яке обкладалося податками. Іноді робилися спроби більш по-

вного обліку складу населення. Так, давньокитайські хроніки вказують, що перші обліки населення Піднебесної здійснювалися в царстві Чжоу в 788 році до н.е. і з тих пір проводилися регулярно.

2.3. Протосоціологічне знання Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю

Розгляд соціально значимого знання Стародавнього Сходу є неможливим без дослідження суспільно-політичної думки Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю – одних з провідних цивілізацій давнини.

Провідними напрямками суспільно-політичного знання **Стародавньої Індії** були **брахманізм** і буддизм. Вони виникли в середині I тисячоліття до н.е., коли в арійських племен, які завоювали Індію, почалося утворення класів. Корені обох напрямів містяться у **Ведах** – стародавніх ритуальних книгах аріїв. Ідейні розбіжності між брахманізмом і буддизмом відбулися на ґрунті тлумачення міфів і правил поведінки, які освячувала релігія. Найгостріші розбіжності між ними були пов'язані з трактуванням правил для варн – родових груп, які поклали початок **кастової організації індійського суспільства**. Варн у стародавніх індійців було чотири: варна жерців (брахмани), варна воїнів (кшатрії), варна землеробів, ремісників і торговців (вайш'ї) і нижча варна (шудри). Брахманізм отримує свій подальший розвиток і конкретизацію в іншому пам'ятнику давньоіндійської думки – в **Упанішадах** (IX–VI ст. до н.е.). Усі варни та їх члени повинні, згідно Вед і Упанішад, слідувати божественно встановленої для них дхарми (дхамме) – закону, обов'язку, звичаю, правилу поведінки.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Члени всіх ранньоіндійських варн загалом були вільні, оскільки раби перебували поза варнами, однак самі варни й їх члени були нерівноправні: перші дві варни (брахманів і кшатріїв) були панівними, а дві інші (вайш'ї та шудри) – підлеглими.

Приблизно до II ст. до н.е. відноситься письмове оформлення на основі більш давніх джерел відомого політико-правового пам'ятника – «**Законів Ману**», що мають надзвичайне суспільне значення і по праву вражаються одним зі взірців протосоціологічної думки Стародавнього Сходу. У «**Законах Ману**» відтворюються і захищаються відповідні положення Вед і Упанішад про поділ суспільства на варни, їх нерівність. Особлива увага приділяється обґрунтуванню керівного становища брахманів і винятковому характеру їх прав у питаннях встановлення, тлумачення і захисту дхарми. Цар, незважаючи на свій високий і навіть божественний статус, повинен шанувати брахманів, дотримуватися їх порад і настанов, вчитися у них знанню Вед і «споконвічного мистецтва управління». Головне призначення царя (разом з його слугами) – бути охоронцем системи варн і всіх, хто слідує властивій їм дхарми. Суттєва роль у «**Законах Ману**» відводиться питанням покарань, вони визначають зміст «мистецтва управління», що є «керівництвом (у володінні) палицею». «**Закони Ману**» містять справжнє вихваляння покарання як втіленої дхарми й охоронителя усіх живих істот, богів і людей.

У боротьбі з жорсткою соціальною системою брахманізму виникає у VI–V ст. до н.е. **буддизм**. Ранній буддизм являв собою релігійно-міфологічне вчення, центральною думкою якого була ідея звільнення людини від страждань, а причиною останніх є мирські бажання. Соціальні вимоги буддизму зводилися до зрівняння каст у релігійній сфері і не зачіпали засад суспільного ладу. Буддистське вчення підривало авторитет спадкових брахманів, їх претензії на ідейне та політичне керівництво суспільством. Опозиційний характер буддизму виявлявся також у проповіді психологічного самоствердження людини перед лицем страждань. З часом буддизм поступово трансформувався. Процес зближення буддистського вчення з офіційною ідеологією досягає апогею у III ст. до н.е., коли цар Ашока, який правив імперією Маур'їв, перейшов у буддизм. Згодом виникає й утверджується індуїзм – релігія і суспільний світогляд, що поєднав у собі елементи брахманізму, буддизму й інших вірувань.

Однією з найрозробленіших і найструктурованіших була суспільно-політична думка **Стародавнього Китаю**. Серед провідних напрямів і шкіл соціального знання Стародавнього Китаю виокремлюються такі: 1) **конфуціанство** (фундатор Кун-цзи) – політико-етичне вчення, засноване на доктрині добродесного правління, коли правитель – це батько підданих, а держава – велика сім'я. 2) **легізм** (фундатор Шан Ян) – відповідно до його суспільно-політичних засад держава є найвищою інституцією суспільства, а право та закон – найліпший засіб досягнення мети у ньому, ідеалом є деспотична держава; 3) **даосизм** (фундатор Лао-цзи) – його прихильники відстоювали ідею простої, маленької держави (держави-села), життя в котрій має будуватися на принципі «недіяння»; 4) **моїзм** (фундатор Мо-цзи) – суспільно-політична теорія, яка базувалася на ідеях суспільного договору про виникнення держа-

ви, необхідності і корисності її федеративного устрою та егалітаризму; моїзм фактично займав проміжне місце між патріархальною мораллю конфуціанства та практико-прикладною теорією легістів.

Розквіт суспільно-політичної думки Стародавнього Китаю відноситься до VI–III ст. до н.е. У цей період в країні відбуваються глибокі економічні і політичні зміни, обумовлені появою приватної власності на землю. Зростання майнової диференціації всередині общин спричинило піднесення заможних шарів, ослаблення патріархальних кланових зв'язків і поглиблення соціальних суперечностей. Спостерігається запекла боротьба за владу між майновою і спадковою аристократією. У цей період країну охоплює затяжна політична криза. Ідеологи й представники вказаних вище напрямів і шкіл мали дати світоглядне обґрунтування майбутнього суспільно-політичного ладу Китаю, який забезпечив би вихід країни з кризи.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Фундаментальну роль у розвитку суспільно-політичної й етичної думки як Стародавнього, так і сучасного Китаю відіграє конфуціанство. Його засновник – *Кун-цзи* (551–479 до н. е.), який у молодості був дрібним чиновником, а згодом заснував першу в Китаї приватну школу. Основні погляди Конфуція викладено у книзі *«Бесіди і судження»* (Лунь юй). *Конфуцій вбачав у державі велику патріархальну родину*, де влада правителя заснована на його особистому авторитеті та спирається на відданих служінню загальній користі чиновників. Замість штучних законів у такій державі діють сімейно-общинні звичаї. Ідеальний правитель має прагнути добра, тоді й народ буде добрим. Мислитель сформулював золоте правило моралі відносно політики: «Не роби людині того, чого не бажаєш собі, тоді і у державі, і у сім'ї до тебе не будуть відчувати ворожнечі». Перевага надавалася виховній функції держави над каральною: нагодувати і виховувати людей – головний обов'язок правителів. Коли конфуціанство стало пануючою доктриною (після 136 р. до н. е.), Конфуцій був проголошений «вчителем 10 тисяч поколінь» і його культ офіційно підтримувався аж до 1911 р. (початок Синьхайської революції).

2.4. Загальні принципи соціального устрою Стародавнього Єгипту

Стародавній (Давній) Єгипет – одна з перших держав в історії людства. Первісними державними утвореннями на території Давнього Єгипту були номи (сепати), кожен з яких мав власний політичний і релігійний центр, своє військо, богів-покровителів і навіть символічне зображення (у сучасній інтерпретації – герб). Після об'єднання Єгипту номи склали основу територіально-адміністративного поділу великої країни. У IV тисячолітті до н. е. в Єгипті став складатися рабовласницький лад. Поява рабів і соціальне розшарування призвели до зародження класів. Вожді племен перетворювалися на царьків-номархів. До початку IV-го тисячоліття до н. е. в долині Нілу виникло близько сорока деспотій-номів. У результаті боротьби між ними в кінці IV-го тисячоліття до н.е. утворилося дві держави: Нижній Єгипет – у нижній течії Нілу та Верхній Єгипет – вище за течією. Кожен з двох царів мав особливого бога-покровителя, Гора і Сета. До цього часу у єгиптян оформилося піктографічне (малюнкове) письмо. До кінця IV-го – початку III-го тисячоліття до н.е. відносяться перші пам'ятники, написані єгипетським ієрогліфічним письмом. Історія Давнього Єгипту відтворює складну і доволі трагічну еволюцію державного ладу у Ранньому, Давньому, Середньому та Новому царствах з чисельними перехідними періодами, що супроводжувалися війнами, голодом та іншими соціальними катаклізмами.

Давнє царство – час остаточного становлення соціальної структури давньоєгипетського суспільства, символом якого служила піраміда. Найнижче становище у соціальній ієрархії займали раби-баку, які були особистим майном господаря. Поневолення у раби вільних єгиптян державою не схвалювалося. Наступну сходинку суспільної піраміди займали вільні простолюддини-хемуу – землероби та ремісники. Хемуу підпорядковувалися наглядачам-управителям, які разом з дрібними і середніми чиновниками, «привілейованими» ремісниками (лікарями, ювелірами, архітекторами і митцями) та нижчими жерцями утворювали наступний (менш чисельний, аніж попередній) елемент соціальної ієрархії – своєрідний «середній клас». Номархи – господарі дрібних номів і маєтків, чиновники, наближені до адміністрації фараона та храмові жерці – ще одна сходинка цієї піраміди. Усі без винятку знатні люди, перебуваючи на службі у фараона, мали статки, що включали в себе особисте багатство та «дане» за державну службу фараоном майно. Основу добробуту становило саме «дане» майно, яке могло бути в будь-коли відібране разом з посадою. Тому єгипетські вельможі приділяли просуванню по кар'єрних сходах величезне значення. Найнаближенішою до фараона фігурою був чати – верховний сановник. Виступаючи від імені фараона, він вів усе економічне господарство країни і був верховним суддею держави, але йому ніколи не довірялася влада

над військом. Вищі посади в державному апараті, також і жрецькі – в ранні періоди історії Єгипетського царства – надавались виключно представникам царської родини.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! На верхівці соціальної піраміди Давнього Єгипту перебував *фараон* – втілення усієї влади в державі, яка фактично була безмежною і проіснувала майже чотири тисячі років. Фараон, будучи сакральною фігурою, мав усю повноту політичної й економічної влади, його іменем здійснювалися усі суспільні перетворення в країні. Саме безмежна духовна (фараон як бог і головний жрець культу водночас) та світська влада фараона дозволила створити розгалужену систему управління в країні, з одного боку, та зберегти певні відголоски давнього общинного укладу, коли вождь був символом єдності і сили усього племені, з іншого.

2.5. Елементи соціального знання Вавилону та Месопотамії

Месопотамія (Дворіччя) – одна з колицок євроазійської цивілізації та одна з найдавніших цивілізацій, яка проіснувала в різних своїх суспільно-політичних модифікаціях близько 25-ти століть. Месопотамія стала батьківщиною культурного землеробства та писемності, залишивши людству оригінальні пам'ятки соціального, політичного і правового знання.

У Месопотамії найбільш ранньою формою державної організації були міста-держави. Причому, розходження між деякими міськими і сільськими общинами в Месопотамії були досить умовними, адже городяни також займалися землеробством і користувалися всіма правами членів общини. На чолі перших месопотамських міст-держав стояв правитель-цар – енсї (у перекладі «той, хто очолює рід», «той, хто закладає храм») або лугаль («велика людина», «хазяїн», «господар»). У містах скликалися общинні збори і ради старійшин. Ці общинні органи не тільки обирали, а в деяких випадках скидали правителів, але й визначали обсяг їхніх повноважень, надаючи більші або менші права у військовій і законодавчій царинах. Лугаль, напевне (достеменні відомості не збереглися), відрізнявся від енсї великими військовими повноваженнями. Самим общинним зборам належали законодавчі, фінансові (право встановлення цін, усякого роду зборів і мит), судові функції та функції з підтримки суспільного порядку. Правитель міста був главою общинного культу, відав іригаційним, храмовим й іншим суспільним будівництвом, верховодив військом, головував у раді старійшин або в народних зборах. Подальший розвиток державності Месопотамії позначився посиленням царської влади, чому сприяли воєнні перемоги, об'єднання общин, централізоване та раціональне використання іригаційно-водного господарства. Формується новий вид правителя лугаля-гегемона, влада якого виходила за рамки окремого міста й у силу цього не обмежувалася общинними органами. Влада правителів набуває спадкового характеру, а адміністративний апарат і сам цар стають уособленням єдності величезних територій. Поступово місцеві енсї були зведені до положення чиновників. Посиленню централізаторських тенденцій сприяло уявлення про божественний характер влади, наданої царям небесами.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ці уявлення широко відображені у відомій давньовавилонській політико-правовій пам'ятці XVIII ст. до н.е. – «*Законах Хаммурапі*». Цар Хаммурапі називався «богом царів, що знають мудрість», «серцем Вавилону», «коханим богині Іштар», але не був самим божеством і навіть верховним жерцем. Зображуючи своє законодавство як здійснення волі богів, Хаммурапі проголошує: «За велінням Шамаша, великого судії небес і землі, так сяє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого владика, та не знайдуть мої приречення нікого, хто б скасував їх».

Найбільшого ступеня концентрації царська влада досягла в Давньовавилонському царстві, в якому складається один з різновидів **східної монархії (східної деспотії)**. Славний цар Хаммурапі користувався формально необмеженими законодавчими повноваженнями. Він був главою великого управлінського апарата. Про це свідчать збережені до наших днів біля 60 наказів Хаммурапі царським намісникам у містах й окремих областях, а також воєначальникам, послам: про призначення і зміщення чиновників, про проведення перепису населення, про будівництво каналів, про стягнення податків. У руках царя зосереджувалися також великі господарські функції: керівництво іригаційним господарством, будівництво храмів, регулювання цін на товари, ставок винагороди ремісникам, лікарям, будівельникам. При Хаммурапі купці були перетворені в царських агентів. З широким розвитком лихварства була пов'язана діяльність особливих царських чиновників, державних контролерів. Країна була поділена на області, що перебували під керуванням царських чиновників шакканаккум, відповідальних за збір податків, за підтримку порядку і за скликання ополчення, а також що контролювали призначуваних глав общин – рабіанум.

Утім владу давньовавилонських царів, на думку частини науковців, не можна беззастережно назвати деспотичною. Адже і в часи Хаммурапі існували общинні органи керування, ра-

ди старійшин, общинні сходки. І хоча їх повноваження були значно урізані, але вони зберігали низку адміністративних, фінансових і судових функцій, а також функцій з підтримки громадського порядку (управляли общинною землею, вирішували спільно з представниками царської влади спірні питання між общинниками й утримувачами наділів від царя, розподіляли податки і визначали розміри зборів тощо). Деякі найдавніші і важливі міста у Вавилонії (Ніппур, Сиппар, Вавилон) могли мати особливий юридичний статус, оскільки розглядалися як такі, що знаходяться під захистом місцевого божества. Жителі цих міст могли звільнитися від податків, трудової повинності, військової служби. Можна дійти висновку, що вавилонські царі, радше за все, не мали змоги зломити в повній мірі опір деяких сільських громад і племен. Тому в інтересах політичної стабільності царі змушені були надавати низку привілеїв не тільки своїм слугам, великим землевласникам, але й деяким вождям племен, храмам. Такі привілеї записувалися на кам'яних монументах – кудурру («прикордонний камінь») як свідчення гарантії їх незмінності.

Резюме за змістом теми.

Соціальні знання про суспільство формувалися впродовж усієї історії людства. Соціальний лад архаїчних суспільств був відтворений у культурній символіці, тому основними формами віддзеркалення соціальної дійсності стали міф і героїчний епос. Пізніше сформувалися іригаційні цивілізації землеробницького типу Стародавнього Сходу. Культурні пам'ятки Стародавньої Індії, Стародавнього Китаю, Давнього Єгипту, Вавилону та Месопотамії зберегли для нас відомості про їх суспільно-політичний устрій і соціальні відносини.

? Запитання для самоконтролю

1. Які є основні соціальні характеристики архаїчних суспільств?
2. Що таке міф? Яку роль він відігравав в архаїчних суспільствах?
3. Якими є особливості героїчного епосу? Чим вони були обумовлені?
4. У чому полягала специфіка іригаційних (річкових) землеробницького типу Стародавнього Сходу? Як їх особливості позначилися на суспільно-політичному устрої та соціальних відносинах цих суспільств?
5. У чому полягали особливості східної деспотії та як вони позначилися на розвитку політичних вчень у країнах Стародавнього Сходу?
6. Охарактеризуйте соціальну структуру давньоіндійського суспільства.
7. Які основні культурні пам'ятки Стародавньої Індії зберегли знання про соціальні відносини?
8. Які ідеї давньокитайської думки справили найбільший вплив на державно-правовий розвиток Китаю? Чому?
9. Назвіть основні постулати конфуціанства. У чому виявляється його морально-етичне спрямування?
10. Якою була соціальна піраміда Давнього Єгипту?
11. Значення необмеженої влади фараону для соціального розвитку давньоєгипетської цивілізації.
12. Охарактеризуйте специфіку месопотамської цивілізації. Чим вона була обумовлена?
13. Яким був суспільно-політичний устрій Вавилону та Месопотамії? Чи трансформувався він з часом?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, які особливості архаїчних суспільств стали поштовхом для становлення перших цивілізацій в історії людства.
2. Проведіть порівняльний аналіз міфу та героїчного епосу з огляду на їх протосоціологічну природу.
3. Skorистувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення цивілізацій Стародавнього Сходу. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.
4. Поміркуйте, які принципи брахманізму та буддизму залишаються актуальними для сучасного індійського суспільства? Чим це обумовлено?
5. Як ви можете пояснити розмаїття наукових напрямів і шкіл, характерне для суспільно-політичної думки Стародавнього Китаю? Дайте коротку характеристику кожному з них.

6. Проаналізуйте соціальну піраміду давньоєгипетського суспільства з огляду на її ефективність і життєздатність.

7. Створіть порівняльну таблицю соціальних, політичних і правових норм, викладених у «Законах Хаммурапі».

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Порівняльний аналіз міфу та епосу.
2. Цивілізації Стародавнього Сходу: суспільно-політичний устрій і соціальні відносини.
3. Ранні пам'ятки соціального знання Стародавньої Індії.
4. Соціальний контекст брахманізму та буддизму: історія і сучасність.
5. Суспільно-політична думка Стародавнього Китаю: загальна характеристика.
6. Конфуціанство як соціально-політична доктрина.
7. Принципи соціального устрою Давнього Єгипту.
8. Роль міфології у соціальних відносинах у Давньому Єгипті.
9. Соціальне (протосоціологічне) знання у Вавилоні та Месопотамії.

📖 Рекомендована література

1. Література для поглибленого вивчення

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з франц.– К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, релігія. – М.: Наука, 1980. – 333 с.
3. Васильев В.А. Конфуций о добродетели // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 6. – С. 132–146.
4. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1990. – 247 с.
5. Лапан Т.Д. Історія соціології: Навч. посіб. – Л.: ВЦ ЛНУ, 2007. – Ч. 1. – 236 с.
6. Немировский В.Г. История социологии: Учеб. пособие – М.: Владос, 2005. – 319 с.
7. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
8. Хук С. Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. – М.: Наука, 1991. – 184 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Древнеиндийская философия. Начальный период. Пер. с санскрита. – М.: Мысль, 1972. – 271 с.
2. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х тт. Пер. с кит. – М.: Мысль, 1972. – Т. 1. – 363 с.
3. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х тт. Пер. с кит. – М.: Мысль, 1973. – Т. 2. – 384 с.
4. Хрестоматия по истории Древнего мира / Под ред. В. В. Струве. – М.: Учпедгиз, 1950. – Ч. 1. Восток. – 359 с.
5. Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай. Тексты / Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померанцева. – М.: МГУ, 1984. – 352 с.
6. Законы Хаммурапи // Хрестоматия по истории древнего Востока. Под ред. М. А. Коростовцева. – М.: Высшая школа, 1980. – Т. I. – С. 151—178.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК АНТИЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПІЗНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— специфіку зародження елементів наукового знання в межах античної культури Греції та Риму;

— сильні й слабкі сторони праць логографів та істориків античної Греції, їх значення для розвитку соціального знання;

— соціальний зміст римської історіографії,

а також умітимете:

— об'єктивно оцінювати умови зародження елементів наукового знання у Стародавній Греції та Римі;

— опановувати складні для сприйняття тексти;

— аналізувати значний за обсягом історичний і фактологічний матеріал і виокремлювати у ньому соціальну і протосоціологічну складову.

3.1. Зародження елементів наукового знання в античній культурі

Вершиною розвитку суспільно-політичної думки Стародавнього Світу є, безумовно, наукова спадщина мислителів Стародавньої Греції. Велике значення для розвитку соціального знання Стародавньої Греції мала специфіка політичного устрою держав-полісів, які формуються на початку I-го тисячоліття до н.е. Держави-поліси мали форму або аристократичного правління (Спарта), або демократії (Афіни), або перехідного правління тиранів (тиранія – влада однієї або кількох осіб, які узурпували її силою). Однією з найвідоміших античних держав-полісів була Афінська держава, яка являла собою пряме демократичне правління рабовласницького типу.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Територіально Афінська держава поділялася на три *деми* (общини) – міську, узбережну і землевласницьку, з яких за становим поділом утворювалися *тритії*. Тритії, у свою чергу, формували *філи*. І, насамкінець, 10 філ управляли державою.

Основними ідеями, що формували осереддя соціального знання, були ідеї справедливості суспільного життя, законослухняності, обґрунтування необхідності цензової демократії.

Саме в період зародження і становлення держав-полісів спостерігається процес занепаду міфологічної свідомості та формування **наукового (філософського) світогляду**. Перші протонаукові (філософські) знання (IX – VI ст. до н.е.) пов'язані з раціоналізацією осмислення суспільно-політичних процесів. Соціальне знання у цей період – це ідеологія вільних людей, тому не дивно, що однією з центральних її категорій стає «свобода» і все з нею пов'язане. Другою категорією стає «справедливість». Прикладом, у **Гомера** (VIII ст. до н.е.) «справедливість» («діке») виступає в якості основи і принципу сформованого звичаю, звичаєвого права («теміс»); звичаєве ж право («теміс») є конкретизацією вічної справедливості («діке»), її присутності, прояву і дотримання як у відносинах між людьми, так й у взаємовідносинах самих богів.

Ідеї права і справедливого суспільного устрою набувають ще більшого значення в поемах **Гесіода** (VII ст. до н.е.) «Теогонія» і «Труди і дні». Боги в його тлумаченні є уособленням різних морально-правових принципів і сил. У поемі «Труди і дні» Гесіод, відстоюючи ідеали патріархального (додержавного) ладу, висвітлює зміну п'яти століть (епох) у житті людей: «золотого», «срібного», «мідного» століть, століття «напівбогів-героїв» і, нарешті, сучасного йому «залізного віку». Люди «золотого століття» (при правлінні Крона) жили щасливо, не знаючи ані праць, ані турбот. Непокірних богам людей «срібного століття» Зевс знищив. Войовничі люди «мідного віку» самі знищили себе у взаємних чварах. У злих кривавих війнах і битвах загинув і шляхетний рід напівбогів-героїв «четвертого століття» (епоха Геракла і троянської війни). У похмурих барвах малює Гесіод життя людей останнього, «залізного віку», нарікаючи на тяжку працю людей цього покоління, на панування зла і насильства в людських відносинах, псування звичаїв, відсутність правди, підміну права силою і кулаком.

Праці Гомера та Гесіода варто розглядати як передумови формування історичної традиції давніх греків та один з напрямів формування наукового знання античності.

Іншим таким напрямом стає діяльність у VI – V ст. до н.е. **логографів** (від грец. *logos* — слово; *grapho* — пишу, креслю, малюю). За їх допомогою історична пам'ять, яка досі зберігалася у формах міфу і героїчного епосу, матеріалізується в письмових джерелах і докумен-

тах. З діяльністю логографів (Кадм з Мілету, Скілак з Каріанди, Гекатей Мілетський, Євгеон із Самоса, Гелланік з Лебосу та ін.) антична традиція пов'язує перехід від усної розповіді про події географічного, побутового чи історичного характеру до їх писемного запису. Найбільшою заслугою логографів є спроби описування історичних подій і процесів на основі легенд, оповідей, документальних матеріалів тощо. Історія була тоді єдиним нефілософським суспільствознавством. Школа логографів певною мірою поставила питання про достовірність історичного матеріалу. Логографи критично ставилися до міфології, прагнули раціоналістично осмислювати міфи та легенди. Значним науковим здобутком логографів є введення в історичне описування фактору часу, відтворення хронологічної послідовності минулих подій ранньої історії греків, викладення сучасних їм історичних явищ у хронологічній послідовності. На основі історичного доробку логографів виникає перша наука про суспільство — **історія**.

3.2. Значення істориків Стародавньої Греції для розвитку соціального знання

Найпершим пам'ятником історичної науки є найвідоміша праця видатного вченого, «батька історії» **Геродота** (490/480 – бл. 425 рр. до н. е.) «**Історія**», яка започатковує інтенсивний розвиток науки про суспільство. Суттєвим кроком у розвитку історичного пізнання стала творчість видатних представників історичної науки античної Греції Фукідіда, Ксенофонта, Плутарха та інших. Для історії соціології науковий доробок представників історичної науки античності особливо значущий, оскільки саме історики поставили питання про соціальний факт, використання аналізу документів, методів спостереження, опитування, вивчення фактів та умов, що деформують процес достовірного відображення соціальних явищ і спотворюють результати пізнання. Вони заклали перші принципи систематизації та класифікації емпіричного матеріалу, їх відбору й узагальнення тощо.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Геродот започаткував давньогрецьку історіографію, звертаючись до центральних, політично значимих подій сучасної йому історії, пережитих особисто. «Батько історії» прагнув до достовірного викладу історичних подій, досліджував їх у сукупності. Водночас мислитель зберігав віру в дію релігійно-етичних сил в історії. Геродот був і великим мандрівником. Завдяки йому ми маємо численні відомості про народи – його сучасників, їх звичаї, спосіб життя і про країни, в яких вони проживали.

Якщо праці Геродота частина науковців вважає свідченням перехідного етапу від логографів до науково-історичного знання, то ідеї його наступників – Фукідіда, Ксенофонта, Плутарха – формують уже наукову спадщину античності.

Так, **Фуکیدід** (бл. 460 р. – бл. 400–396 рр. до н. е.) у своїй славетній праці «Історія» першим серед мислителів почав розглядати історичний процес прагматично, як низку політичних, економічних і воєнних подій, а не епічно як Геродот. Мислитель окрему увагу приділяв питанням військової могутності держави і суспільства, поділяючи їх на морські (Афіни) та сухопутні (Спарта). У своїх дослідженнях Фуکیدід використовував порівняльний метод, метод зворотного висновку, принципи об'єктивності, узагальнення й аналізу.

Прикладні роботи історика і письменника **Ксенофонта Афінського** (не пізніше 444 р. — бл. 355 р. до н. е.) стали незамінним джерелом соціальної, економічної, політичної історії Греції, де подана характеристика «зразкового» господарства та «взірцевого» громадянина, «ідеального правителя» й «ідеальної держави»; викладена програма перетворення тиранії в «правильну державну форму з сильною особистою владою». Мислитель спробував також знайти вихід з економічних труднощів Афін і Спарти.

Плутарх (бл. 45 – після 120 рр. н.е.) акцентував увагу навіть не стільки на історичних творах, скільки на моральній філософії. У збереженому зібранні його творів значний спадок – більше половини – складають так звані «Моральні твори». Мислитель також започаткував важливий для отримання соціально значимої інформації жанр – порівняльний життєпис (був біографом видатних греків і римлян). Частина творів Плутарха присвячена питанням виховання та його соціальній важливості.

3.3. Соціальна та ідеологічна обумовленість римської історіографії

Наступницею давньогрецької була історіографія Стародавнього Риму, яка прагнула стати «наставницею життя» («magistravitae»), показуючи читачеві позитивні і негативні приклади способу дій. Події минулих років цікавили істориків не самі по собі, а з точки зору їх впливу на сучасність, вони фіксували ці події для кращої орієнтації у майбутньому, тому римська історіографія мала неабияке суспільно-політичне значення, виразну соціальну й ідеологічну спрямованість. Римська історіографія слугувала насамперед цілям політичної пропаганди, роз'ясненню та виправданню зовнішньої і внутрішньої політики держави, по відношенню до яких прагнення

дати об'єктивне і точне відображення історичних подій на основі власних критичних досліджень відступало на задній план, хоча з'ясування істини залишалося її основним постулатом.

Останнім великим політичним мислителем Стародавньої Греції був **Полібій** (приблизно 200 – 120 рр. до н.е.) – автор «Всезагальної історії» у 40 книгах, де він обґрунтовує шлях римлян до світового панування та розглядає теорію циклічності політичного розвитку держав, ідеї якої простежуються у працях його попередників, передусім – у Платона та Арістотеля. Полібій першим у стародавньому світі сформулював цілісну історіографічну концепцію. Рушійною силою історії він вважав Фортуну, або Тюхе, яка благоволить римлянам за їх чесноти і доблесть. Рука Фортуни може проявлятися як у випадковому талані, так і в мудрому передбаченні найкращого розвитку подій.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ставлячи універсалізм своєї праці в зв'язок з особливостями епохи, яка призводить до єдиного знаменника все, що відбувається в різний час і в різних країнах, Полібій тим самим відділяє себе від попередників, багато з яких запевняли читачів про намір вийти за хронологічні та територіальні рамки історії одного народу. Для нього найнеобхідніші елементи історії: з'ясування наслідків подій і обставин, але особливо їх причин.

Тит Лівій (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.) був першим римським «професійним істориком». Історія, і лише історія, була його «провінцією», сферою діяльності, в якій могло проявитися розуміння політики, знання військової справи та дипломатії. Історіографія Лівія – це перш за все політична історія, історія римської державності. Філософські, моральні та політичні тенденції праць мислителя найяскравіше виявляються у створених Лівієм портретах історичних діячів. У них уособлюється весь набір моральних чеснот сучасної дослідникові політичної пропаганди і критики пороків суспільства епохи громадянських воєн. На відміну від Полібія, Лівій не з'ясовує історичних обставин, які призводять до піднесення або падіння тих чи інших історичних діячів. Особистість його цікавить не як продукт обставин й епохи, а як втілення певних якостей, що мають значення взірців для всіх епох. Лівій зазвичай не дає видатним особистостям розгорнутих авторських оцінок.

Тацит (55–120 рр. н.е.) як представник епохи ранньої імперії, у свою чергу, висвітлював її внутрішньополітичні проблеми. Так, Тацит звеличує чесне життя, громадянську доблесть і перемоги Агриколи в Британії. У біографічний матеріал майстерно вводяться географічні, етнографічні та соціально-політичні відомості про далеку, маловідому і сильну своїми волелюбивими народами Британію. Праця «Германія», у свою чергу, була присвячена вивченню родового устрою, економіки, культури і звичаїв племен германців; при цьому автор не ідеалізує їх.

Резюме за змістом теми. Виникнення античної науки пов'язане з розвитком філософського знання та історіографії, якій передували дослідження логографів. Велике значення для пізнання соціальних процесів античного суспільства Греції та Риму має розповідна історія — історіографія (Геродот, Ксенофонт, Полібій, Тит Лівій та інші). Саме історіографія та філософія відтісняють поступово міфологію й епос на задній план.

? Запитання для самоконтролю

1. Які соціальні передумови передували зародженню наукового знання в Стародавній Греції?
2. У чому полягала специфіка діяльності логографів як соціально значимого напрямку античної науки?
3. У чому полягає відмінність східної деспотії від античних держав? Як це позначилося на розвитку соціального знання?
4. Чи можна вважати Афінську державу прообразом сучасної демократії? Обґрунтуйте відповідь.
5. Якими були особливості суспільно-політичної думки раннього періоду розвитку Стародавньої Греції.
6. Які ідеї Геродота мають протосоціологічну складову? Чому?
7. Як вплинули історіографічні концепції Фукидіда, Ксенофонта та Плутарха на розвиток соціального знання Стародавньої Греції?
8. Охарактеризуйте, у чому полягала соціальна та ідеологічна обумовленість римської історіографії.
9. Чому Полібія вважають одним з найвидатніших представників історіографії періоду еллінізму? Які соціальні ідеї можна виокремити в його спадщині?
10. Як вплинули історіографічні концепції Тита Лівія та Тацита на розвиток соціального знання Стародавньої Риму?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Як ви можете пояснити особливості зародження античної науки та виокремлення її різних напрямів.
2. Проаналізуйте діяльність логографів і визначте соціально значимі знання, які вони систематизували.
3. Складіть таблицю на тему: «Антична історіографія та розвиток соціального знання».
4. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони соціальної та ідеологічної обумовленості римської історіографії.
5. Поміркуйте, чи коректно з наукової точки зору розглядати історіографічні концепції античності як джерела соціологічної інформації.
6. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення історіографічної традиції античності. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Зародження античної науки: соціологічний аспект.
2. Соціологічний аналіз давньогрецьких держав-полісів.
3. Соціальне знання в діяльності логографів.
4. Представники давньогрецької історіографії як носії протосоціологічного знання.
5. Соціальна та ідеологічна обумовленість римської історіографії: порівняльний аналіз ідей Полібія, Тита Лівія і Тацита.

Рекомендована література

1. Література для поглибленого вивчення

1. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з франц. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. *Асмус В.Ф.* Античная философия. 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1999. – 400 с.
3. *Барг М. А.* Эпохи и идеи : Становление историзма. — М.: Мысль, 1987. – 348 с.
4. История теоретической социологии. В 4-х т. / Ответ. ред. и составитель Ю. Н. Давыдов. – М.: Канон+, 1997. – Т. 1. – 349 с.
5. *Капитонов Э.А.* История и теория социологии: Учебное пособие для вузов. — М.: Издательство ПРИОР, 2000. — 368 с.
6. *Кессиди Ф.Х.* От мифа к логосу / Становление греческой философии. – М.: Мысль, 1972. – 321 с.
7. *Немировский А. И.* У истоков исторической мысли. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1986. – 349 с.
8. *Рассел Бертран.* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: в 3 кн.; науч ред. В.В. Целищев. – Изд. 7-е, стереотип. – М.: Академический Проект, 2009. – 1004 с.
9. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – Т. 1. Античность. – 336 с.
10. *Чанышев А.Н.* Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 374 с.
11. *Шапиро А.Л.* Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1982. – 241 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Античная мудрость / сост. В.В.Лавский. – Ростов н/Д.: МарТ: Феникс, 2010. – 415 с.
2. *Гесиод.* Полное собрание текстов / Перевод фрагментов О. П. Цыбенко, вступ. ст. В. Н. Ярхо, комм. О. П. Цыбенко и В. Н. Ярхо. (Серия «Античное наследие»). – М.: Лабиринт, 2001. – 256 с.
3. *Гомер* Одиссея / Переклад зі старогрецької Бориса Тена. — К.: Дніпро, 1968. – 432 с.
4. *Гомер.* Іліада / Переклад з старогрецької Бориса Тена. – Харків: Фоліо, 2006. – 414 с.
5. Древнеримские мыслители. Свидетельства, тексты. Пер. с лат. – К.: КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1958. – 230 с.
6. *Полибий.* Всеобщая история. / Пер., вступ. ст. и прим. Ф.Г. Мищенко. 2-е изд. Отв. ред. А.Я. Тыжов. (Серия «Историческая библиотека»). – СПб.: Ювента, 1994–1995. – Т. 1–3.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА І СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ В ПРАЦЯХ АНТИЧНИХ ФІЛОСОФІВ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— сильні і слабкі сторони соціальної (протосоціологічної) спадщини визначних античних філософів;

— основні соціальні ідеї Демокріта, Платона, Аристотеля, стоїків і Цицерона,

а також умітимете:

— виокремлювати й здійснювати порівняльний аналіз проблеми суспільства та людини у творчій і науковій спадщині Демокріта, Платона, Аристотеля, стоїків і Цицерона;

— об'єктивно оцінювати актуальність і наукову цінність праць провідних античних мислителів;

— опанувати значний за обсягом і складний для сприйняття матеріал (першоджерела).

4.1. Проблеми суспільства та людини у спадщині Демокріта

Розквіт античної науки Греції у V–IV ст. до н.е. пов'язаний з іменами Демокріта, Платона й Аристотеля. Розвитку теоретичного знання у цей час значною мірою сприяло поглиблення філософського і соціального аналізу проблем суспільства, держави, політики і права.

Демокріт (бл. 460–370 рр. до н.е.) – філософ, фундатор вчення атомізму, який одним з перших здійснив спробу розглянути виникнення і становлення людини, людського роду та суспільства як частини природного процесу світового розвитку. У ході цього процесу люди поступово під впливом потреб, наслідуючи природу і тварин і спираючись на свій досвід, сформували всі свої основні знання і вміння, необхідні для суспільного життя. Суспільство з'являється лише після довгої еволюції як результат прогресивної зміни вихідного природного стану. У цьому сенсі суспільство, поліс, законодавство створені штучно, а не дані по природі. Однак саме їх походження являє собою природно-необхідний, а не випадковий процес. Розглядаючи проблеми розвитку і суспільства, і людини, Демокріт особливе значення надає таким цінностям, як справедливість, чесність, істина.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Для пояснення свого розуміння щастя мислитель придумав кілька термінів: «благодущність», «добробут», «безстрашність», «атараксія» (незворушність). Центральне поняття його етики – милосердя (эвтюмия), яке виникає завдяки помірності в задоволеннях і розміреного життя. Володіє благодущністю мудрець уміє радіти тому, що має; не заздрячи чужому багатству і славі, він прагне справедливих і законних справ; він працює сумлінно, втім не прагне бути «занадто діяльним у приватних і громадських справах».

Демокріт вважає, що якомога більше людей мають брати участь у громадських справах. Його аргументація на користь цієї тези радше практична, причому носить характер доказу від протилежного: якщо не будеш брати участь у громадських справах, набудеш поганої репутації. Філософ висловлюється на користь узгодження інтересів, думок. Він вважає, що держава тим демократичніша, чим більше в нійодностайності. Для Демокріта демократія – це одностайність (одностайність), причому одностайність не на словах, а в реальних діях. Чим більше людей активно діють разом, тим швидше вони здатні дійти згоди. Шлях запобігання конфліктам і поганим діям, шлях до зміцнення доброзичливості людей щодо один одного – соціальний шлях. Тому держава, зокрема, повинна допомагати бідним, постійно орієнтуватися на них й оточувати їх турботою, адже в державі мають бути представлені загальне благо і справедливість. Відповідно, й управляти державою та суспільством мають спеціальні навчені люди, які будуть здатні забезпечити втілення в життя високих ідеалів справедливості.

У поглядах Демокріта, таким чином, була вже закладена та ідея, яка широко і повно розвинулася пізніше в соціальній філософії Платона. Це думка про державне управління як особливе і дуже високе мистецтво, якому потрібно спеціально навчатися.

4.2. Соціальне значення «ідеальної держави» Платона

Платон, справжнє ім'я – Аристокл (428/7–347 рр. до н. е.) – один з найвидатніших давньогрецьких мислителів. Його предком був Солон. Зустрівши Сократа, залишався з ним до

самої смерті. Після смерті філософа, Платон покинув Афіни й переїхав у Мегари, де жив один з учнів Сократа – Евклід. Познайомившись з Діонісієм Старшим, тираном Сиракуз, Платон мріяв втілити в життя свій ідеал правителя-філософа. Утім образив правителя своїми міркуваннями про тиранічну владу. За це Платона було продано в рабство на Егіну, з якого його викупив Аннікерид, філософ мегарської школи. Пізніше Платон хотів повернути ці гроші Аннікериду, а коли той відмовився їх взяти, купив на них сад у передмісті Афін, названий на честь місцевого героя Академа Академією. У цьому саду Платон у 387 р. до н. е. заснував філософську школу (Платонівську Академію), яка існувала до 529 р., доки не була закрита імператором Юстиніаном.

Теорія ідеальної держави найповніше викладена в «Державі» й розвинута в «Законах». Платон висуває тезу про співпадіння істинної філософії з істинною політикою. Тільки якщо політик стає філософом (або навпаки), можна побудувати справжню державу, що ґрунтується на вищій цінності Правди й Блага. Побудувати Місто-Державу означає пізнати до кінця людину й її місце в універсумі. Держава, за Платоном, має трійчасту структуру. Відповідно до основних функцій (керівництво, захист і виробництво матеріальних благ) населення поділяється на три стани: стражники й правителі (мудреці-філософи), землероби-ремісники. Справедливий державний устрій має забезпечити їх гармонійне співіснування. Згідно з Платоном, державою покликані керувати лише аристократи як найкращі й наймудріші громадяни. Отже, досконала держава – це така держава, в першому стані якої переважає самовладання, у другому – мужність і сила, у третьому – мудрість.

Концепція справедливості полягає у такому: кожен робить те, що йому належить робити. Становий розподіл суспільства Платон оголосив умовою міцності держави як спільного поселення громадян. Самовільний перехід з нижчого стану у вищий недопустимий і є великим злочином, бо кожна людина має займатися тією справою, до якої вона призначена від природи. «Займатися своєю справою і не втручатися в чужі – це і є справедливість», – зауважує він. Визначаючи поліс як спільне поселення, обумовлене загальними потребами, філософ докладно обґрунтовує положення про те, що найкраще задоволення цих потреб вимагає розподілу праці між громадянами держави.

Велике значення надає мислитель вихованню стражів як активної частини населення, з якої виходять правителі. Аби стражі постійно були на висоті своїх завдань, їх побут і все життя організуються на засадах солідарності, спільності, рівності і колективізму. Вирішальне значення для ідеального державного устрою має, за Платоном, введення для стражів спільності дружин і дітей. Жінки в ідеальній державі зрівняні в правах і можливостях з чоловіками. Сім'я у звичайному сенсі для двох перших станів не існує. Дітей виховує держава. Мислитель виступає проти крайнощів багатства і бідності, за помірність, середній достаток. У фіналі IX книги «Держави» говориться, що «не так важливо, як має чи як може бути» в ідеальній державі, досить уже, якщо хтось один живе за законами цієї держави, тобто за законом Блага, Добра й Справедливості.

У «Законах» Платон малює **«другий по достоїнству» державний лад**. Основна відмінність другого ладу від першого, зображеного в «Державі», полягає в такому. 5040 громадян другої держави за жеребом отримують земельну ділянку і будинок, якими користуються на правах володіння, а не приватної власності. Земельний наділ вважається спільною власністю держави. Він переходить у спадщину лише до одного з дітей. Залежно від величини майна громадяни діляться на чотири класи. Передбачається закон про межі бідності і багатства. Ніхто з приватних осіб не має права володіти золотом або сріблом. Лихварство заборонено. Виключається будь-яка розкіш. У число громадян (5040) не входять раби й іноземці, які займаються землеробством, ремеслами і торгівлею. Однією з передумов платонівської конструкції другої по достоїнству держави є припущення, що громадяни будуть забезпечені достатньою кількістю рабів. Політичні права в державі мають виключно громадяни. На чолі платонівської держави стоять 37 правителів, які обираються шляхом багатоступеневих виборів. Вік правителів коливається від 50 до 70 років. Стояти при владі можна не більше 20-ти років. Повноваження правителів великі, але вони, перш за все, «вартові законів». У проекті другої по достоїнству держави основна ставка робиться на детальні і суворі закони, які скрупульозно і жорстко регламентують публічне і приватне життя людей, визначаючи навіть розпорядок дня і ночі.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Проекти «ідеальної держави» Платона мали неабиякий вплив на розвиток соціального знання в наступні епохи. Втім, з часом ставлення до них ставало все більш критичним і нині поширеною є дослідницька позиція *К. Понтера*, який охарактеризував таку державу як *перший тоталітарний проект в історії соціальної і політичної думки*.

4.3. Арістотель про суспільство, державу, людину

Арістотель (384–322 рр. до н.е.) – найславетніший давньогрецький учений і філософ, «батько усіх наук». У 367–347 рр. до н.е. – слухач, згодом викладач Академії Платона. Був учителем (343–340) Александра Македонського. У 335 р. до н.е. заснував філософську школу – перипатетиків у Лікеї (Афіни). Головні політико-правові ідеї виклав у працях «Політика», «Афінська політія», «Риторика», «Нікомахова етика». З ім'ям Арістотеля пов'язане народження емпірико-теоретичного підходу до вивчення суспільно-політичних проблем. Погляди мислителя на суспільство, політико-соціальні інститути і процеси великою мірою зумовлені його ученням про найвище благо людини і держави. **Держава**, за Арістотелем, утворюється внаслідок природного потягу людей до спілкування. Першим видом спілкування, почасти властивим і тваринам, є сім'я; з кількох сімей виникає селище, або рід; нарешті, об'єднання кількох селищ складає держава – вищу форму людського співжиття. У державі повністю реалізується спочатку закладений у людях потяг до спільного життя, адже «людина за своєю природою є істота політична». На відміну від сім'ї і селища, заснованих на прагненні до продовження роду і на батьківській владі, держава утворюється завдяки моральному спілкуванню між людьми. Політичне співтовариство спирається на одностайність громадян щодо чеснот. Держава не є спільність місця проживання, вона не створюється для запобігання взаємним образам чи заради зручностей обміну. Держава з'являється лише тоді, коли утворюється спілкування між сім'ями і родами задля благого життя («спільного блага») як найдосконаліша форма спільного життя людей. Мислитель пише: «Держава – спілкування подібних один одному людей для досягнення можливо кращого життя».

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Розглядав Арістотель і питання власності. Приватна власність, на його думку, корениться в природі людини, в її любові до самої себе. Приватна власність є елементом сім'ї. Філософ виступав рішучим противником усуспільнення майна, запропонованого Платоном. Спільність майна він вважав економічно неспроможною, бо це перешкоджає розвитку в людині господарських нахилів.

Головне завдання політичної теорії Арістотель бачив у тому, аби відшукати досконалий державний устрій. З цією метою він докладно розбирав існуючі форми держави, їх недоліки та причини державних переворотів. Ідеальною формою справедливої держави мислитель вважав **політію** (правління більшості в інтересах усіх). Він зауважував, що держава буде найміцнішою, коли при владі буде «**середній клас**», а не найбагатші або найбідніші. Такий лад не буде зловживати насильством, бо найбільшої охорони потребує найгірший з видів державного устрою (такими вважав тиранію та беззаконну демократію). Адже політія – «середня» форма держави, і «середній» елемент у ній домінує в усьому: у вдачах – поміркованість, у майні – середній достаток, у владарюванні – середній клас. «Держава, що складається з «середніх» людей, буде мати і найкращий державний лад», – відмічає мислитель.

Значення суспільно-політичної концепції Арістотеля полягає у завершенні мислителем стародавньої суспільно-політичної теорії як «науки наук»; у визначенні місця і ролі держави у політичному житті; у закладенні концептуальних основ майбутньої теорії правової держави, поділу влади; у розробці фундаментальної методології дослідження суспільних і політичних процесів.

Резюме за змістом теми.

V–IV ст. до н.е. – це розквіт античної науки Греції, пов'язаний з іменами Демокріта, Платона й Арістотеля. Демокріт одним з перших почав говорити про справедливість як найважливішу характеристику суспільного життя, про державне управління як особливе і дуже високе мистецтво. Теорія «ідеальної держави» Платона стала дороговказом для досліджень багатьох видатних мислителів інших епох, вона вважається чи не першою спробою моделювання комуністичного суспільства в історії науки. Арістотель заклав теоретичні, методологічні та світоглядні підвалини системи соціально-гуманітарної науки загалом.

? Запитання для самоконтролю

1. Які соціальні ідеї Демокріта можна вважати прогресивними для свого часу? Чому?
2. Які етичні погляди вплинули на суспільно-політичну концепцію Демокріта? Ваше ставлення до них.
3. Чому Платона вважають фундатором напряму ідеалізму в античній традиції? Як це вплинуло на суспільно-політичні погляди мислителя?
4. Який суспільний устрій передбачався в «ідеальній державі» Платона?

5. Чому Платон та Арістотель виступали проти демократії як форми державного правління, вважаючи її вкрай неефективною? Чи можна аргументацію цих учених застосувати сьогодні?
6. У чому полягала специфіка суспільно-політичних поглядів Арістотеля?
7. Які соціальні ідеї Арістотеля є актуальними і нині? Чому?
8. Визначте значення концепцій і теорій Демокріта, Платона та Арістотеля для розвитку соціологічної думки.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, які погляди Демокріта на суспільні відносини можна вважати прообразом соціально орієнтованого суспільства. Визначте їх вплив на розвиток соціального знання.
2. Співставте ідеальні та реалістичні оцінки суспільного життя, викладені в теорії Демокріта. На основі зроблених висновків складіть порівняльну таблицю.
3. Аргументовано доведіть або спростуйте твердження про те, що «ідеальна держава» Платона – це тоталітарний соціально-політичний проект.
4. Створіть порівняльну таблицю «ідеальної» та «другої по достоїнству» держав за Платоном.
5. Складіть схему напрямів дослідження проблем суспільства і держави у вченні Арістотеля.
6. Охарактеризуйте «сильні» і «слабкі» сторони суспільно-політичної системи Арістотеля.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Вчення про природу людини та походження суспільства в працях Демокріта.
2. Теорія «ідеальної держави» Платона.
3. Принципи платонівського комуністичного суспільного устрою.
4. Суспільно-політична теорія Арістотеля.
5. Суспільно-політичні погляди Платона й Арістотеля: порівняльний аналіз.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. Античная мудрость / сост. В.В. Лавский. – Ростов н/Д.: МарТ: Феникс, 2010. – 415 с.
2. Асмус В.Ф. Античная философия – М.: Высшая школа, 1999. – 400 с.
3. Асмус В.Ф. Платон. 2-е изд. – М.: УРСС, 2005. – 160 с.
4. Гофман А.Б. Классическое и современное: этюды по истории и теории социологии. – М.: Наука, 2003. – 784 с.
5. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т. – Т. 7: Человек. Индивид. Личность. – М.: ИНФРА 2005. – 949 с.
6. Каралаш Н.Г. Соціологія особистості: навч. посіб. – Чернівці: Рута, 2006. – 76 с.
7. Рассел Бертран. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: в 3 кн.; науч ред. В.В. Целищев. – Изд. 7-е, стереотип. – М.: Академический Проект, 2009. – 1004 с.
8. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – Т. 1. Античность. – 336 с.
9. Чаньшев А. Н. Аристотель. — М.: Мысль, 1981. — 200 с.
10. Чаньшев А.Н. Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 374 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Аристотель. Політика. Пер. з давньогрец. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
2. Платон Государство. Законы. Политик / Предисл. Е.И. Темнова. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
3. Платон Диалоги. Пер. з давньогрец. – Х.: Фоліо, 2008. – 349 с.
4. Платон Законы / Общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; пер. з древнегреч. – М.: Мысль, 1999. – 830 с.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АНТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— особливості емпіричних досліджень у Стародавній Греції та Римі, зокрема специфіку перших переписів населення як джерела інформації про стародавнє суспільство;

— наукові практики Стародавніх Греції і Риму як основу формування ранньоевропейської наукової традиції;

— засади формування римського права та діяльності римських юристів і їхній вплив на розвиток тогочасного соціального знання,

а також умітимете:

— здійснювати соціологічний аналіз наукових практик мислителів Стародавніх Греції і Риму;

— об'єктивно оцінювати соціальні реформи і пов'язані з ними емпіричні дослідження, які проводилися у Стародавніх Греції і Римі;

— студіювати значну за обсягом теоретично-наукову та соціально-прикладну спадщину античності.

5.1. Перші переписи населення як джерело інформації про стародавнє суспільство

Історично першими емпіричними дослідженнями соціального спрямування були **переписи населення**. Найдавніші переписи були зазвичай своєрідним оглядом здатного до війни чоловічого населення. В Іудеї, Єгипті та інших країнах існував порядок обліку земель, матеріалів, робочої сили, харчових продуктів через обов'язкову звітність службових осіб. Регулярні переписи населення з метою військового та податного обліку проводилися у більшості держав Стародавнього Сходу (див. Тема 2, розділ 2.2). Особливо регулярними – через кожні два роки – переписи населення стали у Давньому Єгипті та Стародавньому Римі.

У **Стародавній Греції** за часів правління **Солона** (635 – бл. 559 рр. до н.е.) існувала складна система статистичного обліку доходів громадян. Вона сформувалась як складова частина проведених ним широкомасштабних державних перетворень, покликаних ліквідувати пережитки родового ладу, зрівняти права й обов'язки громадян, не враховуючи їх племінне походження, а матеріальні доходи – ці заходи увійшли в історію під назвою **«реформи Солона»**. Солон установив в Афінах тимократичну систему, зв'язавши права громадян на участь у виборах й участь у політичній діяльності з їхнім доходом. Пентакосіомедіми (1-й клас) і вершники (2-й клас) могли засідати в Раді і посідати найвищі посади. Зевгіти (3-й клас) могли посісти нижчі посади і входити в Раду (буле), у той час як найбідніші громадяни, або фети (4-й клас), могли брати участь тільки в народних зборах. Рада (відома за назвою Ради чотирьохсот) також являла собою одне з нововведень Солона; члени Ради щорічно обиралися чотирма афінськими філами, по 100 чоловік від кожної філи. Солон створив гелією, що була фактично народними зборами з кворумом у 6000 чоловік, де розглядалися оскарження вироків. Усе населення, таким чином, поділялося на чотири стани відповідно до майнового цензу (лат. *sesus*, від *senseo* – роблю опис, перепис), представники яких стали користуватися різними соціальними правами. Для точнішого станового зарахування громадян потрібні були докладні відомості про все населення, що збиралися регіональними властями.

В Афінах з найдавніших часів проводився регулярний облік природного руху населення, проводилась реєстрація народжених і померлих. Після народження всі вільнонароджені відразу вносили в офіційні списки, потім юнаків, які досягли 18 років, заносили в списки здатних воювати, а по досягненню 20 років – у списки повноправних громадян держави-поліса. З часом на землях полісів держава втратила монополію на проведення обліку. Ініціаторами виступали, окрім влади, також власники майстерень, маєтків, торговельної справи. Склали й земельні кадастри з повним описом окремих господарств. Важливість кількісної та якісної емпірично вірогідної інформації для потреб державного управління визнавала і наука. Опис грецьких полісів у «Політиці» Арістотеля став основою його теоретичної гіпотези про «середній» політичний устрій як норму, відхиленнями в кращий або гірший бік від якої мислитель вважав конкретні держави.

Значний за обсягом і соціально важливий матеріал про практику проведення соціальних обліків дає нам історія **Стародавнього Риму**. Заради отримання відомостей про військові і фінансові сили своєї держави, легендарний перший правитель Риму Ромул (VIII ст. до н.е.) провів два переписи населення – на початку і наприкінці свого царювання.

Починаючи з часів 6-го царя **Сервія Туллія** (VI ст. до н.е.) у Стародавньому Римі перепис населення проводився щорічно раз на п'ять років. Подібно до Солона, Туллій здійснив грандіозну реформу, яка сприяла зміцненню державності. **Реформи Сервія Туллія** поклали в основу суспільної організації Риму майновий і територіальний принципи. Усе вільне населення Риму було розділено на майнові розряди. В основу поділу було покладено розмір земельного наділу, яким володів чоловік (пізніше, з появою у IV ст. до н.е. грошей, була введена грошова оцінка майна). Ті, хто володіли повним наділом, входили до першого розряду, трьома чвертями наділу – до другого і т.п. З першого розряду була виділена особлива група громадян – вершники, а безземельні – пролетарі відокремлювалися в самостійний шостий розряд. Кожен розряд виставляв певну кількість озброєних чоловіків, з яких формувалися центурії – сотні. Найважливішим у цій частині реформ було те, що центурії стали не тільки військовою, але і політичною одиницею. З часу реформ поряд з куріатними народними зборами стали скликатися народні збори по центуріях (центуріатні коміції), де кожна центурія мала один голос і голосування за традицією починалося з центурій вершників і першого розряду, а при їх одноголосності, природно, і закінчувалося цим. Рішення народних зборів по центуріях отримувало силу закону.

Друга частина реформ – розподіл вільного населення за територіальним принципом – посилила процес ослаблення кровноспоріднених зв'язків, що лежали в основі первіснообщинної організації. У Римі було утворено 4 міських і 17 сільських територіальних округів, за якими зберегли стару назву племен – триби. У трибу входили і патриції, і плебеї, які жили в ній, вони підпорядковувалися її старості. Він же збирав з них податки. Дещо пізніше по територіальним трибам стали скликатися збори, в яких кожна триба мала один голос.

Після здійснених реформ Сервій Туллій провів свій перший перепис населення Риму. Тим самим було покладено початок проведення державними установами **періодичних переписів населення за майновою ознакою** (потрібно було вказати своє соціальне, політичне, військове та податне становище). Обов'язковим для кожного сімейства було ведення обліку домашнього господарства. Особисті і майнові списки, які склалися, мали назву «цензів», ці переписи проводилися спочатку консулами, згодом – цензорами. Падіння Римської імперії спричинило скорочення, а потім і повне припинення практики організації соціальних обліків. Величезний досвід проведення державою збору даних про населення, землі та майно було втрачено на тривалий час.

5.2. Наукові практики античних Греції і Риму як основа формування ранньоевропейської наукової традиції

Антична цивілізація Греції та Риму по праву вважається колискою усієї системи сучасного наукового знання. Адже саме у цей історичний період були сформульовані та запроваджені ключові методологічні засади і принципи наукового пізнання світу, суспільства, людини. Базовими характеристиками (емпіричними правилами) **античної наукової традиції** є:

- 1) спеціалізований характер — наукові знання завжди є продуктом розв'язання пізнавальної задачі й результатом певних пізнавальних процесів;
- 2) наукове знання з'являється за умов пізнавального відокремлення конкретної частини дійсності, що є об'єктом пізнання;
- 3) формою наукового знання була логічно обґрунтована система дедуктивного висновку.

В античній науці поряд з **емпіричними правилами** і залежностями формується особливий тип знання – **теорія**. Знання вже не формулюються тільки як прописування рецептів, вони стають знаннями про об'єкти реальності «як такі», і на їх засадах формується програма майбутньої практичної зміни об'єктів (наприклад, теорія «ідеальної держави» Платона). Велике значення для генезису теорії мав розвиток математичного знання, яке стало відомим головним чином у межах наукових програм Піфагора і Платона. У VI ст. до н.е. було створено перші математичні теорії і математичні моделі світу, що пов'язується зі школою піфагорійців, названою так на честь засновника школи — Піфагора (близько 580–500 рр. до н.е.). Піфагорійці прагнули знайти в природі й суспільстві незмінне. Вони зробили числа основою підвалиною своєї філософії Всесвіту і намагалися звести всі співвідношення до числових («все є число»). У школі Піфагора арифметика з простого мистецтва обчислення поступово переросла в теорію чисел.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Нова історична епоха, що постала після смерті Александра Македонського, отримала назву елліністичної. Елліністична епоха відзначена новими великими досягненнями в техніці (машина, винайдені Архімедом, Героном), у математиці і механіці («Начала» Евкліда, обчислення Архімедом відносини окружності до діаметру), фізики (закон Архімеда, закони тиску повітря і пари, розвиток оптики), астрономії (геліоцентрична система Аристарха Самоського, система Птолемея), географії (Ератосфен), ботаніки (Теофраст), у медицині (основи патологічної анатомії), у мовознавстві (створення першої наукової граматики), історії (Полібій) і в інших науках. Усі ці досягнення не тільки сприяли оформленню античної науки, але й суттєвим чином позначилися на подальшій генезі соціального знання.

5.3. Поняття природного права у стоїків, Цицерона та римських юристів

Новизну й оригінальний внесок мислителів **Стародавнього Риму** у розвиток суспільно-політичних учень можна визначити у двох основних царинах досліджень: 1) по-новому почали розглядатися відносини приватної власності (саме у Стародавньому Римі формується велика земельна власність); 2) загострюється наукова увага до питань права – створюється **система римського права** – самостійна галузь знань, яка встановлює статус вільних і рабів, регулює майнові питання, формулюється розуміння власності та її успадкування.

Правові питання перебували у центрі соціального знання Стародавнього Риму таких представників науки, як римські юристи, Цицерон, стоїки. Систему римського права варто розглядати за такими напрямками. По-перше, через специфіку природного права (*jusnaturalis*). Його базові принципи: а) поширюється як на людей, так і на тварин; б) усі народжуються вільними; с) його нормами регулювалися шлюбно-сімейні відносини. По-друге, через вивчення особливостей права народів (*jusgentium*), яке спирається на два постулати: а) основою його є договірне право; б) є незалежним від римських традицій, а визначається традиціями тих народів, з якими Рим мав торгівельні відносини. По-третє, через право громадян (*juscivile*): а) привілейоване право, яке відокремлювало членів римської общини від не римлян; б) джерелами такого права були закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети імператора, едикти преторів та «міркування мудреців»; с) цивільне право (право громадян) є «власним правом держави» (вислів відомого юриста Гая).

Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н.е.) – славетний римський оратор, юрист, державний діяч і мислитель. У його великій творчості значна увага зосереджена на проблемах держави й права. Спеціально ці питання висвітлені в його роботах «Про державу» і «Про закони». Апеляції до природи, до її розуму і законів характерні для правової теорії Цицерона. На переконання мислителя, **в основі права лежить притаманна природі справедливість**. Справедливість розуміється Цицероном як вічна, незмінна та невід’ємна властивість і природи в цілому, і людської природи. Отже, під «природою» як джерелом справедливості і права (права за природою, природного права) в його вченні маються на увазі весь космос, увесь оточуючий людину фізичний і соціальний світ, форми людського спілкування і співжиття, а також саме людське буття, що охоплює її тіло і душу, зовнішнє і внутрішнє життя. Усій цій «природі» (в силу її божественного начала) притаманні розум і законовідповідність, певний порядок. Саме ця духовна властивість природи (її розумно-духовний аспект), а геть не її предметний (тілесний і матеріальний) склад, що займає підлегле і другорядне місце (як тіло по відношенню до душі, чуттєві частини душі по відношенню до розумної її частини), і є справжнім джерелом і носієм природного права.

Схожі погляди на проблематику природного права мали **стоїки** – представники світоглядної системи, згідно з ідеями якої філософія у цілому відображає у словесно оформлених дисциплінах єдину розумну силу світу – логос, у котрому нерозривно злиті активна і пасивна, матеріальна та духовна сторони буття. Найавторитетнішими представниками римського стоїцизму були Луцій Анней Сенека (3–65 рр.), Епіктет (бл. 50–бл. 140 рр.) і Марк Аврелій Антонін (121–180 рр.). До ідеї природного права звертався **Сенека**. У його природно-правовій концепції неминучий і божественний за своїм характером «закон долі» відіграє роль того права природи, якому підпорядковані всі людські установлення, в тому числі держава і закони. **Природне право тут виступає як природний факт** (порядок світобудови і причинний ланцюг подій) і як необхідний **імператив розуму**. Розум як факт і норма природного порядку втілені в людському співтоваристві як частині світового цілого. Відповідність людських відносин божественному началу базується на розумі: людський розум – частина божественного духу. Всесвіт, згідно із Сенекою, є природною державою зі своїм природним правом, визнання якого – справа необхідна і розумна. Членами цієї держави за законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Щодо окремих державних утворень, то вони випадкові і значимі не для всього людського роду, а лише для обмеженого числа людей.

Резюме за змістом теми. Переписи населення стали найпоширенішою формою емпіричних досліджень античних суспільств, вони базувалися на реформах Солона в Греції і реформах Сервія Туллія у Римі. На розвиток емпіричних досліджень вагомий вплив мали соціально-економічні відносини і політична структура тогочасних суспільств, розвиток наукового знання та формування системи права.

? Запитання для самоконтролю

1. Які реформи започаткували регулярні переписи в Греції та Римі? Охарактеризуйте сутність цих реформ.
2. Які спільні і які відмінні риси реформ Солона та Сервія Туллія ви можете назвати?
3. Визначте загальні риси наукових практик античності. Яке значення вони відіграли для формування наукової традиції пізніше?
4. У чому полягала специфіка емпіричних досліджень в епоху античності?
5. Яке значення мали математичні знання для розвитку соціологічного світогляду?
6. Яке місце займає ідея природного права Риму у системі протосоціологічної думки античності?
7. Назвіть центральні ідеї природного права, сформульовані римськими юристами, Цицероном та стоїками.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Створіть порівняльну таблицю реформ Солона та Сервія Туллія.
2. Визначте політичне, соціальне, наукове та цивілізаційне значення переписів населення в античних і сучасних суспільствах.
3. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення античної науки. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.
4. Поміркуйте, які «сильні» та які «слабкі» сторони античної наукової традиції ви можете виокремити. Аргументуйте свою відповідь.
5. Створіть схему еволюції ідеї природного права у Стародавньому Римі. Зробіть висновки.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Антична наука як колиска сучасного наукового знання.
2. Соціальні причини виникнення переписів населення та майна в античному суспільстві.
3. Емпіричні та математичні дослідження в античних Греції та Римі.
4. Соціально-класова сутність переписів населення і цензів у стародавній Греції та Римі.
5. Поняття природного права у стоїків, Цицерона та римських юристів: порівняльний аналіз.

Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. Античная мудрость / Сост. В.В. Лавский. – Ростов н/Д.: МарТ: Феникс, 2010. – 415 с.
2. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Пер.з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Асмус В.Ф. Античная философия – М.: Высшая школа, 1999. – 400 с.
4. Жмудь Л. Я. Наука, философия и религия в раннем пифагореизме. СПб.: Алетейя, 1994. – 376 с.
5. Рассел Бертран. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: в 3 кн.; науч ред. В.В. Целищев. – Изд. 7-е, стереотип. – М.: Академический Проект, 2009. – 1004 с.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – Т. 1. Античность. – 336 с.
7. Столяров А. А. Стоя и стоицизм. – М.: Наука 1995. – 445 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Античная мудрость / сост. В.В. Лаврский. – Ростов н/Д.: МарТ: Феникс, 2010. – 415 с.
2. Древнеримские мыслители. Свидетельства, тексты: Пер. с лат. – К.: КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1958.
3. Сенека Луций Анней. Философские трактаты / Пер. Т. Ю. Бородай.– СПб.: Алетейя, 2001. — 400 с.
4. Цицерон Марк Туллий. Про державу, Про закони, Про природу богів / Пер. з лат. В. Литвинова. — К.: Основи, 1998. — 476 с.

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- соціальні умови зародження раннього християнства та становлення християнської церкви як базового соціального інституту середньовічного суспільства;
- соціальну складову засад теологічних доктрин Августина Блаженного та Фоми Аквінського;
- соціальні вчення середньовічних християнських сект і їх значення для розвитку суспільства,

а також умітимете:

- визначати соціальне значення провідних теологічних доктрин Середньовіччя для історії і сучасності;
- простежувати взаємозв'язок і взаємообумовленість між соціально-культурними особливостями суспільства на певному етапі його розвитку та специфікою пануючого у ньому світогляду;
- опановувати складні для сприйняття тексти.

6.1. Занепад античного суспільства в Європі та формування нової системи суспільних відносин. Соціальне вчення раннього християнства

Падіння Римської імперії у 476 р. завершило період історії Стародавнього світу та започаткувало епоху Середньовіччя. У період V–X ст. у країнах Західної Європи формується **станово-феодальний лад**. Феодалному суспільству Західної Європи була притаманна складна ієрархічна соціальна структура. Основу соціальної піраміди станово-феодального ладу формувало численне залежне селянство, яке економічно (а згодом – й особисто) підпорядковувалося феодалові, маючи від нього в утримання на певних умовах землю. Другим за чисельністю був стан ремісників, які жили переважно у містах, з часом формується також стан буржуа – «третій стан» найзаможніших городян. До привілейованих станів належали представники аристократії і духовенства. Причому система феодалної аристократії була доволі складною і розгалуженою. Її основу утворювали лицарі (зазвичай представники безземельної знаті – молодші сини або нащадки збіднілих родин, які змушені були найматися на військову службу до вищих за статусом і багатством дворян), далі за статками і впливом аристократичну ієрархію складали барони, віконті, маркізи, графи, герцоги, князі. На верхівці аристократичної піраміди стояв король (імператор) як найбільший землевласник у своїй державі. Між ними всіма були закріплені васальні відносини (залежність), коли васал мав підкорятися виключно своєму сюзерену.

Особливе місце в середньовічному суспільстві займає **католицька церква**. Саме католицька церква стає одним з найбільших землевласників – їй належало близько третини земель.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Духовенство як привілейований стан суспільства характеризувалося складною соціальною структурою, в яку входили і рядові служителі, і духовні особи середньої та вищої ланки, і церковні ієрархи (архієпископи та кардинали). Католицька церква мала власні збройні сили, церковні суди та канонічну систему права. На верхівці церковної піраміди стояв Папа Римський – Глава Церкви.

Католицизм у цей період став єдиною об'єднуючою силою у Європі. Церква відігравала пануючу ідеологічну роль у суспільстві завдяки власній світоглядній, економічній та політичній могутності.

Провідними **ідеями раннього християнства**, що мали соціальне значення були: 1) ідея самоцінності людської особистості (кожна людина створена за образом і подобою Бога); 2) ідея індивідуалізму (кожна людина має безсмертну душу, свободу волі і за власні вчинки несе особисту відповідальність перед Богом); 3) моральна цінність особистості (залежить від її політичного і соціального статусу – протодемократичні ідеї); 4) ідея рівності усіх людей перед Богом, бо всі християни – діти єдиного Отця; 5) головною є людина, а не колективні суб'єкти: сім'я, рід, плем'я, держава; 6) цивілізаційний принцип поділу політичної та духовної влади: а) над земними владами стоїть найвища трансцендентна (небесна) влада; б) віра є духовною опорою людини в її суперечках з державою.

6.2. Соціальний зміст концепції «Двох Градів» Аврелія Августина

Період Раннього Середньовіччя (V–IX ст.) дуже бідний на матеріали, пов'язані з соціологічними дослідженнями, адже схоластика і теологія як провідні напрями світогляду загальмували розвиток наукового знання, що було під патронатом християнського богослов'я. Трактати «отців церкви» були присвячені богословській тематиці, а соціальні явища розглядалися ними в контексті християнської філософії, де людина мислилася як продукт творіння Божого.

Найвидатнішим релігійним мислителем цього періоду був **Аврелій Августин (Блаженний)** (354–430 рр.), який вперше описав історію людства як єдиний, закономірний та об'єктивний процес, що є частиною еволюції світу в цілому. Одна з центральних ідей Аврелія Августина: доля світу, як і доля людства, задалегідь визначені Всевишнім (**християнський провіденціалізм**). Концепцію розвитку людства мислитель виклав у своїй головній праці «Про Град Божий». Під поняттям «Град Божий» теолог розуміє не просто божественне суспільство, а перш за все божественне начало, яке є в кожній людині та яке спонукає її з любов'ю ставитися до Бога і з презирством до себе. Цьому началу протиставляється матеріальне начало людини («Град земний»), яке охоплює любов до себе і презирство до Бога. Для останнього характерне прагнення до багатства і влади, тому товариство, що не живе за законами Божими, постійно роз'їдають конфлікти і ворожнечі, його доля – горіти в пеклі разом з дияволом. Ставлення до Бога поділяє людей, таким чином, на два суспільства і цей умовний поділ має виключно моральний характер. Стан людей «світської держави» такий, що вони завжди чимось незадоволені, їх вирізняє заздрісність, користолобство, підступність; там один конфлікт породжує інший. Ці негаразди не можуть мати місця в «царстві Божому», у ньому — лад і гармонія – ніхто нікого не кривдить, ніхто нікому не заздрить, як не заздирать ангели архангелам; кожен має те, що має: один — менше, другий — більше, і всі задоволені своєю долею.

6.3. Тома Аквінський та соціальна доктрина томізму

Тома Аквінський, Фома Аквінський, Аквінат Фома (1225–1274 рр.) – італійський мислитель, теолог. Стрижневими для визначення соціальної доктрини мислителя є його коментарі до «Політики» та «Етики» Арістотеля і трактати «Сума істини католицької церкви проти язичників», «Про правління владик» і «Сума теології». Вчення Аквінського про державу впливає із тлумачення світобудови як універсального ієрархічного порядку буття (нежива природа, світ рослин і тварин, світ людей, Бог), встановленого Богом, який розмістив усе «по своїх місцях», порядку природного, вкладеного Богом у серця людей, якого повинні дотримуватись усі в особистому, а також у суспільному житті. Доктрини держави у Аквінського майже цілком базуються на ідеях Арістотелевої «Політики». Людина як «тварина суспільна» приречена на життя у політичній громаді. Це є природним джерелом виникнення держави, яке мов дві краплі води схоже на процес творення світу Богом. Місце Бога в еволюції держави як «найвищого результату людського мистецтва» займає монарх: спочатку він «влаштує державу», а потім починає нею правити подібно до того, як «кожен батько сімейства управляє домом». Визначальним принципом, який об'єднує людей у державу як «досконале співтовариство», є принцип влади – підпорядкування нижчих вищим, без нього держава неминуче гине.

Окрему увагу мислитель приділяв питанням приватної власності та соціальної справедливості. Так, з точки зору, Томи Аквінського, людина має право на володіння тими речами, в які вона вклала частину своєї душі. Це право творця на своє творіння. У першу чергу мова йде про результати праці людини, про ті речі, в які вкладені зусилля, старання. Людина також має право передавати й отримувати речі у спадок, адже будь-хто трудиться не лише заради себе, але заради сім'ї і своїх нащадків. Необхідність приватної власності мислитель пояснює гріховністю людської природи. Адже людина краще піклується про те, що належить тільки їй. Розподіл власності між людьми дозволяє розділити і суспільні функції, тобто забезпечити спеціалізацію діяльності. Встановлення жорстких правил приватної власності народжує світ і припиняє суперечки щодо володіння тією чи іншою річчю.

6.4. Соціальні вчення середньовічних християнських сект

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! В епоху Середньовіччя спостерігається поява та поширення християнських сект – ересей – релігійних течій, які відхилилися від офіційної церковної доктрини у царині догматики і культу. Їх поява стала відповіддю середньовічного суспільства на всевладдя і свавілля католицької церкви.

Серед найвпливовіших єретичних рухів можна виокремити такі. 1) **Богомили** – найбільш ранній великий єретичний рух, який виникає у X ст. у Болгарії. Основні ідеї: феодална власність і кріпосне право є породженням диявола; необхідність відродження демократичних традицій ранньохристиянських громад. Послідовниками богомолів були альбігойці, вальденси, катари. 2) **Бюргерська єресь**, представники якої виражали інтереси городян та частини нижчого дворянства. Її поширення пов'язане зі зростанням міст. Основні ідеї: ліквідація чернецтва, прелатів, римської курії; повернення до «простої» церкви. 3) **Селянсько-плебейська єресь**, соціальною основою якої стали селяни. Основні ідеї: всезагальна рівність людей; ліквідація феодалних привілеїв і станового ладу; передача земель селянським общинам. Обидва останні рухи стали безпосереднім джерелом Реформації та протестантизму. 4) **Рухи гуситів** (часи Пізнього Середньовіччя), які склалися з рухів **чашників** і **таборитів**, були пов'язані з початком Реформації у Чехії й діяльністю Яна Гуса. Формувалися під час національно-визвольної чеської селянської війни проти верховної влади германського імператора. Основні ідеї: ліквідація привілеїв духовенства; позбавлення церкви світської влади; секуляризація (передача світській владі церковних багатств); визнання самостійності чеської церкви (чашники); ліквідація кріпосного права та феодалних повинностей; віра у настання «тисячолітнього царства» загальної рівності (таборити).

6.5. Соціальні вчення середньовічного Сходу

На початку VII ст. населення Аравії переживало зміну епох. Розпадалися стародавні держави, переміщалися торгові шляхи, змішувалися старі і нові соціальні групи. Родоплемінний лад поступово змінювався феодалним. Традиційні племінні культу втрачали значення під натиском ідей монотеїстичних релігій (іудаїзму та християнства). У цих історичних умовах складалася нова світова релігія – **іслам**, який найсуттєвішим чином вплинув на розвиток соціального знання Сходу.

Найдокладніше соціальні вчення, які охоплювали питання про політику, державу, владу, в середньовічній арабській філософії розроблялися Абуан-Насром Аль-Фарабі (870–950 рр.), «Братами чистоти» (X ст.), Ібн Сіною (980–1037 рр.) й Ібн Рушді (1126–1198 рр.). У своєму підході до політичної проблематики представники середньовічної арабо-мусульманської філософії багато в чому слідували грецької філософії, насамперед поглядам Платона і в меншій мірі Арістотеля (показово, що один з перших арабських перекладів «Діалогів» Платона був зроблений представниками «Братів чистоти»). Не випадково, що для більшості з них політика являла собою науку про справи ідеального міста, яке вони, як правило, називали «доброчесне місто». Під таким містом розумілася будь-яка відносно відокремлена територія з її жителями, будь-який колектив, група людей, об'єднаних спільністю проживання, загальними цілями і керівництвом (єдиною владою) – від невеликого села до Арабського халіфату. Поєднання грецької традиції з мусульманською політичною реальністю наклало глибокий відбиток на все коло проблем, що розглядається середньовічною арабо-мусульманською філософією.

У працях «першого філософа арабів» **Аль-Фарабі** (870–950/951 рр.) здійснюється спроба викласти проект ідеального суспільства (міста-держави). Людські суспільства Фарабі класифікує на велике (об'єднання всіх людей, народів, що населяють землю), середнє (суспільство певного народу) і мале (об'єднання людей в окремі міста). Взавши за вихідний моральні категорії добра, зла, відношення до праці, він ділить міста-держави на доброчесні, колективні і неосвічені. У доброчесних містах-державах суспільне життя побудоване на принципах високої моральності людей, які, допомагаючи один одному, досягають справжнього щастя. Мислитель пише про п'ять верстви населення в доброчесній державі: 1) мудреці й інші гідні особи; 2) люди релігії, поети, музиканти, писарі; 3) рахівники, геометри, лікарі, астрологи тощо; 4) воїни – ратники, стражники тощо; 5) багаті люди, землероби, скотарі, купці. У доброчесній державі всі ці верстви населення пов'язані дружбою, взаємними інтересами, справедливим ставленням один до одного. Доброчесне місто очолює філософ-правитель.

Своєрідну концепцію розвитку держави і суспільства розробив видатний арабський історик **Ібн-Хальдун** (1332–1406 рр.) – автор славетної на Сході «Великої історії» («Книги повчальних прикладів»). Ібн-Хальдун розрізняв суспільство і державу, прагнув виявити їх співвідношення і закономірності розвитку. Згідно його концепції, люди створили товариство для спільного добування засобів до життя, оскільки здатність однієї людини недостатня для задоволення її потреби в харчуванні. Поділ праці – найперший фактор об'єднання. Люди об'єднуються для захисту від зовнішньої небезпеки та забезпечення загальної безпеки від

можливих проявів агресивної природи самих людей. На суспільство впливають клімат й інші природні фактори, але головне – форми господарства, спосіб виробництва. У зв'язку з цим Ібн-Хальдун розрізняє два стани товариства: 1) примітивний, або «сільський», коли люди займаються тільки землеробством і скотарством; 2) цивілізований, або «міський», коли отримують розвиток ремесла, торгівля, науки, мистецтва. На першому етапі люди виробляють тільки те, що достатньо для існування без будь-якого надлишку. Розвиток поділу праці й об'єднання зусиль багатьох людей створюють виробництво надлишку, що породжує розкіш, обумовлює перехід суспільства до другого етапу (стану) – державного. Розвиток суспільства зумовлює еволюцію устрою та завдань державної влади.

Резюме за змістом теми.

В епоху Середньовіччя відбувається остаточна зміна панівної світоглядної парадигми від космології до християнської ідеології (релігії), базовими засадами якої стають провіденціалізм, звернення до потреб особистості та визнання її особистої відповідальності перед богом. Католицька церква стає монополістом у царині духовних відносин та одним з центрів політичного (державного), економічного та культурного життя тогочасних суспільств Західної Європи. Розвиток соціальних знань арабського Сходу також позначений безроздільним пануванням релігійного світогляду – ісламу та використанням певних ідей мислителів античності.

? Запитання для самоконтролю

1. Якими були особливості середньовічного суспільства та чим вони були обумовлені?
2. Назвіть основні ідеї раннього християнства. Яку соціальну складову вони мали?
3. Які базові постулати праці «Про Град Божий» Аврелія Августина?
4. Чому вчення Аврелія Августина характеризують як спробу есхатологічного опису всесвітньої історії людства?
5. У чому полягає соціальне значення доктрини томізму?
6. Які соціально-економічні ідеї сформулював у своїх працях Тома Аквінський?
7. Які соціальні ідеї висували представники християнських сект (єресей)? Чим вони були обумовлені?
8. У чому полягають докорінні відмінності політико-правової думки античності та Середньовіччя?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, чи залишаються певні ідеї раннього християнства актуальними і нині. На основі отриманих висновків складіть таблицю.
2. Проаналізуйте духовну, економічну, політичну, освітньо-культурну діяльність середньовічної католицької церкви та створіть відповідну схему.
3. Поміркуйте, чи коректно з наукової точки зору аналізувати вчення Аврелія Августина та доктрину томізму як протосоціологічні. Сформулюйте аргументи на користь «за» та «проти» цього твердження.
4. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення соціального знання Середньовіччя як у Західній Європі, та й на арабському Сході. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.
5. Поміркуйте, які ідеї з вчень християнських сект (єресей) мали революційний для середньовічного суспільства характер? Чому?
6. Вкажіть специфіку розвитку протосоціологічної думки на арабському Сході в епоху Середньовіччя. Складіть порівняльну таблицю.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Світоглядна парадигма Середньовіччя та її вплив на розвиток соціального знання.
2. Особливості середньовічного суспільства: соціологічний аналіз.
3. Соціальні ідеї у вченні Аврелія Августина.
4. Соціальна доктрина томізму.
5. Соціальні вчення середньовічних християнських сект.
6. Значення праць арабських філософів для розвитку соціального знання Середньовіччя.

Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Александрова О.В.* Філософія Середніх віків та доби Відродження: Підручник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.
2. *Араби Б.* Ибн-Хальдун — основоположник арабской социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 11. — С. 107—109.
3. *Боргош Ю.* Фома Аквинский: Пер. с польск. – М.: Мысль, 1966. – 212 с.
4. *Булгаков С.В.* Справочник по ересям, сектам и расколам. – М.: Издательство «Современник», 1994. – 164 с.
5. *Бычков В.В.* Эстетика Аврелия Августина. – М.: Искусство, 1984. – 264 с.
6. *Гуревич А.Я.* Средневековый мир. – М.: Искусство, 1990. – 400 с.
7. *Захарченко М.В., Погорілий О.І.* Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
8. *Рассел Бертран.* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: в 3 кн.; науч ред. В.В. Целищев. – Изд. 7-е, стереотип. – М.: Академический Проект, 2009. – 1004 с.
9. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1995. – Т. 2. Средневековье. – 368 с.
10. *Соколов В.В.* Средневековая философия: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. *Аль-Фараби.* Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973. – 400 с.
2. Антологія світової філософії: Збірник філософських текстів / Уклад. М.О. Парнюк, В.І. Даниленко. – К.: НМК ВО; Центр гуманітарної освіти АН України, 1992. – 272 с.
3. *Августин* Исповедь: Пер. с лат. – М.: Канон, 1997. – 464 с.
4. *Августин* Творения Блаженного Августина. Пер. с лат. – СПб.: Алетейя, 1998. – Т. I. – 742 с.; Т. II. – 759 с.; Т. III. – 596 с.
5. *Аквинский Ф.* О вечности мира./ Перевод с латинского и примечания Т.Ю. Бородай // Интеллектуальные традиции античности и средних веков (Исследования и переводы). – М.: Кругъ, 2010. – С. 122–130.
6. *Аквінський Ф.* Коментарі до Аристотелевої політики: Пер. з лат. – К.: Основи, 2003. – 796 с.
7. *Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера).* – К.: Тандем, 2002. – 581 с.
8. *Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX–XIV вв.* – М., 1961. – 632 с.

ВПЛИВ ТВОРЧОСТІ ГУМАНІСТІВ ВІДРОДЖЕННЯ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— соціальні і світоглядні засади творчості гуманістів епохи Відродження;
— ідеї праць А. Данте, Ф. Петрарки, Л. Валли, Дж. Піко делла Мірандоли, Л. Бруні та їх значення для розвитку науки про суспільство і людину,

а також умітимете:

— відстежувати взаємозв'язок між поширенням ідей провідних гуманістів епохи Відродження та розвитком соціального знання;

— здійснювати порівняльний аналіз праць гуманістів;

— опановувати значний за обсягом бібліографічний і художній матеріал.

7.1. Нові уявлення про людину та її світ у творчості гуманістів епохи Відродження

Відродження (Ренесанс) – це епоха в історії культури та науки Європи, яка є проміжною між Середньовіччям і Новим часом. Приблизні хронологічні рамки – початок XIV – остання чверть XVI ст., а в деяких випадках – перші десятиліття XVII ст. (наприклад, в Англії й Іспанії).

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Передумовою та основою епохи Відродження став гуманізм – прагнення вчених, політиків, діячів мистецтва відійти від традиційного для Середньовіччя дослідження текстів Біблії, зосередивши увагу на вивченні людини, її психології і моралі.

Гуманістична традиція Ренесансу базувалися на трьох вихідних постулатах. По-перше, провідний принцип – *studiahumana* – дослідження не Бога з його іпостасями, а людини з її відносинами з навколишнім середовищем, з її прагненнями і можливостями. По-друге, базові методи – спостереження, досвід, раціоналістичні оцінки і висновки кожної людини. По-третє, наукові дослідження спираються на звернення до надбань античності, коли філософія і наука не були служницями богослов'я. Особлива увага надавалася проблемі життєвих сил людини, їх природним і соціальним засадам. Гуманізм проголошував принципи рівності, свободи, справедливості як норми взаємин між людьми. Визнання особистої гідності кожної людини, незалежно від походження і суспільного становища, було спрямоване проти феодально-станової нерівності тогочасного суспільства. Гуманісти бачили ідеальне в єдності природи і людини, шукали гармонію такого єднання, захищали необхідність сприйняття всіх радощів земного буття людиною, проповідували культ знання, освіченості, духовності і праці. Вони прагнули побачити діяльну сторону людської історії, намагаючись проникнути в закономірну сутність історичних явищ, витісняючи містику.

В епоху Відродження у протосоціологічній думці виділяється три етапи: 1) гуманістичний (сер. XIV – сер. XV ст.), який протиставляється середньовічному теоцентризму та характеризується інтересом до людини та її відносин зі світом; 2) неоплатонівський (сер. XV – перша третина XVI ст.), пов'язаний з виникненням проблем буття; 3) натуралістичний (сер. XVI – поч. XVII ст.), пов'язаний з прагненням застосовувати закони природи до пізнання соціальної дійсності, реальності в суспільстві.

7.2. Елементи соціального знання у роботах гуманістів

Політичний діяч, поет, мислитель **Данте Аліг'єрі** (1265–1321 рр.) одним з перших проголосив людину «найвеличнішим чудом з усіх проявів божественної мудрості». У своїй найвідомішій праці – «Божественній комедії» – він пропонує зріз пізнього періоду середньовічної культурної традиції італійського суспільства. Однією з провідних ідей цього твору є обґрунтування і земної, і божественної природи людини водночас. Виразні політичні ідеї містить трактат мислителя «Монархія», де аргументовано відстоюється ідея монархії як найкращого правління.

Мислитель-мораліст, поет, фундатор гуманізму (першим запровадив цей термін) **Франческо Петрарка** (1304–1374 рр.) полемізує зі схоластами, виправдовуючи «земні» прагнення людини. Для нього пізнання людини є головним завданням науки та філософії. Петрарка визначив по-новому метод дослідження людини – не висновок і логічні міркування, а са-

мопізнання. На цьому шляху важливі науки, орієнтовані на людину (моральна філософія, риторика, поезія, історія), які допомагають пізнати сенс власного існування, стати вище в моральному відношенні. Виділивши ці дисципліни, Петрарка заклав основи *studia humanitatis* – програми гуманістичної освіти, яку в подальшому розвинув Колюччо Салютаті та якою буде слідувати більшість гуманістів. У праці «Про засоби проти щасливої і нещасливої долі» висвітлив існування двох начал у людині – Чесноти і Долі: «Людина не може знайти щастя в багатстві, адже багатство джерело зла, заздності».

Валла Лоренцо (бл. 1405–1457 рр.) – видатний вчений-філософ, філолог, політичний діяч, який присвятив діяльність подальшому поглибленню вчення гуманізму. Валла розвиває теологічну етику Епікура і стверджував, що коли людина є творіння Бога, як і природа, то вона повинна розвиватися разом з природою, їй мають бути властиві всі почуття, бо сама природа створила насолоду і дала душу, спраглу до неї. Ніщо так не властиве живим істотам, як прагнення до збереження свого життя. Філософ сформулював критерій моралі, пов'язавши його з благом особистості. Кожна людина слідує власному благу; завдання індивіда полягає в тому, аби правильно зрозуміти, у чому полягає її справжнє благо. Благо людини полягає в житті, вільному від страждань і турбот, а джерелом насолоди є любов інших людей. Чеснота являє собою вміння людини правильно розуміти свій інтерес і здійснювати належний вибір між більшим і меншим благом. І хоча насолода полягає в любові, любовні відносини в інтерпретації Валли обертаються відносинами взаємодієвності. Валла стверджує нову етику – етику особистого інтересу (праця «Особливості етики»). Мислитель – автор полемічних творів, що принесли йому славу: «Про свободу волі» (праця, присвячена критиці середньовічних поглядів на свободу волі і роль провидіння) та «Діалектика» (були піддані критиці схоластична логіка і діалектика, засновані на вченні Арістотеля, та зроблена спроба очищення латині від варваризмів).

Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494 рр.) – видатний італійський філософ-гуманіст, який проголосив людину винятковою істотою у світі завдяки її винятковій особливості – наявності у неї свободи волі та здатності до майже безмежного вибору способу діяння. Свобода вибору – головна умова будь-якого діяння та його моральної оцінки. Природа людини є також результатом самостійного, вільного і відповідального вибору. У «Трактаті про гідність людини» Піко міркує про те, що Бог, створюючи людину, спеціально не встановив для неї «жорстко визначеного місця» у світі, а лише помістив її у центрі світу. Найсуттєвіші характеристики людини для мислителя – свобода і творчість.

7.3. Л. Бруні як засновник гуманістичної історіографії

Видатний історик епохи Відродження і гуманізму **Леонардо Бруні** (справжнє ім'я Аретіно) (1370–1444 рр.) – засновник гуманістичної історіографії. У працях «Данте», «Життя Петраки», «Історія Флорентійського народу», «Нотатки про події мого часу» він шукає способи розкриття сутності історичних явищ і подій, визначення їх місця у розвитку людського суспільства, підкреслюючи, що люди творять історію, їх взаємодія сприяє повному розкриттю талантів кожної людини. В історичному виступі флорентійців проти Медичі за встановлення республіканського ладу в Італії Бруні вбачав доказ того, що громадянські свободи – серйозний фактор історичного процесу, вчений виступив ідеологом громадянської свободи жителів вільних міст Італії. Переконаливо обґрунтовуючи необхідність всебічного розвитку особистості, мислитель визначає вирішальну роль у розвитку гуманітарних наук. Проголошуючи право кожної людини на життя, він підкреслює, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Державою мають бути заборонені примусова праця, застосування тортур, нелюдське або неповажне ставлення, що принижує гідність людини.

Сутність історичного методу Бруні полягає в такому. Кожному історичному етапу притаманний свій комплекс проблем, виникнення яких зумовлене суспільними потребами. Такими для Флоренції, держави з помітно розвинутими демократичними інститутами, стають ідеї громадянськості, виховання громадян – активних учасників ділового та політичного життя республіки. Війни за свободу і незалежність Флоренції (кінець XIV–поч. XV ст.), які велися проти міланського герцогства, вимагали величезної напруги сил республіки, об'єднання суспільства навколо зрозумілого всім гасла порятунку Батьківщини, її соціальних досягнень, її достоїнств. Для підтримки патріотичних настроїв флорентійські ідеологи згадують історичне минуле міста, обираючи в якості далекого прототипу Рим часів Республіки. У Бруні, таким чином, політико-юридичні інститути є предметом наукового спостереження, а історія визнається ключем для пояснення сучасності.

7.4. Сутність етичного вчення П. Помпонацці за трактатом «Про безсмертя душі»

Університетський викладач, філософ П'єтро Помпонацці (1462–1525 рр.) стояв на позиціях протиставлення філософської істини істині релігійній. Розглядаючи проблематику свободи людської волі, він, слідуючи натуралістичній тенденції, фактично ототожнював долю, фатум з фізичною необхідністю людини. Етична система мислителя спирається на два поняття: природа як єдність і людина як моральна істота. Трактат Помпонацці «Про безсмертя душі» був спалений, а його автор оголошений еретиком. Це сталося через заперечення особистого безсмертя, що доводилося в трактаті, яке впливало з аверроїстського вчення про єдність інтелекту, згідно з яким кожна індивідуальна душа народжується, діє і вмирає разом з тілом. Проте душа володіє більш благородною сутністю, бо межує з «іншим», просочуючись нематеріальним, хоча і не повністю. Таке вчення про душу призвело до переоцінки моральних цінностей християнства, усуваючи уявлення про посмертну відплату. Помпонацці спирався виключно на теорію пізнання й аналіз етики, стверджуючи, що перевагою людини над іншими формами життя, на його переконання, є не безсмертя, а здатність до пізнання.

Мислитель відмовився від трактування суспільства як божественного встановлення і запропонував свій варіант антропоморфістської концепції. Суспільство в його описі постає живим організмом, який народжується, росте, досягає зрілості і вмирає, підкоряючись об'єктивним законам. Такими законами є: а) природність відмінностей людей у фізичному, інтелектуальному, моральному, професійному і станovому аспектах; б) необхідність пропорційності цих відмінностей (утім, нерівність між людьми не має представлятися розбратом, але як у симфонії відповідна відмінність голосів створює солодке співзвуччя, так і відповідна відмінність між людьми породжує досконалість, красу, гідність і насолоду); в) наявність загальної мети «людського роду», особливих людей («державних мужів», «учених»), що виражають цю мету, і причетності кожної людини до неї; г) неминучість зла, пригнічення слабких сильними; д) потреби людей у моралі, заснованої на «діяльному розумі» й ідеї смертності душі; е) гармонії між частинами цілого, окремими органами і всім організмом.

Резюме за змістом теми.

Соціальна думка Відродження – це не стільки створення якоїсь нової теорії (концепції, ідеальної моделі тощо) суспільства, як докорінний переворот у ставленні до людини. У світогляді мислителів цієї епохи людина стає центром Всесвіту. Про її гріховність гуманісти не ведуть мову, наголошуючи на людській величчї і гідності.

? Запитання для самоконтролю

1. Чим були обумовлені криза теологічного світогляду та розвиток гуманістичних ідей в епоху Відродження?
2. Які центральні ідеї гуманізму ви можете назвати? Визначте їх соціальне спрямування.
3. Охарактеризуйте основні етапи розвитку протосоціологічного знання в епоху Відродження.
4. Кого з мислителів Ренесансу називають фундатором гуманізму і чому? Якими були його соціальні ідеї?
5. Які елементи соціального знання можна знайти у творах А. Данте?
6. Чи можна вважати філософсько-етичну систему Л. Валли такою, що містить елементи протосоціологічних знань? Аргументуйте відповідь.
7. Які соціальні ідеї «Трактату про гідність людини» Дж. Піко делла Мірандоли є актуальними і нині? Чому?
8. Який внесок у розвиток протосоціологічної думки зробили Л. Бруні та П. Помпонацці?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Створіть схему еволюції соціального знання в межах ідеології гуманізму епохи Відродження.
2. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення гуманістичної спадщини Ренесансу. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.

3. Поміркуйте, які елементи соціального знання з концепцій мислителів-гуманістів (А. Данте, Ф. Петрарка, Л. Валла та інші) мали найбільший вплив на розвиток соціологічної науки. Чому?

4. Складіть порівняльну таблицю на тему: «Протосоціологічна думка гуманістів епохи Відродження».

5. Проаналізуйте заслуги мислителів Ренесансу у зміні поглядів на людину та суспільство в європейській науці. Визначте «сильні» і «слабкі» сторони їх світоглядних підходів.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Загальна характеристика розвитку соціального знання під впливом ідей гуманізму в епоху Відродження.

2. Протосоціологічні ідеї у працях А. Данте, Ф. Петрарки, Л. Валли, Дж. Піко делла Мірандоли: порівняльний аналіз.

3. Гуманістична історіографія Л. Бруні та її соціальне значення.

4. Етичне вчення П. Помпонаці.

📖 Рекомендована література

1. Література для поглибленого вивчення

1. *Александрова О.В.* Філософія Середніх віків та доби Відродження: Підручник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.

2. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.

3. *Горфункель А.Х.* Философия эпохи Возрождения: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.

4. *Доброхотов А.Л.* Данте Алигьери. – М.: Мысль, 1990. – 207, [1] с.

5. *Корелин М.* Ранний итальянский гуманизм и его историография. – СПб., 1914. – Т. 4. –С. 22-138.

6. *Мареева Е.В.* Пьетро Помпонаци: у истоков культурно-исторической методологии // Вопросы философии. — М., 2006. — № 1. — С. 146—159.

7. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней: Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – Т. 3. Новое время (От Леонардо до Канта). – 736 с.

8. *Фойгт Г.* Франческо Петрарка. Гениальность и её воспламеняющая сила / Возрождение классической древности, или Первый век гуманизма. — М.: тип. М. П. Щепкина, 1884. — Т. 1.

9. *Хоментовская А.И.* Лоренцо Валла — великий итальянский гуманист. — М.—Л.: Наука, 1964. – 148 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Антологія світової філософії: Збірник філософських текстів / Уклад. М.О. Парнюк, В.І. Даниленко. – К.: НМК ВО; Центр гуманітарної освіти АН України, 1992. – 272 с.

2. *Данте А.* Пекло / Перекл. з іт. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – 222 с.

3. *Данте Алигьери.* Монархия / Пер. с итал. – М.: Канон-пресс-Ц – Кучково поле, 1999. – 192 с.

4. *Лоренцо Валла.* Об истинном и ложном благе. О свободе воли: Перевод с латинского / Памятники философской мысли. – М.: Наука, 1989. – 476 с.

СТАНОВЛЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ В XV–XVI СТ.

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- зміст провідних напрямів соціальних досліджень теоретичного й емпіричного характеру в XV–XVI ст. у Західній Європі;
- сутність макіавеллізму як соціальної доктрини;
- базові соціальні ідеї в концепції Ж. Бодена;
- соціальне значення ідей природного права та «суспільного договору» в творчості Г. Гроція,

а також умітимете:

- виокремлювати соціальні умови, в яких здійснювалися протосоціологічні дослідження в XV–XVI ст. у Західній Європі;
- об'єктивно оцінювати характер і соціальне значення творчої спадщини Н. Макіавеллі для розвитку соціологічної науки;
- аналізувати концепції Ж. Бодена та Г. Гроція з огляду на ті соціальні ідеї, які у них містяться;
- опанувати складні та великі за обсягом тексти (першоджерела).

8.1. Пошуки соціальних ідеалів та найкращих форм державного устрою у XV–XVI ст. у Західній Європі

XV–XVI ст. – це час величезних духовно-релігійних, економічних державно-політичних, геополітичних зрушень у Західній Європі. У цей період утворюються великі централізовані абсолютистські держави (Франція, Англія, Іспанія), знижується вплив й авторитет католицької церкви, зміцнюються опозиційні релігійні рухи, діяльність яких згодом призвела до Реформації й інституціалізації протестантизму, починається формування перших європейських націй як етнічно-політичних спільнот. Відбувається розквіт ремесла, торгівлі, подальший розвиток землеробства, зароджуються ринкові відносини, а традиційне феодальне суспільство переживає кризу.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Становлення і розвиток емпіричних досліджень соціально-демографічного спрямування відбувається в епоху Середньовіччя. Так, з XIII ст. католицька церква починає вести списки народжених і померлих, а з XVI ст. основним джерелом соціально-демографічних даних про населення стають парафіяльні книги, куди заносили дані про хрещення, поховання та одруження. Наприклад, в Англії вони вперше були введені в 1538 р. при Кромвелі. З середини XVII ст. завдяки тому, що у всіх феодальних державах церковними парафіями здійснювалася реєстрація основних актів громадянського стану, виникають передумови для наукового емпіричного вивчення соціальних явищ. У той же час парафіяльні книги були єдиним джерелом кількісних даних.

XVI ст. стає переламним і в розвитку соціально-політичних знань. У працях мислителів висунуто ідеї про непорушність приватної власності та договірних відносин, формальну рівність і безпеку осіб, свободу торгівлі, незалежність держави від церковної влади. В процесі критики теології вчення про право і державу відокремилось у самостійну науку.

8.2. Погляди Н. Макіавеллі на історію, людину та державу

Макіавеллі Нікколо ді Бернардо (1469–1527 рр.) – італійський державний діяч, військовий теоретик, історик, теоретик політики, письменник, поет. З 1498 р. – секретар Другої канцелярії, Флорентійської республіки, пізніше – секретар Магістрату зі справ зовнішньої політики та оборони. **Першим в історії наукової думки виділив політику в особливу, самостійну область практичної діяльності**, відокремивши її від моралі та релігії. У своїй головній праці – трактаті «Государ» (1513 р.) проголосив положення про те, що мета виправдує засоби, вжиті задля її досягнення, вважаючи при цьому справжньою метою государя «загальне благо», що припускає об'єднання Італії в сильну національну державу. В «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія» (1513–1517 рр.) обґрунтував переваги республіканського правління. **Автор терміну «держави»**. Серед інших політичних і історичних творів – трактат «Про військове мистецтво» (1521 р.); «Історія Флоренції» (1522 р.). Роботи Макіавеллі вплинули на розвиток європейської політичної філософії Нового часу.

У політико-державній концепції мислителя можна знайти і певні соціальні ідеї, елементи соціологічного знання. По-перше, **принцип «макіавелізму»** з точки зору соціологічного пізнання набуває нового тлумачення: якщо керуватися ідеальними принципами справедливості, рівності, милосердя, то це лише призведе до загибелі людини, оскільки реалізація цих принципів в умовах феодалізму є справою абсолютно нездійсненою. Тому слід критично ставитися до того, що з таким пафосом проголошує суспільство, окремі політичні діячі, а часом і влада: ідеальних соціальних інститутів і принципів, які вони проголошують, немає; немає й ідеальної держави. Висновок: для продуктивного розвитку держави і суспільства потрібна раціоналізація, а не ідеалізація суспільного і політичного життя та відповідних інструментів їх пізнання. По-друге, на переконання Макіавеллі, природа людини однакова в усіх державах й у всіх народів. Цю природу формує **інтерес** – найзагальніша причина людських дій, з яких складаються їх відносини, установи, історія. Для того, аби управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їх прагнення та інтереси. Отже, великий італієць звернув увагу на психологізм як важливий методологічний принцип соціально-політичних досліджень. По-третє, важливим важелем політики, засобом управління людьми Макіавеллі вважав релігію. Релігія – могутній важіль впливу на уми і звичаї людей. Саме тому всі засновники держав і мудрі законодавці посилалися на волю богів. Вказуючи на надзвичайно важливу соціальну роль релігії, мислитель водночас підкреслює, що політика має бути відокремлена від теології. По-четверте, твори Макіавеллі мали величезний вплив на подальший розвиток політико-правової ідеології і соціальної думки в Європі. В них були сформульовано й обгрунтовано головні програмні вимоги Нового Часу: непорушність приватної власності, безпека особи і майна, республіка як найкращий засіб забезпечення «благ свободи», засудження феодального дворянства, підкорення релігії політиці і низка інших.

8.3. Значення географічного фактору в історії в концепції Жана Бодена

Жан Боден(1529/1530–1596 рр.) – французький державний діяч, науковець, економіст і правознавець, представник гуманістичного, антифеодального напрямку у розвитку політичної думки. Головна праця – «Шість книг про державу». Одним з напрямів досліджень Бодена стало **геополітичне вчення** – вивчення природи як важливого чиннику для вибору і зміни державного устрою (праця «Метод легкого вивчення історії»). Серед чинників географічного характеру, на думку мислителя, одне з найважливіших місць займає клімат. Загалом клімат, родючість ґрунтів, рельєф та інші чинники зумовлюють особливості життя людей, їх психологічні та інтелектуальні якості. З півночі на південь, зі сходу на захід людство живе в трьох географічних поясах: жаркому, помірному, холодному (Африка, Європа і північні народи, яких учений ототожнює зі скіфами). У відповідності з «законом протилежностей» в тому числі «протилежностей властивостей духу і тіла», фізичні умови існування обумовлюють особливості тілесного і духовного складу людей: хто міцний духом, той слабкий фізично. Звідси дослідник робить висновок, що дух настільки властивий жителям півдня, наскільки тіло – жителям півночі. Виступаючи прихильником «золотої середини», він вважає, що відмінності в кліматі півночі і півдня врівноважуються зоною помірного клімату.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ж. Боден став автором однієї з найпрогресивніших теорій епохи – теорії державного суверенітету. Суверенітет – ознака держави, означає абсолютну її владу всередині країни та незалежність у міжнародних відносинах. Найвищий носій суверенітету у Бодена – Бог і закони Неба.

Мешканці півночі – фізично міцні, жорстокі, бідні на розум, переважно їхнє заняття – ремесло, тоді як народи півдня – малорослі, фізично слабкі, духовні, хитрі, замкнуті, скупі або ошадливі. Для помірної кліматичної зони (Греція, Італія, Франція, Німеччина) характерне те, що тут люди фізично сильні, хоробрі, розважливі і помірковані, мудрі, прости у відносинах, прагнуть до спілкування. Упертості жителя півдня відповідає легковірність «скіфа», тоді як мешканцям помірного поясу властива твердість. Розвиток наук пояснюється властивостями кожного народу: у південних народів більше розвиваються науки, у скіфів ремесла, а державність, право, торгівля, господарство – у жителів помірної зони клімату. Кожен народ відрізняється особливостями, кмітливістю, розважливістю. Серед народів, що живуть у помірних кліматичних зонах, з'явилися знамениті воєначальники, письменники. Боден був переконаний: розвинене суспільство залежить від впливу навколишнього середовища, що обумовлює розвиток кровно-господарських родин-спілок, з яких виростає держава.

8.4. Ідеї природного права та «суспільного договору» в творчості Гуго Гроція

Одним з найвидатніших нідерландських мислителів політико-правового спрямування був **Гуго Гроцій** або **Гуго де Гроот** (1583–1645 рр.) – автор славетного трактату «Про право війни та миру. Три книги» (1625 р.). В історію соціологічної, правової та політичної думки Гуго Гроцій увійшов як теоретик школи природного права та фундатор міжнародного права.

Політико-правову теорію Гуго Гроція варто розглядати, виходячи з наступних її базових ідей.

1. Актуальні проблеми міжнародного права. Аналіз теоретичних проблем війни і миру вимагає вирішення загальніших питань про право, справедливість, їх джерела, форми існування, методи вивчення. Окрема увага акцентована на дослідженні природи людини, соціальних якостей людей. Засуджуються агресивні, загарбницькі війни, ініціатори яких мають нести за це відповідальність. Якщо війна розпочалася, вона має вестися заради укладання миру, підпорядковуватися нормам природного права. Непорушність договорів між державами – основа міжнародного права.

2. Теорія природного права. Джерело природного права – людський розум, у якому закладене прагнення до спокійного спілкування людини з іншими людьми.

3. Теорія суспільного договору. У додержавний період існування людства не було приватної власності, люди перебували у «природному стані». Розвиток людства, втрата ним первісної простоти, прагнення людей до спілкування, їх здатність керуватися розумом – це ті спонукальні мотиви, які обумовили необхідність укладання договору про створення держави. Ідея договірної виникнення держави є основою самої держави, основою відносин влади і підпорядкування. Держава має бути досконалим союзом вільних людей з метою дотримання права і загальної користі. Головна ознака держави – верховна влада, атрибутами якої є: видання законів, правосуддя, призначення посадових осіб і керівництво їх діяльністю, збирання податків, питання війни і миру, укладання міжнародних договорів.

4. Концепція державного правління. Кожна з існуючих форм державного правління має своїм джерелом суспільний договір. Носій суверенітету при цьому може бути різним – або одна особа, або група осіб, або збори, або їх поєднання, які володіють атрибутами верховної влади. При укладанні суспільного договору народ може обрати будь-яку форму правління, втім, обравши її, народ мусить коритися своїм правителям та не може без їх згоди змінити її. Право народу на перегляд форми правління забезпечується тоді, коли це передбачено суспільним договором, або тоді, коли такий договір розривають самі правителі.

Резюме за змістом теми.

XV–XVI ст. – один з найважливіших етапів у розвитку західноєвропейських суспільств, що позначилося на еволюції соціального знання. У цей час висувуються ідеї недоторканості приватної власності та договірних відносин, необхідності забезпечення у суспільстві формальної рівності і безпеки особистості, гарантування свободи торгівлі, незалежності держави від церковної влади. Новаторами у царині соціально-політичного і правового знання стають Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій.

? Запитання для самоконтролю

1. Якими соціальними умовами був детермінований пошук нових соціальних цінностей й ідеалів у XV–XVI ст.?

2. Які основні риси соціального знання сформувалися у XV–XVI ст.?

3. Чому Н. Макіавеллі вважається новатором світської гуманітарної науки свого часу?

4. Якою є роль лідера у розвитку суспільства, на думку Н. Макіавеллі? Чи є ці погляди актуальними у XXI столітті? Чому?

5. Які соціальні ідеї Н. Макіавеллі ви можете назвати? Охарактеризуйте їх та сформулюйте власне ставлення.

6. Що означає географічний детермінізм у концепції Ж. Бодена? Чи є актуальними ці ідеї нині?

7. Які ідеї соціального спрямування сформулював Ж. Боден і яке значення вони мали для розвитку соціологічної науки?

8. Охарактеризуйте політико-правову теорію Г. Гроція.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте особливості розвитку соціального знання у XV – XVI ст. На основі отриманих висновків створіть відповідну схему.
2. Поміркуйте, чому соціально-політичні погляди Н. Макіавеллі піддавалися і піддаються дуже гострій критиці? Обґрунтуйте аргументи «за» і «проти» такої критики.
3. Створіть порівняльну таблицю соціальних характеристик жителів Півночі, Півдня та помірних широт на основі геополітичної теорії Ж. Бодена.
4. Охарактеризуйте еволюцію ідеї державного суверенітету від часів Ж. Бодена і донині. Визначте її соціальне значення.
5. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони політико-правової теорії Г. Гроція. Складіть порівняльну таблицю.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Емпіричні дослідження в епоху Середньовіччя в Західній Європі та їх вплив на розвиток соціального знання.
2. Розвиток суспільства та соціального знання в XV – XVI ст.: порівняльний аналіз.
3. Погляди Н. Макіавеллі на суспільство, людину, державу і право.
4. Соціологічний аналіз «макіавеллізму» як політичної доктрина та дослідницького принципу.
5. Ж. Боден про значення географічного фактора в історії.
6. Елементи філософії історії в творчості Н. Макіавеллі, Ж. Бодена та Г. Гроція.
7. Вчення Г. Гроція про суспільство та державу.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Александрова О.В.* Філософія Середніх віків та доби Відродження: Підручник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.
2. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. *Бобкова М. С.* Исторический метод Бодена как способ теоретического осмысления прошлого // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 1. — М., 1999. — С. 184–201.
4. *Горфункель А. Х.* Философия эпохи Возрождения: Учебное пособие.— М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.
5. *Никитин Е.П., Никитина А.Г.* Загадка «Государя»: (Политизм как идеология политики) // Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С. 43–55.
6. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – Т. 3. Новое время (От Леонардо до Канта). – 736 с.
7. *Сапов В.В.* Личность и творчество Никколо Макиавелли в оценке русских мыслителей. – СПб.: РХГИ, 2002. – 694 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Антологія світової філософії: Збірник філософських текстів / Уклад. М.О. Парнюк, В.І. Даниленко. – К.: НМК ВО; Центр гуманітарної освіти АН України, 1992. – 272 с.
2. *Гроцій Г.* О праве войны и мира. Пер. с лат. – М.: Ладомир, 1994. – 867 с.
3. Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера). – К.: Тандем, 2002. – 581 с.
4. *Макиавеллі М.* Флорентійські хроніки. Державець; пер. з італ. – К.: Основи, 1998. – С. 393–463.

СОЦІАЛЬНІ УТОПІЇ Т. МОРА І Т. КАМПАНЕЛЛИ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- специфіку утопічних теорій суспільства;
- утопічні моделі суспільства, створені Т. Мором і Т. Кампанеллою;
- сильні й слабкі сторони соціальних утопій на прикладі творів Т. Мора та Т. Кампанелли,

а також умітимете:

- аналізувати утопічний тип соціального світогляду, визначати його провідні риси;
- здійснювати порівняльний аналіз утопічних моделей суспільства Т. Мора та Т. Кампанелли, а також виокремлювати їх раціональну складову.

9.1. Суперечливість утопічних теорій суспільства

Утопія (від грец. «місце, якого немає») – вчення про докорінне перетворення суспільства на соціалістичних (егалітарних) засадах, що не спираються на знання об'єктивних законів суспільного розвитку та його рушійних сил. Зародковою формою утопічного світогляду були уявлення про «золотий вік», в яких ідеалізувався первісний стан рівності людей. Такі уявлення зустрічаються у протосоціологічній думці Стародавнього Сходу, античної Греції, у ранньому християнстві.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Концептуально-теоретичні корені усіх соціальних і політичних утопій варто шукати в «ідеальній державі» Платона – мислителя, якого по праву вважають фундатором політичного ідеалізму. Особливістю платонівської утопії була консервація ідеального суспільства за умов суворого дотримання ритуалів, правил, норм, моралі.

Однією з найхарактерніших рис будь-якої соціальної утопії є те, що вона базується не на раціональному, а на ірраціональному, не на реальності, а на ілюзіях. Утопісти спиралися і спираються на містицизм та романтизм, їх соціальні уявлення часто містять такі елементи, які суперечать один одному та водночас спираються на ідеалізовані картини минулого чи майбутнього. Утопічна думка являє собою синтез теоретичного й естетичного освоєння світу, тому часто вона втілюється в художній формі.

Історично першою формою утопії є народна утопія, що виявляється в егалітаристських сподіваннях, народних рухах (скажімо, єретичних рухах). Вже в народній утопії можна виявити конструктивні риси, пов'язані з прагненням створити позитивний взірець протесту проти існуючої реальності. Наступною формою є утопії реконструкції епохи Відродження (Т. Мор, Т. Кампанелла) та Просвітництва (К. Сен-Сімон, Ш. Фур'є), засновані на прагненні оптимізувати й упорядкувати буття. Проте, після втілення у життя своїх ідей, утопії часто ставали своєю протилежністю (наприклад, спроби побудови комуністичної і нацистської держав в ХХ столітті), що спричинило за собою появу жанру антиутопій. Утім дискредитація окремих утопічних проєктів не призводить до краху утопії.

9.2. Пошук ідеального суспільного устрою в «Утопії» Томаса Мора

Томас Мор (1478–1535 рр.) – англійський мислитель-гуманіст і державний діяч, письменник. Він був учнем перших англійських гуманістів Лінакра і Гроцина. У 1499 р. Мор познайомився з нідерландським гуманістом Еразмом Роттердамським, вони спільно працювали над перекладами діалогів Лукіана. У 1510 р. мислитель розпочав роботу над «**Утопією**» («Золота книга, така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія»). Латинський текст опублікований 1516 р., англійський переклад – 1551 р. Мор висловив у своїй книзі думки про ідеально влаштовану державу. На його погляди вплинули легенди про «золотий вік», ідеї Платона та «комунізм» перших християн. Праця Мора являє собою цілісну, але суперечливу ідейно-літературну систему, в рамках якої описаний соціалістичний лад, заснований на колективній власності на засоби виробництва, одночасно піддається критиці інститут приватної власності. Найхарактернішою, визначальною рисою соціально-філософської доктрини, що лежить в основі «Утопії», є антиіндивідуалістичне тлумачення суспільного життя. Мором була сформульована фундаментальна теза: процвітання державних справ можливо лише в умовах, коли вищий носій влади є глибоко освіченим філософом і морально бездоганною людиною.

Суспільство, на переконання мислителя, є результатом змови багатіїв. Держава ж – їх просте знаряддя, яке використовується з метою пригнічення народу, для захисту окремих корисливих матеріальних інтересів. Силою, хитрістю та обманом багатії підпорядковують собі бідний люд, знедолюють його. Робиться це і за допомогою законів, приписів влади, які нав'язуються народу від імені держави. В докір тогочасному реальному суспільству Мор і малює уявну країну – Утопію. На її гербі сплелися серп, молот і пшеничні колоски. Мешканці Утопії зневажають гроші. У їхній країні із золота виготовляють лише дитячі забавки та нічні горщики. Ідеальна держава Мора є досить абсолютистською. Всі повинні займатися фізичною працею за державним розподілом, хоча науки й мистецтва зовсім не заперечуються, але навіть звеличуються, особливо музика. **Суспільство розділене на сім'ї**, але сім'ї ці розуміються виробничо, в силу чого приналежність до тієї чи іншої сім'ї визначається не тільки природним походженням членів сім'ї, але державними декретами, в силу яких члени родини можуть переводитися з однієї сім'ї в іншу заради виробничих або інших державних цілей. Кожна сім'я займається певним ремеслом. У шлюбні справи держава у Мора теж втручається найсуттєвішим чином, і багато чого в них визначається просто державним декретом. Релігія допускається будь-яка, включаючи язичницьке поклоніння небесним світилам. Потрібна повна віротерпимість. Священики повинні обиратися народом. Діяльність атеїстів дуже обмежена, оскільки відсутність релігійної віри заважає моральному стану суспільства, відкриті виступи атеїстів забороняються. Вищою релігією є християнство (монотеїзм).

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Мор був переконаний, що в сучасній йому Англії можна і потрібно перейти до такого справедливого устрою як в Утопії шляхом реформ, прийняття і реалізації законів, що забороняють приватну та розвивають суспільну власність, скасовують гроші і вводять прямий продуктообмін.

У цій ідеальній державі раби теж грають не останню роль. Не тільки затверджується сам інститут рабства, але малюється навіть дуже вигідним як для держави, що одержує в особі рабів дешеву робочу силу, так і для всього населення країни, для нього раби виявляються прикладом того, чого не потрібно робити. Матеріальні задоволення визнаються, втім у вкрай обмеженому вигляді. Впадає в очі і піднесення виробництва в порівнянні зі споживанням. Разом з тим у Мора виходить на перший план **зрівнялівка в працях й обов'язках, а також примат держави над будь-якими громадськими організаціями і над сім'єю**.

9.3. Розподіл ролей й обов'язків у Місті Сонця Т. Кампанелли

Італійський філософ і поет, чернець і громадський діяч **Томмазо Кампанелла** (1568–1639 рр.) запропонував власний оригінальний варіант творення ідеального суспільства і держави. У своєму трактаті **«Місто Сонця»** (1602 р.) він малює досконале суспільство, де немає нерівності і несправедливості, а всі жителі схожі один на одного і щасливі. Там немає власності, оскільки все належить державі, немає вільного часу, оскільки люди весь час зайняті, немає ворожнечі, тому що всім всього вистачає, проте є раби і навіть смертна кара, а також процвітають різні науки. У такому суспільстві немає навіть сім'ї, а дружини і діти є спільними. Шлюби укладаються тільки в порядку державних декретів, а діти після годування грудьми негайно відбираються у матері державою і виховуються в особливих установах не тільки без усякого спілкування зі своїми батьками, але навіть і без всякого знайомства з ними. Чоловіків і дружин зовсім не існує як таких. Вони є такими тільки в моменти визначеного декретом співжиття. Вони навіть не мають знати один одного, як не повинні знати і своїх власних дітей.

В ідеальній Державі Сонця Кампанелли, як і у Платона, на чолі стоять філософи та мудреці, споглядальники вічних ідей і на цій підставі керуючі всім державою не стільки світські правителі, скільки самі справжні жерці і священнослужителі. Вони є абсолютними правителями, які рішуче контролюють життя всієї держави і суспільства аж до дрібної побутової регламентації. Життя соляріїв фактично у всіх його проявах заздалегідь найдокладнішим чином розписане. Навіть імена підбираються «не випадково, але визначаються Метафізиком».

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Серед відмінностей утопічних проєктів Мора та Кампанелли можна зокрема визначити такі: 1) для Мора «золотий вік» людства був вже у минулому, а для Кампанелли – це «світле майбутнє», що суттєво позначилося на специфіці методології обох соціально-утопічних моделей («Утопія» базується на методі історизму, а «Місто Сонця» – на методах умовиводу і теоретичного конструювання); 2) якщо в «Утопії» простежується різка критика сучасної автором системи державного управління і соціальних відносин, то у «Місті Сонця» подібна критика пропонується у підтексті, завуальовано; 3) Кампанелла заперечує необхідність сім'ї як соціального інституту ідеального суспільства, а Мор вказує на її важливість (хоча і в своєрідній формі).

Система публічної влади складається з трьох гілок, створених відповідно до трьох основних видів діяльності і «завідуючих» кожною з них: військової справи, науки та відтворення населення, забезпечення його їжею та одягом, а також виховання громадян. Гілками (галузями) влади керують три правителя, що іменуються відповідно: Міць, Мудрість, Любов. Їм безпосередньо підпорядковані три начальника, кожен з яких, у свою чергу, розпоряджається трьома посадовими особами. Увінчує управлінську піраміду верховний правитель – Метафізик, який перевершує всіх співгромадян ученістю, талантами, досвідом, умінням. Він – голова як світської, так і духовної влади, йому належить право остаточного рішення з усіх питань і суперечок. На посаді верховного правителя Метафізик перебуває лише доти, доки серед соляріїв не з'явиться людина, що перевершує його в знаннях, здібностях керувати державою. Тільки четверо – Метафізик, Міць, Мудрість, Любов – єдині із магістратів, які не можуть бути зміщені по волі народу і на взаємини яких між собою народ не впливає. Інші начальники і посадові особи, перш ніж потрапити на той чи той офіційний пост, обираються.

Резюме за змістом теми.

Утопія є самостійним різновидом наукового світогляду соціального спрямування, що характеризується ідеалізацією минулого або майбутнього, егалітаризмом та ірраціоналізмом. Елементи соціальних утопій можна знайти у соціальному знанні Стародавнього Сходу й античності. Т. Мор і Т. Кампанелла започаткували новий етап в розвитку соціального знання – утопічний соціалізм.

? Запитання для самоконтролю

1. Що таке соціальна утопія? Назвіть її характерні риси.
2. Яку еволюцію можна відстежити у розвитку соціальних утопій?
3. Який державно-політичний устрій змалював Т. Мор в «Утопії»?
4. Якими були принципи соціального життя ідеального суспільства Т. Мора?
5. У чому полягала специфіка ідеальної держави – Міста Сонця – Т. Кампанелли?
6. Що з утопічних ідей Т. Мора та Т. Кампанелли залишається актуальним сьогодні? Як вплинули ці ідеї на розвиток людства?
7. Який вплив на творчість Т. Мора і Т. Кампанелли мала антична спадщина?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, якими були причини зародження і розвитку утопій в історії соціального знання? Чи залишаються вони актуальними і нині? Чому?
2. Створіть таблицю «Еволюція соціальних утопій».
3. Поясніть егалітарний характер соціальних утопій минулого.
4. Створіть схему державного устрою ідеальної держави Т. Мора.
5. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони утопічної моделі Т. Мора.
6. Створіть схему державно-політичного устрою та суспільних відносин в ідеальній державі Т. Кампанелли.
7. Охарактеризуйте «сильні» та «слабкі» сторони утопічної моделі Т. Кампанелли. Поміркуйте, чи можна її вважати тоталітарною? Чому?
8. Зіставте ідеї утопічного соціалізму у працях Т. Мора та Т. Кампанелли. На основі отриманих висновків створіть порівняльну таблицю.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Суперечливість утопічних теорій суспільства: причини та наслідки.
2. «Місто Сонця» Т. Кампанелли як ідеальна держава.
3. Соціальна утопія Т. Мора.
4. Порівняльний аналіз уявлень гуманістів і соціальних утопістів про людину та суспільство.
5. Соціальні утопії Т. Мора та Т. Кампанелли: спільні і відмінні риси.

📖 Рекомендована література

1. Література для поглибленого вивчення

1. *Запорожець Т., Привалов Ю.* Феномен утопії в соціальній думці. – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – 144 с.

2. *Осиновский М.Н.* Томас Мор: утопический коммунизм, гуманизм, реформация. – М.: Наука, 1978. – 326 с.
3. *Рассел Бертран.* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: в 3 кн.; науч. ред. В.В. Целищев. – Изд. 7-е, стереотип. – М.: Академический Проект, 2009. – 1004 с.
4. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Пер. с ит. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – Т. 3. Новое время (От Леонардо до Канта). – 736 с.
5. *Штекли А.* «Город Солнца»: утопия и наука. – М.: Наука, 1978. – 367 с.

2. Тексты (першоджерела)

1. *Кампанелла Т.* Город Солнца. Пер. с лат. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. – 227 с.
2. *Мор Т.* Утопия. – М.: Наука, МСМLXXVIII. – 416 с.
3. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. Пер. с раз. яз. / Сост. В.А. Чаликова. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3.

Соціальне знання епохи Нового часу

ТЕМА 10

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ НОВОГО ЧАСУ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- особливості Відродження та реформації як основних передумов Нового часу;
- сильні і слабкі сторони нових парадигм у системі соціального знання на рубежі пізнього середньовіччя і нового часу;
- специфіку формування натуралістичної парадигми в науці;
- кілька десятків визначень і складових понять по темі,

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати особливості розвитку соціального знання нового часу;
- проаналізувати вчення про ідолів пізнання Ф.Бекона;
- охарактеризувати правила методу пізнання Р.Декарта.

10.1. Відродження та реформація як основні передумови Нового часу

У порівнянні з епохою античності, середньовіччя – це крок назад у розвитку наукового пізнання про оточуючу дійсність. Тому даний період дуже бідний на відомості про соціологічні дослідження, до речі як і про дослідження в будь-якій іншій галузі наукового пізнання. Мислителі того часу мали своєрідний погляд на суспільство, людину та її місце в житті. Незважаючи на те, що їх думка багато в чому залежала від церковних догматів, вона пройшла певний шлях від схоластичних положень Аврелія Августина до революційних ідей філософів Відродження.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Нова доба сприйняла від Ренесансу уявлення про цінність індивідуальності та зачатки індивідуалізму; філософське і релігійне вільнодумство; політичну ідеологію «макіавеллізму»; довіру до розвивальної освіти; вимогливість до смислів і довершеності мистецтва; поривання до досконалості в усьому.

Принципово новим підходом у розвитку теорії соціального знання, стали ідеї та концепції утопічного соціалізму, комунітарних принципів організації суспільства, які справили великий вплив на суспільну думку та хід історії. Поява і спроба обґрунтування ідей комунітарних принципів організації суспільства була, своєрідною, реакцією на соціальну несправедливість, приватну власність, індивідуалізм. На противагу цьому соціальні утопії висували принципи суспільної власності та колективістські засади у соціальному житті. Основоположниками даного напрямку були Томас Мор і Томмазо Кампанелла, які хоч жили і творили у різні часи, проте їхні ідеї були близькими.

Період середньовіччя є важливим етапом в розвитку соціології. У цей час видатні теологи і філософи осмислювали сутність людини, її призначення у житті. Вони, на жаль, не розглядали людину як частку суспільства, проте їх думки щодо людини та суспільства пов'язувалися з загальною світобудовою, спробою їх пояснити через інші, абстрактніші поняття.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Основний світоглядний принцип середньовіччя полягав у тому, що світ створено Богом. З цієї точки зору мислителі того часу розглядали усі явища оточуючого світу, в тому числі і суспільні. Для людини цієї доби підвалини життя виражали Божий замисел творіння, і суть його вважався незмінним.

Ідеальну мету прагнення до вдосконалення світу вбачали у досягненні максимальної адекватності конкретних форм людського життя непорушним, божественним законам.

10.2. Соціальне знання нового часу, його особливості

При переході від Середньовіччя до Нового часу взаємодія двох напрямків у вирішенні основного питання соціології поступово починає знаходити форму боротьби індивідуалістичної (ліберальної) і соціалістичної доктрин як основні елементи ідеологій двох класів, що народжуються.

Епоха Нового часу (XVII ст. – поч. XIX ст.) – інтенсивний розвиток наукової думки. На порозі Нового часу видатні мислителі, які належали до різних культурних ареалів, вдавалися до спроби викласти свої соціальні погляди у системному вигляді.

Епоха Нового часу характеризується:

- інтенсивним розвитком наукової думки. Розкріпачена від теології, вона спрямовується на пошуки істини;
- соціальне пізнання стає на шлях пошуків природничих факторів розвитку суспільства;
- поступово розпадається середньовічна система цінностей і світосприйняття;
- ідея рівності трансформується в ідею рівності людей за своєю природою і пошуків причин її фактичної нерівності в суспільстві;
- буржуазія стає домінуючим, провідним суб'єктом у системі суспільних відносин, вона вже реально править державою чи постійно прагне до цього, вірить у своє майбутнє і намагається якомога більше знати про суспільство і людину, про зв'язок з природою;
- виникає нова соціальна парадигма, пов'язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини. Натуралізм перетворюється в домінуючий принцип науки, в тому числі і науку про людину. У XVIII ст. у працях французьких просвітителів (Ж-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, К. А. Гельвеції, Д. Дідрота ін.) одержали подальший розвиток вчення про суспільство, принципи його вдосконалення; оформилася так звана «цивільна концепція», відповідно до якої подолання всіх форм несвободи здійснюється методом тривалого морального вдосконалення особистості й суспільства.

Першим соціологом Нового часу був Ш. Л. Монтеск'є. Монтеск'є не висунув ідею про соціологію, як окрему науку в суспільствознавстві, проте він заклав новий напрям в останньому, який у XIX ст. одержав назву географічної школи в соціології. Він одним з перших розробив послідовну теоретичну систему поглядів на історію, у якій вбачав об'єктивні природничі, натуральні, а не містичні детермінанти суспільного розвитку.

Представники утопічного соціалізму Ж. Мел'є, Мореллі, Г. Маблі, Г. Бабеф доводили необхідність негайного подолання нерівності, установлення суспільної власності шляхом народної революції, скасування релігії і церкви як опори деспотизму і гноблення.

Початок XIX ст. є передоднем виникнення соціології як самостійної науки. У цей час оформилися економічні, соціально-політичні, теоретичні передумови її виділення в самостійну галузь знання. Інтенсифікація економічного життя сприяла посиленню конфліктності у взаєминах буржуазії й пролетаріату, що виражалося в активних виступах робітників (чартистський рух, повстання ліонських, сілезьких ткачів і ін.).

Масові дії одного класу й протидія їм з боку іншого класу вели до вироблення оформленої класової свідомості. Нестабільність виробничих відносин породжувала потребу в оптимальних, науково обґрунтованих шляхах її подолання й створення соціальної обстановки.

Соціально-політичне життя на рубежі XVIII та XIX ст. визначалося впливом Великої Французької революції. Революція, що проголосила гасло «Воля! Рівність! Братерство!», виявила ілюзорність консолідуючих ідей освіти й відбилася в соціально-політичній думці поляризацією теорій. На початку XIX ст. з різкою критикою капіталізму, що розвивається, виступили соціалісти-утопісти А. К. Сен-Симон (1760–1825), Ш. Фур'є (1772–1837), Р. Оуен (1771–1858). Конструюючи ідеал соціалістичного суспільства, вони продовжили розробку принципів організації справедливого суспільства.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Важливе місце в європейській суспільно-політичній думці займали ідеї консерватизму, лібералізму й утопічного соціалізму.

З деякими спрощеннями найцікавіші думки з цього приводу можна згрупувати за трьома напрямками.

Перший напрям (консерватизм) об'єднує ті концепції, які в тій чи тій формі висловлюють неприйняття нових порядків і прагнуть критикувати їх з позицій минулого.

До другого напрямку належить соціальна філософія лібералізму. Лібералізм, як і консерватизм, це не суворо обґрунтовані теоретичні системи, а швидше конгломерати поглядів, які концентруються навколо таких провідних ідей, як індивідуалізм і утилітаризм. Відстоюючи цінності буржуазного активізму та раціоналізму, ліберали захищають від консервативної критики ідеологію Просвітництва. Держава («нічний сторож») визнавалося засобом забезпечення безпеки особистості, недоторканності приватної власності, волі слова, підприємництва, совісті, думок, але воно не повинне було обтяжувати себе втручанням в економічне життя.

Третя позиція пов'язана також з критичним ставленням до буржуазного ладу, який утвердився внаслідок революційних подій, однак при цьому і «старий порядок» стає об'єктом за-

судження. Феодальному минулому і буржуазному сьогоденню тут протиставляють майбутній справедливий лад, який має бути побудований самими людьми.

До числа попередників соціології, що зароджується, варто віднести Сен-Симона з його концепцією соціальної фізики, відповідно до якої соціально-історичний процес являє собою поступальний рух людства від нижчих суспільних форм до вищих; Фюстеля де Куланжа (1830–1889), що зробили спробу вивести деякі соціологічні закономірності реального соціального процесу на основі узагальнення історичного матеріалу, приділяючи особливу увагу точності й надійності первинної інформації; А. Кетле (1796–1874), що розвинули статистичний метод як інструмент кількісного аналізу соціальних процесів і явищ.

Поступово склалися основи соціологічного бачення світу (або соціологічного стилю мислення), що припускає:

- 1) погляд на суспільство як на системне ціле, що функціонує та розвивається по своїх власних законах;
- 2) установку на вивчення реально існуючих суспільних відносин на відміну від утопічного опису ідеального суспільного ладу;
- 3) опору на емпіричні методи дослідження.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Найсуттєвішою особливістю Нового часу була орієнтація на природознавство, тісний зв'язок з проблемами методології наукового пізнання, в якому вона вбачала головний засіб морального й соціального оновлення людства, утвердження людської гідності, свободи й щастя.

У цей час склалися два неначе протилежні напрями в теорії пізнання – емпіризм і раціоналізм.

Емпіризм проголошує, що наукове пізнання отримує основний зміст від чуттєвого досвіду, у знаннях немає нічого, чого раніше не було б у чуттєвому досвіді суб'єкта пізнання. **Раціоналізм** наголошує, що основний зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсуду та інтелектуальної інтуїції, чуттєво-сенситивне пізнання лише підштовхує розум до діяльності. Ідеалом знання як емпіризм, так і раціоналізм вважали математику, а головними характерними рисами істинного знання визнавали всезагальність, необхідність і суттєвість.

Соціологія у своїй сутності є не матеріалістичною й не ідеалістичною, а реалістичною наукою, тобто, за основу береться дослідження соціальної реальності, тобто того, що є насправді, оточує нас і впливає на наше майбутнє. Такий реалізм став наріжним каменем нової науки від початків її існування.

10.3. Вчення про ідолів пізнання Ф. Бекона

Біля колиски нового бачення наукових проблем стоїть знаменитий англійський політичний діяч і філософ Френсіс Бекон (1561–1626). У своїй праці «Новий органон» Бекон обґрунтовує погляди на мету і призначення науки, розробляє основні принципи індуктивного методу дослідження. Афоризм Бекона «Знання – сила» до цього часу є символом науки.

Аналізуючи сучасний йому стан науки, Бекон характеризує її як мертву, непорушну. Наука займається зіставленням давно відкритих речей, а не пошуком шляхів до нових відкриттів. Оскільки в сучасному стані наука не здатна вирішувати позитивні завдання, слід її перебудувати.

Критична, руйнівна частинна філософської системи Бекона спрямована на виявлення причин людських помилок і на вироблення рекомендацій для їх подолання. У його творчості виділяють два основних напрями: вчення про «ідолів» (або привидів) і критика схоластичного методу пізнання.

Головною перепоною на шляху пізнання природи є засміченість свідомості так званими «ідолами» – спотвореними образами дійсності, хибними уявленнями й поняттями. Людина помиляється через недостатність знань та обмеженість.

Розділяють чотири види «ідолів»: «ідоли» роду, «ідоли» печери, «ідоли» ринку, «ідоли» театру (теорій).

«Ідоли» роду – це хибні уявлення про світ, притаманні всьому людському роду, вони є результатом обмеженості людського розуму і органів чуття. Ця обмеженість проявляється насамперед у наділленні природних явищ людськими характеристиками; приймаються до уваги лише ті сни, які збулись, але забувають ті, які не підтвердились. Для зменшення шкоди, нанесеної пізнанню «ідолами» роду, людям необхідно зіставляти показання органів чуттів з предметами навколишнього світу і тим самим перевіряти їх вірність.

«Ідоли» печери (особистого світогляду) – це спотворені уявлення про дійсність, пов'язані з суб'єктивністю сприйняття довкілля. У кожної людини є своя печера, тобто свій

суб'єктивний внутрішній світ, що накладає відбиток на всі його судження про речі і процеси дійсності. Нездатність людини вийти за межі своєї суб'єктивності і є причиною даного виду помилок.

«Ідоли» ринку – це забобони суспільних відносин, які є наслідком розмов – випадкового і неправильного вживання слів, промов тощо. Люди в одні і ті ж слова вкладають різний зміст, і це спричиняє пусті і безпідставні суперечки та відволікає від вивчення природи і правильного її розуміння. Цим самим Бекон критикує схоластичне словоблуддя на зразок того: «Чи зможе Бог створити камінь, який не зможе підняти?» – яке, як правило, відбувалося в місцях скупчення людей – на ринках, площах.

«Ідоли» театру (теорій) – це різні догми попередніх теорій і філософій, які виникають внаслідок некритичного запозичення їх ідей. Згідно з Беконом, кожна філософська система – це зіграна перед людьми драма чи комедія. Скільки в історії існувало філософських систем, скільки було поставлено драм і комедій з зображенням вигаданих, штучних світів. Але люди ці вистави сприймають як істинні, керуються їх ідеями як основними в своєму житті.

«Ідоли» роду і печер є природними властивостями індивіда, подолати їх можна шляхом самоосвіти і самовиховання. «Ідоли» ринку і театру набуті розумом, завдяки пануванню над людиною минулого досвіду: авторитету церкви, мислителів тощо. Подолати їх можна через зміну суспільної свідомості.

Бекон настійно рекомендує усунути перешкоди (ідолів), що лежать на шляху пізнання, і тим самим зробити душу сприйнятливою до істини. Основний засіб подолання «привидів» – звернення до досвіду і обробка досвідчених даних науковим методом. На його думку існують три основних шляхи пізнання – «павука, мурашки і бджоли». Кожен з них має свої позитивні і негативні сторони.

«Шлях павука» – це спроба вивести істину з «чистої» свідомості як такої. На цьому шляху має місце повне нехтування до фактів і самої дійсності. Висновки, що одержуються таким методом, мають форму гіпотез. Вони можуть бути істинними, а можуть бути помилковими. Цим методом користуються догматики і раціоналісти, які подібно павуку плетуть павутиння думок з свого розуму.

«Шлях мурашки» – це вузький емпіризм, сконцентрований тільки на збиранні фактів. Емпірики наполегливо, як мурашки, збирають розрізнені факти, але не вміють їх узагальнювати. Такий метод пізнання також односторонній, бо не дозволяє досліднику заглянути в суть досліджуваного предмета.

«Шлях бджоли» поєднує в собі гідність перших двох методів і вільний від недоліків кожного з них. З його допомогою дослідник здійснює підйом від емпірії до теорії. Боязнь цього підйому повертає на помилковий «шлях мурашки», а поспішність сходження відводить на «шлях павука». Для того, щоб уникнути обох крайностей, слід дотримуватися, на думку Бекона, систематичну наполегливість і неухильну послідовність, дотримуватися принципу єдності чуттєвого і раціонального.

Бекон, не будучи натуралістом, часом невірно оцінював деякі відкриття і наукові ідеї свого часу. Так, наприклад, він применшував роль математики в розвитку природознавства, відмовлявся визнати істинність геліоцентричної системи Коперника. У той же час він став родоначальником експериментальної науки, зумівши вловити її новий дух і зрозумівши її потреби та інтереси.

10.4. Правила методу пізнання Р. Декарта.

Видатний мислитель Франції XVII ст. Рене Декарт – один з основоположників науки і філософії Нового часу. Р. Декарт – автор дедуктивного методу пізнання і родоначальник філософського раціоналізму.

Основні праці Декарта: «Розміркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Начала філософії» (1644).

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Основна риса філософського світогляду Декарта – дуалізм. Декарт визнавав два незалежних начала – матеріальне і ідеальне. В цьому і полягає його двоїстість, дуалізм. Єдино правильним методом пізнання Декарт вважав раціоналізм і дедукцію.

У теорії пізнання Декарт виступив як реформатор, автор нового наукового методу пізнання – дедукції, котра означає виведення пошукових істин на основі інших істин, що вже відомі і встановлені. Це щось на зразок математики, коли конкретне знання отримують на основі деяких загальних принципів, постулатів і аксіом.

Декарт сформулював **чотири основні правила** наукової дедукції.

Перше правило – не визнавати істинним нічого, окрім того, що з очевидністю пізнається, що не підлягає сумніву. Цей сумнів не є переконанням у непізнанності світу, а являє собою лише засіб для знаходження найпершого достовірного начала. Цим є знамените положення Декарта: «*cogito ergo sum*» – «мислю, отже існую».

Друге правило – розподіляти кожне утруднення, яке виникає в процесі пізнання на стільки частин, наскільки це можливо для їх кращого розв'язання.

Третє правило – мислити необхідно логічно, по порядку, починаючи з предметів найпростіших і тих, що легко пізнаються, щоб перейти від доведеного до ще не доведеного.

Четверте правило – необхідно в процесі дослідження складати якомога повні огляди фактів, систем, гіпотез, предметів, їх властивостей – того, що вивчається, щоб бути впевненим, що нічого не пропущено.

На думку Декарта, дотримання цих правил – гарантія того, що достовірні начала філософії будуть знайдені. Однак, і це слід підкреслити, дотримання цих правил не є ще гарантією достовірного пізнання.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Декарт вважав, що пізнання не може ґрунтуватися на відчуттях, покази яких є оманливими. Єдиними, найдостовірнішим засобом пізнання, його критерієм може бути лише мислення, розум, інтелектуальна інтуїція. Він був засновником філософського раціоналізму – напрямку в теорії пізнання, згідно з яким його істини мають своїм джерелом не чуттєве пізнання, не емпіричний досвід, а розум (від лат *ratio* – розум, *rationalis* – розумний).

Резюме за змістом теми.

Соціальне вчення Нового часу не мало якихось спільних характеристик. Залежно від того, які відбувалися процеси в європейських країнах, виникали нові суспільні теорії. У Новий час соціологічне знання пройшло шлях від появи нових концепцій, поглядів окремих мислителів щодо суспільства до створення наукової соціологічної теорії, єдиної системи вивчення суспільних явищ, появи соціологічних шкіл, вплив яких розповсюджувався на ряд країн.

Окремі соціологічні погляди, які вплинули на подальший розвиток соціологічної думки в Європі, знаходимо в Томаса Мора, Бенедикта Спінози і Френсіса Бекона. Глибший слід в історії соціологічної думки залишили теоретики «природного стану суспільства», зокрема такі англійські мислителі, як Т. Гоббс і Д. Локк. Бурхливі соціальні події даної епохи надавали багатий практичний матеріал для осмислення і створення різноманітних політичних концепцій.

? Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте Відродження та Реформацію як основні передумови Нового часу.
2. Дайте характеристику соціального знання на рубежі двох епох.
3. Окресліть основні особливості розвитку соціального вчення Нового часу.
4. Охарактеризуйте правила методу Р. Декарта та їх значення для розвитку науки.
5. Що являють собою такі поняття, як раціоналізм та емпіризм у соціології Нового часу?
6. Охарактеризуйте вчення про «ідолів» пізнання Ф. Бекона.
7. Порівняйте основні методологічні ідеї Ф. Бекона та Р. Декарта.
8. У чому полягають переваги і недоліки дедуктивного та індуктивного методів пізнання?
9. У чому виявляється специфіка соціального знання в епоху Просвітництва?
10. Що таке Декартів дуалізм, і який його зв'язок з деїзмом?
11. Яким було європейське суспільствознавство в епоху Нового часу.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання:

1. Проаналізуйте основні риси і перспективи наукового пізнання Нового часу.
2. Проведіть аналіз формування механіко-натуралістичної парадигми в науці Нового часу.
3. Ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення епохи Нового Часу. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.
4. Охарактеризуйте основні передумови становлення соціального вчення Нового часу. Як вплинули епоха Відродження та Реформації на цей розвиток.
5. Як ви можете пояснити розмаїття наукових напрямів і шкіл, характерне для суспільно-політичної думки Нового Часу. Дайте коротку характеристику кожному з них.
6. Проаналізуйте сутність соціального вчення Нового часу.
7. Створіть порівняльну таблицю соціальних, політичних і правових норм, методологічні ідеї Ф. Бекона та Р. Декарта.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Формування механіко-натуралістичної парадигми в науці Нового часу.
2. Порівняльний аналіз розвитку соціології в епоху Відродження та Нового часу.
3. Ш. Л. Монтеस्क'є як перший соціолог Нового часу.
4. Правила методу Р. Декарта та їх значення для розвитку науки.
5. Вчення про «ідолів» пізнання Ф.Бекона.
6. Емпіризм і Раціоналізм у соціології.
7. Бекон і Декарт: сенсуалізм і раціоналізм Нового часу.

📖 Основна література:

1. *Виндельбанд В.* История новой философии: в 2 т. / Вильгельм Виндельбанд. – М.: Терра-Канон-Пресс-Ц, 2000. – (Серия «Канон философии»). – 640 с.
2. *Гусев В.И.* Західна філософія Нового часу. XVII–XVIII ст.: Підручник. – К.: Либідь, 2000.
3. *Гофман А.Б.* Семь лекций по истории социологии: учеб. пособ. [для вузов] / А. Б. Гофман. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 208 с.
4. *Захарченко М.В.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
5. История теоретической социологии: в 5 т. / [отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов]. – Т. 1. От Платона до Канта (Предыстория и первые программы науки об обществе). – М.: Наука, 1995 – 270 с.
6. История философии: [учеб. пособие для вузов] / [А.Н. Волкова, В.С. Горнев, Р.Н. Данильченко и др.]; под ред. В.М. Мапельман и Е.М. Пенькова. – М.: Изд-во ПРИОР, 1997. – 464 с.
7. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 878 с.
8. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
9. *Сірий С.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
10. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456с.
11. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995

Додаткова література:

1. *Аверинцев С.С.* Два рождения европейского рационализма / С.С. Аверинцев // Вопросы философии. – 1989. – № 3.
2. *Герье В.* Философия истории от Августина до Гегеля / В. Герье. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1915. – С. 61–76.
3. *Косарева Л.М.* Социокультурный генезис науки Нового времени / Л.М. Косарева. – М.: Наука, 1989.
4. *Лоне М.* Политическое воспитание ребенка из народа: сын часовых дел мастера (1712–1728) / М. Лоне // Век Просвещения / [ред. колл.: Ф. Бродель и др.]. – М.: Наука, 1870. – С. 7–59.
5. *Ручка А.А.* Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 29–39.

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ АНГЛО-САКСОНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- специфіку епохи Просвітництва;
- витоки соціально-філософської концепції Т. Гоббса;
- сильні і слабкі сторони вчення про природну людину, перетворення її в соціальну істоту;
- сутність і основні характеристики співвідношення суспільства та держави в творах Д. Юма,

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати естетичні концепції і вчення про суспільство А. Шефтсбері та Б. Мандевіля;
- аналізувати соціологічні погляди американського просвітителя Т. Пейна;
- дати оцінку поглядам Т. Джефферсона на демократичний устрій.

11.1. Специфіка епохи Просвітництва

Просвітництво – це широка ідейна течія, яка відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрій освіченої частини населення у другій половині XVII–XVIII століття. Представники цієї течії вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого – перебування суспільства у відповідності до принципів, продиктованих розумом, були прихильниками теорії природного права. Просвітники мали широкий світогляд, у якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самооцінки особи. Цим просвітники відрізняються від просвітителів, якими є всі носії освіти і прогресу.

Просвітництво зародилося практично одночасно в країнах Західної Європи: Британії, Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, Іспанії, Португалії, але швидко поширилося у всій Європі, включно з Річчю Посполитою і Російською імперією. Велику роль у його становленні відіграв швидкий розвиток природознавства та книгодрукування.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Суттєвою відмінністю епохи Просвітництва від попередніх було те, що в цей час почало складатися громадське життя. Надалі питання суспільства обговорювалися в пресі, дискусійних клубах, кав'ярнях, салонах на асамблеях, у масонських ложах. Хоча держава та церква намагалися стримувати вільнодумство, часто зробити це було неможливо, оскільки заборонені цензурою праці часто можна було опублікувати за кордоном, у країнах із ліберальнішими поглядами, таких як Англія та Нідерланди.

В економіці Європи теж відбувалися докорінні зміни, формувалися капіталістичні виробничі відносини, зростала й зміцнювала свої позиції буржуазія. Економічний центр Європи змістився з півдня, де раніше основну роль відігравали Венеція та Генуя, на північ, в Амстердам, де вже відбулася буржуазна революція. У другій половині XVIII ст., з початком промислової революції, головним центром економіки Європи став Лондон.

11.2. Соціально-філософська концепція Т. Гоббса

Універсальну концепцію «порядку» представив знаменитий англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679). Славу та визнання Т. Гоббсу приніс написаний у Парижі й виданий у Лондоні 1651 році знаменитий «Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської». «Левіафан» Т. Гоббса сьогодні розглядають як одну з перших фундаментальних праць, на ідеях якої ґрунтувалися і з якої виходили концепції «громадянського суспільства» та «правової держави». «Левіафан» – це міфічне біблійне страховисько, іменем якого Гоббс назвав «державу», підкреслюючи тим самим всесилля цієї соціальної інституції – своєрідного «земного Бога», що повністю підпорядковує собі як окрему людину, так і цілий народ.

Людина, вважав Т. Гоббс, посідає проміжне місце між природою та суспільством. Усі люди від природи є рівними. Проте різниця у вихованні та «тілесній будові» породжує у них неоднакові прагнення. Це, у свою чергу, викликає суперництво, ворожість у Громадянську

війну, яку Т. Гоббс розглядав як «хворобу держави», за якою слідує шаленство, розпад, занепад. Філософ звеличував цінність громадянського миру й засуджував революції та бунтівні заколоти як руйнівні чинники соціальності. Т. Гоббс був переконаний, що вся влада в державі має належати правителю – і законодавча, і виконавча, і судова, і зовнішньополітична. Будь-який поділ влади, на думку філософа, неминуче призводить до непорозуміння, суперечок і громадянської війни.

11.3. Вчення про природну людину, перетворення її в соціальну істоту

Виділяють основні історичні типи філософських учень про людину: космоцентризм, теоцентризм, соціоцентризм (культуроцентризм), антропоцентризм.

Поняття «**природа людини**» означає стійкі, незмінні риси і властивості Homo sapiens як живої істоти – її соціальні, біологічні та психологічні якості, притаманні людині завжди і в усі часи. Людська природа є водночас незмінною і змінною – з одного боку, вона зберігає свою внутрішню стабільність і єдність протягом тисяч років, а з іншого – людська природа пластична, мобільна, не фіксована, здатна до нескінченного перетворення. Тому її неможливо звести до переліку певних ознак чи якостей, бо вона розкриває себе в різних культурних і соціальних феноменах протягом усього історичного процесу людства. Зберігаючи себе як певну цілісність, природа людини по-різному виявляється в різних культурно-історичних умовах.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Поняття сутності людини відрізняється від поняття її природи. Розкрити сутність – означає розгадати таємницю самої людини. Поняття «сутність людини» виражає внутрішню основу її існування, внутрішній зміст, найбільш суттєві, істотні, стійкі зв'язки і відношення, що визначають розвиток людини і її буття, завдяки чому вона існує як людина.

Людина як суспільна істота формується у процесі соціалізації – засвоюючи досвід і ціннісні орієнтації даного суспільства, включаючись у суспільне життя, соціальні спільноти та структури, набуваючи соціальних якостей, виконуючи певні соціальні функції та ролі, займаючи певне соціальне положення. Через приналежність людини до суспільства і її участь у соціально-культурних процесах відбувається засвоєння людських способів діяльності – від найпростіших, пов'язаних з біологічними потребами, до найскладніших, таких, як творче відношення до дійсності, використання мови, свідоме дотримання норм суспільного життя.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Включеність людини у соціально-культурні процеси визначає формування свідомості та самосвідомості, уміння осмислювати та оцінювати ситуації життя, співвідносячи їх із певними соціально-культурними нормами та принципами. Належність до суспільства визначає соціальні якості людини і впливає на її природні властивості, «соціалізуючи» їх, забезпечує соціальну регуляцію людської життєдіяльності та формування соціальних потреб.

11.4. Громадянське суспільство як продукт суспільного договору

Щоб зрозуміти зміст теорії суспільного договору і його місце у розвитку поглядів на походження суспільства і держави, необхідно коротко перелічити деякі з відомих концепцій, у яких розглядаються дані питання. Нижче показані основні з них.

Отже, на думку Платона, суспільство і держава істотно не розрізнялися між собою. Держава була формою спільного поселення людей, що забезпечувала захист спільних інтересів, території, підтримувала порядок, розвиток виробництва, задоволення повсякденних потреб,

В Аристотеля вперше з'являється чіткий поділ понять суспільства і держави. Він вважав, що держава втілює систему відносин особливого типу – відносин панування і підпорядкування, які він назвав політичними. Вивчивши різні форми державного устрою давньогрецьких полісів, він запропонував у якості ідеальної так звану політею (політею), тобто державу, у якій органічно перепліталися риси монархії, аристократії і демократії.

У середньовічній Європі міцно закріпилася думка про те, що держава є результатом творіння Бога, своєрідний договір Бога і людини. Такий погляд на походження держави називають теологічним.

У 17–18 ст. з'являється теорія, пізніше об'єднана поняттям теорії суспільного договору. Ця теорія, що мала різні модифікації, виявилася надзвичайно популярною і зберегла своє значення і понині.

З інших теорій походження держави, що мали велике значення у розвитку людства, варто назвати марксистську теорію. Її прихильники походження держави бачать у класовій боротьбі. Щоб ворожі класи «не пожерли» один одного, потрібна сила, що буде підтримувати поря-

док у суспільстві. Ця сила, захищаючи інтереси пануючого класу, буде тримати в покорі класи експлуатовані.

Дещо інші погляди мав англійський мислитель XVII ст. Дж. Локк (1632–1704). У роботі «Два трактати про державне правління» він висуває інший погляд на первісний, природний стан людини. Локк вважає первісну абсолютну волю людей не джерелом боротьби, а вираженням їх природної рівності і готовності слідувати розумним природним законам.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Суспільний договір припускає, на думку Локка, і відповідальність держави перед громадянами. Якщо держава не виконує свого обов'язку перед людьми, якщо вона порушує природні свободи – люди вправі боротись проти такої держави.

Локка часто називають у числі основних теоретиків демократичного державного устрою. Його ідеал – англійська конституційна монархія, у якій втілена рівновага інтересів особи і держави.

Погляди Локка знайшли своє вираження в «Декларації незалежності США» та «Декларації прав людини і громадянина» у Франції.

11.5. Співвідношення суспільства та держави в творах Д. Юма

Давид Юм (1711–1776) продовжує лінію англійської школи сенсуалізму. Юм розрізняє чуття, які утворюються різними чуттєвими органами, на відміну від вражень, які є певним результатом внутрішнього стану суб'єкта. Розум сам по собі не здатен нічого додати до вражень, він лише розділяє або об'єднує їх. Юм визнає досвід найголовнішою складовою пізнання. Однак досвід у нього відноситься лише до оволодіння нашої свідомості враженнями. Досвід він розглядає як утворення схем суб'єктивних дій розуму з об'єднання чи розділення вражень.

Між враженнями та ідеями існують три типи відношень: 1) будуються на виявленні подібностей і відмінностей; 2) відбивають послідовності в просторових і часових визначеннях; 3) відношення причини та наслідків. Саме третій тип Юм розглядає як головний у природознавстві (досвіді побудови схем суб'єктивних дій з образами природної реальності).

До числа «небезпечних нововведень» Юм відносить і буржуазну республіку і тим більше – проекти встановлення соціалістичних відносин. «Всі проекти політичного устрою, які припускають великі перетворення в способі життя (manners) людського роду, явно нереальні». Юм не уявляв собі ніякого іншого комунізму, крім грубо урівнялівського, і був у принципі противником комуністичних порядків. Юм переконаний в тому, що всюди і завжди «всі мають різні інтереси; а сильніший пригнічує слабкого безкарно і безупинно ...». І ще: «Тирани, ми знаємо, породжують [своїми діями] бунтарів; але вся історія вчить нас, що бунтарі, якщо вони перемагають, у свою чергу схильні перетворитися на тиранів». Фіксуючи своє ставлення до попереднього наукового пізнання, до історії філософії, Юм вважає, що філософські системи, механіка є узагальненням досвіду суб'єкта в зручних формах.

11.6. Виявлення економічних законів суспільства представниками англійської політичної економії (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо)

Основоположниками англійської політичної економії були В. Петті і французький економіст П'єр Буагільбер (1646–1714). Як виразники інтересів класу капіталістів, що саме формувався, представники класичної політичної економії гостро критикували паразитичний спосіб життя феодалів, піддали ревізії хибні погляди меркантилістів. Багатство, на думку Петті, створюється у сфері матеріального виробництва, а розподіляється у сфері обігу, тому дослідження потребує не тільки торговий, а й промисловий капітал.

У науковий обіг Петті запровадив категорії «природної» (витрати на виробництво товарів) і «політичної» ціни, яка від природної відрізняється тим, що в ній виражається вплив на виробництво товарів несприятливих політичних умов, а також тим, що вона є різновидом природної. Досліджуючи заробітну плату, В. Петті зрозумів, що робітник не отримує всієї величини створеної ним вартості. Різницю між створеною вартістю і заробітною платою вчений називав рентою (а не додатковою вартістю) і вказував на обернено пропорційну залежність між цими величинами. Величину заробітної плати В. Петті визначав як «природну ціну праці», а її рівень – як мінімум, що забезпечує існування найманого працівника і членів його сім'ї.

Наукова періодизація – це узагальнена характеристика об'єкта дослідження шляхом поділу процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожний конкретний період розвитку.

А. Сміт усі основні проблеми політичної економії аналізує через призму поділу праці на мануфактурній стадії розвитку капіталізму в промисловості. Такий поділ зумовлює підвищення продуктивності праці шляхом: а) збільшення спритності і творчості окремого робітника; б) економії часу, необхідного для переходу від одного виду роботи до іншого; в) винайдення машин (цей процес ініціювала спеціалізація зрядь праці).

А. Сміт правильно з'ясував співвідношення промислового і торговельного прибутків, земельної ренти, позичкового відсотка, розглянув промисловий прибуток як основну форму додаткової вартості.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! А. Сміт уперше поділив капітал на основний і оборотний стосовно всіх галузей матеріального виробництва. Він виділив чотири стадії економічного розвитку людства: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство.

Д. Рікардо першим з економістів-теоретиків послідовно доводив, що єдиним джерелом вартості є праця. Він критикував точку зору А. Сміта про те, що вартість товарів визначається працею, яку можна обміняти на ці товари (що було справедливо для простого товарного виробництва), а також доходами різних класів суспільства, але не аналізував тезу Сміта про те, що вартість розпадається на доходи.

Д. Рікардо вивчав і розвивав трудову теорію вартості, частково використовуючи метод сходження від абстрактного до конкретного, що було його заслугою. Але він не застосував історичний підхід до аналізу капіталізму, неповно використовував метод абстракції, системний підхід.

11.7. Естетичні концепції і вчення про суспільство А. Шефтсбері та Б. Манделіа

Шефтсбері Антоні Ешли Купер (1671–1713), англійський філософ і літератор. Написав ряд творів, що були видані під загальною назвою «Характеристики людей, удач, думок, часів» (1711). Свою концепцію Шефтсбері сформулював у наступному принципі: «Краса і благо – це те саме». Головними ознаками прекрасного є гармонія, помірність, пропорційність, що суть також і головні ознаки моральності. Моральна краса – це гармонійне сполучення щиросердечних проявів особистості. Він вважав, що чеснота закладена в самій людській природі, що всі представлення про прекрасне, справедливе і чесне йдуть тільки від природи і ні від чого більше. Чеснота для Шефтсбері – саме головне і найпривабливіше з усього самого чудового і прекрасного. Він писав, що весь спосіб мислення людини повинний відповідати і сприяти благу роду людського, з'єднуючи чесноту і щастя, альтруїзм і евідемонізм. Він виступав проти релігійної нетерпимості. У той же час визнавав, що Бог – це свого роду моральний ідеал, що втілює у собі зроблену красу.

Бернард Манделівль народився в Голландії в 1670 р. Закінчивши в 1691 р. Лейденський університет, згодом переселився в Англію. Манделівль дуже вплинув на розвиток англійської політичної економіки, насамперед на Сміта і Мальтуса. Цей вплив йде не по лінії розробки основних категорій (вартість, капітал, прибуток і т.д.), а більше по корінній філософській позиції, що лягла в основу класичної школи.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Головний парадокс Манделівля міститься у фразі «приватні пороки – суспільні вигоди»: якщо надати кожному індивідові розумно переслідувати свій інтерес, свою вигоду, то це буде сприяти багатству і процвітанню всього суспільства. Користолюбство, скажемо, зовсім не порок. У своїй сатирі він дав отрутну критику буржуазного суспільства й одним з перших намацав деякі його корінні пороки. У цьому і полягала його «аморальність». «Чесна людина і ясна голова», – помітив про Манделівля К. Маркс.

Думка про продуктивність і економічну необхідність усіх класів і шарів (землевласників, попів, чиновників і т.д.) була підхоплена Мальтусом і його послідовниками. У невеликому памфлеті, що міститься у «Теоріях прибавочної вартості», Маркс використовував для викриття цього погляду думки і навіть стиль Манделівля. Він пише: «Уже Манделівль доводив продуктивність усіх можливих професій. Тільки Манделівль був, зрозуміло, нескінченно сміливішим і чеснішим проїнятих філістерським духом апологетів буржуазного суспільства».

11.8. Соціологічні погляди американських просвітителів Т. Пейна

У багатьох теоретичних питань Пейн поступався просвітителів Франції, Німеччини, і навіть США. Він був видатним натуралістом. Проте його безустанне прагнення зв'язати філософські і соціологічні проблеми, його послідовний республіканізм роблять американського

просвітителя одним з найрадикальніших противників «старого порядку». Пейн відкрито говорив, що його просвітницька діяльність породжена буржуазної революцією.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Особливість Пейна як просвітителя. Він був чудовим систематизатором, викладав свої погляди виключно струнко. Теоретичні тези ілюстрував наочними прикладами. Він був ворогом різного роду двозначностей. Що стосується тлумачення поглядів Пейна важко сперечатися. Його ідеї підтримували радикальні сили, але хто б міг заперечувати матеріалістичних тенденцій його філософії, послідовної боротьби з феодально-становими традиціями економіки, політики і культури.

Протиставляючи релігії науку, а вірі й надії людський розум, Пейн розвиває принципи матеріалістичної теорії пізнання. Велику вагу мають його соціально-політичні дослідження. Він орієнтувався на теоретичному аналізі сучасної йому епохи. Сам був безпосереднім учасником двох революцій в Америці та Франції. У революції він бачив прогрес.

Пейн одним з перших у історії політичної думки наводить відмінність між суспільством, і державою. Суспільство виникло оскільки людям важко жити у одиночній тюремній камері. Державу ж з'явився внаслідок прямої зацікавленості суспільства на дотриманні порядку.

11.9. Погляди Т. Джефферсона на демократичний устрій

Томас Джефферсон (1743–1826) – філософ, громадський і державний діяч, третій президент США. В юстиції Джефферсона виділяють три етапи.

I. Кінець 1760 р. до закінчення Американської революції в 1773 р. В центрі уваги правові взаємовідносини між Англією і колоніями.

II. 1773 р. до кінця 1790 р. Проблема конституції молоді республіки, уряду, зовнішньо-політичний курс.

III. 1801 р. до 1809 р. – президентство Джефферсона. Втілення в життя своїх політичних і правових поглядів і заснування американської демократії.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Т. Джефферсон багато зробив у справі освіти і пропаганди свободи слова, свободи думки. Він – автор «Закону штату про встановлення релігійної свободи» 1777 р.

Томас Джефферсон – автор конституційного проекту Декларації про незалежність. Використовуючи природничо-правову доктрину, він обґрунтував відділення колоній від Англії й утворення ними самостійної, незалежної держави. Проект Конституційного документу «Декларація про незалежність» (1776 р.), за своїм характером був: 1) демократичним; 2) революційним; 3) природничо-правовим; 4) обґрунтовував право відділення колоній від Англії; 5) обґрунтовував утворення самостійної і незалежної держави; 6) свобода трактувалася як право вільно користуватися і розпоряджатися своїми матеріальними благами, тобто мати право на власність.

Ще в 1762 р., будучи членом Законодавчих зборів Вірджинії, Т. Джефферсон виступив за скасування рабовласництва, а потім уніс законопроект про скасування рабства в північно-західних штатах. Він доводив, що рабство суперечить людській природі і природним правам людей.

Томас Джефферсон увійшов в історію як людина, яка стояла біля витоків проголошення і створення США. У США Джефферсона цінують як автора Декларації про незалежність Сполучених Штатів (1776 р.) і поважають як третього президента незалежної держави. Він здійснив величезний вплив на політико-правові вчення Нового часу.

Резюме за змістом теми.

Вважається, що Просвітництво було започатковано в Англії, у першу чергу, під впливом ідей Д. Локка, який створив учення про державу, владу і право. Локк власне і розробив концепцію так званого громадянського суспільства, згідно з якою люди створюють державу тому, що природний стан людини ненадійний. Мета створення держави – збереження свободи і власності. Локк уперше висунув ідею про необхідність розподілу державної влади.

? Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте соціально-політичні погляди британських мислителів Нового часу.
2. Чия влада найкраща – влада досконалого мужа чи влада досконалих законів? Обґрунтуйте відповіді у відповідності з поглядами Аристотеля й Т. Гоббса.
3. Розкрийте зміст свободи за Гоббсом і поясніть яким чином вона пов'язується із соціальним ладом. Чи свобода означає відсутність необхідності і примусу?
4. Наведіть визначення справедливої людини за Гоббсом. З якими відомими концепціями ХХ століття асоціюється визначення Гоббса?

5. Зробіть порівняльний аналіз теорій «природного права» та «суспільного договору» Т.Гоббса і Дж. Локка.
6. Яке значення користі, вигоди та згоди відносно «природного закону» за Дж. Локом? У чому полягає відмінність від Гоббса?
7. Вкажіть, коли, за яких умов свобода набуває етичних зразків поведінки.
8. Охарактеризуйте «основну мету» громадянського спільнотворення за Локом.
9. Синонімом якої держави, або політичної спільноти, є поняття «спільно творення» у Лока?
10. Яке місце у концепції «громадянського спільнотворення» Лока належить вірі людини в Бога?
11. Поясніть, чому за Т. Пейном, державна влада має бути обмежена на користь суспільства.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Вкажіть на людські і природні джерела державної соціальності за Гоббсом.
2. Що, за Гоббсом, має перевагу: влада закону чи влада суверена? Порівняйте аргументи Гоббса з аргументами Аристотеля на названу проблему.
3. Охарактеризуйте вади соціальної теорії Т. Гоббса.
4. Наведіть розрізнення, за Локом, «природної свободи» та «свободи суспільної, або громадянської».
5. Поясніть, чому твердження про те, що «голос народу – голос Божий», Лок вважає неправдивим і оманливим?
6. Розробіть схему основних ключових понять концепції Т. Гоббса, Дж. Локка, Е. Шефтсбері, Б. Мандевіля, А. Сміта, А. Фергюсона, що спростить підготовку до семінарського заняття та дасть можливість взяти участь у дискусії, поставити додаткові запитання одногрупникам.
7. Продумайте висновки та порівняйте різні погляди представників британської суспільної думки, обґрунтовуючи свою власну позицію.
8. Розкрийте значення праць А. Сміта для виокремлення понять держава і суспільство.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. «Левіафан» Т.Гоббса.
2. Соціально-етичне вчення А. Сміта.
3. Д. Юм про походження суспільного стану.
4. Спільне і відмінне в поглядах В. Петті, А. Сміт і Д. Рікардо.
5. Етичні концепції Е. Шефтсбері та Б. Мандевіля.
6. Т. Пейн як революціонер.
7. Т. Джефферсон як автор проекту Декларації про незалежність США.

📖 Основна література

1. *Виндельбанд В.* История новой философии: в 2 т. / Вильгельм Виндельбанд. – М.: Терра-Канон-Пресс-Ц, 2000. – (Серия «Канон философии»). – Т. 1: От Возрождения до просвещения. – 2000. – 640 с.
2. *Захарченко М.В.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. История теоретической социологии: в 5 т. / [Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов]. – Т. 1. От Платона до Канта (Предыстория и первые программы науки об обществе). – М.: Наука, 1995 – 270 с.
4. История философии: [учеб. пособие для вузов] / [А.Н. Волкова, В.С. Горнев, Р.Н. Данильченко и др.]; под ред. В.М. Мапельман и Е.М. Пенькова. – М.: Изд-во ПРИОР, 1997. – 464 с.
5. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
6. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій: За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.
7. *Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г.* Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

Додаткова література:

1. *Гофман А.Б.* Из каких идей родилась социология: интеллектуальные истоки новой науки / А.Б. Гофман / Семь лекций по истории социологии: [учеб. пособ. для вузов]. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – С. 19–57.
2. *Гроций Х.* О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права: [кн.1–3] / Х. Гроций; [пер. с лат. А.Л. Саккетти]. – М.: Госюриздат, 1956.
3. *Мильтон Дж.* Речь о свободе печати, обращенная к английскому парламенту (1644): *Areopagitica* / Дж. Мильтон. – СПб.: Книгоиздательство «Светоч», 1905.
4. *Шелдон Геррет.* Политическая философия Томаса Джефферсона. – М.: Республика, 1996.

Список першоджерел:

1. *Бэкон Ф.* О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон; [пер. сост., общ. ред. и вступ. ст. А.Л. Субботина]. – М.: Мысль, 1977. (Сочинение в 2-х т. / Ф. Бэкон; т.1).
2. *Гоббс Т.* Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с.
3. *Гоббс Т.* О гражданине / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – 631 с. (Сочинение в 2 т. / Т. Гоббс; т. 1).
4. *Локк Дж.* Два трактата про врядування; пер з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
5. *Мандевиль Б.* Басня о пчелах / Б. Мандевиль; [пер. с англ. Е. Лагутина, А. Субботина]. – М.: Наука, 2000. – 291 с. – (Серия «Памятники философской мысли»).
6. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с. – (Серия «Антология экономической мысли»).
7. *Смит А.* Теория нравственных чувств / Адам Смит. – М.: Республика, 1997. – 352 с. – (Серия «Библиотека этической мысли»).
8. *Фергюсон А.* Опыт истории гражданского общества / Адам Фергюсон; [пер. И.И. Мюрберг, ред. М.А. Абрамов]. – М.: РОССПЭН, 2000. – 391 с. – (Серия «Университетская библиотека»).

СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— засади основних соціологічних концепцій французького просвітництва;

— сильні і слабкі сторони вчення про позитивні закони та географічний детермінізм

Ш. Монтеск'є «Про дух законів»;

— сутність проблеми приватної власності як причини соціальної нерівності;

— основні характеристики ідеї «природного права» і «суспільного договору» Руссо,

а також умітимете:

— об'єктивно оцінювати ідеї прогресу у новоєвропейській філософії;

— аналізувати концепцію прогресу людства у філософії історії М.-Ж.-А.-Н. Кондорсе;

— виділяти суттєві й специфічні риси соціологічних поглядів К. Гельвеція.

12.1. Вчення про позитивні закони та географічний детермінізм

Ш. Монтеск'є «Про дух законів».

Одним із перших французьких просвітителів був Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755) – правознавець, філософ, письменник, автор теорії поділу влади сформульованої в працях «Перські листи» і «Про дух законів». Мета цієї теорії – гарантувати безпеку громадян від свавілля і зловживання влади.

Вихідні поняття Монтеск'є вирізнялися ріціоналізмом і натуралізмом. Однак це не завадило йому розвинути загальне вчення про залежність юридичних норм держави і законів співжиття, що визначалися типом державного устрою – республіканським, монархічним чи деспотичним. Монтеск'є вважав, що основне завдання законодавця – це запропонувати суспільству такі закони, які відповідали б історичному рівню розвитку духу народу. У розробці вчення про закони співжиття Монтеск'є не обмежувався натуралістичними абстракціями, а використовував зіставлення політичного устрою і законодавства Англії та Франції з імператорським Римом. Цим Монтеск'є започаткував порівняльний метод вивчення філософії права. Це дало йому змогу обґрунтувати своє розуміння найголовніших типів державного устрою, умов їхнього розвитку та занепаду.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! За Монтеск'є, свобода можлива за будь-якої форми правління, якщо в державі панує право, гарантоване від порушення законності поділом верховної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, і які взаємно стримуватимуть одна одну. Основна гарантія свободи – інститути, що обмежують свавілля.

Як просвітник Монтеск'є вбачав у праві загальнолюдську цінність, а ціль права – у свободі, рівності, безпеці всіх людей. На відміну від Гоббса, Монтеск'є оголосив найважливішим законом природного права не війну всіх проти всіх, а мир.

Він стверджував, що закони держави – не продукт довільної діяльності законодавців, не проста проекція природних законів, що впливають із розумної природи людини, а результат закономірного впливу різних факторів суспільного розвитку на законодавчий процес, що на них має зважати законодавець і які проявляються в тому, що мислитель називав «духом законів».

Закони мають відповідати фізико-географічним особливостям держави (її кліматові, якості її ґрунтів, її стану, її розмірам); крім того, вони повинні перебувати у певних відносинах одне з одним, із цілями законодавця, зі станом речей, на які вони спираються. Сукупність усіх цих відносин Монтеск'є називав «духом законів».

Мета вчення Монтеск'є про право полягала в тому, щоб справедливе право стало основою позитивного законодавства. Для реалізації цієї мети він вважав за необхідне дати людям основи необхідних знань, методи і способи пізнання справедливих відносин. Ці завдання вирішуються в процесі тривалого розвитку людини і суспільства за допомогою виховання та освіти людей, насамперед законодавців. Розумний законодавець, знаючи фактори, що визначають «дух законів», і його співвідношення з законодавством у державі, може створити і періодично змінювати відповідну «духові законів» модель законодавства, яка адекватно відображає справедливе право держави.

Шарль Луї де Монтеск'є робить спробу пояснити виникнення і розвиток суспільства як природно зумовлений процес. У праці «Про дух законів» (1747) він намагається пояснити буття людини і суспільства, виходячи з природного буття, відмежовуючись від будь-яких релігійно-схоластичних побудов, традиційної божественної зумовленості. Монтеск'є в душі деїзму визнає Бога лише творцем та охоронцем природи, який, створивши світ, більше не втручається в його справи. Він підкреслює, що людина є частиною природи і підкоряється її об'єктивним законам, тому досягнення гідного і щасливого життя, справедливого і розумного суспільного устрою залежить від пізнання природи світу і природи людини та від ефективності просвітницької діяльності. Закони історії тлумачаться як втілення розуму, що пізнав закони природи і діє відповідно до них.

Проте Монтеск'є наголошує на пріоритеті впливу природних **географічних** обставин на історичний розвиток народів, перш за все клімату, характеру ґрунту, ландшафту, площі і т.д. Стверджуючи, що природне середовище має великий вплив на розвиток суспільства, він започаткував **географічний детермінізм** у соціальній філософії. Помірний клімат, на його думку, сприяє формуванню волелюбності, хоробрості, войовничості, а теплий – лінощів, покірності, розбещеності; родючий ґрунт, вимагаючи багато часу для свого обробітку, сприяє правлінню однієї особи – монархічній формі правління, яка, як правило, домінує у землеробських народів, а неродючі сприяють утвердженню республіканського правління.

В умовах XVIII ст. **географічний детермінізм** Монтеск'є був, незважаючи на всю свою обмеженість, значним досягненням соціально-філософської думки на шляху вироблення альтернативних теологічним поглядів на розвиток суспільства. Визнання такої суттєвої умови матеріального життя суспільства, як географічне середовище, було важливим кроком вперед у порівнянні з апеляціями до абстрактної людської природи філософів XVII ст. Монтеск'є, характеризуючи психологічні особливості людської природи, починає розглядати її як таку, що сформувалася під впливом умов життя людей у певному природному середовищі, а якоюсь мірою навіть характеру їхньої трудової діяльності.

Географічний детермінізм це одна з головних причин виникнення геополітики. Політичний і державний устрій, крім того, Монтеск'є ставить ще в залежність від родючості землі та площі певної країни. Англійський вчений Т. Бокль (1821–1862) у книзі «Історія цивілізації в Англії» вважає, що життя та доля людства визначаються чотирма основними природними чинниками: кліматом, їжею, ґрунтом і загальним виглядом природи. Останнє впливає, зокрема, на формування характеру народів. Інші три чинники опосередковано впливають на формування інших важливих рис відмінностей між народами.

Для «географічного детермінізму» характерні непереконливість і ненауковість. Головним недоліком цієї течії є те, що її представники ігнорують внутрішні закономірності розвитку суспільства, діалектику суспільного розвитку. Виходячи з позицій «географічного детермінізму», не можна пояснити очевидні факти. Адже в усіх країнах спочатку існував первісний устрій. З часом з'явилася експлуатація людини людиною, відбувся розподіл суспільства на класи. Отже, при величезній різниці природного навколишнього середовища цих країн основні риси та головні етапи розвитку суспільства виявляються подібними.

Прибічники «географічного детермінізму» не зважають на такі факти. По-перше, якщо форми суспільного життя історично змінюються за відносно короткий термін, то основні умови природи тривалий час залишаються більш-менш постійними. По-друге, людина не лише живе серед природи, а й активно впливає на неї, змінює її, створює собі нові умови існування.

Говорячи про роль географічного середовища в житті суспільства, не можна абсолютизувати, перевищувати його значення. Але й нехтувати, недооцінювати його теж не слід. Сприятливі умови, наявність ресурсів полегшують життя людей, суворі умови ускладнюють його. Нарешті, залежно від географічного середовища люди мають різний фізичний вигляд (колір шкіри, розріз очей, конституцію тіла тощо). З іншого боку, можна спостерігати, що в однакових кліматичних поясах різні народи живуть зовсім по-різному. Або – народ, що живе в більш несприятливих умовах (фіні, шведи), має вищий рівень життя, політичну систему та культуру.

Зрозуміло, що матеріальний добробут створюється не географічним середовищем, хоча і його необхідно враховувати, а насамперед працею, вмінням освоїти національні багатства, організувати раціональну систему виробництва, розподілу та споживання. Однак без природних умов – певного клімату, природних багатств тощо – не може існувати людство, успішно розвиватися, створювати сприятливі умови своєї життєдіяльності. Отже, можна зробити висновок, що географічне середовище виступає постійною і необхідною умовою виникнення, існування та розвитку суспільства.

12.2. Проблема приватної власності як причина соціальної нерівності

Влада належить до речей, які неможливо розподілити порівну. Необхідність спеціалізації меншості на виконанні владних функцій природно призводить до нерівності. У деяких типах суспільств місце в ієрархії влади визначає і позицію у споживанні благ і послуг, і позицію в ієрархії престижу. До них належать насамперед тоталітарні суспільства, а також ті, в яких держава посідає центральне місце в регулюванні соціально-економічних процесів. Проте і в демократичних суспільствах влада не залишає поза увагою економічну активність, більшою або меншою мірою втручається у господарську діяльність, підтверджуючи і зміцнюючи свою легітимність впливом на розподіл доходів між різними верствами населення. Саме тому багато хто із соціологів вважає владу чинником, що визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі класів і груп, розташовує їх вище чи нижче один відносно одного.

Друга причина, згадувана в історії людства, мабуть, найчастіше, – це майнова нерівність (нерівність власності). Розгалужена мережа залежності відтворюється саме тому, що одні володіють багато чим, а інші – нічим. Звідси випливає висновок: щоб зробити людей рівними, слід зрівняти їх у володінні майном і власністю. Цей висновок був забобою вже за часів Арістотеля, до того ж вельми шкідливим, оскільки живив ілюзії та марні сподівання на легке розв'язання дуже складних проблем. Що справді слід було б зрівняти, підкреслював філософ, так це людські прагнення та домагання, оскільки саме в людині закладені витoki стратифікації майна. Та чи можливо змінити людських істот? Це не до снаги жодній людині. Сам Арістотель, як ми пам'ятаємо, у своєму проекті ідеальної держави запропонував інший шлях розв'язання проблеми.

Проте мрія соціальних низів про країну достатку і справедливості, де відмінності між молодими та старими, розумними й пересічними, войовничими та покірними, активними й пасивними не спричиняють різниці у володінні майном, де все перебуває у спільній власності, не зникла ні у Середньовіччя, ні в Новий час. У XIX ст. систематичне обґрунтування цієї мрії («перетворення соціалізму з утопії в науку») запропонували К. Маркс і Ф. Енгельс. У капіталістичному суспільстві, констатували вони, нижчий клас принижений, скривджений і знедолений. А все тому, що одні володіють знаряддями, засобами виробництва й капіталом, а інші – лише власною робочою силою. Такий розподіл умов виробництва призводить до непропорційного розподілу створених благ, життєвих шансів і можливостей. Приватна власність є невичерпним джерелом економічної поляризації на процвітаючу меншість і більшість, що ледь животіє на межі виживання. Економічна поляризація має своїм наслідком поляризацію інтересів, потреб, домагань і сподівань. Подолання прірви між розкішним життям та убогістю, до того ж не тільки убогістю благ, а й прагнень і можливостей, вимагає передачі засобів і предметів праці у загальнодоступне користування, у спільне володіння.

Згідно з К. Марксом і Ф. Енгельсом, суспільна власність не зрівнює всіх за обсягом володіння благами, однак забезпечує справедливіший розподіл багатства відповідно до затрат праці, її якості та ефективності. Отримуючи достатню частку необхідного продукту, індивіди більше часу приділяють розвитку своїх здібностей і талантів, долають закріпленість за вузькими трудовими і соціальними функціями. Якщо врахувати, що й держава розглядається в марксизмі як інститут, що відмирає, а навичками управління оволодіють буквально всі, то і влада як стратифікуючий чинник поступово зійде з історичної сцени і в майбутньому суспільстві її не буде, як і приватної власності.

У межах функціонального напрямку в соціології пояснення причин існуючої нерівності запропонував також Толкотт Парсонс. На його думку, будь-яке суспільство постійно розв'язує низку фундаментальних проблем. Воно адаптується до зовнішніх і внутрішніх вимог, і цю функцію виконує економіка; воно висуває цілі й намагається їх досягти, і цю функцію виконує держава; суспільство підтримує оптимальну міру інтегрованості, і цю функцію виконує система законів і заходів з виконання їх, а також релігія та ідеологія; суспільство піклується про те, щоб індивіди якнайкраще були підготовлені до виконання професійних і соціальних ролей, і цю функцію виконують сім'я та інститут освіти.

Для соціолога, на думку Т. Парсонса, відмінність і нерівність представлені насамперед стратифікацією статусів у розумінні престижу, поваги та авторитету. У суспільстві люди завжди оцінюють одне одного. Оцінка тим вища, чим більше індивіди перебувають під впливом загально визнаної системи цінностей, яка і виконує основну соціально інтегруючу функцію, чим повніше втілюють її у своїх вчинках і переконаннях. Зміст і набір цінностей, що є критеріями моральної оцінки інших, визначаються тим, яка з проблем і який інститут домінують у цьому суспільстві. Ієрархія статусів є первинною щодо ієрархії багатства та ієрархії

влади. Прихильники загальних цінностей та ідей на додаток до престижу одержують високий прибуток (багатство), а за свої очевидні моральні чесноти наділяються ще й владою.

Отже, причини нерівності Т. Парсонс вбачає у визнаних найважливішими в суспільстві інституті та системі цінностей, що його обслуговують. Американському соціологу колеги дорікали за перебільшення значення згуртованості індивідів і груп навколо загальних цінностей і підкреслене дистанціювання від стратифікуючої ролі економічного устрою й політичної влади. Втім, будь-яка серйозна концепція – це завжди перебільшення певної обставини. Однак не викликає сумнівів і те, яким згубним для суспільства і держави є руйнування загальної системи цінностей.

12.3. Ідеї «природного права» і «суспільного договору» Руссо

Видатний філософ і політичний мислитель Жан-Жак Руссо (1712–1778) захищав інтереси широких народних мас. Основна праця Ж.-Ж. Руссо – «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762). Поширені в той час ідеї природного права і суспільного договору Ж.-Ж. Руссо використав для обґрунтування глибоко демократичного вчення. Природний стан він називав «золотим віком», в якому не було приватної власності, всі люди були вільними і рівними. У цьому стані був лише один вид нерівності – фізичний, зумовлений природними відмінностями людей. Але з появою приватної власності з'являються суспільна нерівність, поділ на багатих і бідних і боротьба між ними. Введені в оману багатіями, люди поступилися своєю природною свободою, щоб набути свободу громадянську, і шляхом суспільного договору утворили державу й закони, яким мали підпорядковуватися всі.

Утворення держави привело до поглиблення суспільної нерівності. Якщо спочатку виникли майнова нерівність і право приватної власності, то встановлення державної влади доповнило економічну нерівність політичною. Нарешті, виродження влади в деспотичну призводить до крайнього ступеня нерівності, коли всі рівні перед деспотом у своєму рабстві й безправ'ї.

Політичний устрій має бути таким, щоб людина, об'єднуючись з іншими людьми в суспільство, не втрачала своїх природних прав і зберігала свободу. Обґрунтуванню цього твердження слугує **ідея народного суверенітету**, яка є центральною у його вченні.

Основою всякої законної влади є згода людей, виявом якої виступає суспільний договір. Сутність цього договору полягає в тому, що кожна людина віддає себе під вище керівництво загальної волі й тим самим стає її учасником. Уся влада таким чином переходить до її верховного носія, суверена, яким є всі учасники договору, тобто народ. Суверенітет належить народові. У громадянському стані люди стають більш вільними та рівними, бо якщо природна свобода обмежена силами кожної окремої людини, то громадянська свобода, яка виникла в результаті суспільного договору, обмежена загальною волею суверена.

Народний суверен – це влада, яка здійснюється загальною волею більшості і є неподільною. Суверенітет не може бути переданий окремій особі, він не може бути обмежений ніякими законами. Цим самим Ж.-Ж. Руссо заперечував ідею поділу влади і представницьку форму її здійснення. Він висував ідею прямого народоправства. Суверенна **законодавча влада**, на його думку, має здійснюватися лише безпосередньо самим народом-сувереном. **Виконавча влада** створюється не на основі суспільного договору, а самим сувереном для виконання законів і підтримки політичної і громадянської свободи.

Залежно від того, кому доручається виконавча влада – всім, кільком чи одному, Ж.-Ж. Руссо розрізняє **три форми правління**: демократію, аристократію і монархію. Відмінності між ними, на його думку, не мають суттєвого значення, оскільки в усіх формах правління суверенітет і законодавча влада належать народу.

Наслідуючи Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо вважав, що **форми правління залежать від величини території**: демократія є найпридатнішою для малих держав, аристократія – для середніх, а монархія – для великих.

Народ не лише має право на опір тиранам, а й може змінити форму правління, навіть розірвати сам суспільний договір і знову повернути собі природну свободу. Ця та інші демократичні ідеї мислителя відіграли надзвичайно велику роль у процесі підготовки і здійснення Французької буржуазної революції.

12.4. Ідея прогресу у новоєвропейській філософії (А. Р. Ж. Тюрго)

Тюрго розглядає прогрес як рису, характерну саме (і тільки) для суспільства. «Явища природи, – писав він, – підпорядковані незмінним законам, замкнені в колі завжди однако-

вих переворотів. ... Послідовний рух людей, навпаки, становить видовище, що змінюється з століття у століття. Розум, пристрасті, свобода безперервно породжують нові події. Всі епохи сплетені ланцюгом причин і наслідків, що пов'язують цей стан світу з усіма попередніми станами». Суспільне життя, отже, постає як поступальний розвиток, породжений розумом, пристрастями і свободою людей, підпорядкований певним закономірностям, тлумаченим як вираження казуальних, причинно-наслідкових зв'язків. Іншим засобом сполучення поколінь, як зазначав Тюрго у своїй промові «Послідовні успіхи людського розуму», є знання, які, завдяки мові і писемності зберігаються і нагромаджуються, утворюючи спільну скарбницю загальнолюдського рівня. У результаті і весь рід людський постає для філософа як щось нескінченне, але єдине ціле, що, як і будь-який індивідуум, має свій стан дитинства і свій прогрес.

Мислитель при цьому не прагне ідеалізувати історичний процес, показує його суперечності, докладно розглядає періоди не тільки висхідного розвитку й панування тих чи тих суспільств, націй, держав тощо, а й часи їх занепаду та загибелі. «Ми бачимо, – писав він, – як зароджуються суспільства, як утворюються нації, котрі по черзі панують і підпорядковуються іншим. Імперії виникають і падають; закони, форми правління проходять одна за одною; мистецтва та науки винаходяться й удосконалюються. Почергово то стримувані, то прискорювані у своєму поступальному русі, вони переходять з однієї країни в іншу. Інтерес, честолюбство, марнославство зумовлюють неперервну зміну подій на світовій сцені й щедро зрошують землю людською кров'ю. Але в процесі викликаних ними спустошливих переворотів вдача пом'якшується, людський розум просвіщається, ізольовані нації зближуються, торгівля і політика об'єднують, врешті-решт, усі частини земної кулі. Та вся маса людського роду, переживаючи почергово спокій і хвилювання, щасливі часи та години бідування, завжди крокує, хоч і повільними кроками, до дедалі більшої досконалості».

Розглядаючи прогрес як атрибутивну властивість життєдіяльності кожного з народів, Тюрго водночас відзначав і нерівномірність їх розвитку. Причини цієї нерівномірності він вбачав у відмінності тих ролей, які відіграють у історичному процесі людський розум і природа. Розум, як загальнолюдська риса, повсюди містить у собі принцип одного й того прогресу. Однак природа нерівномірно роздає обдарування – одних вона наділяє талантами щедро, інших скупі, а то й майже відмовляє в них. Розмаїття усіх цих обставин і спричинює нерівномірність і неоднаковість прогресу народів. На переконання Тюрго, таку нерівність не слід вважати чимось тільки негативним. Адже «в цій нерівності, до безконечності різноманітній, нинішній стан всесвіту, представляючи водночас всі відтінки варварства та цивілізації, певним чином показує нам при одному лише погляді сліди й пам'ятники усіх кроків людського розуму, картину всіх ступенів, через котрі він пройшов, та історію всіх епох».

Розглядаючи історію у найзагальнішому плані – у всесвітньому масштабі й на всьому протязі її існування – філософ намагався виявити особливості її перебігу на різних стадіях – від стародавніх, варварських народів аж до сучасного йому суспільства. На основі цього аналізу він доходить висновку, що кожний з етапів історичного розвитку має свої і сильні, і слабкі сторони, хоч слабкі сторони аж ніяк не є чимось негативним. Адже значною мірою саме завдяки їм, з метою та у процесі їх подолання й здійснюється поступальний рух людства. Так, «прогрес розуму за примітивного державного ладу, не утруднюваний примусовістю недосконалих законів, встановлюваних абсолютною владою, більше сприяв облаштуванню нового. Примножені завоювання розширили держави; безсилля варварського законодавства та обмеженої адміністрації примусило їх розділитися. Тут народи, втомлені анархією, кинулися в обійми деспотизму; там тиранія, доведена до надлишків, зумовила зародження свободи. Жодна зміна не здійснювалась без того, щоб не дати у підсумку якоїсь вигоди, бо кожна слугувала досвідом, кожна поширювала, поліпшувала чи готувала просвітництво. Лише через багато століть і завдяки кривавим революціям деспотизм і свобода, нарешті, самі навчилися обмежувати себе й регулювати свою волю; стан держав став менш хитким і міцнішим. І таким чином, почергово, переходячи від хвилювання до спокою, від добра до зла, вся маса людського роду безперервно крокувала до свого вдосконалення».

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Вважаючи однією з неодмінних рис історичного прогресу його безперервність, Тюрго, проте, застерігав, що йому на певних відтинках часу і в певних регіонах можуть бути властиві: періоди не лише піднесення, а й занепаду, етапи сповільненого і прискореного поступу. Одним з перших, він обґрунтовує тезу про те, що прогрес з часом прискорюється, пов'язуючи це прискорення з появою писемності, з подоланням духу сектантства і консерватизму, притаманного першим філософам; доводить, що прогрес швидше здійснюється у містах.

12.5. Концепція прогресу людства у філософії історії М.-Ж.-А.-Н. Кондорсе

Найдокладнішою серед просвітницьких прогресистських концепцій була концепція Ж.А. Кондорсе, викладена у його праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794). Всесвітня історія розглядається французьким мислителем як лінійний і неухильний прогрес, причому не щодо окремих людських індивідів, а стосовно їх маси. Основою й рушієм цього історичного прогресу просвітник вважав людський розум як найвищу серед здібностей людини. «Якщо обмежитися спостереженням, пізнанням загальних фактів і незмінних законів розвитку цих здібностей», – зазначав Кондорсе, – того спільного, що є у різних представників людського роду, то матимемо науку, звану метафізикою. Але якщо розглядати той самий розвиток з точки зору результатів щодо маси індивідів, що співіснують одночасно на даному просторі, і якщо простежити його з покоління у покоління, то тоді він постане перед нами як картина прогресу людського розуму».

З таким трактуванням історичного прогресу Кондорсе наближався до Вольтера і Тюрго. Але, на відміну від них, він дещо прямолінійніше проводив тезу про те, що історичний поступ у своєму всесвітньо-історичному масштабі є незворотним. Максимум відхилень – це всього лише уповільнення поступального руху суспільства на певних відтинках його існування. «Без сумніву, – стверджував мислитель, – прогрес може бути більш чи менш швидким, але ніколи розвиток не піде назад; принаймні до тих пір, доки земля посідатиме те саме місце у світовій системі й поки загальні закони цієї системи не викличуть на земній кулі загального потрясіння чи змін, які не дали б змоги більше людському родові на ній зберігатися, розгорнути свої здібності й знаходити такі ж джерела існування».

Загалом же історія людства постає у праці Кондорсе як динамічна картина прогресу людського розуму, що поділяється на десять епох – від поєднання людей у племена – у першій, до майбутнього прогресу людського розуму – у десятій.

Кондорсе подає й більш узагальнену періодизацію історичного процесу – виділяє три великі епохи. Протягом першої відбувається об'єднання людей у сім'ї, а сімей – у племена; виникає скотарство, а пізніше землеробство, триває подальший поділ праці, з'являються жерці, зароджуються науки і мистецтво. Тут визначальну роль відіграють, як вважав Кондорсе, матеріальні чинники.

Друга велика епоха виникає, за Кондорсе, з появою писемності і триває до XVII ст. її своєрідність визначається розвитком вже не матеріальним, а насамперед духовним: науки і освіти – від відокремлення наукового знання у стародавній Греції до його поділу в епоху елінізму; прогрес наук – від їх поділу до занепаду, від занепаду наук і освіти до їх відродження в часи хрестових походів; від цього часу до винайдення книгодрукування; від книгодрукування до звільнення розуму від пут авторитету; від Декарта до Французької революції.

Оптимістичною концепція Кондорсе є й у тому плані, що паралельний і неухильний розвиток розуму та моралі тлумачаться ним як дійовий засіб досягнення часів, коли сонце освітлюватиме землю, населену лише вільними людьми, що не визнають іншого володаря, крім розуму. Не випадково мету своєї праці філософ вбачав «у тому, щоб показати шляхом міркування та на фактах, що не закладалося ніякої межі у розвитку людських здібностей, що здатність людини до вдосконалення справді безмежна, що успіхи в цьому вдосконаленні віднині незалежні від якої б то не було сили, що прагне його зупинити, і мають своєю межею тільки тривалість існування нашої планети, в котру ми включені природою». З жалем доводиться констатувати, що реальний історичний процес не зовсім відповідає тій оптимістичній перспективі, яку окреслив свого часу Кондорсе.

12.6. Соціологічні погляди К. Гельвеція

Гельвецій прагнув вивести навіть самі абстрактні поняття з відчуттів і не наділяти розум надприродною, містичною здатністю творити «чисту думку» поза чуттєвим досвідом. «У людини, – пише Гельвецій – все зводиться до відчуття... отже, фізична чутливість першоджерело є його потреб, його пристрастей, його товаришкості, його ідей, його думок, його бажань, його вчинків... нарешті, якщо все можна пояснити фізичної чутливістю, то марно припускати наявність у нас ще інших здібностей».

Філософія Гельвеція, як і французький матеріалізм XVIII ст. у цілому, є продовженням і поглибленням матеріалістичних ідей епохи Відродження, які намагалися витіснити вигадане, надприродне начало з пояснень природи, людини, людської свідомості та історії. Гельвецій з особливою наполегливістю апелює до сенситивному пізнання. Звернення передусім до чуттєвого початку Гельвецій вважав умовою побудови нової, життєствердною, реалістичної

філософії, апелюючої до природи і людини, а не до неіснуючим, ілюзорним початків і силам. У філософії Гельвеція представляється наступна картина світу: все знаходиться в русі і розвитку; все народжується, росте і гине; все переходить з одного стану в інший. «Рух, – пише Гельвецій – не є істота... але певний спосіб буття».

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Гельвецій обстоював не тільки ідею єдності матерії і руху, а також єдність матерії і свідомості. Свідомість не що інше, як властивість матерії. І точно так само як немає властивості речі без самої речі, свідомість не віддільна від матерії.

Французькі матеріалісти XVIII ст. вважали своїм програмовим завданням подолання релігійних поглядів не тільки на природу, але й на суспільство. Гельвецій спробував застосувати матеріалістичний принцип сенсуалізму до суспільного життя. Він оголошує суб'єктом соціальних відносин людини. Таким образом, не суспільні відносини у своїй сукупності визначають людину, його сутність, а сам ця абстрактна людина, наділена біологічними і психологічними якостями, є вихідним для формування суспільства. Якщо, стверджує філософ, фізичний світ підвладний закону руху, то суспільне життя підпорядкована закону інтересу. Таким чином, принцип егоїзму, себелюбства Гельвецій проголошує рушійним початком суспільного життя.

Гельвецій висловив ряд глибоких думок і з іншої соціологічної проблеми – проблеми суспільства й особистості. Зовнішнє середовище, за Гельвецією, є сукупність предметів і явищ, які здатні впливати на людину, викликати в ньому приємні або неприємні відчуття і відповідно до цього визначати свідомість людини, його політичні переконання, моральні уявлення, естетичні смаки, практичне поведінку людей. На думку Гельвеція, вирішальною у формуванні вигляду людей є роль держави, так як воно карає і винагороджує. «Досвід, – пише Гельвецій, – доводить, що характер і розум народів змінюються разом з формою їх уряду; що різні форми уряду надають одній і тій ж нації почергово характер то піднесений, то низький, то постійний, то мінливий, то мужній, то боязкий».

Значне місце в соціологічних роздумах Гельвеція зайняв питання про природному рівність розумових здібностей людей. Гельвецій підсумовує: розум є не дар природи, а результатом виховання. Він наполегливо підводить свого читача до думки, що при однакових формах правління, під покровом одних і тих же «мудрих і справедливих» законів самі різні народи незалежно від того, до якої раси вони належать і на якому материку проживають, показали б однакові успіхи в усіх галузях творчості.

У цілому, прагнення Гельвеція показати, що обдарованість не залежить від станової приналежності, носила прогресивний характер. Однак багато сучасні філософи вважають його твердження про однакової природної обдарованості всіх людей помилковим, не дивлячись на те, що насправді це питання дуже складний для наукового розуміння і, мабуть, не має однозначного вирішення.

Резюме за змістом теми.

Французьке Просвітництво XVIII ст. стало історичним і логічним продовженням духовних цінностей епохи Ренесансу, передової суспільної думки Італії, Англії і Голландії XVI–XVII ст., французького вільнодумства попередньої епохи. Зрозуміло, французьке Просвітництво XVIII ст. не можна розглядати як просте продовження попередніх прогресивних соціально-політичних, філософських, етичних та естетичних ідей, бо воно відображало вищий етап боротьби проти феодалізму і абсолютизму. Радикалізм розриву з феодальною дійсністю у Франції XVIII ст. повинен був визначити і визначив радикалізм, новизну антифеодальних ідей французьких просвітителів.

? Запитання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику особливостей французького Просвітництва.
2. Проаналізуйте соціально-політичне вчення Ш. Л. де Монтеск'є.
3. Окресліть основні особливості вчення про позитивні закони природи та суспільства Ш. Л. Монтеск'є.
4. Охарактеризуйте вчення Руссо про «суспільний договір».
5. Що являє собою географічний детермінізм Ш. Л. Монтеск'є?
6. Охарактеризуйте ідея прогресу у філософії А. Р. Ж.Тюрго.
7. Порівняйте соціально-політичні вчення англійських і французьких мислителів.
8. У чому полягають переваги і недоліки вчення про позитивні закони та географічний детермінізм Ш. Л. Монтеск'є?
9. У чому виявляється специфіка та особливості становлення соціального знання у Франції в епоху Просвітництва?
10. Якими були основні етапи історичного прогресу за М. Ж. Кондорсе.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте особливості Французького Просвітництва.
2. Проведіть аналіз вчення про суспільний договір і природне право Ж.-Ж. Руссо.
3. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку обов'язкової літератури. Систематизуйте та проаналізуйте основні напрями досліджень французького просвітництва.
4. Охарактеризуйте соціальні погляди та основні ключові поняття представників французької просвіти Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, М. Ж. Кондорсе.
5. Поясніть соціальні проблеми у творчості Ш.-Л. Монтеск'є та їх значення для розвитку соціологічної думки.
6. Проаналізуйте соціальні погляди К. Гельвеція.
7. Розробіть схему основних ключових понять концепції Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, М. Ж. Кондорсе. Продумайте дискусійні запитання до кожного із запропонованих проблемних питань семінарського заняття.
8. Зробіть порівняння соціальних поглядів представників французької просвіти з представниками британської суспільної думки.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Типи суспільного устрою Ш. Л. де Монтеск'є.
2. Соціальна концепція Ж.-Ж. Руссо.
3. Ж.-Ж. Руссо про причини соціальної нерівності.
4. Соціологічні погляди К. Гельвеція.
5. Основні етапи суспільного прогресу М. Ж. Кондорсе.

📖 Основна література:

1. Арон Р. Шарль Луи Монтеск'є / Раймон Арон / Этапы развития социологической мысли; пер. с фр.; [общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича]. – М.: Прогресс-Политика, 1992. – С. 33–85.
2. Асмус В.Ф. Жан-Жак Руссо / В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1962.
3. Захарченко М.В. История социологии (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. История теоретической социологии: в 5 т. / [отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов]. – Т. 1. От Платона до Канта (Предыстория и первые программы науки об обществе). – М.: Наука, 1995 – 270 с.

Додаткова література

1. Леви-Стросс К. Жан-Жак Руссо – основатель гуманитарных наук / Клод Леви-Стросс; пер. с фр. М.К. Рыклина / Личность. Культура. Общество. – М., 2000. – Т. II. – Вып. 1(2). – С. 223–232.
2. Тюрго А. Рассуждение о всеобщей истории / А. Тюрго / Избранные философские произведения; [пер. с фр. И.А. Шапиро]. – М.: Соцэкгиз, 1937.
3. Филиппов А.Ф. Систематическое значение политических трактатов Руссо для общей социологии / А.Ф. Филиппов / Об общественном договоре: [трактаты] / Ж.-Ж. Руссо; [пер. с фр.]. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 325–340.

Список першоджерел:

1. Гельвеций К.А. О человеке / К.А. Гельвеций; [пер., сост., общ. ред. и вступ. ст. Х.Н. Момджяна]. – М.: Мысль, 1973. (Сочинения в 2-х т. / К.А. Гельвеций; т. 1).
2. Кондорсе М.Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / М.Ж. Кондорсе. – М.: Гос. социально-экономическое изд-во, 1930. – 266 с.
3. Монтеск'є Ш.Л. О духе законов / Шарль Луи Монтеск'є; [сост., пер. и коммент. А.В. Матешук]. – М.: Мысль, 1999. – 672 с. – (Серия «Классическое наследие»).
4. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права: [трактаты] / Жан-Жак Руссо; [пер. с фр.]. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле» 1998. – 416 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми: [трактаты] / Жан-Жак Руссо; [пер. с фр.]. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле» 1998. – 416 с.
6. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение, получившее премию Дижонской Академии в 1750 году по вопросу, предложенному этой же Академией: «Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов?»: [трактаты] / Жан-Жак Руссо; [пер. с фр.]. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле» 1998. – 416 с.

ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ В ТВОРЧОСТІ НІМЕЦЬКИХ ПРОСВІТНИКІВ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- особливості розвитку соціального знання в творчості німецьких просвітників;
- значення вчення Х. Вольф для становлення німецького просвітництва;
- ідеї прогресу і всезагальної історії людства у докритичний період творчості І. Канта,
а також умітимете:
- об'єктивно оцінювати гуманістичні основи філософії історії І.Г. Гердера;
- аналізувати концепцію Г.Е. Лесінга про єдність людського роду;
- пояснити соціально-філософські погляди Й.Г. Фіхте.

13.1. Специфіка соціальних вчень доби Просвітництва у Німеччині.

Просвітництво – впливовий загальнокультурний рух епохи переходу від феодалізму до капіталізму. Специфіка змісту Просвітництва характеризується двома моментами: його соціальним і моральним ідеалом, планом здійснення цього ідеалу.

Діячі Просвітництва мріяли затвердити на землі «царство розуму» (різномісна досконалість людей, торжество гармонії і справедливості). Природно-правова теорія була прямою спадкоємицею гуманістичних ідей Відродження, його віри в могутність і кінцеве торжество людського розуму. Нова епоха переклала ці ідеї на мову права. Саме тому природно-правова теорія, як і сучасне їй Просвітництво, виявилися універсальними. Ці ідеї могли сприйматися і сприймалися за різних соціально-політичних умов і відповідно одержували різне тлумачення.

Німецькі просвітителі були духовними спадкоємцями ідей англійських і французьких мислителів. Проте німецьке просвітництво мала ряд особливостей у порівнянні з англійським і французьким Просвітництвом. Німецький напрям у цілому не звертався до традиційних антропологічних сюжетів. Тим часом саме в німецькому Просвітництві філософська антропологія поступово оформлялася в самостійну область філософської рефлексії поряд, скажімо, з теорією пізнання чи етикою. Відомі Кантівські питання: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватися?» були підготовлені попередньою філософською рефлексією, складним сходженням до постановки проблеми людини.

Німецькі просвітителі розглядали себе як своєрідних місіонерів розуму, покликаних відкрити людям очі на їхню природу і призначення, направити їх на шлях одухотворення істин.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ренесансний ідеал вільної особистості знаходить в епоху Просвітництва атрибут загальності: повинен думати не тільки про себе, але і про інших, про своє місце в суспільстві.

В епоху Відродження людина осмислюється як абсолютна підстава для природи, суспільства та історії, не був, однак, повною мірою співвіднесений з соціальністю, з суспільною ідеєю. Просвітителі ж прагнули усвідомити специфіку цих міжлюдських зв'язків. У центрі їх уваги – проблеми найкращого суспільного устрою, розробка програм суспільних перетворень, максимально відповідних людській природі.

13.2. Значення вчення Х. Вольф для становлення німецького просвітництва

У німецькій філософії початок просвітництва пов'язаний з ім'ям Христиана Вольфа (1679–1754), систематизатора і популяризатора вчення Лейбніца. Вольф уперше в Німеччині створив систему, що охопила основні області філософського знання. Він був найзначнішим представником філософії німецького Просвітництва, а по суті «батьком» або родоначальником філософського просвітництва в Німеччині. Головною причиною популярності та впливовості Вольфа було те, що його роботи дуже точно відповідали і з максимальною силою виражали вихідні установки просвітницького мислення, його основну «парадигму». Основним способом або типом ставлення людини до світу, а також мірилом, критерієм і суддею всього суцього Вольф зробив «розумні думки про Бога, світ, людську душу і всіх речах взагалі» (сама така є назва основної його праці і саме зі слів «розумні думки» починаються заголовки більшості його робіт). Інакше кажучи, в основу свого способу філософствування він поклав мислячий або розсудливий, послідовний, систематизований і логічно доказовий розгляд всіх областей суцього, всіх речей дійсного або можливого світу.

Разом з тим, саме в мислячому розумі і досяжному їм знанні Вольф вбачав основний засіб освіти, освіти та виховання людей, з чим він пов'язував головну мету своєї філософії. Він підкреслював, що завжди прагнув до достовірного пізнання того, що служить благу людського роду, до застосування знайдених ним істин для користі людей. Думка про те, що філософ служить людству, зустрічається у всіх його роботах. Девізом своєї філософії він обрав латинський вислів «Ad usum vitae» («для життєвої потреби»). Ця практично просвітницька і навіть пропагандистська орієнтація філософії Вольфа наочно проглядається навіть у його горезвісному педантизмі, спробах «демонстративного доказу» правил і порад для домашнього вжитку та «життєвої потреби», які сьогодні виглядають забавним казусом в історії філософської думки, збірками тривіальних повчань. Переконавання Вольфа в силі мислення, його заклик до самостійного застосування розуму (проголошений набагато раніше знаменитого «Sapere aude» Канта), прагнення впровадити у свідомість пересічної людини принципи раціонального, доказового мислення мали важливе просвітницьке і соціальне значення.

Свою філософію Вольф розглядає як засіб досягнення загального блаженства на підставі завбаченої гармонії, яка лежить у первинній основі буття усіх творинь. Вважаючи, що гармонія світу перебуває в абсолютно могутній істоті (Бог), яка створює світ, керуючись логічними принципами, Вольф розробляє поняття про систему знання.

В основу системи закладено вказаний теологічний принцип. Вольф виділяє фізичне знання – про «прості субстанції»; рух і просторові відношення тіл, які пояснюються механічними силами, розглядаються як шляхи встановлення гармонії. Виділяється також наука «пневматологія» – про діяльність духів, математика – про причини речей, етика, право, політика – про волю як властивість душі, філософія – про зв'язок усіх духовних і тілесних сутностей.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Займаючись систематичною формалізацією та узгодженням накопичених філософією знань, послідовно даючи визначення поняттям, які не повинні заперечувати одні одних, Вольф розробляє принципи аксіоматичної побудови наукової теорії.

13.3. Ідея прогресу і всезагальної історії людства у докритичний період творчості І. Канта

Видатним представником Вольфгангівської просвітницької філософії у свій ранній, «докритичний» період виступає Іммануїл Кант (1724–1804). У його творчості можна простежити певну еволюцію від проблем природознавства й загальної «метафізики» до проблеми людини. Перш ніж поставити загальні фундаментальні питання про призначення людини, про його сутність. Найхарактерніша робота для цього періоду «Спостереження над почуттям прекрасного і піднесеного» (1764). Цей трактат, що витримав вісім прижиттєвих видань, приніс Канту славу модного письменника. Філософ виступає в незвичайному для нього жанрі – як есеїст. Його склад набуває більш витончених ознак, автор охоче вдається до іронії. Вибір такого літературного листа не випадковий. Кант звертається до світу людських почуттів. Висловити життя емоцій набагато важче, ніж відтворити рух думки. Розрізняють два періоди в творчій діяльності Канта – «до критичний» (до 1770 р.) і «критичний».

У «до критичний» період Кант виступив як крупний вчений, теоретик, природодослідник. У цей період він визнавав можливість об'єктивного існування речей поза свідомістю людини.

«Ідеалізм, – писав Кант, – полягає в утвердженні, що існують лише мислячі істоти, а речі суть лише наші уявлення..., яким насправді не відповідає ніякий предмет. Я ж, навпаки, кажу: нам дані ці речі як такі, що знаходяться поза нами... Я визнаю, що поза нами існують тіла, тобто речі, які самі по собі нам невідомі, але про які ми знаємо з уявлень, котрі збуджуються у нас їх впливом на нашу чутливість. Хіба можна назвати це ідеалізмом? Це його пряма протилежність».

У «докритичний період» Кант публікує свою блискучу роботу «Загальна природна історія і теорія неба» (1755), в якій обґрунтовує гіпотезу про природне походження сонячної системи. Вчений пояснював процес виникнення сонячної системи діянням протилежних сил і тенденцій – притяганням і відштовхуванням, доцентровими і відцентровими силами.

Це дало можливість обґрунтувати ряд особливостей сонячної галактики – розташування орбіт планет майже в одній площині, а також виникнення природних супутників планет, кілець Сатурна і т.п. Кант стверджував, що народження нових світів і руйнування старих – це вічний, безперервний процес оновлення світу.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Космогонічна концепція Канта була найвеличнішим досягненням астрономії з часів Коперніка. Вперше було розхитано уявлення про те, що природа немає ніякої історії в часі.

У «докритичний період» Кант зробив важливе відкриття про гравітаційну взаємодію Місяця і Землі, котра впливає на швидкість їх обертання, про уповільнююче обертання Землі внаслідок тертя, котре викликається приливами і відливами. Всі ці ідеї Канта стали основою для нового погляду на світ як на рухливий, змінний, суперечливий. Це відіграло важливу роль у формуванні діалектики.

Таким чином, у «докритичний період» вченню Канта були притаманні елементи матеріалізму і діалектики, а саме: визнання ним об'єктивного, реального існування природи (концепція природної історії сонячної системи); наукові відкриття стосовно взаємодії Місяця і Землі, уповільнюючого обертання Землі внаслідок приливів; дія відцентрових і доцентрових сил, притягання і відштовхування; визнання фундаментального положення матеріалістичної філософії про те, що речі існують поза нашою свідомістю і що уявлення про них ми маємо завдяки відчуттям, які є джерелом знань.

У працях «до критичного» періоду Кант перебуває під впливом раціоналістичної філософії Лейбніца. Він дотримується погляду, згідно з яким зв'язок між причинами і наслідками подій не відрізняється від логічного зв'язку між підставою і наслідком. Однак поступово Кант відмовляється від такої позиції під впливом філософії Юма. Для пояснення явищ природи Кант впроваджує телеологічний (цілепокладання) принцип. Кант починає визнавати, що зв'язок між причиною і дією має емпіричний характер (факт буття), а не характер логічного висновку. Тому логіки недостатньо для обґрунтування природознавства. Разом з цим Кант залишається на позиціях раціоналізму і наголошує, що наука (математика, природознавство), яка складається з положень загальних і необхідних, не може мати своїм джерелом досвід, який завжди є обмеженим, а тому не може бути підставою для універсальних узагальнень. Водночас джерелом для таких знань не може бути і розум сам по собі. А такі знання існують незалежно від того, що ми не здатні пояснити їх виникнення.

У своїх працях «Про хибні тонкощі чотирьох фігур силогізмів» і «Досвід залучення до філософії поняття від'ємних величин» Кант зробив узагальнюючий висновок, що джерелом незалежних від досвіду (та передуючих досвідові) достовірних знань може бути форма чуттєвості та розсуду, априорна форма.

13.4. Г.Е. Лессінг про єдність людського роду

Одним з найяскравіших представників німецького Просвітництва вважають Готхольда Ефраїма Лессінга (1729–1781) – видатного письменника, драматурга, критика, філософа. Він наполегливо боровся проти реакції, феодальної ідеології, мракобісся та релігійної нетерпимості. Так, у драмі «Натан Мудрий» Г. Е. Лессінг відстоював право людей на вільнодумство.

У філософському творі «Виховання людського роду» обґрунтовував думку, що з часом релігія поступиться місцем просвітницькому розумові. Водночас Лессінг вважає Бога «душею світу», джерелом моралі. Дослідники визначають естетичну концепцію Лессінга як кульмінацію у розвитку німецького Просвітництва. Лессінг доводив високе призначення мистецтва, здатного виховати вільну особистість. Учений спирається переважно на європейську історію. Він міркує в дусі європейського людства. Тим не менш, мислитель виходить з ідеї загальної долі людей.

Ще одна плідна ідея Лессінга: людство виникає, коли ця спільність усвідомлюється. Без напружень самосвідомості ніяка єдність не виникає. Тільки поступове відчуття однаковості сприяє народженню такого універсального утворення, як людство. І само собою зрозуміло, що тут не обійтися без визначених стадій, конкретних етапів, через які ця ідентичність осмислюється.

Лессінг високо оцінював роль християнства в людській історії, звеличуючи в ньому моральну сторону. Навчання про всезагальну любов, вимога добродішних вчинків на думку філософа, забезпечувало християнству перемогу над іншими релігіями. Він підкреслював, що для того, щоб розум людини досяг повної ясності і створив ту чистоту серця, що вселяє в нас здатність любити, перш за все любити чесно та заради її самої, розум повинний вправлятися в збагненні духовних предметів.

На думку Лессінга, людство не зупиниться на цій стадії. Прийде новий ступінь зрілості – «епоха нового, вічного Євангелія». Саме у цю пору моральність виявиться універсальним, безумовним принципом поведінки. Новий Заповіт застаріє у тій же мірі, що і Старий Завіт. Третій світовий стан настає не відразу. Воно неодмінно вимагає попередніх східців.

13.5. Гуманістичні основи філософії історії І.Г. Гердера

Просвітництво в Німеччині очолював Йоганн Готфрід Гердер (1744-1803) – філософ, мислитель, учений широкого діапазону діяльності. Він розглядав історію суспільства як зако-

номірність розвитку природи. Земля – це частина політичної системи, кузня органічного світу. Рослинний, тваринний світ – це продукт еволюції природи. Людина – самопородження природи, несе в собі елементи як неорганічного, так і рослинного та тваринного світу і є вершиною, вінцем природи. Культура виступає одним із визначальних елементів людської історії і включає в себе мову, ремесла, науку, мистецтво та інші цінності.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Саме прогрес культури – нагромадження знань, виробничого досвіду, традицій і норм, мистецькі надбання та передача їх від покоління до покоління, від народу до народу, – і становить, на його думку, головний зміст культурного поступу людства. Сенс цього поступу він вбачає у подальшій зростаючій гуманізації умов суспільного життя.

Розвиток всесвітньої історії у зв'язку зі станом культури Гердер простежує на прикладі історії народів Далекого та Близького Сходу, Греції, Риму, Європи, слов'ян та ін. Учений, аналізуючи історію суспільства, його культуру, духовність, вбачав сенс історичного розвитку у напрямі досягнення гуманності, виховання духовності, панування над силами природи.

Гердерівському аналізу історії суспільства притаманна гуманістичність. Домінуючою ознакою спрямованості історичного розвитку є «природний порядок», мир, злагода, безпека існування. Будь-яке порушення такого розвитку природного порядку несе за собою зло, війни, ворожнечу і т. ін. Гуманістична філософія історії Гердера впливає не стільки з аналізу фактів історії, скільки з аналізу її уроків. Його праці з філософії історії виділяються своїми загальнолюдськими історичними цінностями і орієнтаціями, тому його й називають великим гуманістом та мислителем.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Конкретно-історичний характер людської природи мислитель вбачає не тільки в тому, що вона має формуватися кожною конкретно людиною (причому в історично плінних умовах), а також і в тому, що на становлення природи, характеру людини значною мірою впливають і інші чинники, що спонукають її до вдосконалення, боротьби, руху вперед.

Історичний поступ суспільства в цілому трактується філософом таким, що є органічним продовженням закономірного розвитку природи, нічим від нього істотно не відрізняючись. На переконання Гердера, історичні закономірності подібно до законів природи теж постають природними за своєю сутністю.

Історичні зміни в життєдіяльності людей відбуваються, як він вбачав, унаслідок дії і зовнішніх, і внутрішніх причин. Найзагальнішим зовнішнім чинником філософ вважав клімат у найширшому його значенні – як уся сукупність особливостей природного середовища людського існування. Саме ними й насамперед географічними чинниками зумовлюються, на його думку, відмінності, зокрема, південних і північних, країн у зовнішньому вигляді, психології, звичаях тощо. Не применшуючи значення зовнішніх обставин, провідну роль в історичних трансформаціях Гердер усе ж відводить чинникам внутрішнім, будучи переконаним, що основним рушієм історії є її внутрішні, органічні чинники, тобто реальні живі людські сили. Її ж головним законом є те, що історичний прогрес – це водночас і процес, і підсумок природного, детермінованого конкретними історичними обставинами, виникнення, розвитку й реалізації неповторних задатків, схильностей, здатностей і здібностей людських індивідів.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Наймасштабнішим і найважливішим з таких іманентних, органічних чинників історичного процесу Гердер визначає людське суспільство загалом як певну органічну цілісність. Суспільству він віддає беззаперечну перевагу перед індивідами, досить слушно зауважуючи, що, звівши все в людині до індивідів і заперечивши існування низки взаємин між людьми та суспільством як цілісністю, що їх єднає, неможливо було б зрозуміти природу людини та її історію.

Дослідження культури людства як спільноти культур меншого масштабу Гердер (переважно через обставини, від нього не залежні) зміг довести тільки до початку XV ст.

Лише в іншій своїй праці – «Листах для заохочення гуманності» – зміг він підбити й деякі підсумки власних філософсько-історичних пошуків і викласти основні положення продуманої ним політичної програми. Тут, викладаючи історію розвитку ідей гуманізму й прагнучи дати їх теоретичне обґрунтування, філософ висловлює твердження, що доля людини не є чимось повністю визначеним наперед, а залежить (принаймні не меншою мірою, ніж від зовнішніх, попередніх обставин) від суспільства, у якому людина живе. Та все ж вирішальною мірою вона залежить від неї самої. Можливо, саме тому в надрукованому тексті «Листів...», на відміну від їх рукописного варіанту, в центрі уваги стоять проблеми не політичні, а педагогічно-виховні, тлумачені крізь призму поширення ідей гуманності у минулому й сучасності. Адже, інтерпретуючи гуманність як основу характеру всього роду людського, Гердер водночас застерігає про те, що цей характер закладений у людині тільки у вигляді здатності, а ще має бути сформований, вихований. У «Листах...» філософ формулює п'ять основних виснов-

ків про гуманність, які підсумовують не лише цю його розвідку, а й значною мірою усі попередні філософсько-історичні дослідження Гердера із зазначеної проблеми.

13.6. Соціально-філософські погляди Й.Г. Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814) – другий, після Канта, представник класичного німецького ідеалізму, буржуазний демократ, жагучий патріот і гуманіст, суб'єктивний ідеаліст волюнтаристсько-етичного напрямку, сміливий новатор, який свідомо взявся за побудову теорії діалектики в сучасному нам розумінні цього терміна.

Центральна проблема філософії Фіхте – воля. Він стверджував, що принцип нашого життя є «абсолютна свобода волі». Розвиваючи Кантівські ідеї про активність суб'єкта в пізнанні, бажаючи звільнити суб'єкт від будь-якої зовнішньої визначеності, Фіхте починає свою філософію із самосвідомості особистості, з «Я».

Таким чином, Фіхте розкрив внутрішню структуру одного з головних законів діалектики – закону єдності і боротьби протилежностей, почавши спробу об'єднати усередині активного, вільного, творчого суб'єкта буття і свідомість, практичне і теоретичне, природу і людину, суспільство і особистість. Розвиток суспільства Фіхте представляє як процес відчуження «Я» у сферу культури і в той же час прагнення знову злитися, прийти до тотожності із собою. Однак повне досягнення цього ідеалу неможливе, тому що це було б припиненням усякої діяльності; тому людська історія – нескінченне наближення до ідеалу. Фіхте розглядає нації як колективні особистості, кожна з яких має своє особливе призначення.

Соціально-історична філософія Фіхте відштовхувалася від варіанту Руссо в теорії суспільного договору. У працях 1793–1796 років автор проголошує основою будь-якого державного устрою договір, який направлений на забезпечення свободи кожного громадянина за допомогою справедливих загальноприйнятих законів. Коли ж фактичною метою якого-небудь державного устрою стає протилежна установка, тобто «рабство всіх і свобода одного», такий устрій повинен бути змінений у відповідності до мети суспільного договору. Фіхте стверджував, що «народ справді і по праву є вищою владою», і «перед лицем зібрання народу виконавча влада втрачає свої сили фактично і юридично». Якщо виконавча влада в даній ситуації протидіє народу, то він має право скинути її збройним шляхом, і ці дії не можна кваліфікувати як бунт, – це відновлення права, закону. Саме з цієї позиції революційного демократизму Фіхте робить «спробу сприяти виправленню суджень громадськості про французьку революцію». У праці «Про призначення вченого» він заявляє про необхідність повністю знищити відношення держави і поневолення, вказуючи, що «кожен, хто вважає себе паном над іншими, сам є рабом» і, що «лише той вільний, хто хоче все навкруги зробити вільним».

Консервативний етап і філософія історії. Трансформація «практичної філософії» Фіхте в основному завершується у серії праць 1806 року, в яких намітилася і завершальна форма його «теоретичної філософії»: «Основні риси сучасної епохи», «Про сутність вченого», «Настанови на блаженне життя». Виражена в цих працях соціально-історична філософія Фіхте істотно відрізняється від тої, яку він зображав раніше. Філософське вираження (нехай і в ідеалістичній містифікованій формі) запитів передової соціальної практики змінюється у Фіхте обґрунтуванням консерватизму і навіть реакційності. Маючи на увазі свою нову позицію, Фіхте писав, що «філософ користується історією, лише тому, що вона служить його цілі, і ігнорує все інше, що не служить останній; і я відкрито заявляю, що в подальших дослідженнях саме так буду використовувати історію». Це веде до того, що філософська історія пізнього Фіхте стає антиісторичною (хоча деякі постановки питань, особливо про розвиток свободи, помічені духом історизму).

Резюме за змістом теми.

Просвітницький рух дав поштовх розвитку різноманітної публіцистики; особливого значення набули з початку XVIII ст. газети й журнали, більшість письменників епохи були одночасно журналістами або починали свою діяльність як журналісти. Центральним явищем літературного життя Просвітництва були філософська повість та роман, перш за все – роман виховання. Саме у них просвітницька тенденційність, пафос перетворення людини, повчальність знаходять найбільш яскраве вираження.

Епоха Просвітництва була часом найтіснішого, ніж раніше, спілкування і взаємодії національних літератур і культур. Результатом цього стало створення єдиної європейської, а потім і всесвітньої літератури. Відомими стали слова великого німецького просвітника І. В. Гете, який підводив підсумок культурного розвитку XVIII ст. словами: «Зараз ми вступаємо в епоху світової літератури».

? Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст соціальних ідей в інтелектуальній традиції німецької Просвіти.
2. Поясніть значення вчення Х. Вольфа у становленні німецького просвітництва.
3. Охарактеризуйте соціальні знання німецьких просвітників.
4. Які вихідні ідеї філософії І. Канта – засновника німецької класичної філософії?
5. Опишіть розвиток ідей у німецькій класичній філософії після І. Канта.
6. Що являє собою поняття абсолютної держави у І. Г. Фіхте?
7. У чому полягає ідея прогресу і всезагальної історії людства І. Канта?
8. Чому культура – визначальний фактор суспільного прогресу І.Г. Гердера?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Складіть порівняльну таблицю філософських концепцій представників німецької класичної філософії.
2. Розкрийте особливості німецького Просвітництва.
3. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку обов'язкової літератури. Систематизуйте та проаналізуйте основні напрями досліджень німецьких просвітників.
4. Поясніть специфічні характеристики соціальних вчень німецького Просвітництва.
5. Охарактеризуйте специфіку соціального знання німецьких просвітників І. Канта, Х. Вольфа, І.Г. Гердера та І. Г. Фіхте.
6. Проаналізуйте проблеми громадянського суспільства у німецькому ідеалізмі.
7. Розробіть схему основних ключових понять концепції І. Канта, Х. Вольфа, І.Г. Гердера та І. Г. Фіхте. Продумайте додаткові запитання одногрупникам.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Розвиток соціального знання у Німеччині.
2. Значення вчення Х. Вольфа для становлення німецького просвітництва.
3. Соціальні погляди І.Канта.
4. Ідея прогресу і всезагальної історії людства у творчості І. Канта.
5. Поняття абсолютної держави у І. Г. Фіхте.
6. Культура як визначальний фактор суспільного прогресу І.Г. Гердера.

📖 Основна література:

1. *Виндельбанд В.* История новой философии: в 2 т. / Вильгельм Виндельбанд. – М.: Терра-Канон-Пресс-Ц, 2000. – (Серия «Канон философии»). – Т. 1: От Возрождения до просвещения. – 2000. – 640 с.
2. *Гулыга А.В.* Немецкая классическая философия / А.В. Гулыга. – [2-е изд., испр. и доп.] – М.: Рольф, 2001. – 416 с.
3. *Захарченко М.В.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. История теоретической социологии: в 5 т. / [Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов]. – Т. 1. От Платона до Канта (Предыстория и первые программы науки об обществе). – М.: Наука, 1995. – 270 с.
5. *Кушаков Ю. В.* Нариси з історії німецької філософії Нового часу. — К.: Центр навчальної літератури, 2006.
6. *Кассирер Э.* Жизнь и учение Канта. – СПб.: Университетская книга, 1997.
7. *Ойзерман Т. И.* Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования). – М.: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2008.

Додаткова література

1. *Гердер И. Г.* Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер. – М.: Наука, 1977. – 705 с. – Серия «Памятники исторической мысли».
2. *Гулыга А. В.* Немецкая классическая философия. – М., 1986.
3. *Гуссерль Э.* Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 101–116.
4. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Г.В.Ф. Гегель; [пер. с нем. Б.Г. Столпнера, М.И. Левиной; Вст. статья В.С. Нерсесянца]. – М.: Мысль, 1990.
5. *Кант И.* Критика практического разума. — К.: Юніверс, 2004р.
6. *Кант И.* Метафизика нравов / Иммануил Кант. – М.: Мир книги, Литература, 2007. – 400 с. – (Серия «Великие мыслители»).

РОЗВИТОК ЕМПІРИЧНИХ, ДЕМОГРАФІЧНИХ І СТАТИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ НАУКОВОГО ЗНАННЯ XVII – НА ПОЧ. XIX СТ.

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- емпіричне і теоретичне в соціальному дослідженні;
- значення математичного знання для появи нових напрямків у суспільствознавстві;
- витоки та розвиток школи «політичних арифметиків» та її роль у дослідженні соціальних процесів;
- особливості демографічних та статистичних досліджень у Німеччині,

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати розвиток статистичних і демографічних досліджень у Російській імперії;
- аналізувати описову школу статистики в Німеччині;
- розуміти спотворення демографічних процесів у концепції народонаселення Роберта Мальтуса.

14.1. Емпіричне і теоретичне в соціальному дослідженні

Теоретичний та емпіричний – два необхідні етапи в розробці методології дослідження. Вони дозволяють вирішити три основні завдання:

- 1) З'ясувати ті аспекти теоретичних понять, які використовуються в даному дослідженні.
- 2) Це дає можливість вести аналіз практичних проблем на рівні теоретичного знання і тим самим забезпечувати наукове обґрунтування його результатів, висновків і рекомендацій.
- 3) Забезпечити вимірювання та реєстрацію явищ за допомогою кількісних, статистичних показників.

Під емпіричним дослідженням розуміється збір первинних даних, що проводяться за певною програмою і з використанням правил наукового висновку, який надає репрезентативну інформацію.

Роль емпіричних даних у вивченні соціальних явищ величезна. Досить глибоке вивчення соціолога неможливі без опори на аналіз конкретних фактів, у яких ці закономірності, власне кажучи, і проявляються. «Поживним» середовищем для теоретичних побудов найчастіше є емпіричний матеріал. Саме реальні емпіричні факти, як правило, служать засобом перевірки теорій, наводять на думку про необхідність їх коригування, служать ґрунтом для формування нових теоретичних гіпотез.

Теоретична інтерпретація понять здійснюється через ряд послідовних етапів. На першому етапі здійснюється переклад проблемної ситуації у формулювання в точних наукових рамках і термінах. На наступному етапі кожне поняття цього формулювання розкладається на такі операційні складові, які потім можуть бути досліджені кількісним методом.

14.2. Значення математичного знання для появи нових напрямків у суспільствознавстві

Соціологія, особливо прикладна, ґрунтується на математичних знаннях і методах. Завдяки розвитку соціологічного знання, у тому числі й закону великих чисел, на підставі відкриття певних константних залежностей і закономірностей між соціальними явищами, виникають принципово нові ідеї, аргументи і способи пояснення останніх, що змінює старі парадигми, зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство.

Закон великих чисел виражає логіку кількісних змін у суспільних системах. Соціальні процеси і дії людей (попит, народжуваність, міграція, задоволеність, суспільна думка), будучи явищами масовими, підкоряються статистичним закономірностям, соціологічний зміст яких – у варіативності вибору, розходженні (збігу) інтересів, мотивів, переваг, матеріальних можливостей тощо.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Соціологи застосовують Закон великих чисел у всіх статистичних розрахунках, без нього не може існувати емпірична соціологія. Закон незамінний при аналізі процентного розподілу відповідей респондентів (опитуваних). Якщо соціолог вибирає досить велике число спосте-

режень, тобто запитує безліч людей, і кожне спостереження не залежить один від одного або всі вони від якоїсь загальної причини (іншими словами, коли респонденти при заповненні анкети не впливають один на одного), то він виявляє стійкі зв'язки, масовий процес.

На законі великих чисел будується процедура вибіркового обстеження в соціології (його принцип: про багатьох судити на підставі знання про небагатьох). Коли ми знаходимо кількісну міру, то автоматично переходимо в світ імовірнісних тверджень. Ми можемо сказати, що з достовірністю на 60–70 %, що жінки схильні вибирати в якості шлюбного партнера чоловіка з вищою освітою. Тут процентна частка, яка замінює розмиті формулювання типу «деякі», «більшість» або «частина», показує ступінь ймовірності настання даної події. Наука теж може помилятися в прогнозах. Людина непередбачувана в своїх діях, ще менш передбачувані маси людей, які, об'єднуючись, часто поведуться не так, як повела б сума розрізнених індивідів.

Вся соціологія, якщо говорити про її математичний апарат, побудована на ймовірностях, описуваних у процентних розподілах. Ступінь імовірності свідчить, по-перше, про обмежені можливості самої науки; по-друге, про непередбачуваність, варіативності або мінливості поведінки об'єкта дослідження; по-третє, про високу культуру наукового дослідження, яка виражає себе вимогою обережно судити про реальність.

Отже, результати вибіркового дослідження піддаються математичній обробці. Після цього вони приймають форму числових виразів, які описують один або кілька фактів. Кілька фактів, збудованих в загальний статистичний ряд, можуть свідчити про таке:

- 1) тенденції;
- 2) закономірності;
- 3) закони.

14.3. Школа «політичних арифметиків» (Джон Граунт, Вільям Петт) та її роль у дослідженні соціальних процесів

«Політичні арифметики» («школа політ, арифметиків») – назва перших англійських дослідників (Дж. Граунт, В. Петті, Е. Галлей, Г. Кінх та ін.), котрі використали методи кількісного аналізу для вивчення соціально-демографічних процесів.

Початок сучасного емпіричного суспільствознавства пов'язується з виходом у Лондоні книги Джона Граунта «Природні і політичні спостереження, зроблені за бюлетенями смертності» (1662). Ця книга задала зразок визначення теми, процедур, методів обробки даних, загального розуміння предмета і його громадянської спрямованості. Дата появи цієї книги вважається офіційною датою народження «політичної арифметики», хоча цю назву вона отримала пізніше.

Граунту належать відкриття ряду регулярностей у, здається, випадкових подіях руху населення. Ним були встановлені: норма дитячої смертності; співвідношення народжень за статтю; ймовірність дожиття до певного віку і вмирання у певному віці. Він увів у науковий обіг саму задачу знаходження природного порядку в масових соціальних явищах. Нарешті, він впровадив у соціальне пізнання кількісні (цифрові і табличні) описи фактів і їх співвідношень, найпростішу математичну обробку даних і непрямі обчислення показників, за якими відсутні безпосередньо спостережувані і фіксовані дані.

Термін «політична арифметика» належить представникові цієї школи, одному з основоположників політичних класів економії Вільяму Петті (1628–1687). Будучи талановитим у багатьох областях діяльності, Вільям Петті цікавий для передісторії емпіричної соціології насамперед тим, що поклав початок економічній статистиці. У більшості випадків він сам добував дані, безпосередньо спостерігаючи і записуючи їх. Недоліки вимірювальних можливостей він спробував заповнити введенням «соціальної середньої»: середня сума доходів, витрат і т.п.

Вважаючи, що могутність країни визначається темпами збільшення капіталу, Петті відводив особливу роль працездатному населенню, його професійним якостям. Головна робота Петті – «Політична арифметика». Вона була написана в 1671–1676 рр., Потай опублікована в 1683 р. як «Керівництво про промисловості Англії».

Книга має, як це було прийнято в той час, розлогий підзаголовок, щось на зразок сучасного резюме: «Міркування щодо розмірів і вартості землі, людей, будівель ...». Цей підзаголовок пояснює, по-перше, сукупність об'єктів «політичної арифметики», розшифровує зміст терміну «політичний»; характерний сам порядок перерахування цих об'єктів: на першому місці, як саме значуще, називається земля, далі – люди, потім – будівлі і т.д. По-друге, підза-

головок уточнює предмет міркувань: це передусім розміри і вартість, тобто кількісні характеристики землі, людей і т.д.

Таким чином, політична арифметика – це спосіб вираження думок про факти суспільного життя «мовою чисел, ваг і мір».

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! На основі кількісного аналізу фактів, Петті, не заперечуючи існуючих соціально-економічних проблем, пропонує конструктивні способи їх вирішення. Замість пафосної турботи про бідних і суворих заходів для злочинців він вважає більш ефективним створювати нові робочі місця. Замість жалю з приводу збитків від епідемій – вкладати кошти в санітарні заходи, у будівництво лікарень і пологових будинків.

Попутно Петті першим помітив, що зі зростанням доходів сімей зменшується частка витрат на харчування. Склав проект створення державної служби по збору та зберіганню кількісних даних про життя країни та її населення. «Політична арифметика» розвивалася і після смерті Петті. Так, великий астроном і математик Едмунд Галлей (1656–1742), проаналізувавши таблиці народжень та поховань у м. Брес – Лавлі, вивів 1693 р. повну таблицю смертності, по якій можливо встановлювати тривалість майбутнього життя для кожної вікової групи.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Вперше поняття «статистика» зустрічається в лекціях німецького вченого Германа Конрінга (1606–1682) у яких розглядаються проблеми державного права, матеріали про склад населення, економічні ресурси держави тощо.

14.4. Демографічні та статистичні дослідження в Німеччині Готфріда Ахенваля та Іогана Петера Зюссміля

У 1749 р. німецький учений Готфрід Ахенваль (1749–1772) обґрунтовує предмет статистики і вводить це поняття до широкого вжитку. (Поняття «статистика» походить від пізньолатинського терміна держава та державний муж, діяч). Цим терміном він позначав ту частину політики, яка полягає в практичному ознайомленні з усіма політичними устроями сучасних держав. Визначаючи в своїй праці «Нариси новітнього державознавства передових європейських держав та республік» головні завдання і цілі статистики, він окреслив коло її проблем, звівши їх фактично до державознавства. Цей напрям, державознавство, одержав назву «описової школи статистики». З нею пов'язали свою діяльність Г. Конрінг, М. Шмейцель, А. Шлецер та ін.

Особливо яскравою фігурою у статистичних дослідженнях демографічних процесів є армійський священик Іоганн Петер Зюссмільх (1707–1769). У 1741 р. виходить у світ перше видання його праці «Роздуми про божественний порядок у змінах людського роду на підставі народжень, смерті та розмноження людей».

На основі аналізу та систематизації-масового емпіричного матеріалу він відкриває закономірності у співвідношенні новонароджених дітей чоловічої та жіночої статі, співвідношенні чоловіків і жінок у шлюбному віці, у постійності числа смертності як загальної, так і за віком, у тому числі і внаслідок вбивства та самогубства. Зюссмільх констатує наявність постійної більшості новонароджених над померлими. Математично обчисливши ряд матеріалів і провівши їх систематизацію за групами, вчений визначає можливість впливу зовнішніх умов на зміну «порядку» (закономірності). Так, на основі відповідних даних він виявляє, що в середньому в місті помирає одна людина з 25–32 осіб, тоді як у селі – одна з 40–45 осіб. Свої таблиці він називає «Про дивовижний порядок смертей залежно від віку» й ілюструє їх відповідним статистичним матеріалом.

І. П. Зюссмільх різко критикує війни, засуджує надмірну розкіш, протестує проти злиденності, вбачаючи в них соціально негативні процеси, що гальмують зростання народонаселення. Він був переконаний, що за випадковими явищами соціальної дійсності, при умові, коли «ми будемо здатні вдивитись і тут в усі дрібні явища з обставинами, що їх супроводжують, то ми можемо плекати надію, що будемо спроможні одержати правильні уявлення про сферу моральних явищ і відкрити взаємну залежність між ними». Це було чітке розуміння соціального прогнозування.

14.5. Описова школа статистики (Г. Конрінг, М. Шмейцель, А. Шлецер, А. Бюшинг та ін.) у Німеччині

Вважається, що статистика як самостійна наука почала формуватися і розвиватися з середини XVII століття. Біля її витоків стояла «німецька описова школа політичних арифмети-

ків» – Г. Конрінг, Г. Ахенваль, А. Шліцер, М. Шмейцель та ін., які послуговувалися методами кількісного аналізу в обстеженнях соціальних процесів і явищ і заклали теоретичне підґрунтя статистики як науки. Засновником описового напрямку розвитку статистики вважається німецький вчений Г. Конрінг (1606–1681), який розробив систему опису державного устрою. Він пов'язував зі статистикою проблеми аналізу економічних ресурсів, кількості й складу населення, питання державного права тощо. Це започаткувало процес розмежування статистики від камералістики і політичної економії. Подальший розвиток цього напрямку одержав у працях Г. Ахенваля і А. Шліцера (1736–1809) котрий у 1749 р. у праці «Нариси новітнього державознавства передових європейських держав та республік» окреслює предмет статистики проблемами державознавства. Звідси пішла друга назва Школи описової статистики – державознавство.

Г. Ахенваль виходив з семантики терміна «статистика». Г. Ахенваль розумів статистику як політику, а її функції – як ознайомлення з політичними системами та устроєм держав.. Школа проіснувала понад 150 років, не змінюючи своїх теоретичних поглядів на статистику, як самостійну науку.

Представники цього напрямку основним завданням статистики бачили в систематичному описі політичного стану і державного устрою країни: території країни, державного устрою, населення, релігії, зовнішньої політики, а також включали до державознавства демографічні, географічні, етнографічні, юридичні та ін. матеріали.

Пізніше, у зв'язку з подальшою диференціацією і спеціалізацією наук, статистика набула статусу спеціальної науки про кількісні характеристики та статистику, закономірності різних процесів і сфер життєдіяльності суспільства.

14.6. Спотворення демографічних процесів у концепції народонаселення Роберта Мальтуса

Англійська політична економія початку XIX ст. характеризувалась відносною сталістю поглядів, використанням абстрактних методів досліджень. Однак саме тоді завершується промисловий переворот і ряд нових проблем, що стають його наслідком, потребують теоретичного пояснення. Водночас полеміка з основних теоретичних питань політичної економії, що постійно велася між представниками класичної школи, мала своїм наслідком посилення уваги до економічних досліджень. Навколо Рікардо групувались найкваліфікованіші тогочасні економісти, що визнавали існування рікардіанської системи, але одні коментували її, деталізували та намагались уточнити окремі положення, а інші піддавали критиці окремі її сторони. З Рікардо полемізували видатні вчені, серед яких англієць Томас Мальтус. Вони не намагались спростувати класичне вчення, а зробили спробу з інших вихідних позицій довести життєздатність і висвітлити механізми саморегулювання економічної системи капіталізму.

1798 р. Томас Роберт Мальтус анонімно публікує свій памфлет «Нарис про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства», де викладає деякі свої погляди на закономірності і взаємозалежності економічного та демографічного процесів. Саме ця праця, що кілька разів перевидавалась, сприяла перетворенню Мальтуса на одіозну постать, об'єкт найжорстокішої критики.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Мальтус був прихильником класичної течії в політичній економії, другом Рікардо, поділяв його погляди, погляди Адама Сміта, водночас критично їх переосмислюючи. Його працю «Нарис про закон народонаселення...» було присвячено критиці теорій Годвіна та Кондорсе, які обстоювали можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання у сферу розподілу суспільних доходів. Мальтус уважав, що будь-яка спроба побудувати таке суспільство зазнає краху внаслідок збільшення населення понад можливу пропозицію продуктів споживання. Крім того, втручання держави зруйнує основи саморегулювання економічних та демографічних процесів.

Теорія народонаселення Мальтуса привертала увагу не стільки постановкою суто демографічних проблем, скільки тим, що вона спростовувала уявлення про можливість удосконалення суспільства з допомогою соціального законодавства та державного регулюючого впливу. Вона створила передумови для розробки низки економічних і соціальних доктрин.

Мальтус доводить, що приріст населення саморегулюється передовсім обмеженістю засобів існування. Щойно кількість цих засобів зросте – зросте й населення, якщо цьому не заважатимуть якісь надзвичайні перешкоди.

Мальтус вказує на необхідність їх якісного відтворення і в зв'язку з цим різко засуджує державні програми підтримки бідних: «Я заперечую право бідних на утримання за суспільний рахунок», тому що злидні, на його думку, породжують злидні. Будь-яка державна чи приватна благодійницька допомога стає на заваді саморегулюванню, тобто природно економічному обмеженню зростання населення.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Мальтус зробив значний внесок у дослідження проблеми циклічності економічного розвитку. Причини цього явища він убачав передовсім у способах розподілу суспільного продукту, що, на його погляд, визначає обсяги виробництва та розміри попиту на вироблену продукцію.

14.7. Розвиток статистичних та демографічних досліджень у Російській імперії

На Русі вже в IX–XI ст. здійснювався збір різного роду інформації, пов'язаних з оподаткуванням і військовою службою. У літописах тих часів, поряд з історичними оповіданнями, згадуються облікові дані про виникнення і розвитку міських поселень, про наявність у них житлових будівель, храмів, монастирів та ін. У XVII ст. за часів Петровських реформ, що охопили всі сторони суспільного життя, треба було значно розширити сферу обліково-статистичних робіт: вводиться облік цін на хліб, зовнішньоторговельних операцій, міст і міського населення, реєстрація нових заводів і фабрик; зароджується поточний облік народжень, смертей, шлюбів. Для ранньої статистики були характерні примітивність облікових операцій, їх нерегулярність і безсистемність, відсутність узагальнення зібраних даних. Разом з тим, в ході облікових робіт поступово накопичувався досвід їх проведення, склалися певні правила збору статистичної інформації. У міру розвитку суспільства обліково-статистичні роботи ставали глибше за змістом, ширше по колу обстежуваних об'єктів і досконаліший за вживаними правилами.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Перетворенню статистики з науки описової в науку теоретичну, тобто формування статистики як справжньої науки, поклали початок представники школи політичних арифметиків, які вивчали суспільні явища з використанням міри, ваги і кількості.

Основними представниками цього напрямку російської статистики були Д. Бернуллі (1700–1782), І. Ф. Герман (1755–1815) та ін. Д. Бернуллі належать теоретичні праці, присвячені аналізу смертності і шлюбів. І. Ф. Герман написав перші навчальні посібники по статистиці. У його наукових працях присутні елементи аналізу, групування, динамічні зіставлення.

Резюме за змістом теми.

Соціальні пізнання попередніх епох (Античності, Середньовіччя, Нового часу) створили якісно нові умови для подальшого власного розвитку. Нові соціальні потреби зумовили розгортання різноманітних соціальних досліджень, наукове оформлення яких було підготовлене досягненнями всіх галузей науки та докорінними змінами в соціальній свідомості. Цьому сприяли: напрацювання філософів і суспільствознавців, широке розповсюдження емпіричних соціальних обстежень, статистичні дослідження, застосування математичних методів обчислення формували та ін. З новими прогресивними суспільними потребами міцніла ідея можливості передбачати розвиток соціальних подій, прогнозування.

? Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте школу «політичних арифметиків» (Дж. Граунт, В. Петт) та її роль у дослідженні соціальних процесів.
2. Проаналізуйте демографічні та статистичні дослідження у Німеччині І. П. Зюссмільха та Г. Ахенвалля.
3. Розкрийте вплив описової школи статистики на розвиток соціального знання.
4. Яке значення закону великих чисел для вивчення закономірностей масових соціальних явищ?
5. Що являє собою концепція народонаселення Р. Мальтуса?
6. Охарактеризуйте Концепції народонаселення Роберта Мальтуса.
7. У чому полягає значення математичного знання для появи нових напрямків в суспільствознавстві?
8. Яка роль статистичних і демографічних обслідувань у формуванні соціології як науки?
9. Підготуйте доповідь на тему «Емпіричне та теоретичне у соціальному дослідженні».

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Охарактеризуйте розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень на рубежі XVIII–XIX ст.
2. Проведіть аналіз школи «політичних арифметиків» (Джон Граунт, Вільям Петт) та її роль у дослідженні соціальних процесів.
3. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку обов'язкової та додаткової літератури літератури. Продумайте висновки та додаткові запитання одногрупникам по темі.
4. Охарактеризуйте демографічні та статистичні дослідження у Німеччині І. П. Зюссмільха та Г. Ахенвалля.
5. Поясніть концепцію народонаселення Р. Мальтуса.
6. Проаналізуйте описову школу статистики та її вплив на розвиток соціального знання.
7. Підготуйте словник невідомих термінів і розробіть порівняльну характеристику запропонованих шкіл.
8. Розкрийте значення математичного знання для появи нових напрямів у суспільствознавстві.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Етапи соціологічного дослідження. Їх завдання та особливості.
2. Закон великих чисел. Його сутність та основна процедура.
3. Основні засади та цілі школи «політичних арифметиків».
4. Принципи та специфічність економічних поглядів Т.Р. Мальтуса.
5. Праці та науковий вклад головних представників «російської статистики».

Основна література

1. *Белл Е. Т.* Творці математики – М.: Просвещение, 1979. – 256 с.
2. *Галицька Е. В.* Роль політичних арифметиків у зародженні та формуванні статистики / Е. В. Галицька // Наукові записки. – 2008. – Том 81. Економічні науки. – С. 11-18.
3. *Гурьев В.И.* Основы социальной статистики: Методы. Система показателей. Анализ. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 176 с.
4. *Клименюк О.В.* Методология та методи наукового дослідження: навчальний посібник / О.В.Клименюк. – К.: Міленіум, 2005. – 186 с.
5. *Мальтус Т.-Р.* Опыт закона о народонаселении / Т.-Р. Мальтус; [пер. И. А. Вернера]. – М.: Изд-во К. Т. Солдатенкова, 1895. – 318 с.
6. *Плошко Б.Г.* История статистики: учеб. пособ. / Б.Г. Плошко, И.И. Елисеева. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 486 с.
7. *Сурмин Ю.П.* Методология и методы социологического исследования: учеб. пособие. – К., 2000. – 228 с.
8. *Шелестов Д. К.* Демография: история и современность / Д. К. Шелестов. – М.: Высшая школа, 1983. – 145 с.

Додаткова література

1. *Григорян А. Т., Ковальов Б. Д.* Данило Бернуллі, 1700–1782. – М.: Наука, 1981.
2. *История теоретической социологии: в 5 т. / [Отв. ред. и сост. Ю.Н.Давыдов]. – Т. 1. От Платона до Канта (Предыстория и первые программы науки об обществе). – М.: Наука, 1995 – 270 с.*
3. *Захарченко М.В.* Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. *Макроэкономическая региональная статистика: [учеб. пособ.] / Б.И. Герасимов, Л.Г. Гурова, В.В. Дробышева, В.М. Золотухина; под ред. Б.И. Герасимова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. –112 с.*

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 4. **Класичні соціологічні теорії середини XIX ст.**

ТЕМА 15

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- специфіку кризи методології традиційного суспільствознавства;
- особливості проблемної ситуації в розвитку знань про людину;
- роль природничих наук для розвитку соціального знання;
- інтелектуальні витoki науки про суспільство: ідея прогресу, ідея закону і методу;
- парадокси редуccionізму та аналогії в науці про суспільство;
- основні постулати теорії А. Сен-Сімона про необхідність нової науки про людину;
- характерні особливості соціології в системі «моральнісних наук» Дж. Ст. Міля;
- особливості методу соціальних наук у соціологічній концепції Дж. Ст. Міля,

а також умітимете:

- аналізувати онтологічні та гносеологічні засади соціології XIX століття (реалізм і редуccionізм);
- здійснювати порівняльний аналіз причин виникнення позитивізму та його характерних особливостей;
- аналізувати соціальні питання суспільства на початку XIX ст. та утопічний соціалізм.

15.1. Криза методології традиційного суспільствознавства

Соціальне пізнання XVII–XVIII ст. створило якісно нові умови свого подальшого розвитку в XIX ст. Соціально-економічні, політичні, духовні потреби і логіка розвитку самого наукового пізнання зумовили широке розгортання різноманітних соціальних досліджень. Завдяки розвиткові математичного знання, у тому числі й закону великих чисел, та на основі відкриттів певних константних залежностей і закономірностей між соціальними явищами виникають принципово нові ідеї, аргументи і способи пояснення, що змінює старі парадигми, зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство. Деякі з цих ідей були висловлені у XVIII ст.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Однією з найважливіших стала ідея можливості передбачення розвитку соціальних подій і соціального прогнозування. Це вже були не просто здогадки чи обережні гіпотези, які траплялися й раніше, а переконання, підтвержені фактами.

Відкриття законів матеріального виробництва класиками політичної класичної економії та встановлення статистичних і демографічних об'єктивних тенденцій і закономірностей були додатковими аргументами і зміцнювали впевненість, що об'єктивні закони притаманні не лише окремим елементам соціальних підсистем, а й суспільству в цілому. Крім того, досягнення політекономії, соціальної та моральної статистики (як часто називали демографічні дослідження), фундаментальні ідеї філософії історії про цілісність і єдність людства та загальних законів його розвитку давали новий поштовх у пізнанні соціального.

15.2. Проблемна ситуація в розвитку знань про людину

Чітке усвідомлення представниками філософії історії того, що історія – продукт людської діяльності, напівінтуїтивно підводило до розуміння людини та суспільства як особливого, специфічного феномена. Спеціалізація методів соціального пізнання теж поступово наштовхувала на розуміння специфіки пізнавального об'єкта – суспільства. Криза історіографічного емпіризму та абстрактного філософського умоспоглядального принципів аналізу людини, пізнавальна неефективність філософії історії ставили перед наукою питання про необхідність нових підходів і пошуків у розумінні людини, історії та механізмів і стимулів людської діяльності. Певну позитивну роль відіграв також механіцизм, поширений на соціальне пізнання, оскільки він довів свою повну безпідставність ототожнити людське з механічним.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Досягненням науки було розуміння того факту, що на шляху абстрактного конструювання різноманітних моделей суспільства не можна досягти плідних результатів, як і на шляху механічного накопичення величезного історичного матеріалу без його узагальнення. Таким

чином, наука поступово підходила до розуміння специфіки суспільства як особливого предмета й об'єкта пізнання.

Складалося усвідомлення необхідності використання нових пізнавально-гносеологічних принципів і засобів вивчення соціального, відмінних від попередніх, оскільки традиційні шляхи пізнання суспільства засобами філософії, філософії історії, історіографії і механіки заводили соціальне пізнання у безвихідь.

15.3. Значення природничих наук для розвитку соціального знання

Розвиток таких наук, як біологія, фізіологія, психологія показував можливості для нових переорієнтацій суспільствознавства, тим більше що вже склалося чітке усвідомлення того, що суспільство – природне утворення, яке виходить з природи і є її вищим продуктом. Розвиток природознавства свідчив про взаємозв'язок між геологією, хімією, фізикою, біологією, фізіологією, психологією, між органічним і неорганічним світом, що за аналогією вимагало продовження пошуків спільного між біологічним і соціальним, тим більше що аналогія в соціальному пізнанні мала глибокі традиції. У гносеологічному плані розвиток природничих наук показував, що без вивчення конкретних явищ, зв'язків і взаємодії між ними неможливо пізнати закономірності. Емпіричні соціальні дослідження теж підтверджували цей факт, що відчутно знецінювало старі методи, принципи та підходи традиційного суспільствознавства. Таким чином, природознавство залишалося орієнтиром для соціальної науки XIX ст., хоча в ній з'явилися нові істотні акценти.

15.4. Онтологічні та гносеологічні засади соціології XIX ст. (реалізм і редукціонізм)

Історично першим у соціології з'явився реалізм, слідуючи якому суспільство існує як особлива онтологічна реальність, як система об'єктивних відносин, незалежна від індивідуальної свідомості і виступає зовнішньої «примусовою силою» для почуттів, мислення і поведінки індивідів. Реалістам представляється очевидним, що сім'я, господарство, політичний устрій, те чи інше релігійне вірування, естетичний смак або філософський лексикон і багато інших соціальні явища можуть бути адекватно зрозумілі лише в рамках даного цілого суспільства, а дане товариство лише в зіставленні з іншими товариствами або минулими фазами його власної еволюції. Соціологічний реалізм проklamує методологічну єдність природничо-наукового і гуманітарного знання на базі детермінізму.

У низці випадків деякі соціологи-реалісти спрощували свої аргументи аж до примітивного натуралістичного редукціонізму. Для редукціонізму в науці характерним є зведення складніших систем, об'єктів і механізмів їх організації, функціонування та структури до простіших форм. У соціології редукціонізм існує у двох різновидах: у зведенні соціального до біологічних, психічних, географічних та інших детермінант (органіцизм, соціал-дарвінізм, інстинктивізм, расово-антропологічна школа, географічний детермінізм та ін.); в ігноруванні природних чинників і передумов соціального, розумінні його як самодостатнього, розглядаючи сутність суспільства й людини в межах їх власного існування як унікального соціокультурного процесу. В цьому разі за межами даного процесу залишаються явища антропогенезу, етногенезу тощо, де складні зміни соціального об'єкта в процесі його еволюції не можуть бути пояснені без розгляду його попередніх «прасоціальних» етапів.

15.5. Інтелектуальні витoki науки про суспільство: ідея прогресу, ідея закону і методу

Становлення соціології було невіддільне від ідеї соціального прогресу. Безпосередні попередники цієї науки й її піонери були впевнені, що вона покликана, по-перше, виявляти і досліджувати прогрес, його чинники та умови; по-друге, вносити значний внесок у нього. В історії соціальної думки у принципі існували чотири теорії, оцінюють спрямованість і якість соціального розвитку. Це теорії прогресу, регресу, циклічного розвитку (круговороту) і маятникового розвитку. Раціоналістична теорія прогресу служила їм джерелом як соціального, а й пізнавального оптимізму, навіюючи віру у те, що може бути пізнано раціональними засобами. Через поняття прогресу в соціологію впроваджувалися дуже важливі її майбутнього ідеї історизму, соціальної еволюції, соціальної динаміки, соціального процесу, соціального зміни, соціальної інновації тощо.

Важливою інтелектуальною передумовою виникнення соціології як науки було уявлення про соціальний детермінізм, тобто у тому, де панують не хаос і свавілля, а просторова і тимчасова упорядкованість, причинно-наслідкові зв'язки, обумовленість одних явищ і процесів іншими. У цьому поданні ґрунтувалася віра у те, що наука про суспільство здатна відкривати, формулювати і вивчати закони: універсальні, сталі й глибинні зв'язки, залежності, тенденції. Існування законів у соціальній реальності й здатність пізнавати їх служили головними аргументами на користь того, що соціологія як наука можлива й необхідна. Поняття закону загалом має дві сенси: 1) онтологічний, тобто належить до сфери реального, існуючого, простежуваного регулярно; 2) деонтологічний, тобто належить до сфери нормативного, обов'язкового.

Для побудови нової науки потрібно було затвердити її методологічний статус. Емпірико-раціоналістична наукова програма Бекона-Декарта стосовно науки про суспільство здійснювалася у вигляді асиміляції цієї наукою досягнень природничих і гуманітарних дисциплін. Це був, зокрема, факти, ідеї, й методи історії, етнографії, географії, статистики (під якою спочатку розуміли детальний опис особливостей окремих держав). Інтерпретація даних цих дисциплін з позицій світогляду і методології механіко-математичного природознавства стосовно суспільства становила прообраз майбутньої соціології. Під впливом цієї методології на початку XIX ст. стає іншою соціальна онтологія, джерело якої міститься в ідеї суспільства як результаті дії природних причин. Таке розуміння формувало простір для цілеспрямованого вдосконалення суспільства.

15.6. Парадокси редукціонізму та аналогії в науці про суспільство

Редукціонізм абсолютизував принцип редукції (зведення складного до простого і вищого до нижчого), ігноруючи специфіку більш високих рівнів організації. Ця позиція посягла тривою серед деяких соціологів, оскільки вона поставила таку проблему: якщо визнається, що соціологічні положення зводяться до положень про людей, то останні положення зводяться до положень фізіології, які, своєю чергою, зводяться до положень біохімії, і так далі вздовж редукціоністського ланцюга, завершуючись базисними законами фізичного світу.

Подібні проблеми виникали, коли застосовували метод аналогій до вивчення суспільства. Аналогія, як і будь-яка логічна форма, є відображенням певних зв'язків і відношень предметів об'єктивної реальності. Можливість умовиводів за аналогією зумовлена необхідним, закономірним характером зв'язку ознак предметів. Аналогія відіграє істотну роль у розвитку природничих наук і технічного досвіду. Але висновки за аналогією не мають доказової сили, тому в дослідженні потрібно переходити від висновку за аналогією до висновків за необхідністю. Чим меншим запасом наукових і практичних знань володіє людина, тим частіше вона судить про нові явища за аналогією з тим, що раніше вона стикалася в особистому досвіді або досвіді інших.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! За відсутності у людини широких узагальнень, при недостатньому запасі практичних знань уподібнення явищ за схожими ознаками – найприродніший і єдино можливий спосіб міркування.

Тому аналогію з повним правом можна назвати формою пізнання, яка широко застосовувалася на ранніх стадіях розвитку науки про суспільство. Крім цього, критерії добору аналогій у соціологічній практиці можуть впливати із системи цінностей самого соціолога; із його системи релігійних та етнічних цінностей; зі спільності принципів, закладених в основу функціонування системи-аналога та системи, що проектується.

15.7. А. Сен-Сімон про необхідність нової науки про людину

Французький філософ-утопіст Анрі Сен-Сімон (1760–1825) впритул наблизився до визначення соціологічної науки, розробивши класифікацію наук, але не завершив її. Він поділив усі науки на три частини – фізику неорганічних частин (власне фізика, астрономія), фізику органічних частин (хімія, біологія, психологія) і соціальну фізику (науку про людину). Розглядаючи історію, як безперервний процес людської діяльності, він вказує, що на її різних етапах у свідомості людини превалюють різні типи мислення – теологічний, метафізичний, позитивний. Сен-Сімон розробляє закон «трьох фазисів», кожен із фазисів відповідає тому чи тому мисленню. Сучасне мислення, як твердить Сен-Сімон, ґрунтується на позитивному фазисі, тоді як мислення попередніх епох – на теологічному та метафізичному. Позитивізм, як спосіб пізнання природних явищ, іде на зміну метафізичному пізнанню і ґрунтується на:

1) відмові від абстрактних міркувань у дослідженні процесів і явищ; 2) орієнтації на пізнання реальних фактів дійсності і практичні методи їх пізнання, насамперед, спостереження; 3) відмову від аналізу причин появи та розвитку тих чи інших явищ і зосередження на їх описанні. Такий спосіб пізнання відмежувався від абстрактності, недоказовості, гіпотетичності, зосередившись на тому, що є насправді, реальних фактах і подіях, спостереженні за ними. Таким чином, А. Сен-Сімон розробив для сучасної йому науки новий метод пізнання, завдяки чому можна було проілюструвати реальні явища та процеси, що стаються в суспільстві та природі.

15.8. Соціальні питання та утопічний соціалізм

Характерним для умов розвитку капіталізму на початку ХІХ ст. було загострення соціальних проблем, різка поляризація суспільства за майновою ознакою, зростання безробіття. При тому, що проблема справедливості в суспільстві існує здавна, виникнення до середини ХІХ ст. проектів створення справедливого суспільства без приватної власності цілком природно. До особливостей західноєвропейського утопічного соціалізму можна віднести: матеріалізм, реформізм й ідеалізм, а також заклик до негайної побудови справедливого суспільства, опираючись на державу, мораль, політику.

А. Сен-Сімон вважав, що капіталізм – не кінцева стадія розвитку суспільства, а попереду «золоте століття», коли буде створена нова індустріальна система, заснована на синтезі колективізму і високого рівня розвитку промислового виробництва. Зміна етапів розвитку суспільства обумовлена класовою боротьбою між власниками, що одержують паразитичні доходи, і робітниками-індустріалами, доходи яких носять трудовий характер. Зняти протиріччя між ними може тільки встановлення порядку, де не буде приватної власності. Тому особлива роль у вченні Сен-Симона приділяється питанню трансформації власності.

Ще один французький утопіст Шарль Фур'є (1772–1837) вважав, що люди свідомо можуть комбінувати запропоновані історією суспільні форми, будуючи необхідне їм суспільство з «соціальною гармонією». Він сформулював постулат про акціонерні спілки-фаланги як перехідної економічної моделі. Усуспільнення у Фур'є – це добровільне об'єднання індивідумів, корпорація, можливості й наслідки утворення якої він передбачав задовго до її виникнення. Заслугою Фур'є була також теорія розподілу суспільного продукту через виплати дивідендів у відповідності: 1) із витратами праці; 2) із вкладеною в асоціацію власністю; 3) із здібностями і талантами. Реформування суспільства повинно бути покладене на державу.

Англійський вчений Роберт Оуен (1771–1858) вважав, що шлях до комунізму лежить через соціалізм, тобто об'єднання підприємств в асоціації – первинні ланки суспільної системи, відносини між ними передбачалися акціонерні, а усередині – суспільні. Розподіл в асоціації здійснюється за працею та із суспільних фондів споживання. У майбутньому асоціації будуть перетворені на єдину суспільну асоціацію на основі усуспільнення власності. Соціалістичний принцип розподілу за працею в майбутньому суспільстві поступається місцем комуністичному – за потребами. Функція держави при всьому цьому складається у формуванні «сприятливого соціального середовища» для розвитку комуністичних відносин.

15.9. Виникнення позитивізму та його характерні особливості

Становлення соціології як науки на початковій фазі розвитку проходило у руслі позитивізму. Виникнення позитивізму, який формується як філософський напрям у 30-х роках ХІХ ст., закріпило нову парадигму в наукових дослідженнях цієї епохи. Започаткований О. Контом і продовжений Дж. С. Міллем, Г. Спенсером та іншими позитивізм абсолютизував досягнення природознавства і виступив проти спекулятивної «метафізичної» традиції (філософії), стверджуючи, що наука не потребує філософії, яка стоїть над нею. Основні принципи позитивізму: 1) соціальні явища підпорядковуються законам, спільним для всієї дійсності; 2) немає жодних специфічних соціальних законів, які б не були модифікацією законів, що діють у природі; 3) соціологія повинна будуватися за взірцем позитивних природничих наук; 4) методи соціологічних досліджень мають бути аналогічними до природничо-наукових; 5) усі соціальні явища повинні описуватися в кількісних вимірах. Позитивістські принципи знайшли своє відображення в еволюціоністській теорії, яка виходить з того, що суспільство розвивається по висхідній лінії від нижчих форм до вищих. Класична еволюціоністська теорія наполягала на існуванні універсального закону розвитку людських культур.

15.10. Місце соціології у системі «моральнісних наук» Дж. Ст. Міля

В інтерпретації сучасної йому суспільної системи британський філософ Джон Стюарт Мілль (1806–1873) був противником класового підходу. Класовий інтерес як капіталістів, так і пролетарів він вважав егоїстичним. Його шлях – пропаганда гуманістичних принципів, моральне виховання. У цьому зв'язку значний інтерес представляє вчення Мілля про мораль, яке багато в чому складає основу його соціально-політичних поглядів. Так, Мілль відрізняє громадські, або «моральні», науки від етики або моралі, яка відноситься до області «мистецтва» («практичної діяльності»). Наука, на думку Міля, яка є вищим досягненням інтелектуального життя, вимагає, щоб люди були істинно моральними істотами. Тому уряди несуть відповідальність за навчання своїх громадян задоволенню вищого порядку. Моральне навчання, або привнесене воно урядом, або приватними особами, є обов'язком хорошого суспільства.

15.11. Особливості методу соціальних наук у соціологічній концепції Дж. Ст. Міля

Соціологічні погляди Дж. Ст. Мілля поряд з його економічним вченням в основному викладені у праці «Основи політичної економії», що містить систематизацію ідей, що панували в суспільному житті Англії. Найважливіша риса соціології Дж. Ст. Мілля – емпіризм, заснований на застосуванні розробленої ним індуктивної логіки – єдино можливої методології соціальних наук, що дозволяє узагальнювати спостережувані факти і загальні правила і закони. Мілль розробив різноманітні схеми логічного доказу наявності або відсутності причинно-наслідкових зв'язків явищ, що використовуються і в сучасних умовах і соціальному експерименті на основі принципу порівняння двох і більше груп.

Резюме за змістом теми.

Позитивістсько-натуралістична соціологія середини XIX ст. намагалася «вбудувати» соціологію у традиційну схему наук, розглядаючи суспільство як продовження і вищий продукт природи і вимагаючи застосування природничо-наукових методів дослідження до аналізу соціальних процесів. У цих намірах засновники соціології виходили з переконань, що людина і суспільство за своїм походженням йде із природи і на них поширюється дія природних закономірностей. Це дало змогу трактувати соціологію як справжню науку, але водночас суттєво звужувало потенціал та обмежувало поле дослідження. У порівнянні з метафізикою, позитивізм був більш прогресивним, і протягом десятиліть став основою наукової методології, основним принципом суспільствознавчої науки XIX ст.

? Запитання для самоконтролю

1. Як ви можете пояснити ту обставину, що перші розвинені філософські системи з'явилися кілька тисячоліть тому, а соціологія як наука веде свій відлік лише з 1830-х рр.?
2. Які тенденції соціального та загальнонаукового розвитку мали визначальний вплив на процес зародження і становлення соціології як самостійної науки?
3. Що таке редукціонізм? З чим пов'язано його поява в соціології?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте соціально-економічні передумови появи соціології як науки.
2. Охарактеризуйте природно-наукові передумови виникнення соціології.
3. Розкрийте ідейно-теоретичні витоки соціологічної науки.
4. Визначте сутність позитивізму і позитивістської соціології.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Теорія еволюції та її вплив на розвиток соціологічного знання.
2. Проблемна ситуація у розвитку знань про людину.
3. Значення природничих наук для розвитку соціального знання.

Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література:

1. Безродний Є.Ф. Історія політичних вчень: Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 432 с.
2. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.

Список першоджерел:

1. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міл; пер. з англ. – К: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.

ОГЮСТ КОНТ І ПРОЕКТ НОВОЇ НАУКИ – СОЦІОЛОГІЇ**16.1. Біографічні відомості про О. Конта**

Огюст Конт (1798–1857) народився у родині дрібного урядовця. Від дитинства хворобливий, він, однак, був серед кращих учнів ліцею, а згодом витримав іспити до паризької Політехнічної школи із спеціальності «математика». Замолоду, О. Конт пройнявся революційними ідеями, республіканськими настроями, поширення яких у студентському середовищі стало причиною закриття Політехнічної школи. Огюст Конт мусив вдатися до репетиторства, посідав тимчасові посади, не маючи ніколи постійного заробітку.

1818 р. О. Конт познайомився з А. Сен-Сімоном, став його секретарем та співавтором. Ця співпраця, попри усі складності їхніх подальших взаємин, справила значний вплив на молодого вченого. Ідеї Сен-Сімона спрямували наукові пошуки Конта. У виданнях Сен-Сімона були опубліковані його перші праці. Головні принципи контівської соціології було викладено у шеститомному «Курсі позитивної філософії», який побачив світ у 1830–1842 рр. У цій праці були сформульовані підвалини нової науки про суспільство. Наступні його трактати про основи політики й релігії майбутнього виходять за межі власне соціологічного аналізу й не містять оригінальних думок.

О. Конт став відомим у паризькому культурному середовищі насамперед як лектор власного курсу з «філософії життя». З 50-х років він дедалі більше поринає у моралізаторство, проповідує ексцентричні ідеї, зокрема «розумової гігієни», і врешті втрачає авторитет в інтелектуальних колах. О. Конт не зробив наукової кар'єри, не був щасливий в особистому житті, страждав від психічних розладів і постійних матеріальних скрут. Тільки віра у значення своєї праці по створенню системи позитивного знання, переконаність у своїй пророчій місії підтримували засновника соціології. Помер він самотнім і покинутим.

О. Конт про необхідність вивчення суспільства як системи. Аналітичні міркування О. Конта стосуються того періоду історії, котрий переживало європейське суспільство на початку XIX ст. На зміну суспільству, яке теоретик визначав як теологічне й військове, приходило інше суспільство, що характеризувалося як наукове та індустріальне. У суспільстві, яке зароджувалося, на думку О. Конта, вчені заміняють теологів і створюють нову інтелектуальну й моральну основу громадського порядку. Адже, на його переконання, спосіб мислення, пануючі ідеї слугують фундаментом соціального ладу. Придивляючись до суспільства, у якому він жив, О. Конт дійшов висновку, що головна умова прискорення перемоги нового ладу – це інтелектуальна реформа. Соціологія має стати засобом розуміння неминучого ходу історії і, пояснюючи його, буде сприяти побудові певної соціальної організації.

Оволодіння позитивним мисленням у соціальному знанні повинно втілитися у новій науці – соціології. Остання стане засобом подолання кризи соціального світу, запропонує систему ідей щодо перебудови суспільства. Така наука, що синтезує усі попередні досягнення, за проектом О. Конта, спиратиметься на загальні закони розвитку людства, розкриє всеохоплюючий детермінізм, який може бути використаний людьми для вдосконалення суспільної організації.

16.2. Лінійна система класифікації наук і місце в ній соціології

О. Конт створює свою класифікацію наук, розміщаючи їх відповідно до історії їхнього виникнення, розвитку і залежності одна від одної, ускладнення їхнього предмета, зростання складності явищ, які вони досліджують. Кантівська ієрархія наук набирає вигляду певних сходинок:

Математика ⇒ Астрономія ⇒ Фізика ⇒ Хімія ⇒ Біологія ⇒

Якщо йти за логікою, наступною сходинокою має бути окрема наука про найскладніший живий організм – суспільство; так у цій класифікації з'являється спочатку «соціальна фізика», і лише згодом О. Конт дає їй назву «соціологія». Соціологія, вважає О. Конт, може і повинна будуватися за взірцем передових природничих наукових дисциплін, на фундаменті виявлених законів, зв'язків між явищами, що повторюються.

16.3. Соціологічна система Конта

Соціологія, вважає О. Конт, може і повинна будуватися за взірцем передових природничих наукових дисциплін, на фундаменті виявлених законів, зв'язків між явищами, що повторюються. Виходячи з досвіду природознавства, яке вивчало певні системи явищ, О. Конт за аналогією доходить висновку, що і «соціальна фізика» (соціологія) має вивчати суспільство як систему. В основу побудови соціології як самостійної науки О. Конт поклав ідею «соціальної системи», тобто визнання факту існування суспільства як свого роду організму, що складається з певних елементів, які, своєю чергою, виконують певні функції.

Виходячи з цього, О. Конт розрізняє в соціології «соціальну статіку» (або теорію суспільного порядку, яка вивчає умови існування і закони функціонування соціальної системи, її структуру та елементи) і «соціальну динаміку» (або теорію суспільного прогресу, котра досліджує закони розвитку і зміни соціальних систем). Перша має дати відповідь на запитання: що таке суспільство, з яких частин воно складається; друга – чому це суспільство розвивається.

Принципи встановлення і підтримання порядку, які О. Конт співвідносив з моделями організму в біології, були спрямовані проти індивідуалістичних трактувань соціальної сфери. Специфічним предметом соціології, на думку О. Конта, є розвиток людського розуму під впливом суспільного життя. Соціальний організм, якому притаманне гармонійне функціонування його структурних елементів, ґрунтується на загальній злагоді індивідів, їхній духовно-психологічній та історичній спільності. Встановивши місце соціології у системі наук, французький теоретик поставив собі наступне завдання: розкрити закони соціального буття у його організованих формах та процесах розвитку.

16.4. Концепція «всезагальної злагоди»

«Всезагальна злагода» (або всезагальний консенсус), яку вчений поклав у центр свого розуміння суспільства, є, за його аргументами, наслідком властивих людині природжених психологічних якостей, що спонукають до суспільного життя. Ці якості зводяться до двох нахилів людей: бути в товаристві собі подібних й робити разом з іншими іншим добро. При цьому необхідно долати егоїстичні прагнення, котрі спонукають індивідів відходити від громадського стану. У боротьбі двох інстинктів: соціального (альтруїстичного) та індивідуалістичного (егоїстичного) в історичному розвитку переміг перший, що втілилось у таких найбільш поширених формах усупільнення, як сім'я та трудова кооперація. Взаємозалежність реалізації індивідуальних запитів і здібностей зумовлює необхідність «всезагальної злагоди», що й стає базисом соціальної системи. О. Конт дотримувався позиції, що соціальна система не може бути редукованою до характеристик індивідів, які до неї входять, скоріше вона може бути пояснена з огляду на характеристики і зв'язки її частин.

16.5. Предмет, структура і завдання соціології

Головним завданням соціології в цих умовах для О. Конта є опис взаємодії законів функціонування й розвитку суспільства і вироблення оптимальної з цього погляду позитивної політики. Він однаково гостро виступає і проти реакціонерів – захисників старого ладу, і проти радикалів, які стояли за революційне нищення віджилого устрою. О. Конт мріє про суспільство, в якому соціальний порядок не призводить би до застою, а прогрес – до революційної анархії та свавілля. Вчення О. Конта про позитивну політику як шлях поступового, наперед передбачуваного і науково забезпеченого реформування суспільства на засадах розуму та інтелекту було антитезою до ідей марксизму, які в цей час почали широко проникати у Францію. Отже, предметом соціології для О. Конта є не конкретно-історичне суспільство, а суспільство в цілому як система, в її минулому і сучасності.

16.6. Порядок і прогрес, статика й динаміка

О. Конт починає аналіз «соціальної статіки» із сім'ї, вважаючи її основною і найстабільнішою клітиною соціального організму. Сім'я, на думку О. Конта, – це джерело морального виховання, збереження культурних традицій і досвіду попередніх поколінь; вона сприяє входженню молоді у соціальне життя, набуттю нею важливих соціальних якостей, необхідних для успішного служіння людству, вчить «жити для інших». Добрі стосунки між поколіннями

підтримують суспільну рівновагу, баланс між традиціями і новаціями, носіями яких є старші й молоді люди.

Запропоновані О. Контом закони соціальної статистики – диференціація, централізація влади і розвиток спільної моралі – стали фундаментом його бачення соціального порядку. Вивчення законів розвитку суспільства у системі французького теоретика передбачається в площині соціальної динаміки. Під таким кутом зору розглядаються «закони спадкоємності», або моделі змін соціальних систем у часі. Такі зміни, як вважав О. Конт, зумовлюються філософськими домінантами соціуму. Тобто вирішальним фактором вважається прогрес людського духу. Соціальний прогрес постає продуктом розумового розвитку, який проходить три стадії – теологічну, метафізичну і, насамкінець, позитивну.

16.7. Закон трьох стадій та його соціологічна інтерпретація

Перша, або теологічна стадія, охоплює час від давнини до 1300 року. Вона характеризується пануванням релігійного світогляду в сукупності з військово-авторитарними режимами на чолі з жерцями та військовими. Друга, або метафізична стадія, триває до 1800 року; її основою стає метафізичний спосіб пояснення існуючого, суть якого полягає в абстрактно-умоглядному тлумаченні речей і явищ без опертя на емпіричні (дослідні) дані. Тут на першому плані в духовній сфері філософи, а в політичній – юристи, публіцисти, літератори. Завданням цієї стадії є руйнація старого суспільства та його нещадна критика. Але наслідком цього стає стан анархії і хаосу. Тому третя, позитивна стадія – це стадія поширення передусім наук, зростання їхньої суспільної значущості і впливу на всі сторони життя суспільства. Людська думка зосереджує свою увагу не на надприродному і не на поясненнях суцього за допомогою абстрактних сутностей, а лише на наукових законах. Зростання і накопичення позитивних знань спонукає швидкий розвиток промисловості, стимулює перехід від військових до промислових розвинутих систем, допомагає встановленню порядку і соціального миру. В центрі духовного життя перебувають вчені й діячі мистецтв, а управління господарством здійснюють промисловці й технічні фахівці.

16.8. Формування принципів соціологічного методу

О. Конт був одним із мислителів, хто приділяв велику увагу методологічним проблемам. У відповіді на питання – як віднаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя – він запропонував кілька дослідницьких принципів, сформульованих у чотирьох методах нової науки: спостереження і експеримент (оперті на соціологічну науку), метод порівняння (соціальних процесів, різних суспільств, станів одного й того самого суспільства) та історичний метод (дослідження послідовних станів суспільства з врахуванням тісного зв'язку минулого, сучасності й майбутнього). Контівське обґрунтування методів соціологічного аналізу підводило до ідей про природно-історичний характер суспільних закономірностей, які було покладено в основу науки про суспільство. Конт розумів своєрідність предмету соціології порівняно з природознавством і тому шукав специфічних для соціологічного пізнання методів. І хоч не багато він досяг у цьому, його «позитивний підхід» відіграв важливу роль у становленні соціологічної науки.

Резюме за змістом теми.

Значення О. Конта в історії соціології полягає в тому, що він став першим систематизатором соціальних закономірностей, поєднав ідеї та висновки з широкого кола протосоціології. Він зумів пов'язати первістки соціальних знань у певну цілісність – соціологію, розробив модель нової науки. Саме його бачення нової галузі знань слугувало зразком для соціології кінця XIX ст., заклало основи для однієї з головних її традицій.

? Запитання для самоконтролю:

1. У чому бачив О. Конт особливу роль соціології по відношенню до інших наук?
2. Як Конт визначав предмет соціології? У чому він бачив її призначення?
3. Що Конт розумів під соціальною статикою та соціальною динамікою? Дайте характеристику основних законів соціальної статистики і соціальної динаміки.
4. Чому проблемі методів соціології Конт приділяв особливу увагу?
5. Що означала позитивна політика в соціології Конта?
6. Які основні ідеї Конта, з вашої точки зору, мали в соціологічній науці найбільше значення?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Обґрунтуйте місце О. Конта в історії соціології.
2. Розкрийте сутність концепції «всезагального консенсусу» у суспільстві в розумінні О. Конта.
3. Назвіть три основні складові суспільства згідно з О. Контом.
4. Перелічіть основні методи соціології, які охарактеризував О. Конт.
5. Поясніть, яку роль у розвитку суспільства відіграє вдосконалення людського інтелекту, використовуючи з цього приводу думки О. Конта та власні міркування.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Проблеми органіцизму та еволюціонізму в соціології О. Конта.
2. Соціальний ідеал О. Конта.
3. Огюст Конт про необхідність вивчення суспільства як системи.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Безродний Є.Ф. Історія політичних вчень: Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 432 с.
2. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
3. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
4. Джонсон А. Глумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел

1. Конт О. Система позитивной политики / О. Конт // Западно-европейская социология XIX века: Тексты. – М., 1996. – С. 191–196.
2. Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт // Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / Сост. и отв. ред. В.И. Добренко, Л.П. Беленкова. – М.: Наука, 1994. – С. 6–28.

ЕВОЛЮЦІОНІСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА

17.1. Психологізм і початок еволюціоністської теорії

Зростаючі кризові явища у позитивістській соціології змушували шукати інші підходи в розумінні соціального. Одним із них стає соціологічний психологізм. Його представники наголошували на обмеженості й однобічності позитивістських концепцій, їхньому відриві від антропологічної (тобто пов'язаної з людиною) проблематики, недооцінці в них специфіки суспільства й суспільного пізнання. На думку представників соціологічного психологізму, надмірна натуралізація соціальних явищ соціологами-позитивістами не дозволяє враховувати найважливіший чинник суспільного буття – роль людської психіки і свідомості. На це виклик позитивісти відповіли еволюціоністською теорією, взявши за основу революційні на той час здобутки у природничих науках.

17.2. Еволюціоністська теорія Ч. Дарвіна як основа натуралістичного напрямку в соціології

Еволюційна теорія Чарльза Дарвіна є цілісним вченням про історичний розвиток органічного світу. Вона охоплює широке коло проблем, найважливішими з яких є докази еволюції, виявлення рушійних сил еволюції, визначення шляхів і закономірностей еволюційного процесу тощо. Сутність еволюційного вчення полягає в таких основних положеннях: 1) виникнувши природним шляхом, органічні форми повільно і поступово перетворювалися й удосконалювалися відповідно до навколишніх умов; 2) основі перетворення видів у природі лежать такі властивості організмів, як спадковість і мінливість, а також постійно відбувається в природі природний відбір; 3) природний відбір здійснюється через складну взаємодію організмів один з одним і з чинниками неживої природи шляхом боротьби за виживання; 4) результатом еволюції є пристосованість організмів до умов їх проживання і різноманіття видів у природі. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна змусила вчених звернути увагу на той простий факт, що між людиною і твариною існує не тільки відмінність, а й схожість, що людина продукт тривалої біологічної еволюції і одна з ланок в її ланцюга. Еволюційна теорія стала одним з основних чинників ідейного клімату другої половини ХІХ ст. Еволюціонізм як провідний напрям громадської думки того часу спирався на уявлення про єдність законів історії природи та історії людини, про єдність методу природничих і суспільних наук.

17.3. Вчення про внутрішні детермінанти природної еволюції суспільства Е.Б. Тейлора

Едуард Барнетт Тейлор (1832–1917) – англійський етнограф, який систематизував величезну кількість даних про життя народів, які на той час було прийнято іменувати дикими, варварськими або просто відсталими, призвело до виникнення еволюціоністських концепцій. Головне своє завдання Тейлор бачив у тому, щоб розкрити закономірності суспільства. Цю еволюцію він розумів як природно-історичний процес, що відбувається за об'єктивними законами. Йому уявлялося безсумнівним, що на основі вивчення даних археології та дослідження життя сучасних відсталих народів можна реконструювати основні етапи розвитку людської культури. В якості найважливішого засобу реконструкції минулого у Тейлора виступало відкриття повторюваного у явищах культури в часі і просторі. Інший засіб проникнення в минуле – метод пережитків. Культура, згідно Тейлору, розвивається в силу діючих у ній природних причин; вона розпадається на кілька областей, кожна з яких розвивається самостійно. Тейлор не заперечував існування матеріальної культури, але вважав її похідною від духовної культури. З усіх явищ культури головна увага він приділив релігії. Вихідною формою релігії, «мінімумом релігії» він вважав віру в духовні істоти, яку він назвав «первісним анімізмом». Подальша еволюція анімізму підготувала появу політеїзму, який у подальшому трансформувався в монотеїзм. Для свого часу концепція Тейлора була величезним кроком вперед.

17.4. Спільні та відмінні риси між суспільством і організмом

Еволюціоністська соціологія передбачала, що біологічний організм, суспільство має три системи органів: «підтримчу систему», яка забезпечує у живому організмі харчування, а у суспільстві – виробництво; «розподільчу систему» – у живому організмі це система засвоєння поживних речовин, у суспільстві – система поділу праці та розподілу продуктів; «регулятивну систему» – у живому організмі це нервова система, у суспільстві – система держави і права. У біологічному організмі частини підпорядковані цілому. У суспільстві ж ціле існує заради частин, тобто суспільство існує для блага своїх членів.

17.5. Г. Спенсер: вчений і доля його вчення

Герберт Спенсер (1820–1903) справив величезний вплив на соціальні науки свого часу, визначив напрям розвитку соціологічної теорії, окресливши предметне поле дисципліни, основні методологічні принципи. Г. Спенсер народився у Середній Англії у багатодітній родині, він був старшим і єдиним з дев'яти дітей, що залишилися жити. Майбутній учений одержав пристойні знання у галузі природничих наук, хоч і не здобув формальної освіти. Навчання в університеті мало приваблювало його і він пішов служити на залізницю, де завдяки математичним і фізичним знанням посів інженерну посаду.

Молодий Г. Спенсер багато співробітничав з популярними журналами «Нонконформіст», «Економіст», де відстоював вільні підприємницькі ідеї, захищав індивідуальне самовиявлення особи від обмежуючого контролю з боку держави тощо. Серії його статей згодом склалися у багатотомні праці. Діставши у спадщину від дядька певні кошти, він покинув редакторську працю і до кінця свого життя залишався незалежним дослідником, не пов'язаним з будь-якою установою.

Розмаїття інтересів і необмеженість традиціями академічної науки сприяли привабливості публікацій Г. Спенсера. Останні були надзвичайно популярні. Понад 100 тис. примірників його книг, які розійшлися на рубежі століть, – величезна цифра як на ті часи. 1854 р. Г. Спенсер видає «Принципи психології», а 1862 р. – «Початкові принципи» – першу книгу «Синтетичної філософії», де ставилося за мету поєднати всі науки на ґрунті спільних принципів. Згодом надійшли «Принципи біології» і лише 1873 р. – перша соціологічна праця «Вивчення соціології», а 1874 р., – перший том «Принципів соціології». Список видань цим не вичерпується, включаючи п'ятнадцятитомну «Описову соціологію» (написану разом з помічниками), де характеризувалися різні типи суспільств різних часів і місцевостей.

17.6. Теорія соціальної еволюції Г. Спенсера

Виведення законів соціальної еволюції, а точніше, принципів соціального структурування, зростання та диференціації, вважається головним внеском Г. Спенсера в історію соціологічної думки. Під соціальною (надорганічною, як писав учений) еволюцією він розумів розвиток суспільства від простого до складного, а у більш спеціальному плані – загальний процес структурування.

Спенсерівська стадійна модель розвитку суспільства постає у вигляді пов'язаних процесів зростання та диференціації. Зростання зумовлене збільшенням чисельності населення і процесом злиття менших «соціальних мас» у більші. Інакше кажучи, зростання рівнозначне інтеграції соціальних частин. Інтеграція ж з необхідністю має супроводжуватися (або передувати) диференціацією структур і формацій суспільства. Г. Спенсер підкреслював, що цей фундаментальний процес притаманний як органічним, так і надорганічним, тобто соціальним утворенням.

Водночас еволюція подається як перехід соціального організму від стану певної невизначеності, непов'язаності, гомогенності (однорідності) до стану відносної визначеності, взаємозв'язаності, гетерогенності (різноманітності). Таким чином, збільшення соціального організму сполучається із зростанням складності структури. На прикладах соціолог показує, що в первісному суспільстві всі його члени: і воїни, і мисливці, тобто всі частини суспільства, задовольняють свої потреби самі. Але з розвитком намічаються відмінності у спрямуванні діяльності, поділ праці, автономізація частин, а також взаємна залежність членів суспільства одного від одного.

17.7. Органіцизм та функціоналізм

Починаючи від своєї ранньої роботи «Соціальна статика», Г. Спенсер цілеспрямовано добивав докази можливості побудови соціологічної науки на підвалинах законів, притаманних природничим наукам. Такі загальні закони для етики, політичної економії та соціології британський теоретик обґрунтовував організмичними аналогіями (що були відомі від часів Платона й Арістотеля), підкреслюючи порівняність структур і функцій живого організму та суспільства. Г. Спенсер писав, що знайшов переконливі підтвердження існування аналогії між живою істотою і суспільством, уживаності загальних принципів їх вивчення, розуміння та пояснення їх функціонування й розвитку.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Подібно до класифікації К. Ліннеєм живих організмів на види, підвиди то-що соціальні агрегації також можуть, згідно з теорією Г. Спенсера, бути класифіковані з огляду на морфологічні (структурні) та психологічні характеристики.

Така класифікація передбачає велике розмаїття типів соціальної організації. Органіцизм Г. Спенсера був зумовлений тодішнім вищим розвитком біологічних наук порівняно з соціальними. Організмичні аналогії постали однією з головних рис спенсеризму. Багато в чому вони були виправдані, й не вина вченого в тому, що досі соціологія не позбулася зайвого біологізму. Те, що припустимо у період становлення дисципліни (вплив споріднених наук), майже завжди видається зайвим у період її зрілості.

У пізніх працях Г. Спенсер прагнув уникнути прямолінійних організмичних аналогій, вказуючи, що слід вбачати дещо більше, ніж просто аналогію, в подібності живого організму і суспільства. Тому аналогіями потрібно користуватися обережно. Головним є лише те, що органічна і суперорганічна (соціальна) організації керовані загальними принципами, мають структуру, функції та спрямованість розвитку. Соціолог підкреслював, що єдиною осягнутою подібністю між суспільством і яким-небудь іншим організмом може бути паралелізм у принципах їх устрою.

17.8. Предмет і методологія соціологічного пізнання

Органіцизм і функціоналізм, систематизація «соціальних фактів» та інші риси, властиві соціології Спенсера, запозичені з природничих дисциплін, стали атрибутами позитивістського підходу. Проте вони не затуляють ті положення його теорії, які присвячено специфіці соціального пізнання.

Мислитель обстоював саму можливість і наукову слушність соціології, яка у другій половині XIX ст. тільки-но почала набувати ознак наукової дисципліни. Г. Спенсер витратив багато зусиль на пояснення і розкриття причинної зумовленості, регулярностей соціального світу, які вивчаються, мають таку саму закономірну форму, як і в «точних науках». Він писав, що багато блискучих теорій у галузі природознавства мають ще більш скупі математичне (або кількісне) обґрунтування, ніж у соціології, що, втім, не позначається на їхньому статусі науковості. Множинність факторів, складності їхнього виміру під час соціологічного дослідження роблять працю соціолога складнішою, але не менш ймовірною. Складне переплетіння факторів емпіричної реальності, безумовно, утруднює завдання соціолога, формалізацію узагальнень, але й не полишає його можливості виявляти фундаментальні закони у соціальних процесах.

Відкриття законів соціальної організації, вважав соціолог, необхідно узгоджується з роботою методологічних правил, соціологічного аналізу. Спенсер зазначав, що «внутрішня природа факторів, що їх спостерігають, створює на шляхах соціології значно більше складностей, ніж у будь-якій іншій науці». Аби успішно подолати ці труднощі, засновник соціологічної науки запропонував кілька правил. Вони пов'язані з усвідомленням дослідником тих сторін «нашої власної природи», які зумовлюють інтелектуальну стратегію (попереднім досвідом або емоційним ставленням до об'єкта, що вивчається), а також з тим, що дослідник сам залучений до процесів, які розглядає та аналізує.

На думку Г. Спенсера, першим засобом подолання труднощів, які виникають, буде звернення до загальних, фундаментальних закономірностей, поширення універсальних законів функціонування і розвитку живих систем на соціальні явища. Варто також бути тверезим щодо «суспільних настроїв і пристрастей», уникати спокус догодити кон'юнктурному попиту, остерігатись поверховості та однобічності під час соціологічних досліджень. Г. Спенсер застерігає щодо небезпеки короткозорості надмірного казуального моделювання, підкреслює важливість абстрактного теоретизування. Отже, його цілком обґрунтовано вважають автором

«перших правил соціологічного методу», досить релевантних й актуальних і за наших днів, не кажучи вже про ту роль, яку вони відіграли у формуванні принципів соціологічного пізнання.

17.9. Типологія суспільств: за ступенем диференціації

Структурна диференціація викликана необхідністю якомога краще пристосуватися до боротьби за виживання. Ускладнення суспільної структури веде до зростання владно-управляючих, інтегруючих елементів, диференціації ролей і, знову-таки, взаємозалежності членів спільноти. Результатом еволюційного процесу є «консенсус функцій». Складніші структури стають ламкішими та вразливішими, ніж прості – звідси розвиток «регулятивної системи» у суспільстві, тобто різних соціальних інститутів, що формуються на вищих стадіях еволюції і багато з яких, до речі, були вперше проаналізовані Г. Спенсером.

Еволюційний розвиток суспільства соціолог зображує як процес поперемінного зростання і диференціації, що його можна спостерігати за трьома функціями: регулятивною, оперативною та розподільчою. Зростання відбувається шляхом ускладнення структур, а диференціація – через виділення регулятивних, оперативних і розподільчих структур та їхній внутрішній розподіл. Еволюціонування зумовлене нестабільністю маси, що спочатку майже однорідна. Зовнішні сили штовхають елементи цієї маси у різних напрямках, сегрегують їх, диференціюючи частини у різних середовищах. Інтеграція можлива лише за умови переходу на вищий ступінь розвитку. Стійкість більш гетерогенної і структурованої спільноти щодо зовнішніх руйнівних сил (тобто пристосованість у боротьбі за виживання), на думку Г. Спенсера, – головний фактор соціальної еволюції.

17.10. Порівняльний аналіз суспільств військового та індустріального типу

Інша, відоміша класифікація суспільства Г. Спенсером пов'язана з розмежуванням суспільної організації залежно від характеру пануючої в ній діяльності. Так, він розрізняв «войовничі» й «індустріальні» типи суспільств. У перших суспільна організація заснована на твердій ієрархічній структурі, розгалуженому апараті, високій централізації, строгій дисципліні і примусовій кооперації. Тут індивід позбавлений волі, розчинений у суспільстві, його інтереси підлеглі суспільним, а сам він цілком підпорядкований державі з метою здійснення функцій оборони і нападу.

В індустріальному типі суспільна організація переслідує переважно не зовнішні, а внутрішні, мирні цілі. Головним завданням держави виступає виховання членів суспільства, а на зміну насильству і примусу приходять переконання, симпатії і право. Примусова кооперація замінюється добровільною взаємодією вільних і свідомих членів суспільства. Військовий тип суспільств відбиває, за Спенсером, нижчу, примітивнішу ступінь суспільного розвитку в порівнянні з індустріальним типом. Перехід від першого до другого відбувається в результаті нормальної соціальної еволюції.

17.11. Вчення Г. Спенсера про соціальні інститути

Вчення про соціальні інститути було розроблено Спенсером у рамках системного опису суспільства. Всі інститути складають єдине, причому взаємопов'язане, ціле. Кожен з них задовольняє певну суспільну потребу і не підміняє інші інститути. Г. Спенсер визначав соціальний інститут як стійку структуру соціальних дій, що виконує певні функції. Крім забезпечення стабільності суспільного функціонування, соціальні інститути, на думку соціолога, виконують ще одну важливу задачу: забезпечують перетворення людини в соціальну істоту, включають його в соціальні дії, що мають колективний характер, іншими словами, створюють умови для соціалізації особистості. Визначальні чинники у розвитку соціальних інститутів – боротьба за існування з сусідніми товариствами та боротьба з навколишнім природним середовищем.

У рамках соціальних інститутів, по Спенсеру, діють три системи органів (установ) – продуктивна, розподільна і регулятивна, які виконують соціальні функції стосовно розвитку суспільства. Самі соціальні інститути розглядаються соціологом у шести основних їх різновидах. Це домашні, обрядові, політичні, церковні, промислові, професійні інститути, кожен з яких знаходиться в стані зміни та розвитку. Г. Спенсер доводить, що в суспільстві в міру його

го еволюції стає все більше соціальних інститутів, мета діяльності яких полягає у забезпеченні нормального функціонування всього соціального організму.

17.12. Значення соціології Г. Спенсера

В історії соціологічної думки Г. Спенсерові належить пріоритет в обґрунтуванні функціонального аналізу, теорії еволюційного розвитку суспільств, історично узагальнюючого, системного підходу до соціальних процесів, аналізі соціальних інституцій, методології соціальних досліджень і в багатьох інших напрямках соціологічного теоретизування. І хоча розвиток науки пішов уже далі спенсерівського світосприйняття, але його соціологічні теоретичні відкриття не втрачають наукової цінності і заслуговують на творче осмислення.

Резюме за змістом теми.

Ідеї Г. Спенсера вплинули на формування теорії структурного функціоналізму, яка нині є однією з найвпливовіших у сфері соціологічної думки. Оцінюючи належним чином роль Г. Спенсера у становленні соціології, систематизації напрацьованого попередниками матеріалу, зазначимо, що він так і залишився в колі ідей про спільність соціальних і природних процесів і явищ, занадто високо оцінював дію природних закономірностей, що, зрештою, принижувало роль людини в суспільному розвитку, робило її залежною від невблаганного розгортання еволюційних процесів.

? Запитання для самоконтролю

1. Чому соціологію Г. Спенсера називають еволюційною?
2. У чому Спенсер бачив відмінності між своїм і контівським вченням у розумінні предмета соціології?
3. Що значить трактувати суспільство як організм? У чому Спенсер бачив основні подібності та відмінності між біологічним і соціальним організаціями?
4. Як Спенсер представляв структуру суспільства?
5. Які види і чинники еволюції розглядає Спенсер?
6. Що таке, по Спенсеру, соціальний інститут? Які завдання в суспільстві покликані вирішувати соціальні інститути?
7. У чому полягає значення соціологічної творчості Спенсера?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Дайте характеристику основних соціальних типів суспільства (за Спенсером).
2. Охарактеризуйте сутнісні риси еволюціонізму як напряму суспільної думки.
3. Розкрийте ідею Г.Спенсера про соціальну еволюцію.
4. Назвіть основні різновиди соціальних інститутів і розкажіть про кожен з них.
5. Розкрийте ставлення Спенсера до соціалізму.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Органіцизм та еволюціонізм у соціології Г.Спенсера.
2. Особливості натуралістичного напряму в соціології.
3. Аналогія і редуціонізм як головні принципи соціологічного натуралізму.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Павленко Ю.В. Герберт Спенсер как последний западноевропейский философ-энциклопедист / Ю.В. Павленко // Спенсер Г. Синтетическая философия (В сокращенном изложении Говарда Коллинза). – К.: Ника-Центр, Вист-С, 1997. – С. 5–7.
5. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. Джонсон А. Тлумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел

1. Спенсер Г. Грехи законодателей / Г. Спенсер // Социологические исследования. – 1992. – №2. – С. 129-136.
2. Спенсер Г. Основания социологии; Социология как предмет изучения / Г. Спенсер // Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / Сост. и отв. ред. В.И. Добреньков, Л.П. Беленкова. – М.: Наука, 1994. – С. 29-73.
3. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. Тома 1-3 / Г. Спенсер / Пер. с англ. под ред. Н.А. Рубакина. – Минск: Современный литератор, 1998. – 1407 с.
4. Спенсер Г. Синтетическая философия (В сокращенном изложении Говарда Коллинза) / Г. Спенсер. Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, Вист-С, 1997. – 512 с.

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ АЛЕКСІСА ДЕ ТОКВІЛЯ**18.1. Життєвий шлях А. де Токвіля**

Алексіс де Токвіль народився він 29 липня 1805 р. поблизу Парижа в аристократичній родині. Його батько й мати за часів якобінського терору були ув'язнені. Ні соціальне походження, ні виховання, ні доля батьків, ніщо на початку життєвого шляху Токвіля не засвідчувало про те, що він стане щирим прихильником демократії, демократичного суспільного ладу. В 1810–1825 рр. Токвіль був на домашньому навчанні, вчився також у коледжі м. Мец, штудював право у Парижі. 1827 р. обіймав посаду судді-аудитора у Версалі. Пізніше, 1831 р. йому було доручено вивчити систему в'язниць у США. Проблеми системи в'язниць США Токвіль виклав у співавторстві з Бомоном у книзі «Про пенітенціарну систему у Сполучених Штатах та її застосування у Франції» (1833 р.). Однак головним результатом його перебування у заморській країні стала книга «Демократія в Америці», що вийшла друком двома частинами 1835 р. і справила значне враження на французів. Незабаром її було перекладено німецькою й англійською мовами, а також видано у Бельгії. Успіх даної книги серед європейської громадськості слугував вагомим аргументом на користь обрання Токвіля спочатку членом Академії моральних і політичних наук (1838 р.), а потім і членом французької Академії (1841 р.). Третя і четверта частини «Демократії в Америці» вийшли друком 1848 р.

В 1839–1851 рр. учений активно займається політичною діяльністю (депутат парламенту Франції, віце-президент Законодавчих зборів, міністр закордонних справ). Оселившись поблизу м. Тур, Токвіль систематично займається науковою діяльністю, подорожує до Німеччини, Англії. Під час перебування в Англії він зустрічається з відомим британським теоретиком лібералізму Дж. Ст. Міллем, публікує там есе «Суспільний та політичний стан Франції до і після 1879 р.». Саме це есе становить основу другої значної праці французького мислителя – «Старий порядок і революція», перша частина якої побачила світ 1856 р. На жаль, ця праця залишилась незавершеною. Помер Алексіс де Токвіль 16 квітня 1859 р. у м. Канні на 54 році життя.

18.2. Основна тема роздумів і досліджень

Головною темою роздумів і досліджень французького мислителя є історичний злам у всіх сферах тогочасної людської спільноти. Головні праці вченого присвячені саме осмисленню народження нового суспільства, яке він називає демократичним на відміну від старого, аристократичного (феодального). Своєрідна розробка – проблеми демократизації суспільного життя, забезпечення громадських прав і свобод, соціальної рівності, справедливості тощо висунула Токвіля до найоригінальніших соціологів. Він загалом запропонував оригінальну концепцію переходу від старого суспільного ладу до нового, яка підкреслює історичну спадкоємність між ними і об'єднує у політичному плані ліберальні та консервативні елементи.

18.3. Об'єкт та метод дослідження

Із головних праць Токвіля можна зробити однозначний висновок, що об'єктом досліджень для нього є суспільство в цілому. Щоправда, він майже не висловлюється, що таке суспільство і як потрібно його вивчати. Проте погляди вченого на цю тему завуальовано присутні в аналізі конкретних суспільств. У своїх аналізах Токвіль вмів поєднує індуктивний і дедуктивний методи. Він уважно придивляється до конкретного суспільства, розкриває його родові риси, загальні тенденції, характер цілісних перетворень. Проте оцінює суспільну конкретику з позиції певних критеріїв, серед яких пріоритетне місце посідають свобода, демократія, рівність, добробут, розвиток культури.

18.4. Започаткування соціально-культурної традиції соціологічного аналізу

Французьке суспільство, його кризу, революцію Токвіль розглядає крізь призму американської демократії. Він вважає, що основною причиною руйнування минулого (феодального) ладу стала наявність у французькому суспільстві соціокультурно розмежованих класів і угруповань, які за відсутністю свободи не спроможні були віднайти почуття солідарності, так необхідне для єднання політичного організму.

18.5. «Демократія в Америці»

Загалом його філософсько-соціологічні й політичні погляди близькі до поглядів французького філософа-просвітника Ш. Л. Монтеск'є (1689—1755 рр.). Тому не випадково, що за наших часів книгу Токвіля «Демократія в Америці» часто-густо порівнюють з одним із основних творів Монтеск'є «Про дух законів», який пройнятий пафосом заперечення феодальних відносин та ідеєю нового (демократичного) ладу суспільства. Токвіль продовжує лінію Монтеск'є, але щодо конкретних суспільств XVIII–XIX ст.: французького та американського. Насамперед він осмислює демократичний досвід США, систематизуючи величезну кількість фактів політичного, соціального і культурного життя американського суспільства. Укорінення там демократії вчений пояснює ієрархією трьох причин: історичними умовами, юридичними законами і духовністю населення. На його думку, історичні та географічні умови менш значущі для розвитку демократії, ніж юридичні закони. У свою чергу, останні менш важливі, ніж звичаї, мораль і релігія людей. За однакових умов, але за інших звичаїв і законів, зауважує французький мислитель, виникло б інше суспільство.

18.6. Демократія, свобода і рівність

Феномен демократії – лейтмотив роздумів і досліджень Токвіля. На його думку, демократія зрівнює умови соціального існування. Демократичне суспільство – це егалітарне суспільство, в якому повалено старий неегалітарний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут існують лише індивідуальні відмінності поміж людьми, зумовлені їхніми неоднаковими здібностями, освітою, достатком. В історичному розвитку, гадає Токвіль, реалізуються два основні закони. По-перше, всі конкретні суспільства, незалежно від історичних особливостей і етапів розвитку, рухаються до демократії. Цей процес зачіпає усі прошарки суспільства. По-друге, демократичний лад суспільства щільно пов'язується з розвитком звичаїв, культури, науки, цивілізації загалом. Новий час, за Токвілем, несе демократію, свободу, рівність, процвітання в усі суспільні сфери.

18.7. Громадянське суспільство як особлива, позадержавна сферу соціуму

У демократичному суспільстві, зауважує французький мислитель, свобода не може ґрунтуватись на нерівності, вона передбачає рівність умов існування й охороняється різноманітними політичними та соціальними інститутами, в тому числі демократичним законодавством, свободою громадян створювати політичні об'єднання й організації, свободою преси, волелюбними звичаями і віруваннями людей. Мережа недержавних об'єднань та організацій є громадянським суспільством. У ньому Токвіль вбачає потужні фактори руйнування старого, аристократичного суспільства. При цьому свободу він витлумачує як відсутність сваволі у суспільстві і супутних їй аристократичних привілеїв, обмежень і перепон.

18.8. Оцінка Токвілем інститутів буржуазної демократії

На думку Токвіля, любов людей до свободи і прихильність до рівності у реальному житті – зовсім різні речі. Вони перетинаються і збігаються лише у крайньому, ідеальному випадкові. Насправді свобода й рівність часто-густо суперечать одна одній за умов буржуазної демократії. Так, наростання політичних і економічних свобод може супроводжуватись активним соціальним розшаруванням, тобто зростанням нерівності у суспільстві. І навпаки, досягнення рівності може бути пов'язане з усуненням певних політичних і економічних свобод. Відтак гармонізація зв'язків між свободою і рівністю є вельми актуальною. Принципове вирішення цієї проблеми вчений вбачає у широкому розгортанні у суспільстві індивідуальних свобод та укоріненні стабільної політичної демократії. На його думку, тільки демократична держава спроможна організувати суспільство так, що воно зберігатиме свободу й рівність як основні принципи розвитку.

18.9. Індивідуалізм у демократичному суспільстві

Індивідуалізм Токвіль вважав рисою демократичного етосу. У трактуванні вченого цій рисі притаманні дві тенденції. З одного боку, індивідуалізм означає уособлення людей, про що засвідчує їхня схильність замикатися у вузькому родинному і дружньому колі. Ця тен-

денція має власне демократичне походження і і вирівнюванням умов існування людей буде посилюватися. Проте, з іншого боку, індивідуалізм означає зближення людей, чому сприяє те, що вони рівні між собою. За умов демократії зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів, люди схильні апелювати лиш до власного розуму. І хоча зв'язки між ними послаблюються, вони, проте, поважають права один одного, поцінують взаємодопомогу й співробітництво.

18.9. Небезпека нового деспотизму

Перехід до демократичного суспільства супроводжується, вважає Токвіль, руйнуванням попереднього політичного режиму, але аж ніяк не централізованої державної влади. Остання в цьому сенсі ще більше посилюється, що загрожує встановленням нового, так би мовити, демократичного деспотизму. Відособлені індивіди, залишившись один на один з державою, легко потрапляють до неї у гноблення. Проголошення рівності ще не дає жодних гарантій свободі. Щоб користуватися плодами демократії, людям, на думку Токвіля, варто навчитися нею керувати. Небезпека нового деспотизму, надмірної централізації державної влади забезпечується розвитком самоуправління, зміцненням громад, створенням великої кількості добровільних асоціацій. Необхідним гарантом свободи є поширення у суспільстві релігійних вірувань та звичаїв.

18.10. Токвіль як попередник концепцій «масового суспільства»

Токвіль вважав, що існує непереборна тенденція до зростання рівності як у поведінці (й установках), так і в політиці (й інститутах). Країною, яка найдалі просунулася в плані розвитку такого демократичного рівності, були США. За ними повинна послідувати Європа. Аристократ за походженням, Токвіль двояко ставився до цієї тенденції в політичній та юридичній демократії. Але, як і інтелектуально близький йому Монтеск'є, він був реалістом і неупередженим мислителем. З одного боку, Токвіль розглядав цю демократію як справедливішу, ніж старий режим. З іншого боку, він бачив небезпеку «зрівнялівки» в суспільстві. Кожен стає більш-менш схожим на іншого, і це багато в чому призводить до зрівнювання з посередністю. Згідно Токвілю, американців утримує разом насамперед спільна зацікавленість у грошах та ефективності. Тут він передбачає сучасну культурну критику так званого масового суспільства.

Резюме за змістом теми.

Алексіс де Токвіль – теоретик демократичного ладу суспільства, один із родоначальників політичного лібералізму. Індивід є для нього абсолютною цінністю, він заперечує диктат одного індивіда над іншим, як і держави над індивідом. Індивід розглядається як носій невіддільних прав захисту політичних і громадських свобод від сваволі державної влади. Виникнувши у боротьбі з феодальним абсолютизмом, політичний лібералізм проголошує право свободи вибору, висловлення думок, свободи дії. Він передбачає широку участь громадян у політичному житті, політичну відповідальність, політичний плюралізм, що розуміється як залежність політичного центру від багатоманітного суспільства. У контексті історії соціологічної думки значення праць Токвіля полягає насамперед у розробці конкретно-історичного аналізу проблем демократії.

? Запитання для самоконтролю

1. У чому Токвіль вбачав небезпеку нового деспотизму?
2. У чому полягає сутність соціально-культурної традиції соціологічного аналізу?
3. Яку оцінку дає А. де Токвіль інститутам буржуазної демократії?
4. Які наслідки зростання рівності у суспільстві несуть у майбутньому за Токвілем? Чи справдилися вони?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Сформулюйте основні характеристики демократичного суспільства за А. де Токвілем.
2. Розкрийте основні причини формування демократичного устрою в США згідно А. де Токвілю.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Соціологічні ідеї А. де Токвіля у праці «Про демократію в Америці».
2. Соціологічні ідеї А. де Токвіля у праці «Старий порядок і революція».
3. Соціально-культурна традиція соціологічного аналізу громадянської активності.

📖 Основна література

1. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. *Захарченко М.В.* Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. *Ручка А.О.* Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. *Ручка А.А.* Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. *Черниш Н.* Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. *Джонсон А.* Глумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел

1. *Токвіль А. Де.* Про демократію в Америці : у 2-х т. / А. де Токвіль; пер. з франц. Г. Філіпчука, М. Москаленка. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.

ОРГАНІЦИЗМ В СОЦІОЛОГІЇ

19.1. Метафора організму як основа органіцистської школи

Органіцизм – методологічний принцип, відповідно до якого ті чи інші соціальні феномени розглядаються за аналогією з явищами природи. Перша метафора, що пояснює суспільство і його зміни, була знайдена в біології – вона уподібнювала суспільство організмові. Вважалося, що, подібно живим організмам, воно складається з різних елементів («клітин» – індивідів), зібраних у складніші одиниці («органи» – інститути), які об'єднані детермінуючою мережею взаємозв'язків («органічна анатомія» – соціальні зв'язки). Передбачалося, що і організм, і суспільство мають структуру. Але при цьому чітко усвідомлювалася, що тип структурної інтеграції в обох випадках різний: сильна і тісна інтеграція в організмі, жодна частина якого не може існувати окремо від цілого, і набагато вільніша у суспільстві, де і індивіди, і інститути мають деяку автономію і самодостатність. Аналогія з організмом застосовувалася і до «фізіології», тобто до процесів, що відбуваються усередині суспільства, причому елементи організму і суспільства розглядалися як виконують специфічні ролі або певні функції всередині тих цілісностей (організму або суспільства), до яких вони належать, і тим самим сприяють їх збереженню та відтворенню (життя організму або суспільства).

19.2. Органіцистська соціологія П.Ф. Лілієнфельда

Ідеї органіцизму отримали своє відображення також у роботах російського дослідника Павла Федоровича Лілієнфельда. Основна його робота – «Думки про соціальну науку майбутнього» (1872). Задачу соціології як науки Лілієнфельд бачив у дослідженні нею соціальних і духовних процесів на базі знання біологічних законів. Він ставив мету вивчити вплив цих процесів на основні форми діяльності в суспільстві, яке він визначав як пряме продовження життя природи у вигляді найдосконалішого живого організму. Самі суспільні явища, на його думку, визначаються психікою людини. Лілієнфельд часто проводив прямі аналогії між суспільством і живим організмом, стверджував, що суспільство складається з клітин – людських індивідів – так само, як з них (клітин) складається будь-який живий організм. Між клітинами існує «міжклітинна тканина», яка являє собою природне середовище (клімат, ґрунт, корисні копалини) і все те, що створили самі люди.

19.3. П.Ф. Лілієнфельд про схожість між суспільством і організмом

Розвиток суспільства характеризувався Лілієнфельдом у рамках понять, властивих живим організмам і типових для них (народження, зростання, смерть, хвороби і т.д.). Окремі громадські структури також мали аналогії з біологічними органами: наприклад, уряд розглядався як мозок з точки зору виконання ним своїх основних функцій, економічна сфера виявлялася аналогічною системою кровообігу, право відігравало роль нервової системи. Економічна та політична діяльність у суспільстві ототожнювалася з фізіологічною та морфологічною діяльністю живого організму. Оскільки соціолога постійно хвилювало стан соціального організму, він не міг не ставити питання про його соціальне здоров'я і соціальні хвороби. Хвороби суспільства порівнювалися зі станом людей, що характеризуються різними захворюваннями: хвора економіка розглядалася як слабоумство, хворий уряд – як параліч, хворе право – як стан маячні. У цьому контексті основну увагу Лілієнфельд приділяв проблемам запобігання хвороб, тобто терапевтичним заходам, до яких необхідно постійно вдаватися суспільству і владі. Тим самим пояснювалася теза про вічність і незмінність головних суспільних інститутів, спроби насильницької трансформації (революції) яких Лілієнфельд розглядав як соціальну патологію.

19.4. Еволюція органіцистських поглядів А.Е. Шеффле

Альберт Еберхард Шеффле (1831–1903) – німецький і австрійський економіст і соціолог, розглядав суспільство як організм, який розвивається за дарвінівським принципом боротьби за існування. Шеффле робить загальний аналіз соціального організму, розглядаючи його еле-

менти: зовнішнє середовище, населення, сім'я як соціальна клітина, установи, що грають у роль соціальних тканин, і різні соціальні органи (державні та громадські установи, спілки, товариства, товариства і т. п.); таким чином, у будові соціального тіла проводиться незмінна аналогія з будовою живого організму. Розглядав економічне життя суспільства як обмін речовин в організмі. Предмет соціології для Шеффле – це духовні взаємини між людьми. Духовна взаємодія стає координатором соціального тіла, коли створюються знакові засоби для зв'язку і підтримки цілісності. Шеффле виявив закони соціального розвитку – закон природного відбору, пристосування і спадковості, закон перемоги вищих і складних форм життя над нижчими і примітивними. Соціальний прогрес полягає, згідно Шеффле, в тому, що груба, заснована на фізичній силі боротьба за існування витісняється більш благородними формами змагання, що елементи духу, права і моралі все більше і більше місце займають у соціальній організації.

19.5. Поняття «гілозоїзму» в органістичній концепції А.Фульє

Філософські погляди представника органіцизму, французького філософа і соціолога Альфреда Фульє (1838–1912) базувалися на визнанні одухотворення матерії (гілозоїзм), яка нібито наділена «свідомою свободою», а «ідеї сили» лежать в основі еволюції. Основні ідеї соціологічної концепції Фульє викладені у праці «Сучасна наука про суспільство». Тут суспільство розглядається як цілісний живий організм, що виникає у процесі еволюції «ідеї – сили». Суспільство, згідно Фульє, є психологічний «договірний організм», який не існує незалежно від індивідів. У процесі еволюції почуття суспільної солідарності прогресує разом з свідомістю індивідів, у зв'язку з чим зростає залежність розвитку суспільства від ідеологічних чинників, а також свідомої волі його членів. Вища стадія еволюції розуміється Фульє як повна єдність соціального та індивідуального в умовах розвинутих форм договірних відносин. Згідно Фульє, існує три роду організмів: 1) організми, у яких свідомість смутна і розсіяна, наприклад, суглобисті черв'яки; 2) організми, у яких свідомість ясна і централізована, як у вищих хребетних; 3) організми, у яких свідомість ясно і розсіяно – людські суспільства.

19.6. Біологічний органіцизм А.Еспінаса

Французький біолог і соціолог Альфред Еспінас (1844–1922) вважав, що соціальна наука вивчає не тільки аналогії між «клітинками» біологічного і соціального організму, скільки об'єднання між істотами тваринного світу, які нагадують об'єднання людей у суспільстві. Соціальна концепція Еспінаса містить ідеї про те, що народження соціології було підготовлено вивченням зв'язків між тваринами, а суспільство – це жива істота, яка схильна до природних законів. Еспінас розглядає людину як продукт психологічної та соціологічної проекції, які її персоніфікують. Прикладні мистецтва не передаються у спадок разом з особливостями організму. Як продукт досвіду і роздумів вони «прищеплюються» індивіду «прикладом і вихованням»; тим самим вони дають початок науці. Саме цей процес передачі навичок автор називає предметом технології. Він вводить поняття «праксиологія» (від грец. діяльний), яка відображає колективні прояви волі, продумані і довільні, найзагальніші форми дій, і «технологія» (від грец. мистецтво, майстерність, вміння і слово, вчення), яку він відносить до «зрілих мистецтв», що дає початок науці і «породжує технологію».

19.7. Вульгарний органіцизм О.І. Строніна

Олександр Іванович Стронін (1826–1889) закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, був учителем історії в Полтавській гімназії. Основні соціологічні роботи: «Історія і метод» (1896), «Політика як наука» (1872) та «Історія громадськості» (1886). Тотожність суспільства з організмом Стронін намагався довести, зіставляючи схожість їх функціонування і закономірностей. Він вважав, що можливо переносити закони природи на суспільство, а соціальне знання необхідно будувати за подобою природничих наук, у першу чергу біології. На думку Строніна, суспільство – це організм, а соціальні інститути – це окремі частини організму. Функціонування людини і суспільства відбувається однаково, а тому він вважав, що соціологія повинна бути аналогічною до фізіології. Суспільство так само, як і будь-який організм, має свій початок і свій кінець.

Структуру суспільства Стронін представляв у вигляді піраміди. Вершина – привілейована меншість (судді, законодавці, адміністрація). Середина – капіталісти. Основа – переважна бі-

льшість суспільства (землероби і ремісники). Піраміда утворюється під впливом фізичних причин. Адже тільки піраміда, за законами фізики, є найстійкішою і одночасно з цим тільки вона відчуває найменший опір при русі. Такий погляд на будову суспільства призвів Строніна до консервативного висновку, що тільки вища бюрократія і інтелігенція можуть займатися політикою, а всі інші шари не повинні в неї втручатися.

Перебуваючи під впливом західноєвропейського позитивізму і натуралізму, Стронін виділяє і розглядає три загальних закони функціонування і розвитку суспільства («соціального тіла»): загальний біологічний закон, загальний соціологічний закон і загальний політичний закон. Перший визначає умови життя і смерті якого суспільства. Він пов'язаний з виявленням періодів існування, розвитку, застою, виродження і смерті якого суспільства. Всі ці стани визначаються співвідношенням сил організму – суспільства і його середовища. Питання в тому, що переважає, виглядає явно сильніше: якщо організм – він опиняється в стані розвитку, якщо середу, то він деградує.

Загальний соціологічний закон виступає у Строніна як закон поєднання та поділу праці. Його дія визначає соціальну ієрархію у суспільстві, співвідношення класів і груп. Інтерес тут представляє спроба мислителя довести, що процес зміни і розвитку складається з руху не вперед і назад (або вправо і вліво), а в глибину і в висоту. Впливають на цей рух, насамперед суб'єкти соціальних коливань – громадські партії. В якості типових він називає радикалів, лібералів, консерваторів, ретроградів, обскурантів (мракобісів, вороже відносяться до прогресу, з освітою, науці). З точки зору загального соціологічного закону Стронін розглядає причини хвороб суспільства і бачить їх у порушенні соціальної рівноваги, норм соціальної ієрархії. Щоб цього не було, необхідно виробляти і дотримуватися правила «соціальної гігієни». Із загального контексту його вчення з усією очевидністю випливає, що він був затятим противником революцій, радикальних змін, переворотів і прихильником нормального, спокійного перебігу подій за допомогою реформ.

Третій – загальний політичний – закон (закон «враження та рефлексії») спрямований на характеристику реального соціальної взаємодії між людьми і визначення його «продуктів». Йдеться про виявлення наслідків політичних процесів, пов'язаних з розвитком права, моралі, цивільних можливостей. Розглядаючи дію цього закону, Стронін звертає особливу увагу на формування середнього класу (згадаймо середня ланка його піраміди) і пов'язує дію закону, насамперед з ним. Майбутнє Росії, на його думку, залежить від цього класу, інтелігенції, а також стану освіти та освіти.

19.8. Поняття «соціальна патологія», «соціальна гігієна» та «соціальне здоров'я». Вульгарний органіцизм Р. Вормса

Рене Вормс (1869–1926), редактор «Міжнародного соціологічного огляду», франц. філософ, соціолог – представник органіцистської школи. У роботі «Суспільний організм» виступив як типовий представник вульгарного крила школи. Тут Вормс, подібно Лілієнфельд, широко використовував такі терміни, як «соціальна патологія» і «хвороби суспільства» (для позначення громадських заворушень), «соціальна гігієна» і «оздоровлення» (для громадських реформ), «розмноження суспільства» (для колоніальної експансії) і т.д. В останніх своїх творах Вормс критикував свої колишні погляди і зробив висновок, що органічні теорії придатні тільки для простих товариств, оскільки далі в дію вступають нові чинники, які краще описуються договірними теоріями. У цей період головним суспільним чинником для нього став «духовний контакт» між людьми. Таким чином, від затвердження біологічного єдності суспільства Вормс перейшов до психологічно-соціальному розумінню його цілісності. Боротьбі за існування в розвитку суспільства біоорганічна школа відвела більш скромне місце, ніж соціальний дарвінізм, хоча для обох шкіл суспільство бачиться частиною природи в її вищому вираженні і повинен виявляти і цей закон останньої.

19.9. Механістична школа в соціології XIX ст.

Престиж методології класичного природознавства в соціології та вплив на неї механістичного світобачення та вульгарно-матеріалістичних тенденцій найясніше виявляє механістична школа, що представляє собою як би приховану світоглядну базу для багатьох натуралістичних течій. До механістичної школи умовно можна віднести соціологічні концепції, які порівнюють соціальні процеси та явища з фізичними процесами та явищами, а також використовують для пояснення соціального світу поняття механіки, фізики в широкому сенсі,

енергетики тощо. Механіцисти розвинули розуміння суспільства як статистичного агрегату частин (на противагу органічним концепціям суспільства), прототипом якого було поняття механізму, взяте в його відмінності від живого організму. «Агрегатна» концепція суспільства сприяла застосуванню статистичних методів у соціології, що спиралися на відповідне поняття цілого.

19.10. Механістична теорія Г. Ч. Кері

Широко використовував кількісні дані та їх графічні представлення американський економіст і соціолог Генрі Чарлз Кері (1793–1879), автор однієї з перших розгорнутих механістичних теорій у соціології XIX ст. Слідуючи загальній редуccionістській логіці механіцизму, Кері шукав прості закони, що керують матерією у всіх її формах і однаково вірні для фізичних та соціальних наук, що відрізняються лише об'єктами докладання і способом вираження. Наприклад, фізичні закони тяжіння, тяжіння і відштовхування приймають відповідні соціальні форми асоціації і концентрації населення. Людина для Кері це молекула суспільства, а асоціація – різновид «великого закону молекулярного тяжіння». У своїх міркуваннях він часто вдавався до наївних механістичним узагальнень і аналогій, непомірно переоцінюючи їх пояснювальну силу.

19.11. Фізіосоціологія В. Оствальда

Революція в природознавстві початку XX ст. не завадила спробам пояснити соціальну кількісно-механістичним чином. «Фізіосоціологію» розвивали деякі натуралісти, зокрема видатний хімік Вільгельм Фрідріх Оствальд (1853–1932). У своїх «Енергетичних підставах наук про культуру» Оствальд припускав, що енергетика може дати суспільним наукам деякі фундаментальні евристичні принципи. З найбільш загальної, енергетичної точки зору культурний процес – це перетворення вільної енергії в пов'язану. Чим більша кількість пов'язаної корисної енергії отримано в такому перетворенні, тим значнішим є прогрес культури.

Цей універсальний критерій, заснований на законах розсіювання енергії і зростання ентропії, дозволяє виміряти не тільки суспільний прогрес, але й збільшення життєздатності (прогрес) організму або біологічного виду в цілому, що впливає з принципової єдності світового еволюційного процесу. Еволюцію, тобто необоротне зміна, яке відбувається протягом більш-менш тривалого часу, характеризує зростаюча диференціація і ускладнення організації і функцій організму, тваринного виду, людської групи, суспільства і т.д.

19.12. Географічний напрям у соціології

Географічний напрям у соціології започатковує англійський соціолог Генрі Томас Бокль (1821–1862). Він вважає, що суспільний розвиток залежить насамперед від зовнішніх географічних факторів – клімату, їжі, ґрунтів і ландшафту. Саме вони визначають генезу перших історичних форм суспільності й навіть тип політичного устрою — деспотії чи демократії. Так, наприклад, у країнах із теплим, сприятливим для землеробства кліматом люди малопридатні до тяжкої фізичної праці, ринок перенасичений дешевою робочою силою, а це викликає злиденність одних і багатство інших; нерівність розподілу багатства спричиняє виникнення деспотичної влади. І навпаки, у народів, які живуть у країнах із помірним кліматом, їжа обходиться дорожче, вимагає більших затрат праці; на ринку праці попит на робочу силу перевищує пропозицію, це впливає на зростання заробітної плати, тому багатства розподіляються рівномірніше, і в таких країнах переважають демократичні форми політичного устрою. Основними положеннями географічного напрямку в соціології є: 1) абсолютизація ролі природних факторів (таких, як клімат, ландшафт, великі річки, близькість до морів чи океанів, специфіка географічного розташування тощо); 2) недооцінка специфіки суспільства та масштабів діяльності людини із перетворення природного середовища в культурне, потенціалу змін, закладеного у внутрішній взаємодії соціальних і духовних чинників; 3) одназначна залежність психологічних і культурних процесів від фізичних факторів зовнішнього середовища.

Резюме за змістом теми.

Органіцистський, механістичний і географічний напрям у соціології недооцінювали специфіку суспільства та масштабів суб'єктності людини. Кожен з цих напрямків абсолютизу-

вав якусь окрему аналогію – чи це біологічний організм, чи це фізичні закони механіки, чи чинник роль природних факторів.

? Запитання для самоконтролю

1. Які теоретичні та методологічні особливості органістичної орієнтації в соціології?
2. Чому у XIX ст. вчені дивилися на суспільство як живий організм? Що тут було метафоричне, і що розумілося буквально?
3. Що поєднує органіцизм і механіцизм у європейській соціальній теорії?
4. Що собою являє географічний напрямок у соціології? Як ви вважаєте, чи пов'язано географічне становище тієї чи іншої країни з її соціальним і політичним розвитком?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте причини виникнення основних шкіл соціологічного натуралізму.
2. Порівняйте основні соціологічні концепції органіцизму, виокремте їхні наукові та методологічні недоліки.
3. Прокоментуйте дослідження А.Еспінасом соціального життя тварин.
4. Перелічіть основні положення концепцій географічного напрямку в соціології.
5. Охарактеризуйте погляди прихильників географічного напрямку в рамках трьох національних шкіл – британської, німецької та французької.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Органіцистська соціологія П.Ф. Лілієнфельда, О.І. Строніна, А. Шеффле, А. Еспінаса, Р. Вормса та ін.
2. Проблеми органіцизму та еволюціонізму в соціології О. Конта.
3. Поняття «соціального тіла» та «соціальної гігієни».

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; Пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку XX ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Ковалевский М.М. Антропосоциологическая школа и ее критик Вакаро; Географическая школа в социологии // Ковалевский М.М. Сочинения в двух томах. Т. II. – СПб., 1997. – С. 289-366.
5. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. Джонсон А. Глумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ДАРВІНІЗМУ В СОЦІОЛОГІЇ ХІХ СТ.

20.1. Боротьба за існування і соціальні конфлікти як принципи соціал-дарвіністичного напрямку в соціології

Серед представників соціального дарвінізму зустрічалися вульгарні матеріалісти і ідеалісти, соціальні «реалісти», котрі розглядали соціальне ціле як незалежна від складових його індивідів, і «номіналісти», що визнавали реальними тільки індивідів, расисти і антірасисти, буржуазні реформісти і прихильники стихійності в суспільному розвитку. Представники іншого різновиду соціал-дарвіністів прямо не зводили соціальні процеси до біологічних; деякі з них були навіть противниками біологічних аналогій. Концепції цих соціологів близькі до психологічного напрямку; терміни еволюційної теорії зустрічаються в них набагато рідше. Проте їм також властива орієнтація на певним чином інтерпретовану еволюційну теорію. Це проявилось в першу чергу в тому, що головне місце в своїх концепціях вони відводили соціальних конфліктів. Розгляд соціального життя як арени нещадної боротьби між індивідами і між групами – найагальніша об'єднуюча ознака всього соціального дарвінізму. Посилення уваги до проблеми конфлікту в кінці ХІХ ст. аж ніяк не було випадковим, так як у ХІХ ст. надзвичайною гостроти досягли класові антагонізми і конфлікти. Якщо у соціал-дарвіністів першого різновиду концепція конфлікту безпосередньо виводиться з теорії біологічної еволюції, то у другому опосередковано або ж взагалі з інших джерел.

20.2. Принципи природного відбору та спадковості у вивченні суспільства У. Беджгота

Уолтер Беджгот (1826–1877), англійський публіцист, економіст і політолог, у книзі «Фізика і політика» (1872) одним з перших спробував застосувати принципи дарвінівської теорії у соціальній науці. Беджгот підкреслював величезну роль природного добору головним чином у початковий період людської історії. За Беджготом, боротьба в світі людей ведеться головним чином не між індивідами, а між групами. Прагнення одних націй до панування над іншими, а всередині націй прагнення одних соціальних груп до панування над іншими групами Беджгот вважав основними соціальними законами. Підкреслюючи найважливішу роль міжгрупових конфліктів, Беджгот водночас приділяв величезну увагу проблеми внутрішньогрупової згуртованості, фактором якої є наслідування. Тим самим він виступив як попередник Тарда, який зробив «наслідування» центральним поняттям своєї концепції. Найбільш значне місце, вважав Беджгот, наслідування займає у житті «примітивних» суспільств, що пов'язано з слабкою диференціацією різних сфер соціального життя, детальною регламентацією індивідуальної поведінки і жорсткістю санкцій проти ухилення від встановлених зразків. Поряд з тенденцією до наслідування Беджгот відзначає наявність протилежної тенденції: прагнення людей відрізнятись від своїх попередників, що й забезпечує можливість прогресу. Оптимальні умови прогресу, згідно Беджготу, виникають у тих суспільствах, в яких існує правильне співвідношення обох тенденцій: тенденції до мінливості, що відкриває шлях нововведень, і тенденції до наслідування, що забезпечує соціальну згуртованість.

20.3. Соціальні групи як предмет соціології Л. Гумпловича

Австрійський соціолог і юрист Людвіг Гумплович (1838–1909) доводить, що об'єктом соціології є соціальні групи і в той же час помічає, що «власним предметом, науковим об'єктом соціології можна назвати людство». Він вважав, що безперервна і нещадна боротьба між різними соціальними групами становить головний фактор соціального життя. В якості основного соціального закону він оголошує прагнення кожної соціальної групи підпорядковувати собі кожну іншу соціальну групу, що зустрічається на її шляху, прагнення до поневолення, до панування». За Гумпловичем, вихідні і початкові групи, які виявляються в історії, це орди, об'єднані антропологічними та етнічними ознаками. Гумплович констатує стан безперервної ворожнечі між ордами. Якщо спочатку результатом зіткнень між ними було фізичне зни-

щення переможених, то надалі, в ході соціальної еволюції, переможені поневолюються переможцями. В результаті виникає держава. Але міжгрупові конфлікти не зникають. Найзагальнішим і основним поділом соціальних груп у концепціях Гумпловича є розподіл на півнівних і підлеглих.

20.4. Поняття амальгамації та етноцентризму

На думку Л. Гумпловича, людство гетерогенне та складається з різних за своїм походженням та історичними особливостями формування людських рас, які він розуміє як соціокультурні об'єднання людей, що виникають на основі спільності духовних елементів, таких як релігія, мова, звичаї, культура. У процесі спільного життя на одній території, під впливом процесу амальгамації (з фр. *amalgame* – сплав, суміш різнорідних елементів) невеликі первісні людські групи утворюють етноси, нації та держави. Для членів великих інтегрованих утворень характерне сприйняття власних групових норм, вимог, звичаїв і цінностей як найкращих, порівняно з іншими. Такі переконання, що є психологічним обґрунтуванням доцільності існування держави, Л. Гумплович називає етноцентризмом. Функції держави зводяться до захисту матеріальних і духовних основ існування спільноти, підпорядкування собі інших спільнот і поглинання їх або змушування до підпорядкування власним інтересам. З огляду на це взаємовідносини між державами здійснюються відповідно до сформульованої ним системи законів, що ґрунтуються на імперативі володіння географічним простором.

20.5. Аналіз звичаїв та звичок у соціологічній концепції У. Самнера

Професор Єльського університету Вільям Грем Самнер (1840–1910) основні принципи соціології Самнер запозичив у Спенсера. Вони складаються в затвердженні, по-перше, автоматичного і неухильного характеру соціальної еволюції, по-друге, всесилля і універсальності природного відбору та боротьби за існування. Ці принципи визначали позиції Самнера по різних, іноді навіть досить приватних, економічних, політичних і моральних питаннях. Ідеологічні погляди Самнера в цілому висловлювали устремління середніх верств американської буржуазії з їх вимогою сприятливих умов для вільної конкуренції перед обличчям розвитку державно-монополістичних тенденцій. Основна робота Самнера «Народні звичаї» (1906) аналізує великий етнографічний матеріал. Звичаї розглядаються ним як продукт фундаментальних біологічних потреб людей. Прагнучи задовольнити свої потреби, люди виробляють певні способи діяльності, які рутинізуються і виступають як звичаї (на рівні групи) і звички (на рівні індивіда). Народні звичаї Самнер трактує надзвичайно широко, включаючи в них усе стандартизовані форми поведінки. Як безпосередніх причин звичаїв він розглядає дві групи чинників. По-перше, це інтереси. Люди борються або між собою, або з навколишніми флорою і фауною. Звичаї, таким чином, являють собою певні види захисту і нападу в процесі боротьби за існування. По-друге, звичаї є продуктом чотирьох мотивів, які Самнер вважає чотирма головними мотивами людських дій взагалі (випереджаючи тим самим концепцію чотирьох бажань Вільяма Томаса). Це голод, сексуальна пристрасть, честолюбство і страх.

20.6. Самозбереження і розмноження як основа суспільного розвитку за Г. Ратценхофером

Концепціям Гумпловича співзвучні концепції іншої австрійського соціолога – Густава Ратценхофера (1842–1904). Основними явищами і процесами соціального життя Ратценхофер вважає такі: самозбереження і розмноження індивідів, зміна індивідуального і соціального типів, боротьбу за існування, абсолютну ворожість рас, просторове розташування, расову диференціацію, панування і підпорядкування, чергування індивідуалізації та соціалізації структур, зміна інтересів, держава, глобальне суспільство. Як і Гумплович, Ратценхофер вважає себе прихильником монізму, стверджуючи, що в суспільстві діють ті ж закономірності, що і в природі; у зв'язку з цим заперечує протилежність наук про природу і наук про дух. Соціологічні закономірності близькі, згідно Ратценхофера, хімічним і, особливо, біологічним закономірностям. Соціологія – це філософська наука, яка покликана бути основою всіх соціальних наук і політики. Розглядаючи конфлікт як основний соціального процесу, Ратценхофер виокремлює категорію інтересу. Інтерес є основним принципом, керуючий соціальними процесами, що містить ключ до їх розуміння. Соціальна життя постає у трактуванні Ратцен-

хофера як гра різних інтересів. Він виділяє п'ять основних типів інтересів: прокреативного (стимулюючи продовження роду), фізіологічні (пов'язані з харчуванням), індивідуальні (пов'язані з прагненням до самоствердження), соціальні (родинні і групові) і трансцендентні (релігійні). Інтереси не що інше, як усвідомлення природжених біологічних потреб та імпульсів, які обумовлюють боротьбу за існування. Соціальні групи виникають як організації індивідів для цілей цієї боротьби. На відміну від Гумпловича Ратценхофер трактує соціальні процеси в кінцевому рахунку як міжіндивідуальні, а групу як продукт взаємодії між індивідами.

20.7. Інтерес як центральне поняття соціологічної концепції А. Смолла

Концепції Ратценхофера вплинули на американського соціолога Альбіона Смолла (1854–1926). Слідом за Ратценхофером Смолл розглядає інтерес в якості основної одиниці соціологічного дослідження: поняття інтересу покликане зіграти в соціології ту ж роль, яку поняття атома зіграло у фізиці. Все соціальне життя в кінцевому рахунку полягає «в процесі розвитку, пристосування і задоволення інтересів». Смолл досить туманно визначає інтерес як «незадоволену здатність, відповідну нереалізованого умові і спрямовану на таку дію, яка реалізує зазначена умова». Найбільш загальними класами інтересів Смолл вважає наступні: здоров'я, добробут, спілкування, пізнання, краса, справедливість. Соціальні явища в цілому, по Смолл, являють собою результат взаємодії трьох основних чинників: 1) природи; 2) індивідів; 3) інститутів, або способів асоціацію між індивідами. Хоча Смолл вважав біологічні аналогії в соціальній науці одним з необхідних етапів у її історії, він пов'язував подальший прогрес соціології з переходом від біологічних аналогій до безпосереднього аналізу реальних соціальних процесів.

20.8. Основні принципи і представники расово-антропологічної школи

Расово-антропологічний напрям стало однією з найреакційніших в ідеологічному відношенні різновидів натуралізму в соціології. Расизм як соціально-психологічний феномен існував з незапам'ятних часів, але в XIX ст. він уперше став широко апелювати до авторитету науки. Головні ідеологічні функції цього напрямку полягали в обґрунтуванні привілеїв панівного класу всередині буржуазних держав і імперіалістичної колоніальної експансії в зовнішній політиці. Слід також мати на увазі, що наука про раси – фізична антропологія – перебувала ще в зародковому стані, а це залишало простір для різного роду міфотворчості і спекуляцій, перетворювали незріле наукове знання в псевдонаукове або навіть антинаукове. Незважаючи на безліч відмінностей і відтінків, притаманних окремим расово-антропологічним концепціям, всі вони зводяться до кількох базових постулатів: 1) соціальне життя і культура продукт расово-антропологічних факторів; 2) раси не рівні між собою, і це обумовлює нерівність відповідних культурних творинь; 3) соціальну поведінку людей цілком або переважно детерміновано біологічною спадковістю; 4) расові змішання шкідливі.

20.9. Вчення А. Гобіно про нерівність людських рас

Расистські тези вперше висунув французький філософ, письменник і дипломат Артур де Гобіно (1816–1882) в чотиритомній книзі «Досвід про нерівність людських рас». Гобіно прагнув довести, що соціальні інститути не детермінують життєдіяльність рас, а, навпаки, детермінуються нею. Саме у сфері раси Гобіно шукав рішення центральної проблеми свого твору проблеми занепаду і загибелі цивілізацій. Будучи песимістом, він виходив з фатальної неминучості загибелі всіх цивілізацій, у тому числі і європейської. Змішання рас (з обов'язковою участю «білої» раси), спочатку виступає необхідним джерелом розвитку цивілізації, надалі неминуче веде до її виродження і смерті. Расизм пряме продовження елітистських світогляду Гобіно, який був противником усіх форм соціальної рівності і прагнув виділити «справжні» ієрархії, а всередині них «справжні» еліти. Расову ієрархію Гобіно представляє у вигляді триступеневої сходи, на верхньому щаблі якої знаходиться «біла» раса, на середній «жовта» і на нижній «чорна». Він стверджує перевага «білої» раси, тому що начебто б тільки їй належить головна роль у створенні і розвитку всіх цивілізацій. Але і всередині «білої» раси, згідно Гобіно, існує ієрархія, на вершині якої знаходяться «арійці».

20.10. Основні принципи і реакційність вчення антропосоціологів: О. Амон, Х. Чемберлен

Представник антропосоціологічної школи Отто Амон провів ряд антропометричних досліджень серед рекрутів і студентів. У своїй книзі «Громадський порядок і його природні підстави» (1895) він прагнув поєднати принципи соціального дарвінізму і расизму в аналізі соціальних інститутів. Іншу расистську «історіософію» створив Хаустон Стюарт Чемберлен (1855–1927), англійський германофіл, зять Ріхарда Вагнера, більшу частину життя прожив у Німеччині. Основним твором Чемберлена є «Основи дев'ятнадцятого століття» (1899), де дано поверхневий, суперечливий і найвищою мірою тенденційний огляд європейської історії. Найвище «досягнення» історії Європи згідно Чемберлену – створення «тевтонської» культури. «Тевтонська» раса є спадкоємицею «арійської», «дух» якої Чемберлен закликав відродити. Чемберлен вніс найзначніший внесок у створення людиноненависницьких міфів німецького нацизму. Недарма нацистські «теоретики» присвоїли йому титул «народного мислителя» і «провидця третього рейху».

Резюме за змістом теми.

Підводячи підсумок розгляду соціал-дарвінізму як напрямку соціологічної науки, слід зазначити, що він надав певний вплив на її розвиток. Це було зроблено за рахунок постановки та аналізу таких проблем, як соціальний відбір, соціальна еволюція, соціокультурна адаптація, міжгрупові відносини, конфлікти в них, боротьба соціальних груп за існування. У цілому соціал-дарвінізму виявився притаманний натуралізм при розгляді соціальних явищ і процесів, який виразився у формі відомості суспільних закономірностей до біологічних.

? Запитання для самоконтролю

1. Хто першим вводить у науковий обіг у соціології поняття соціального конфлікту?
2. Розкажіть про основні соціологічні ідеї А. Смолла. Які категорії були центральними в його творчості? Як він їх трактував?
3. Охарактеризуйте соціологічні погляди Л. Гумпловича. Які його ідеї здаються вам найбільш значущими для подальшого розвитку соціології?
4. У чому суть соціологічного підходу У. Самнера? Чому його вважають представником соціал-дарвіністського напрямку в соціології?
5. До якого напрямку в соціології належать напрацювання Ж. А. де Гобіно?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Дайте загальну характеристику соціал-дарвіністського напрямку в соціології. Що для нього найбільш характерно?
2. Проаналізуйте основні ідеї расово-антропологічного напрямку. Чи можна назвати його представників ідеологами расизму? Відповідь аргументуйте.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Визнання расового фактора як визначального в історичному процесі, проголошення біологічної і культурної відмінностей рас, намагання довести існування ієрархії рас з визнанням «вищих» і «нижчих».
2. Проведення ідеології та практики боротьби за збереження «чистоти» «вищої» раси та проти змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації суспільства.
3. Наукова безплідність расово-антропологічного напрямку у соціології.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.

4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. Джонсон А. Тлумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел

1. Гумплович Л. Социологические очерки / Л. Гумплович. – Одесса, 1899.
2. Вормс Р. Биологические принципы в социальной эволюции / Р. Вормс. – К., 1913.

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ МАРКСИСТСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

21.1. Суспільно-політична думка Німеччини першої половини ХІХ ст.

Формування німецької суспільно-політичної думки відбувалося під впливом революційних перетворень у Франції, промислової революції в Англії, особливостей соціально-політичної обстановки в Німеччині, яка перебувала в економічному застої. Філософська думка Німеччини відображала особливості світогляду свого часу і не представляла єдиного цілого. І. Кант був дуалістом, І. Фіхте – суб'єктивним ідеалістом, Ф. Шеллінг і Г.-В.-Ф. Гегель – об'єктивними ідеалістами, Л. Фейєрбах – матеріалістом і атеїстом. Системи відносин «світ-людина», пропонувані німецькими філософами, майже всі (крім ідей Л. Фейєрбаха) ідеалістичні у своїй спробі раз і назавжди пояснити місце і призначення людини. Величезне досягнення німецької класичної філософії – вчення про розвиток, діалектика, яка набула форму наукового знання і стала методом дослідження.

21.2. Соціальна філософія Гегеля і младогегельянців

Г.-В.-Ф. Гегель був безперечно, осью фігурою у спрямуванні творчого розвитку Марксової думки, яка еволюціонувала від абстракцій ідеалістичної філософії до реалій матеріалістичної соціології. Засади соціологічної теорії К. Маркса багато в чому спираються на праці Гегеля. Л. Фейєрбах і младогегельянський критицизм, зі свого боку, надали Марксовій думці революційно-критичних рис, відправні точки матеріалістичного бачення світу. Критицизм младогегельянців, завдяки якому вони на новому етапі розвитку знань полишали ідеалістичні, релігійні, консервативні погляди свого вчителя, постав певним шаблоном формування Марксової думки. Наголос на творчій функції критичного аналізу культури, релігії, свідомості тощо, взагалі існуючого стану, інтерес до вдосконалення засобів суспільного прогресу, що було притаманно Д. Страусу, Б. Бауєру, М. Штірнерові, допомогли майбутньому революційному вождеві розкрити матеріалістичні корені соціальних відносин, релігійних уявлень, значення активної людської діяльності в історичному процесі, підготували його перехід від критичного лібералізму до радикального соціалізму. Значний вплив на погляди К. Маркса справив також антропологізм Л. Фейєрбаха, принцип єдності чуттєвого сприйняття та мислення у процесі пізнання, розуміння досвіду як першооснови знань. Младогегельянці і, особливо, Л. Фейєрбах сприяли Марксовій спробі «поставити гегелівську теорію з голови на ноги», спрямували Марксів розгляд соціальної системи вглиб від світу ідей у світ реальних соціальних відносин.

21.3. Основні положення філософії історії Г.-В.-Ф. Гегеля та її історична обмеженість

Із гегелівської філософської доктрини було запозичено головне – діалектичну методологію. За цією методологією, ніщо не є остаточним або абсолютним, усе перебуває у процесі зміни через розгортання внутрішньої суперечливості. Боротьба протилежностей є джерелом розвитку. Марксова проекція цих положень на суспільство слугувала основою концепції класового конфлікту. Насамкінець, подолавши гегелівський ідеалізм, Маркс виробив власну концепцію історичного розвитку. Стрижень її полягає у тому, що кожне суспільство є лише етапом на шляху нескінченного гуманістичного прогресу, а розвиток генерується суперечливими людськими інтересами. Такий концептуальний підхід дав змогу відкрити нові виміри соціальної реальності, рушійні сили суспільних процесів.

21.4. Матеріалістичне розуміння історії

Матеріалістичне розуміння історії – філософське вчення про історичний процес, що ґрунтується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва у формуванні, поступі та функціонуванні соціуму і розглядає історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. Від різноманітних галузей

спеціальних соціальних і гуманітарних наук матеріалістичне розуміння історії відрізняється тим, що вивчає не якийсь елемент, етап чи зріз, а суспільство загалом як повну системну цілісність. Однак на відміну від загальної соціології та загальної історії, які також відповідно у синхронічному чи діахронічному вимірі розглядають суспільство як ціле, матеріалістичне розуміння історії спрямоване, по-перше, на досягнення суспільства в його цілісності та органічній єдності означених вимірів.

21.5. Державно-правова концепція Л. Фон Штейна

Вплив на формування марксизму мала також державно-правова концепція німецького вченого Лоренца Фон Штейна. Ця концепція мала на меті знайти відповідь на соціальне питання: як за допомогою державної влади неможливі класи (робочий клас) можуть змінити свою залежне становище, обумовлене природою праці, у становище незалежне, матеріально-вільне. Основу вчення Л. фон Штейна складають три основні ідеї. По-перше, уявлення про державу і суспільство про двох протиборчих засадах людського співжиття, де принцип держави, що складається в підвищенні всіх особистостей до цілковитої свободи, до цілковитого особистого розвитку, і принцип суспільства, що полягає в підпорядкуванні одних особистостей іншим, у вдосконаленні одних за рахунок інших. По-друге, це соціальне питання, вирішення якого (зняття протиріччя між працею і капіталом) становить суть феномена соціальної держави. По-третє, засобом, за допомогою якого це соціальне питання підлягає вирішенню, є власність.

21.6. Революційне піднесення кінця 40-х років XIX ст. і його вплив на формування марксизму

У «Маніфесті комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали насильницьку антикапіталістичну революцію як завершальну стадію класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією. Але після поразки революцій 1848–1849 років вони переглянули свої ілюзії щодо близькості антикапіталістичної революції, що дозволило їм тверезіше оцінити повсякденну боротьбу пролетаріату за свої права в рамках буржуазного суспільства. Вони стали говорити про можливість мирних соціалістичних перетворень, враховуючи розширення виборчого права в європейських країнах у другій половині XIX століття.

21.7. Життєвий і творчий шлях К. Маркс, періодизація творчості, основні роботи

Карл Маркс народився у містечку Трір, що у долині Рейну, у родині середнього буржуа, правника. де закінчив у 1835 р. гімназію. У цьому ж році вступив на юридичний факультет Боннського університету, а з 1836 р. по 1841 р. вчиться в Берлінському університеті. Зростав духовно у середовищі, де панували ідеали Просвітництва та ліберальні ідеї гуманістичного прогресу. Одружившись із Женні фон Вестфален, він був вхожий до освіченої пруської аристократії, познайомився з провідними представниками німецької культури, захоплювався класичною літературою, поезією. Тобто перебував у інтелектуальному оточенні, сприймав передові ідеї й досягнення науки свого часу. В 1837 р. зближується з «лівими» гегельяncями, які намагаються робити з філософії Гегеля революційні висновки. Багато часу приділяє вивченню історії філософії. В 1841 р. захищає дисертацію з античності й здобуває диплом доктора філософії.

З 1842 р. – редактор демократичної «Рейнської газети». У 1843 р. переїхав до Парижа, де познайомився з представниками соціалістичного і демократичного руху, в 1844 р. почалася дружба Маркса з Ф. Енгельсом. У 1845 р. Маркс переїхав до Брюсселя. У період революційних подій в Європі 1848–1849 рр. Карл Маркс активно брав участь у роботі міжнародної організації «Союз комуністів» і разом з Енгельсом написав її програму «Маніфест Комуністичної партії» (1848). У червні 1848 р. – травні 1849 р. Маркс і Енгельс видавали в Кельні «Нову Рейнську газету» (Маркс – головний редактор). Після поразки революції Маркс виїхав до Парижа, а в серпні 1849 р. переїхав до Лондона, де прожив до кінця життя.

Теоретичну і суспільну діяльність Карл Маркс продовжував завдяки матеріальній допомозі Енгельса. Маркс був організатором і лідером 1-го Інтернаціоналу (1864-1876). У 1867 р. вийшов головний працю Маркса – «Капітал» (т. 1); роботу над наступними томами Маркс не завершив, їх підготував до видання Енгельс (т. 2, 1885; т. 3, 1894). В останні роки життя Маркс активно брав участь у формуванні пролетарських партій. У середині 1840-х рр. відбувся перехід Маркса від ідеалізму і революційного демократизму до матеріалізму і комунізму.

Основні праці Карла Маркса: «Економічно-філософські рукописи» (1844); «До критики гегелівської філософії права» (1844); «Святе сімейство» (1845), «Німецька ідеологія» (1845-46), обидві спільно з Ф. Енгельсом; «Убогість філософії» (1847); «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850); «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852); «Громадянська війна у Франції» (1871); «Критика Готської програми» (1875).

21.8. Філософська антропологія К. Маркса

К. Маркс проголосив головним призначенням філософії бути зняряддям звільнення робітничого класу, всіх трудящих – від експлуатації і духовним засобом творення комуністичного суспільства. При цьому підкреслювалося, що філософія повинна розроблятися на основі науки, а гносеологічної орієнтацією суб'єкта партійності повинна стати орієнтація на максимально достовірне знання. Лише об'єктивне знання здатне стати зняряддям ефективного перетворення соціальної дійсності. Вважалося (принаймні, теоретично), що всяка знайдена істина чи сформульована на її основі теорія корисна пролетаріату. Вперше в історії філософії Маркс ввів практику в теорію пізнання. Практика ставала вихідним пунктом, рушійною силою, критерієм істини і метою пізнання.

21.9. Вчення про людину і суспільство

На основі теорії присвоєння Маркс створює гуманістичне, величне вчення про суспільно-історичну, предметно-практичну сутність людини. Людська діяльність становить процес «олюднення світу», перетворення природи відповідно до її законів і в той же час накладення на природу людських характеристик, без яких вона не змогла б стати фактором людського буття. Визнаючи людину природною і одночасно суспільною істотою (природа – «частина» людини, її «неорганічне тіло»), Маркс вважає, що людина – природна істота особливого роду, вищий продукт розвитку природи. Людина – це універсально-загальна сила природи, здатна до активного її перетворення («соціалізації»). Цю здатність Маркс називає практикою. У практичній діяльності, праці проявляється специфічність людського буття, відмінність людини від тварини. У діяльності людини виділяється два основних моменти: опредметнення і розпредметнення. Оскільки головним визначенням праці є її предметно-чуттєвий характер, то перетворення природи відбувається не через духовність людини, а завдяки тому, що вона як матеріальна, предметна істота діє предметним чином. У процесі трудової діяльності людина постійно здійснює опредметнення, тобто перехід властивостей і характеристик живого процесу діяльності суб'єкта в об'єкт, у предметне втілення.

21.10. Проблема відчуження у творчості К. Маркса

Концепція відчуження, викладена Марксом головним чином у ранніх працях, надто важлива для його соціологічного аналізу, надає останньому виразного філософського звучання. На думку вченого, відчуження – це руйнування людської природи, яке зумовлюється капіталістичним ладом, структурою буржуазного суспільства. Свідомість індивіда відображує становище, у якому він знаходить себе, своє місце в процесі виробництва. Поряд із зростаючою владою людини над природою водночас зростає її відчуження. Сили, витворені самою людиною, обертаються проти неї, – зробив висновок мислитель.

Марксове обґрунтування відчуження слугувало опорою для гуманістичної критики капіталізму, а також захистові особистості від згубного впливу на неї нелюдського суспільного середовища. При цьому К. Маркс підкреслював першозначущість соціально-економічних, а не соціопсихологічних аспектів проблеми.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Феномен відчуження висвітлювався головним чином у таких аспектах. По-перше, робітники за капіталізму відчужуються від своєї виробничої діяльності, бо вони працюють не на себе, а на свого хазяїна, котрий вирішує, як розпорядитися їхньою працею. По-друге, робітники відчужуються від результатів своєї діяльності – продуктів праці, оскільки останні не належать їм. Вони – власність капіталіста, який використовує продукти для власної вигоди. Робітники, як правило, не мають уяви, що саме вони виробляють, тому що пов'язані лише із якимось проміжним виробом, відіграють роль придатку до конвеєра. По-третє, робітники за капіталізму відчужуються один від одного, від своїх товаришів по праці, бо капіталізм не тільки руйнує природну співпрацю людей у боротьбі за існування, а й протиставляє їх у конкуренції.

Соціальні обставини не лише ізолюють робітників один від одного, а й змушують їх вступати у боротьбу, змагатися задля чужих інтересів. Врешті-решт, робітники за капіталізму відчужуються від власної людської природи, бо функціонують як робочі одиниці, живі механізми, у них пригнічуються суто людські якості, відчуття, зв'язки.

Одним з найсильніших засобів відчуження, інструментом дегуманізації особи виступають гроші. Вони стають заміником власних якостей особистості, спотворюють її справжні риси і можливості: потворний, але багатий перетворюється у красеня, дурень – у мудрого, малоздатний – у всесильного. Чужа праця закумуляована у грошах, надає їхньому власникові добродітностей, якими він ніколи не володів, владу, якою він користується для використання інших у своїх інтересах. Але хоча за гроші в буржуазному суспільстві можна придбати майже все, вони не замінюють справжніх людських відносин і почуттів, того світу, де, за словами К. Маркса, любов вимінюють тільки на любов.

21.11. Соціологічний зміст категорії «Gemeinwesen» у працях К Маркса

Всі спільноти, які природно виникли, К. Маркс характеризував терміном Gemeinwesen, сенс якого найближче передається сучасним терміном «етнос». В античному суспільстві особистість уже звільняється від обцино-родових зв'язків, але ще не стає відокремленим індивідом розвиненого товарного господарства. «Коллективність» (Gemeinwesen) і одинична особа ще не розійшлися тут так далеко, як у буржуазному суспільстві, де різні форми соціальних зв'язків виступають по відношенню до окремої особистості як засіб для її приватних цілей, як зовнішня необхідність. Аналізуючи проблеми генезису капіталізму, важливе значення Маркс надає і переходу від докапіталістичної спільноти (Gemeinwesen) до громадянського суспільства (Gesellschaft).

Резюме за змістом теми.

Соціологічне вчення марксизму формувалися на основі попереднього досвіду позитивістського й натуралістичного підходів до суспільства та людини. До середини ХІХ ст. соціально-економічний розвиток країн Західної Європи нагромадив новий матеріал для теоретичних узагальнень, а антифеодальні революції і збройні повстання робітників підводили до думки про неминучість зміни суспільного устрою насильницьким шляхом. Водночас соціально-економічні потрясіння капіталізму сприяли зростанню популярності соціалістичних ідей.

? Запитання для самоконтролю

1. Чому атеїзм Л. Фейєрбаха іноді називають новою релігією?
2. Чим марксистський матеріалізм відрізняється від усього попереднього?
3. Чому матеріалістичне розуміння історії виступає як основа соціологічної концепції Маркса?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте вплив політичної економії А. Сміта і Д. Рікардо на вчення Маркса про додаткової вартості
2. Проаналізуйте вплив лівогегельянської філософії на формування соціального вчення марксизму.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Розвиток капіталістичних відносин і соціальні зміни у західноєвропейських суспільствах кінця ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.
2. Робітничий рух і соціальне питання.
3. Соціалістичний рух і проекти соціальних реформ.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; Пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. Джонсон А. Тлумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел

1. Маркс К. Вибрані твори : у 3-х т. / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Політвидав України, 1984. – Т. 1. – 555 с.
2. Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / Маркс К., Енгельс Ф. // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 405–441.
3. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел / Маркс К., Енгельс Ф. // Твори; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958. – Т. 2. – С. 221–494.

ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ В ТВОРЧОСТІ КАРЛА МАРКСА

22.1 Оцінка К. Марксом ідей О. Конта

Сам Маркс не використовував термін «соціологія». Це не дивно, враховуючи, що термін на той час, по-перше, ще не був поширеним, по-друге, пов'язувався винятково або переважно з доктриною Конта, до якої Маркс у цілому відносився негативно. Основоположники марксизму, відзначаючи окремі ідеї Конта, критикували його позитивізм. Розглядаючи розвиток суспільства як «природно-історичний процес», К. Маркс і Ф. Енгельс з'ясували об'єктивну основу соціальних явищ, що представляють собою результат суспільно-історичної практики людей. Визнаючи визначальний вплив об'єктивних соціальних факторів (спосіб виробництва) і суспільних умов існування індивідів, марксизм водночас анітрохи не применшує значення суб'єктивної сторони суспільних явищ – людських бажань, прагнень, цілей і т.д. Марксистська теорія соціального пізнання докорінно відрізняється від позитивістської методології визнанням того факту, що суспільний розвиток здійснюється в процесі діяльності людей. Врахування суспільних інтересів і цілей різних соціальних груп і класів – необхідна умова марксистського соціологічного дослідження.

22.2. К. Маркс про економічні стосунки як «базис», «права», політики, духовного життя

У матеріалістичному витлумаченні історичного розвитку К. Маркс не лише виділяє базис і надбудову, а й буття та свідомість. Базис і надбудова, поняття історичного матеріалізму, що позначають суспільні відносини історично певного суспільства як цілісну систему, в якій матеріальні стосунки представляють його реальний базис, підставу суспільства, а політичні і ідеологічні стосунки – надбудову, що зростає на даному базисі і ним обумовлену. Базис суспільства – це сукупність історично певних виробничих відносин. Надбудова – це сукупність ідеологічних стосунків, поглядів і установ; у неї входять держава і право, а також мораль, релігія, філософія, мистецтво, політична і правова форма свідомості і відповідні установи. Свідомість визначається суспільним буттям, а отже, світогляд людей треба пояснювати характером суспільних відносин, котрі є складовою цього буття, а не навпаки, як це властиво ідеалістичному способу мислення.

22.3. Динаміка розвитку продуктивних сил та виробничих відносин

Рушієм історії, наголошує К. Маркс, є розвиток продуктивних сил, що на певних історичних відрізках вступають у суперечність із наявними виробничими відносинами. Тобто найдинамічнішим елементом виступають продуктивні сили, де найважливішою складовою є продуктивність праці, яка, у свою чергу, залежить від науково-технічного рівня, організації праці тощо. Виробничі відносини характеризуються передусім відносинами власності, а також розподілом національного доходу. Наростаючі у революційні історичні періоди суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами загострюють, за Марксом, суперечності між існуючими соціальними класами. Тобто, між тими соціальними спільнотами, що прив'язані до певного типу виробничих відносин: або старими, відживаючими, які стають гальмом подальшого розвитку продуктивних сил, або новими, прогресивними, які втілюють передові виробничі відносини, що будуть сприяти продуктивності суспільного виробництва.

22.4. Діалектико-матеріалістичний підхід до вивчення соціальних явищ

Соціальна теорія, за переконанням К. Маркса, мала будуватися на «життєвій реальності людських індивідів», які борються за своє існування. Для того щоб вижити, останні мусять виробляти засоби існування, взаємодіяти у цьому виробництві. Свідомість же постає із досвіду соціальної співпраці. Водночас людський розум не є пасивним продуктом, він активний у відображенні та зміні матеріального світу. Звідси для соціального дослідника випливає завдання пояснити, як на людей впливають і як люди впливають на матеріальні передумови.

Використання класичної гегелівської тріади: теза – антитеза – синтез – збагатилося розглядом соціальних явищ у їхній історичній глибині, часовому розгортанні, у розвитку, що включає минулий стан і майбутні перспективи; наголошенням на висновку, що матеріалістичний детермінізм не виключає активної людської діяльності, спрямованої на досягнення певних результатів.

У центрі Марксового розуміння діалектики – відносини людей, соціальних спільнот і загальної структури, соціального середовища, яке вони створюють. Ці великі структури є полем самореалізації особи, водночас значною мірою зумовлюють, визначають таку самореалізацію. Увага до обох аспектів – соціальної дії та структури – сильна сторона Марксової соціології, яка завдяки діалектичним принципам дала змогу уникнути слабкостей, однобічності, притаманних іншим напрямам.

22.5. Економічний детермінізм марксизму

Матеріалістичне розуміння історії, за яким головним її детермінантом є економічний розвиток, становить основу Марксового підходу до висвітлення суспільних процесів. Згідно з ним, рушійні сили історії не треба шукати поза людською діяльністю, десь у «провидінні» чи «об'єктивному духові». Люди самі роблять свою історію. У цьому процесі індивіди змінюють себе і своє середовище. На відміну від тварин вони активні у відносинах з природою, перетворюють, пристосовують її до своїх потреб. Трансформуючи природне довкілля, вони не можуть не змінювати й себе, не можуть не вступати у певну взаємодію один з одним. Тобто динаміку соціальних змін закладено у самій суті людської діяльності. Соціальні зв'язки людей мають об'єктивний характер, незалежний від їхньої волі. Ці зв'язки визначаються структурою певного суспільства, характером його продуктивних сил і виробничих відносин. Отже, вони «даються» індивідам і не залежать від витлумачення цих зв'язків людьми. Натомість спосіб виробництва матеріального життя є певною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин і, як наголошує К. Маркс, визначає характер суспільних відносин.

22.6. Поняття економічної суспільної формації

Відтворюючи власне життя у процесі виробництва, люди неминуче вступають у різноманітні зв'язки, набувають рис того, що засновник матеріалістичної соціології назвав «політичною істотою». У боротьбі за існування люди створюють специфічні форми соціальної організації відповідні способові виробництва, який склався у даному суспільстві. Для окреслення певного ступеня історичного розвитку, типу суспільства в його цілісності та специфічній конкретності, особливостей суспільної організації цього типу та притаманного йому способу виробництва К. Маркс застосовує поняття «суспільно-історична формація». Визначальною основою кожного суспільства, або взагалі суспільно-історичної формації, яку утворюють продуктивні сили і виробничі відносини, вчений називає базисом. Тим часом як усі суспільні інститути й способи мислення, ідеологія, релігійні уявлення тощо – похідні від базису і можуть бути названими надбудовою. Ці дві сфери, що частково накладаються одна на одну, обіймають різні функції та можливості у суспільному розвитку.

22.7. Типи економічних суспільних формацій

У марксистському вченні характеризуються п'ять суспільно-економічних формацій: первісна, рабовласницька, феодальна, капіталістична й комуністична (з першою фазою – соціалізмом). Кожна з них створює послідовні сходинки історичного процесу, завершуючись комунізмом, який у майбутньому має перемогти у всесвітньо-історичному масштабі. Поділ праці у процесі розвитку матеріального виробництва приводить до виникнення відмінних соціальних угруповань і класів, що мають різне відношення до засобів виробництва та структур влади. Перевагу мають ті, хто зосереджує у своїх руках ці засоби, національне багатство, важелі влади. Але панування якогось угруповання або класу ніколи не буває непорушним і незмінним. На зміну одній панівній верстві в антагоністичних суспільствах приходять інша. Експлуататори та експлуатовані неминуче стикаються у протиборстві. Проте таким антагонізмам притаманна своя специфіка за різних суспільно-історичних формацій: між вільними і рабами, патриціями і плебсом, феодалами та кріпаками, капіталістами і пролетарями. Динаміку соціального розвитку втілює клас, інтереси якого пов'язані з новими виробничими відносинами, тим способом виробництва, що народжується.

22.8. Марксистське вчення про соціальний прогрес і еволюціоністські концепції суспільного розвитку

Теоретичні положення К. Маркс виводив з аналізу капіталістичного суспільства свого часу, аргументуючи необхідність його зміни. З формули відповідності виробничих відносин рівневі продуктивних сил виводилась класова поляризація буржуазного суспільства, неминучість революції, концепція історичного поступу з виділенням чотирьох його етапів (або суспільно-історичних формацій) – азіатського, античного, феодального, буржуазного – залежно від економічного ладу. Спонукальні чинники суспільного розвитку містяться у матеріальній, економічній сфері. У фундаменті кожної формації лежить певний спосіб виробництва матеріальних благ, який складається з продуктивних сил (прогресивна частина) і виробничих відносин (консервативна частина). Продуктивні сили перебувають у процесі постійних змін і вдосконалення, тоді як виробничі відносини стримують цей розвиток своїми малогнучкими застиглими формами. Цей конфлікт всередині способу виробництва зрештою призводить до вибуху і заміни старих виробничих відносин новими. Своєю чергою, зміни в економічному фундаменті (базисі) неминуче викликають зміни і в надбудові – складній системі суспільних позавиробничих відносин і форм суспільної свідомості.

Резюме за змістом теми.

Докорінна відмінність Марксового підходу від соціальних філософів попередників: абстрактно-ідеалістичні філософські конструкції переробляються на емпірично обґрунтовану соціальну науку, яка сама постає засобом вдосконалення суспільної реальності. Тому, й цілком правомірно, К. Маркс вважається фундатором матеріалістичної традиції у соціології. Заслуга його полягає не лише у тому, що він з найбільшою повнотою і послідовністю втілював матеріалістичні принципи у соціальне пізнання – вершину розвитку наукового знання, яка вінчала еру Просвітництва, – а й в органічному поєднанні цих принципів з діалектичним методом. Застосування на матеріалістичних засадах гегелівської діалектики привело до відмови від принципів простої казуальності, однолінійного причинно-наслідкового пояснення, у розгляді взаємовпливу суспільних факторів та всього соціального життя. Усе це особливо важливе для такого багатоскладового предмета аналізу, як суспільство, суспільні зв'язки людей.

? Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між позитивістським і марксистськими підходами?
2. Який зв'язок існує між способом виробництва та зміною суспільно-економічних формацій у вченні Маркса?
3. У чому сутність діалектико-матеріалістичного підходу до вивчення соціальних явищ?
4. Які рушійні сили впливали на розвиток соціального прогресу згідно вченню Маркса?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Оцініть внесок Маркса в розвиток соціологічного знання.
2. Проаналізуйте, які соціологічні погляди Маркса, з вашої точки зору, були спотворені або зайво ідеологізовані його послідовниками і противниками, а які не втратили досі актуальності.
3. Поясніть значення понять «продуктивні сили» та «виробничі відносини».

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Порівняльний аналіз концепцій суспільного розвитку Маркса і Конта.
2. Карл Маркс про відчуження праці і приватну власність як його причину.
3. Принцип діалектичного розвитку, ідея діалектичного поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. Джонсон А. Тлумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел

1. Маркс К. Вибрані твори : у 3-х т. / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Політвидав України, 1984.
2. Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / Маркс К., Енгельс Ф. // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 405–441.

ТЕОРІЯ КЛАСІВ І КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ КАРЛА МАРКСА

23.1. Марксистське вчення про соціальну структуру

Подвійна суперечливість капіталістичного способу виробництва – між продуктивними силами і виробничими відносинами та між зростанням багатства і зубожінням більшості населення – свідчила на користь поляризації інтересів, наближення революційної кризи. Неминуче саморуйнування суспільства з антагоністичними класами визначило революційність висновків з теорії, що мало далекосяжні суспільно-політичні наслідки (програми насильницьких соціальних змін, «прискорення» історичного процесу, революційних перетворень тощо).

Найважливішою рисою теорії класів є не лише її роль у розкритті суперечливості буржуазного суспільства, а й те, що вона може слугувати соціологічному аналізу соціальних відносин і структур взагалі. Наголос на класових взаєминах був в історії соціологічної науки тим, що згодом дістало назву структурного підходу. Інакше кажучи, це фокусування уваги на тому, як поведінка людей залежить від їхнього становища в суспільстві. Це становище, корені якого у розподілі праці, зумовлює різність інтересів класів і те, що єднає великі групи індивідів. Враховуючи ці загальні соціальні фактори, вдається краще пояснювати соціальну поведінку людей. Саме в царині макрорівневого підходу К. Маркс був піонером.

У фундатора теорії класів можна віднайти економічне і політико-соціологічне визначення поняття «клас». Економічне – відображає певне місце людей в економічній структурі, джерела їх прибутку, точніше, належність до групи, що посідає певне місце у процесі суспільного виробництва. Політико-соціологічне – характеризує групи людей щодо місця в історичному процесі, спільної діяльності, способу мислення, психології, способу життя, світогляду, протистояння іншим, боротьби за свої інтереси. Таким чином, «клас» – різнобічне поняття, складові якого неодмінно треба враховувати. Через ставлення до певної форми власності, специфічної для кожного історичного типу суспільства, класи конституюються певними соціальними взаєминами, де пов'язані матеріальні, ідеологічні та політичні чинники суспільного ладу. Тобто, кожна форма способу виробництва має свою головну форму власності і, отже, свої основні соціальні класи.

23.2. Поняття класової боротьби і її місце у соціальній філософії марксизму

Маркс залишився в історії соціологічної думки родоначальником конфліктологічної традиції. Хоча кожна з численних конфліктологічних концепцій пропонує свою версію чи модифікацію класового (або соціального взагалі) конфлікту, наріжними залишаються положення, висунуті у «Комуністичному маніфесті» і «Капіталі», що спрямували сучасні дослідження соціальних конфліктів.

Ці положення можуть бути зведені до таких тез (за схемою Дж. Тьорнера):

- 1) із збільшенням рівня продуктивності суспільного виробництва збільшується розподіл праці і навпаки;
- 2) зростаючий розподіл праці у суспільстві призводить до посилення нерівності;
- 3) відповідно до збільшення продуктивності виробництва зростає згуртованість і солідарність пригноблених;
- 4) чим більша класова солідарність пригноблених, тим ймовірніше загострення конфлікту між тими, хто панує, і тими, хто пригнічений і експлуатований;
- 5) рівень конфліктності між гнобителями і пригнобленими, можливість насильства залежатиме від ступеня поляризації відносин між ними, оскільки чим більша класова солідарність поміж пригнобленими, тим глибша поляризація між ними і пригноблюючими, що справедливо і в разі збільшення солідарності поміж останніми.

Як вважав Маркс, можуть бути тільки два класи, які створюють антагоністичну пару історичних суб'єктів. Водночас може бути більша кількість класів або проміжних груп, але так чи інакше вони тяжитимуть до головних у кожній історичній формації. Пролетаріат – це останній клас, який, реалізуючи історичне завдання подолання класових антагонізмів, має привести людство до комунізму, асоціації індивідів, де, за Марксом, вільний розвиток кожного буде передумовою вільного розвитку всіх. Проте ця чудова гуманістична ідея виходить за межі реального соціологічного бачення, полишаючи ґрунт матеріалістичного розгляду.

23.3. Розкриття К. Марксом соціально-психологічних аспектів класової боротьби в буржуазному суспільстві

Посилення класової солідарності залежить, у свою чергу, від рівня зв'язків, спілкування між пригнобленими, які зростатимуть із збільшенням освіти останніх, рівня урбанізації суспільства, поширення спільного досвіду громадського життя. Збільшення кількості пригноблених, які усвідомили спільність своїх інтересів, також посилює класову солідарність. Це усвідомлення спільності залежить від поширення почуттів відчуження серед гноблених, від дистанції у нерівності, від активності панівного класу, спрямованої на розкол пригноблених, утримання їх у темряві, від ступеня заниження поцінування праці, від рівня деградаційної мобільності у суспільстві. Розвиток єднаючої ідеології також приводить до збільшення класової солідарності. Вона залежатиме від здатності пригноблених рекрутувати ідеологічних лідерів, від можливостей панівних класів керувати соціалізацією підпорядкованих їм класів, від здатності владарюючої верхівки спрямовувати засоби масової комунікації на протидію ідеологічному згуртуванню пригноблених.

23.4. Марксистська концепція товарного фетишизму і її значення для соціологічної теорії

Поняття фетишизму використовується К. Марксом у його відомій теорії товарного фетишизму. Маркс бачив аналогію між фетишизмом як релігійним феноменом і фетишизмом як символічно-суспільним феноменом, що характеризує систему товарного виробництва. У світі релігії «продукти людського мозку представляються самостійними істотами, що стоять у певних відносинах з людьми і один з одним». Аналогічно у світі товарів продукти людських рук наділяються надприродними властивостями. У теорії товарного фетишизму Марксом була не тільки розкрита структура і форми фетишистської свідомості, але й показана соціально-фетишизм зі зрощенням символу і речі, культурно-соціальних функцій предмета з природним буттям речі. При цьому об'єкт фетишизму перетворюється на певний магічний засіб, покликаний забезпечити досягнення бажаного результату.

23.5. К. Маркс про ідеологію як неадекватну форму класової свідомості

Маркс настійно повторював, що пролетаріат перетворюється з «класу в собі» на «клас для себе» лише після усвідомлення специфіки своїх інтересів під час класової боротьби. Особливу роль у цьому процесі відіграє ідеологічний, єднальний фактор. У кінцевому рахунку пролетаріат здійснює революцію в інтересах більшості і кладе край класовим антагонізмам, виконавши відтак, пророкував Маркс, історичну місію ліквідації класового суспільства. Формування класової свідомості вимагає, отже, низки умов: не тільки спільного способу життя, а й розвинутої мережі зв'язків, певної концентрації сил, визначеного спільного ворога, необхідного ступеня організації. Іншими словами, потребує сплаву ідеальних і матеріальних інтересів, поєднання економічних і політичних цілей, ідеологічного обґрунтування. Причому, гадав Маркс, якщо пролетаріат приречений на вироблення такої свідомості індустріальним виробництвом, то буржуазія, навпаки, через конкуренцію виробників нездатна на вироблення спільної класової свідомості. Капіталістичний індивідуалізм, ринкові механізми загалом породжують деструктивні інтереси і, врешті-решт, призводять до деструкції самого капіталістичного ладу. Ні буржуазна держава як головний інструмент класового володарювання, ні буржуазна ідеологія як «фальшива свідомість» не можуть слугувати інтересам усього суспільства. Тільки у робітничого класу інтереси збігаються з цілями суспільного прогресу.

Отже, фундаментальний принцип матеріалістичної соціології полягає в тому, що людська свідомість, ідеологічні побудови виростають на ґрунті певних матеріальних умов, поза якими їх не можна правильно зрозуміти. І друге принципове положення – домінуючими ідеями часу завжди є ідеї панівного класу, оскільки саме вони контролюють засоби духовного виробництва. Звідси виводяться два важливі висновки. Перший: соціальні класи неодмінно дивляться на навколишній світ насамперед крізь свої економічні інтереси, а також через площину тих соціальних умов, за яких виявляються ці інтереси. Другий: ідеологія відіграє двояку роль. Вона, з одного боку, відображає інтереси певного класу, а з другого, – є дійовим інструментом проведення і захисту цих інтересів, причому найчастіше виставляє їх в ідеальній формі.

23.6. Марксистський аналіз специфіки східних суспільств

Аналізуючи структуру суспільств Сходу, К. Маркс звернув увагу на відсутність там ознак, характерних для античної Греції та Риму і феодальних суспільств середньовічної Європи, і протиставив дві європейські форми спільноти і відносин власності (античну і німецьку) третій, характерній для Сходу – як давнього, так і сучасного йому. Спеціально зупинившись на аналізі східної громади і «азіатської» форми власності, Маркс вичленував основні особливості специфічного способу виробництва, який він назвав «азіатським». У структурі суспільства з пануванням такого способу виробництва Маркс бачив два основні полюси – систему більш-менш замкнутих і розрізнених сільських громад і централізовану державну адміністрацію, «східну деспотію», що стоїть над цими громадами, стягуючи з них дохід (данина, ренту-податок). На думку Маркса, на Сході функції власника засобів виробництва, відповідного до європейського рабовласника або феодала, виконувала держава, що виступало як у якості суверена (тобто уособлював собою вищу владу – явище, добре відоме і в Європі, де держава була апаратом влади панівного класу власників), так і у вигляді верховного і єдиного власника (явище, з яким Європа не була знайома, хоча і європейським державам, тобто казні, часом належало право власності на ті чи інші ресурси, майно тощо).

23.7. Раціональні та утопічні моменти марксистської критики капіталізму

Новітня історія не лише поставила під сумнів багато Марксових соціальних передбачень і висновків (зростання злиденності робітничого класу, неминучість загострення класової боротьби та пролетарської революції, негативної ролі приватної власності в економічному розвитку, незворотність історичного прогресу тощо), а й позбавила ґрунту чи видозмінила роль, обмежила сфери використання понять Марксової соціологічної теорії.

У ході історичного розвитку була змінена дія багатьох факторів, які зумовили суспільну цілісність капіталістичного ладу середини XIX ст. (характер виробничих відносин, форми власності, рівень продуктивних сил, головні класи та соціальні групи тощо). Змінилися соціальні реалії, на яких будувалася Марксова схема історичного розвитку; наукова обґрунтованість і діалектичний дух Марксового підходу дедалі більше видалялися догматичним витлумаченням його ідей. Але це вже не стосується власне соціологічної теорії К. Маркса.

23.8. Розвиток соціологічних ідей К. Маркса і Ф. Енгельса послідовниками марксизму

Прибічники марксистської парадигми в соціології пропонували свої версії, відстоювали свій напрям розвитку марксистської думки, відштовхуючись від різних положень або ідей основоположника. Звідси стільки інтерпретацій Марксової теорії, часом несумісних одна з одною. Очевидно, що погляди фундатора матеріалістичної соціології містили чимало дилем, а це стало приводом для критики. Можна говорити й про методологічні межі використання основних соціологічних категорій даного підходу: де вони «працюють» добре, а де часто-густо вводять в оману, слугують міфологізації суспільного життя. Ортодоксальними марксистами вважають тих, хто не має сумнівів у тому, що дійсним нащадком Маркса є радянське суспільство. Західні ж соціалісти впевнені, що західна версія більше відповідає духу Маркса, ніж радянська. Багато ж марксистських інтелектуалів хотіли б, щоб суспільство стало соціалістичним і плановим, як радянське, і ліберальним, як суспільство західного типу.

23.9. Історична доля соціологічних ідей К. Маркса

Марксова соціологічна теорія протягом століття була джерелом, вихідною точкою низки концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Її багатогранність зумовила широке розмаїття різних концепцій, що спирались на ту чи ту частину теоретичної спадщини видатного вченого. Незаперечною є визначальний вплив ідей К. Маркса на розвиток соціологічного аналізу у площині цієї традиції. Разом з цим, можна констатувати наявну суперечність між наявними в марксовій теорії суспільства елементами науковості та його революційною програмою. Науковий аналіз, що його зробив Маркс, не відіграє вирішальної ролі у його системі, а лише надає їй респектабельного вигляду та психологічної переконаності. Замінивши спосіб логічного обґрунтування психологічним, Маркс утворив теорію, яка характеризується як абсолютний колективізм, раціоналістичний утопізм та економічний матеріалізм.

23.10. Дискусії про марксизм у сучасній соціології

Найвпливовішою у сучасній соціології залишається конфліктологічна парадигма, що найвиразніше втілює принципи матеріалістичної соціології. Споріднений з теорією конфлікту і напрям соціальної критики в гуманітарному знанні, який представляли в соціологічному теоретизуванні прибічники Франкфуртської школи та американської ліворадикальної соціології. Соціологи Франкфуртської школи (за місцем заснування Інституту соціальних досліджень у 1920–1934 рр.): М. Хоркхаймер, Т. Адорно, згодом Г. Маркузе, Е. Фром, а пізніше Ю. Хабермас – зосереджувались на розвитку «критичної теорії», тобто критиці різних сторін соціального життя і науки про суспільство, відштовхуючись від Марксових положень розвінчання капіталістичного ладу, насамперед таких рис сучасного суспільства та культури, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного життя тощо. Ідеї соціального критицизму залишаються в площині гегельянського марксизму (Г. Лукач, А. Грамші, К. Корш) і спираються на гуманістичний потенціал його критики.

Радикальна соціологія в США, що спиралась на неомарксистські інтерпретації франкфуртців, в особі таких яскравих фігур, як Ч.Р. Мілз, А. Гоулднер, Н. Бірнбаум, Р. Фрідрікс, Д. Ронг. Цей соціальний критицизм, поширений особливо в 1960–70-ті роки, багато в чому, безсумнівно, живився неомарксистськими поглядами (переважно з творів «раннього» Маркса). У Європі натомість розвивалась зовсім інша гілка Марксового теоретичного підходу – структуралізм. Його теоретики – Л. Альтюсер, Н. Поуланзас, М. Годельє та ін. – акцентували увагу на об'єктивній – прихованій, але визначальній структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є сучасне капіталістичне суспільство. Ще один напрям у площині марксистської традиції в соціології – праці історично-орієнтованих досліджень або макроісторичної соціології, зокрема, теорії світових систем І. Валлерстайна та теорії революцій Т. Скочпол.

Резюме за змістом теми.

Марксове положення про матеріальну і соціальну зумовленість духовного виробництва одержало подальший розвиток у багатьох соціологічних концепціях ідеології, соціології науки та мистецтва, «класової культури» тощо. Незалежно від історичної долі теоретичних передбачень, практичної реалізації ідей його вчення, основні Марксові наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення мають аналітичну продуктивність. Найуживаніші з них у царині соціології моделі класової боротьби.

? Запитання для самоконтролю

1. Чи марксизм комуністичною утопією і в чому його відмінність від попередніх утопічних доктрин?
2. У чому, на думку Маркса, полягає відмінність «східного суспільства» від західного, середньовічного?
3. Внаслідок чого, на думку Маркса, пролетаріат мав перетворюється з «класу в собі» на «клас для себе»?
4. Які чинники, на думку Маркса, впливають на загострення класового конфлікту?
5. Що, на думку Маркса, зумовлює панівну ідеологію у суспільстві?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Охарактеризуйте погляди Маркса на соціально-класову структуру капіталістичного суспільства.
2. Дайте визначення поняттю товарного фетишизму.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Принцип класового підходу в діалектико-матеріалістичній методології К. Маркса.
2. Типи економічних суспільних формацій.
3. Економічний детермінізм марксизму.
4. Вчення про соціальний прогрес і еволюціоністські концепції суспільного розвитку.

Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література:

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
3. Джонсон А. Глумачний словник з соціології / А. Джонсон. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 480 с.

Список першоджерел:

1. Маркс К. Вибрані твори : у 3-х т. / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К.: Політвидав України, 1984.
2. Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / Маркс К., Енгельс Ф. // Твори ; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 405–441.

Вивчення історії соціології дозволяє сформулювати уявлення про витoki соціологічної науки, основні етапи її розвитку. У їх рамках були поставлені, а почасти й вирішені проблеми, що мають неминущий для розвитку науки і суспільства характер. Багато понять і положень соціології, які сьогодні є вкрай актуальними, вперше були сформульовані набагато раніше. Перш ніж братися за детальне вивчення конкретної наукової проблеми, необхідно ознайомитися з тою багатою соціологічною спадщиною, яку щедро залишили нам її творці.

Соціологія як окрема наукова галузь виникає в середині XIX ст. – тоді, коли О. Конт, спираючись на ідеї Сен-Сімона, висунув проект створення нової науки про суспільство, котра має ґрунтуватися не на спекулятивних принципах, а на спостереженнях та аналізі реальних фактів. З часів О. Конта бере початок так звана академічна, або офіційна, соціологія як самостійна наука.

Втім, кращому розумінню предметної сутності соціології буде сприяти розгляд окремих поглядів, ідей, учень тощо, які виникли задовго її офіційного становлення і розвитку. Цю частину знань називають протосоціологією.

Зокрема, на стадіях раннього класового суспільства міф і епос були основними формами відображення соціальної дійсності. Міф – це найдавніша форма фантастичного пояснення суті природи і людини, в якому явища дійсності виступають у вигляді чуттєво-образних уявлень. У ньому переважали фантастичні знання, а людина займала місце статиста. Із розвитком суспільства виникає нова форма соціального знання – епос, в якому на перший план виходить людина. В епосі суспільні відносини описуються такими, якими вони були насправді, а не віддзеркалюються у перевернутому вигляді, як у міфі, де вигадка і фантазія істотно спотворювали реальне життя людини.

З появою античного суспільства з'являється категорія людей, що професійно займаються духовною діяльністю. Спроби творення соціальних теорій належать уже Демокріту, Платону, Арістотелю, які намагалися пояснити сутність соціальних явищ, процесів та окремих фактів.

Значний внесок у пізнання людини і суспільства зробили представники середньовічного ренесансного гуманізму, які визнавали цінність людини як особистості, її права, принципи рівності, свободи, справедливості як норми взаємовідносин між людьми. Соціалісти-утопісти обстоювали ідеї соціальної рівності, братерства, взаємодопомоги, які, на їхню думку, можливі лише за умов суспільної власності. Італієць Н. Макіавеллі, стверджуючи, що суспільство розвивається не за волею бога, а за природними принципами, уважав матеріальний інтерес, що спрямований на примноження власності, основним.

XVII–XVIII ст. характеризуються руйнуванням середньовічної системи цінностей та світосприйняття, ширшим «вторгненням» у науку натуралістичних ідей, пошуком справжньої «природи людини».

Такі філософи XVII ст., як Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, виводили «суспільність» людини не з її суспільної природи і «вродженої» схильності до спілкування, а навпаки – з її одвічних асоціальних властивостей: прагнення абсолютної свободи й уседозволеності, егоїзму, ворожості й агресивності (звідси – «війна всіх проти всіх», «людина людині – вовк»). Щоб запобігти взаємному винищенню, люди повинні дотримуватися «суспільного договору», тобто відмовитися від частки своєї свободи чи прав на користь держави як виразника спільних інтересів.

Іншого погляду на причини виникнення суспільства дотримувався відомий шотландець Адам Сміт, який виводив суспільну взаємозалежність людей із поділу праці та необхідності обміну її результатами. У XVIII ст. у Франції з'являється низка теорій, які обґрунтовують необхідність формування суспільства на засадах справедливості, рівності, соціалістичних ідей.

Стрімкий розвиток природничих дисциплін поставив питання про строги в науковому сенсі методи дослідження людського буття. У соціально-економічному плані передумови виникнення соціології необхідно пов'язувати насамперед з розвитком капіталізму в першій третині XIX ст., яке поставило проблеми суспільних відносин, взаємодії суспільства і людини в центр соціального знання. Появу соціології можна розглядати як своєрідний відгук на цю суспільну потребу. Тому не випадково вже в соціологічних роботах О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса приділялася велика увага широким соціальним проблемам. Перших «справжніх» соціологів, тих, хто проголосив принципи нової науки, цікавило насамперед суспільство як таке. Цьому якнайкраще сприяли сформовані до середини XIX ст. теоретичні побудови та концепції.

Історія соціології – одна з перших загально-професійних дисциплін, з вивчення якої починається знайомство з соціологічною наукою і становлення майбутнього фахівця у цій сфері знання. Підручник містить матеріал, у якому аналізуються процеси становлення і розвитку соціології в Західній Європі і США. У читача з'являється можливість порівняти, зіставити і систематизувати соціологічне знання, де виникала і розвивалася ця наука.

У підручнику поєднується аналіз характерних рис етапів, періодів, напрямків, шкіл, парадигм і творчості окремих персоналій (насамперед класиків світової соціології), що найяскравіше виражають специфіку кожного з них. При розгляді неокантіанства, натуралізму, суб'єктивного напрямки, психологічного напрямку, класичної німецької соціології, основних соціологічних парадигм середини і другої половини ХХ ст. їх трактування здійснюється на матеріалах соціологічного творчості її найбільш великих представників.

Основні етапи розвитку світової соціологічної думки (від кінця ХІХ ст. до наших днів) авторських колектив розглядає у п'яти змістових модулях Книги 2:

- 1) Соціологічна думка в Європі наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст.;
- 2) Класична соціологія на зламі ХІХ–ХХ ст.;
- 3) Національні особливості розвитку соціології в ХХ ст.;
- 4) Основні соціологічні концепції середини ХХ ст.;
- 5) Розвиток теоретичної соціології в другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

В основу даного посібника покладені напрацювання вітчизняних соціологів з історії соціології – М. Захарченка, О. Погорілого, А. Ручки, В. Танчера, Н. Черниш та ін. Традиційна для даної дисципліни тематика суттєво доповнена важливою інформацією для розуміння становлення науки про суспільство. При викладі основних ідей соціологів кінця ХІХ–ХХ ст. використовуються в першу чергу ті першоджерела, фрагменти з яких опубліковані в низці хрестоматій із зарубіжної та вітчизняної соціології. Це книги, що містять тексти, уривки з робіт соціологів або невеликі їхні твори цілком. Вони є в багатьох бібліотеках, були в широкому продажі, деякі з них уже перевидавалися. Акценти саме на цих текстах робилися для того, щоб читачеві було легше і зручніше, працюючи з підручником, звертатися одночасно до першоджерел для глибшого осмислення обговорюваних питань.

У кінці кожного розділу містяться не тільки списки рекомендованої літератури (першоджерела, підручники і навчальні посібники, монографії, статті), але також і питання завдання. По них можна успішно готуватися як до семінарських занять, так і до контрольних і курсових робіт, заліків та іспитів.

При розгляді творчості видатних представників соціологічної науки, що працювали в умовах класичного і сучасного етапів її розвитку, наводяться короткі життєписи вчених (даються біографічні нариси, описуються віхи життєвого шляху, розкриваються загальні особливості творчості). Усе це робиться для того, щоб за схематичним викладом теорій, ідей і поглядів соціологів читачі бачили живих людей – з їх часом складним життєвим шляхом, колізіями особистої долі та професійної кар'єри.

Курс історії соціології розрахований на набуття студентами системного знання про основні передумови і етапи виникнення, функціонування та розвитку соціологічної науки, про провідні тенденції її зміни, про найзначніші напрямки, течії і школи, що існували на зорі формування науки про суспільство.

ЕМПІРИЧНІ СОЦІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В АНГЛІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- загальні риси емпіричних соціальних досліджень, соціальних обслідувань і соціальних реформ, які здійснювалися в Англії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;
- специфіку емпіричних досліджень, що проводилися Дж. Сінклером, Дж. Кей-Шаттлуортом, Ч. Бутом, С. Раунтрі та А. Баулі;
- умови зародження провідних напрямів емпіричної соціології (соціологія міста, індустріальна соціологія та інші),

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати специфіку та значення емпіричних соціальних досліджень і соціальних обслідувань кінця ХІХ – початку ХХ ст.;
- здійснювати порівняльний соціологічний аналіз емпіричних досліджень Дж. Сінклера, Дж. Кей-Шаттлурта, Ч. Бута, С. Раунтрі та А. Баулі та виокремлювати їх актуальну й нині складову;
- опанувати доволі складний і значний за обсягом соціологічний і статистичний матеріал первинного характеру.

24.1. Соціальне обслідування та соціальне дослідження в емпіричній соціології

Друга половина ХІХ ст. – час інституціоналізації та визнання соціологічної науки. Соціологія у цей період – наука, яка розвивається не однобічно, на суто теоретичних засадах, а прагне максимально розширити власний евристичний потенціал і методологічний інструментарій. Тому започатковуються дослідження емпіричного характеру – вивчення політики, економіки, релігії, демографічних процесів, що мають насамперед практичне значення для тогочасних суспільств.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Емпіризм* – напрям наукового пізнання, прихильники якого визнають практичний (емпіричний) досвід єдиним джерелом знань. Формування емпіричної методології припадає на ХVІІ–ХVІІІ ст., з другої половини ХІХ ст. емпіричні принципи і методи запозичуються у соціологічних дослідженнях (насамперед, позитивістами та неопозитивістами).

Відмінності теоретичної й емпіричної соціології полягають не лише в методології обох напрямів наукового пізнання соціальної дійсності, але і в об'єктах і джерелах вивчення, способах отримання соціально важливої інформації (знань) та шляхах і критеріях її перевірки. *Емпіричне соціологічне дослідження*, звісно, тісно пов'язане з теоретичним знанням, з фундаментальним масивом соціологічної науки, проте його специфіка полягає у тому, що досвід, пізнання не абстрактних, а реальних соціальних об'єктів, процесів, явищ, відносин тощо стає його основою.

Історично першою і найпростішою організаційною формою емпіричних соціологічних досліджень є **соціографія** ізольованого об'єкту – емпіричний опис при нуль-гіпотезах та нуль-теорії. Соціографія спирається на репрезентацію різних соціальних явищ і процесів у вигляді графічних символів. Вихідний матеріал соціографії – *статистика*. Окремим напрямом соціографії у науці (не тільки в соціології) є есеїстика (аналіз нарису як літературного жанру). Для емпіричних соціологічних досліджень важливим є питання про співвідношення одиничного і випадкового та універсального й закономірного при вивченні об'єкту, а також проблема поєднання в науковому пізнанні індивідуалізованого опису ізольованого об'єкту з абстрактною соціальною теорією.

Більш складним є **соціальне обслідування** – воно передбачає розгляд не ізольованого, а пов'язаного найширшим колом соціальних зв'язків, об'єкту. Соціальне обслідування – це кількісно-якісний опис масштабів і гостроти соціальних явищ і процесів, що можуть являти собою небезпеку для суспільства загалом або окремих, локальних його частин, груп і спільнот. В основі соціального обслідування завжди лежить проблема, внаслідок чого результатом такого дослідження стають не одиничні констатації стану того чи іншого соціального об'єкту, а масштабні прикладні висновки. Соціальне обслідування завжди спрямовується на вивчення, огляд та перевірку обмежених у просторі та часі соціальних об'єктів, процесів і явищ. Отримані внаслідок соціального обслідування результати зазвичай не піддаються сис-

тематизованому науковому узагальненню, оскільки використовуються лише з практичними цілями.

Найвищим за складністю і науковим значенням є *теоретично орієнтоване емпіричне дослідження*. Одним з різновидів теоретично орієнтованих емпіричних досліджень є **соціальна діагностика**. Соціальна діагностика спирається на три базові напрями (етапи) дослідницької роботи. По-перше, оцінку стану досліджуваного соціального об'єкту – визначення характеристик його діяльності на основі попередньо виділених показників, що є підґрунтям для подальшого аналізу. По-друге, виявлення еталонного (нормативного) стану об'єкту та характеристик його діяльності. По-третє, виявлення невідповідності між еталонним і реальним станом досліджуваного об'єкту.

Емпіричні дослідження та соціальні обслідування другої половини XIX – початку XX ст., безумовно, важко назвати повноправними соціологічними дослідженнями, адже їм бракувало розробленої методологічної основи, дотримання чітких процедур і правил, розробки відповідних програм. Утім, емпіричні дослідження та соціальні обслідування цього періоду були спрямовані на вивчення найгостріших проблем розвитку суспільства; спиралися на вивчення, перевірку й огляд локальних (одиничних) соціальних об'єктів, процесів і явищ без розкриття причинно-наслідкових зв'язків у їх функціонуванні. Метою таких досліджень як правило була констатація стану об'єкту або вузькообмежені рекомендації практичного характеру.

24.2. Специфіка емпіричних соціальних досліджень в Англії другої половини XIX – початку XX ст.: основні напрями та представники

Емпірична соціологія досліджує соціальне життя на мікрорівні: міжособистісні стосунки, поведінку особи і соціальних груп, соціально-психологічний клімат, громадську думку, соціально-трудова відносини тощо. Специфіка її методології полягає у тому, що конкретні соціальні факти збираються та описуються за допомогою таких спеціальних методів, як соціологічні спостереження, опитування, експерименти і т. ін. Поява емпіричних соціологічних досліджень стимулювалась практичними потребами соціуму, розвиток якого у XIX ст. призвів до швидкого зростання міст, поляризації бідних і багатих, збільшення злочинності, формування індустріального (масового) суспільства тощо. Флагманом промислової революції, а значить – і названих соціальних перетворень – стає Англія.

Центральний об'єкт емпіричних соціологічних досліджень цього періоду – *вивчення міст*, що було стимульовано швидким зростанням їх числа, неоднорідністю міського населення в період індустріалізації, поляризацією та пауперизацією (матеріальним і духовним падінням людей) населення, криміналізацією і сплеском класової боротьби. Громадську думку та наукову спільноту (перш за все соціологів, соціальних філософів) за цих умов увсе більше турбували проблеми постійної потенційної загрози підвалинам суспільства, його стабільності і прогресу. Тому у найрозвиненіших країнах Європи – в Англії і Франції – формується соціальне замовлення на емпіричне вивчення умов життя, добробуту та особливостей поведінки різних категорій міського населення, в основному трудящих і незаможних.

Піонером соціально-статистичних досліджень в Англії кінця XVIII–початку XIX ст. став економіст, член палати громад **Джон Сінклер** (1754–1835 рр.), який за допомогою 880-ти священників здійснив дослідження сільського населення Шотландії, результатом чого стала 21-томна праця *«Статистичний опис Шотландії»* (1791–1825 рр.). На основі отриманих результатів він дійшов критичних висновків щодо стану сільського господарства в Шотландії, для реформування і розвитку якого було створено особливу установу – *«Board of Agriculture»*, першим президентом якої став сам Сінклер. Показово, що дослідник розробив і використав метод анкетування для вивчення соціальної проблематики тогочасного суспільства. Пізніше його робота суттєвим чином вплинула на підготовку та проведення загальнонаціонального перепису населення в Англії.

Після 1801 р. (перший загальнонаціональний перепис населення) в країні починає розвиватися **статистичний рух**, виникають місцеві статистичні товариства у великих містах (Лондон, Манчестер, Единбург та інші), які здійснюють емпіричні дослідження. У 1833 р. створюється Секція статистики в Британській асоціації сприяння науці, з 1838 р. видається *Journal of the Statistical Society of London*. Впродовж 1834–1841 рр. здійснюються соціальні обслідування в різних місцевостях. Для аналізу отриманих даних розробляються таблиці з економічними та соціальними індикаторами як показниками національного прогресу. Проте вони майже не містили теоретичних узагальнень.

Одним з перших нову царину соціологічних досліджень почав розвивати англійський статистик **Джеймс Кей-Шаттлуорт** (1804–1877), який стояв біля витоків *санітарної гігієни (моральної статистики) міст*, він проаналізував умови життя робітників. Учений створив централізовану мережу рад по районах міста і через штатних інспекторів забезпечених опитувальниками, отримував потрібні дані. Питання стосувалися стану помешкань, кількості проживаючих, обстановки, стану одягу, роду занять, стану здоров'я тощо. Його фундаментальне дослідження *«Моральні і фізичні умови життя текстильних робітників Манчестера»* (1832 р.) містить інформацію, яка і сьогодні не втратила своєї актуальності.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Втім з кінця 40-х років XIX ст. увага до вивчення соціальних проблем тогочасного британського суспільства почала зменшуватися. Це було пов'язано з тим, що дослідники-реформатори своєї основної мети досягли, адже відповідно до їх побажань парламентом Англії було прийнято низку актів, спрямованих на поліпшення становища робітничого класу. Пізніше, у 60-ті роки XIX ст. на зменшення зацікавленості у вивченні зазначеної проблематики негативно вплинув також *соціал-дарвінізм*, який корені соціальних проблем вбачав не в бідності або недоліках структури суспільства, а в біологічно обумовлених особливостях тих чи інших людей, соціальних й етнічних груп і спільнот.

Тільки у 80-х роках XIX ст. у країні знову почалося відродження соціальних досліджень, зокрема, *досліджень у царині бідності*, і пов'язане воно було з ім'ям англійського громадського діяча, підприємця-судновласника і реформатора **Чарльза Бута** (1840–1916). Найбільшу відомість йому приніс тритомний твір *«Життя і праця людей у Лондоні»*, що вийшов у світ у період з 1889 по 1891 рр., подальша робота над цією темою призвела до того, що 3-є видання цього твору, вийшло в 1902–1903 рр., воно складалося вже з 17 томів. Фундаментальне дослідження було поділене на три серії: *«Бідність»* – 4 томи; *«Промисловість»* – 5 томів; *«Релігійні впливи»* – 4 томи; а також 4 узагальнюючих томи. Названа праця мала великий резонанс у громадській думці, але найголовніше завдяки цим емпіричним дослідженням на початку XX ст. було прийнято в Англії низку законодавчих актів про мінімум зарплати, про допомогу по безробіттю, про пенсійне забезпечення, про запровадження безкоштовного харчування у школах для дітей бідних.

Дослідницькою одиницею для науковця стала сім'я. Методичною знахідкою науковця стала пропозиція створити кольорові соціальні карти різних районів і вулиць міста для наочності поширення бідності та розподілу різних груп населення в Лондоні. Нині зазначений прийом є досить поширеним. Бут став одним з попередників течії, що вивчає сьогодні **екологію міста**. Саме цей соціолог запровадив термін *«межа бідності»*, виділив *три суспільні класи* – *«вищий»*, *«середній»* і *«нижчий»*. Він став одним з перших дослідників, хто використав техніку включеного спостереження (вчений сам оселився на певний час в одному з бідних кварталів і спостерігав за життям своїх сусідів), інтерв'ю (бесіди) та документальної інформації. Роботи Бута мали суттєвий вплив, окрім того, на дослідження Чиказької соціологічної школи, а його методики використовувалися при здійсненні соціологічних досліджень у багатьох країнах.

Послідовником Бута став підприємець **Бенджамен Сибом Раунтрі** (1871–1954), який вивчав умови праці та життя бідноти м. Йорк. Дослідник ввів у науковий обіг термін *«людський фактор у промисловості»*, його роботи сприяли виникненню і становленню **індустріальної соціології та соціології професій** в Англії. Дослідник був переконаний, що проблему бідності неможливо вирішити без її наукового вивчення, тому запозичивши методику Бута та вдосконаливши її, він розпочав розгляд соціальних причин бідності. Результатом соціальних пошуків Раунтрі стала праця *«Бідність: дослідження міського життя»* (1901 р.). Через десять років вчений спільно з Б. Ласкером провів ще одне велике дослідження, його висновки містяться у праці *«Безробіття: соціальне дослідження»*. У 1921 р. вийшла в світ книга *«Людський фактор в бізнесі»*. Впродовж наступних тридцяти років у результаті повторних досліджень Раунтрі публікує праці *«Бідність та прогрес: друге обслідування Йорка»* (1941 р.) та *«Бідність та держава добробуту: третє соціальне обслідування Йорку, його ділового життя й економічних проблем»* (1951 р.).

Вперше науковець провадив суцільне дослідження, у процесі якого він вивчив умови життя, прибутки та видатки 11,5 тисяч сімей (домогосподарств) робітників, в анкетах фіксувалися також і суб'єктивні враження самих респондентів про власне соціальне становище. З метою отримання максимально об'єктивної інформації Раунтрі поділив все населення на сім класів, досліджуючи тільки сім'ї чотирьох нижніх класів. Соціолог виділив два види бідності – первинну і вторинну. *«Первинна» бідність*, на його думку, означає такий рівень доходів сім'ї, який дорівнює чи нижчий від рівня забезпечення фізичного існування її членів. *«Вто-*

ринна» бідність – більш високий рівень доходів сім'ї, який, однак, не рятує її від певних ознак або загроз «первинної» бідності. Обидва види бідності охоплювали 43 % сімей робітників Йорка або 28 % жителів міста. Серед основних причин «первинної» бідності дослідник називає: смерть або хворобу годувальника, відсутність роботи у годувальника, нерегулярність роботи, велику чисельність сім'ї (більше 4-х дітей) тощо; однією з найпоширеніших причин «вторинної» бідності він вважає пияцтво годувальника, яке також має соціальні корені. Серед заслуг науковця потрібно відзначити і зроблений ним детальний опис й аналіз «прожиткового мінімуму» та умов життя сім'ї, які він забезпечує.

Одним з творців британської **соціальної статистики** став професор, завідувач кафедри статистики Лондонського університету **Артур Лаойн Баулі** (1869–1957), який обґрунтував і вперше застосував *техніку випадкової (вірогідної) вибірки в масовому соціальному обслідуванні*. У 1912 р. він здійснив обслідування домогосподарств робітничого класу у м. Рединзі на основі випадкової вибірки 1 : 20 (840 домогосподарств з 18 тисяч), результати дослідження увійшли у книгу «*Засоби до існування та бідність*» (1915 р.). Ще раніше, у 1910 р., Баулі як викладач статистики в Лондонській школі економіки опублікував підручник з засад *статистики*, а згодом працю «*Природа та мета вимірювання соціальних явищ*», де було сформульовано засади вимірювання соціальних об'єктів, висунуто ідею рівнів їх вимірювання. Науковець зауважив, що системний підхід до вимірювання вимагає виділення чітких ознак об'єктів, які досліджуються, зокрема – *соціальних класів*. Баулі запропонував новий підхід до поняття соціального класу, виокремив перспективні проблеми соціально-класової диференціації та соціальної мобільності у тогочасному британському суспільстві. Ключовим поняттям у визначенні соціального класу для вченого стало поняття «рівність умов». Серед таких умов: рід занять (професія); рівень доходів; звички.

Дослідник виділяє *вищий клас* (люди, які мають велику власність, звички до елітних послуг і відпочинку, управляють людьми та землею у великих масштабах) і *клас професіоналів* (має підготовку до певного роду занять). Клас професіоналів, на відміну від вищого, є доволі розмаїтим, маючи три підгрупи (три класи): клас працевлаштованих; клас найманих працівників – клерків; клас робітників фізичної праці. При цьому Баулі підкреслював, що зазначені критерії не є абсолютними, адже представники різних класів і професій мають змогу спілкуватися в рівних умовах, унаслідок чого формується *середній клас* на основі багатокритеріального підходу. Свою ідею науковець підтверджував за допомогою емпіричних даних, які засвідчували, що середній клас Англії постійно поповнюється за рахунок представників робітничого класу.

Резюме за змістом теми.

Друга половина XIX ст. – час становлення не лише теоретичної, але й емпіричної соціології. Емпіричні соціологічні дослідження у цей період розвиваються насамперед у формі соціальних обслідувань. Англія стала одним з флагманів емпіричної соціології того часу, відстежується прямий взаємозв'язок між соціологічними дослідженнями та соціальними реформами, які здійснювалися в країні. Серед найавторитетніших представників британської емпіричної соціології другої половини XIX-початку XX ст. варто назвати Дж. Сінклера (вивчення сільського населення Шотландії), Дж. Кей-Шаттлуорта (дослідження умов життя робітників), Ч. Бута (соціологія (екологія) міста, використання спостереження як базового методу дослідницької роботи), С. Раунтрі (один з фундаторів індустріальної соціології та соціології професій; з'ясування соціальних причин бідності) та А. Баулі (автор методики випадкової вибірки у масовому соціальному обслідуванні; розгляд соціальних класів).

? Запитання для самоконтролю

1. З чим був пов'язаний розвиток емпіричної соціології у другій половині XIX – на початку XX ст.? Якими були її особливості в Англії?
2. У чому полягають відмінності соціального дослідження та соціального обслідування? Які різновиди останнього ви можете назвати?
3. Який внесок у розвиток соціально-статистичних досліджень Англії зробив Дж. Сінклер? Їх прикладне значення?
4. У чому полягали особливості емпіричних досліджень Дж. Кей-Шаттлуорта?
5. Чому Ч. Бута вважають одним з попередників соціології (екології) міста? Розкрийте сутність цих досліджень.
6. Який вплив мали дослідження Ч. Бута на соціальне законодавство Англії?

7. Що таке бідність як соціальне явище та якими є її причини згідно поглядів С. Раунтрі? Чи погоджуєтесь ви з ними? Аргументуйте відповідь.
8. Яке значення мала та має методика випадкової вибірки у масовому соціальному обслідуванні А. Баулі? Чи є вона актуальною нині?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Створіть схему становлення та розвитку емпіричної соціології в Англії другої половини XIX – початку XX ст.
2. Проаналізуйте значення соціальних обслідувань, які здійснювалися в Англії наприкінці XIX – на початку XX ст. для реформування національної соціальної системи та для розвитку британського суспільства.
3. Поміркуйте, якими причинами були обумовлені емпіричні дослідження Дж. Сінклера, Дж. Кей-Шаттлурта, Ч. Бута, С. Раунтрі та інших науковців. Які соціальні наслідки вони мали?
4. Створіть порівняльну таблицю дослідження міста Дж. Кей-Шаттлурта та Ч. Бута. Зробіть висновки.
5. Поміркуйте, чи можна висновки С. Раунтрі про соціальні причини бідності використовувати у сучасних вітчизняних дослідженнях подібної проблематики. Аргументуйте відповідь.
6. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони методики випадкової вибірки у масовому соціальному обслідуванні А. Баулі. Чи варто її використовувати нині і в яких дослідженнях?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Становлення емпіричної соціології в Англії наприкінці XIX – початку XX ст. та її практичне значення для розвитку британського суспільства.
2. Соціальне дослідження і соціальне обслідування: історичний і порівняльний аналіз.
3. «Статистичний опис Шотландії» Дж. Сінклера та його соціальне значення.
4. Емпіричні дослідження міста Дж. Кей-Шаттлурта та Ч. Бута.
5. Вивчення соціальних причин бідності в дослідженнях С. Раунтрі.
6. Внесок у розвиток емпіричної соціології та статистики А. Баулі.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Abrams Ph.* The Origins of British Sociology. 1834 – 1914: An Essay with Selected Papers. – Chicago, London, 1968.
2. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
3. *Ковалева М.С.* Предистория эмпирической социологии // История теоретической социологии / Отв. ред. Ю.Н. Давыдов. – М.: Канон+, 1997. – Т. 2. – 496 с.
4. *Ковалева М.С.* Эмпирические социальные исследования в Англии // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Отв. ред. И.С. Кон. – М.: Наука, 1979. – 344 с.
5. *Култыгин В.П.* Британская традиция эмпирических исследований // Култыгин В.П. Классическая социология. – М.: Наука, 2000. – 526 с.
6. *Лапин Н.И.* Эмпирическая социология в Западной Европе: Учебное пособие. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 377 с.
7. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
8. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : курс лекцій: За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.

2. Тексти (першоджерела):

1. *Bowley A. L., Burnett-Hurst A. R.* Livelihood and Poverty. A Study in the Economic Conditions of Working-class Households in Nottingham. – Warrington: Stanley and Reading: Bell and Sons, 1915.
2. <http://booth.lse.ac.uk/> The Charles Booth Online Archive
3. *Rowntree B. S., Briggs A.* Social Thought and Social Action. A Study of the Work of Seebohm Rowntree, 1871—1954. – Longmans, 1961.
4. *Sinclair J.* Statistical Account of Scotland. – Edinburgh, 1791–1799. – Vol. 1—21.

ЕМПІРИЧНІ СОЦІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ФРАНЦІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— особливості й основні напрями емпіричних соціальних досліджень у Франції та Німеччині у ХІХ – на початку ХХ ст.;

— сильні й слабкі сторони емпіричних соціальних досліджень А. Кетле, О. Парана-Дюшатле, Ф. Ле Пле та Е. Енгеля;

— засади наукової і практичної діяльності Товариства соціальної політики (Німецького статистичного товариства),

а також умітимете:

— об'єктивно оцінювати соціальні умови, в яких проводилися емпіричні соціальні дослідження у Франції та Німеччині у ХІХ – на початку ХХ ст.;

— здійснювати порівняльну характеристику емпіричних соціальних досліджень А. Кетле, О. Парана-Дюшатле та Ф. Ле Пле;

— визначити соціальне значення «Бюджетного закону Е. Енгеля» та застосовувати його для практики індексації доходів громадян;

— опановувати значний за обсягом соціологічний і статистичний масив інформації на прикладі аналізу емпіричних соціальних досліджень у Франції та Німеччині у ХІХ – на початку ХХ ст.

25.1. Соціальні дослідження у Франції ХІХ – початку ХХ ст. Статистична «соціальна фізика» Адольфа Кетле

Франція є батьківщиною не тільки теоретико-методологічної соціології, але й емпіричного напрямку соціальних досліджень, адже з іменами таких науковців, як **Адольф Кетле** та **Фредерик Ле Пле** пов'язане оформлення якісних і кількісних методів вивчення суспільства. Подібно до Англії, у Франції емпіричні соціальні дослідження з'явилися значно раніше ніж академічна соціологія, перші з них здійснювалися ще у ХVІІ ст. Звісно французька емпірична соціологія ХІХ – початку ХХ ст. мала певні особливості. На початок ХІХ ст. у Франції сформувалася традиція здійснення *статистичних соціальних досліджень*, які ініціювалися відомими державними діячами (Турго, ін.) та славетними науковцями (Кондорсе, Лаплас, ін.). Тільки у перше десятиліття ХІХ ст. в країні було проведено три переписи населення, засновано статистичне товариство.

У 1830-х рр. **Луї-Рене Вилларме** та **Александр Паран-Дюшатле** стають фундаторами **соціально-гігієнічного напрямку соціальних досліджень**. Соціально-гігієнічні дослідження того часу – це емпіричний опис санітарних умов праці та побуту міських промислових робітників, класифікація соціальних показників здоров'я населення на основі опитувань, інтерв'ю та спостереження з метою вироблення практичних рекомендацій для подальшого проведення благодійних соціальних реформ.

Колишній лікар наполеонівської армії **Луї-Рене Вилларме** (1782–1863) опублікував багато праць з соціальної гігієни. У 1823 р. він став членом Академії моральних і політичних наук, за дорученням якої і почав займатися дослідженням становища бідних класів. Об'їхавши безліч міст і промислових центрів, дослідник написав низку праць, що містять велику кількість різноманітних фактів і спостережень з життя простих людей. Вилларме цікавила проблематика пауперизації, положення робітничого класу. Особливої популярності набула двотомна праця *«Зведення фізичного та морального стану робітників на паперових, вовняних і шовкових мануфактурах»* (1840 р.), в якій було проаналізовано умови праці та побуту робітників (чисельність і демографічний склад, рівень шлюбності і розлучень, середня заробітна плата, тривалість робочого дня, санітарні умови приміщень тощо). Названа праця справила величезний вплив на європейську громадськість, піднявши найгостріші соціальні проблеми тогочасного суспільства. Зокрема питання експлуатації дитячої праці у Франції викликали бурхливі дебати в англійському парламенті, що, безумовно, спонукало до прийняття в 1841 р. закону про регулювання дитячої праці.

Французький лікар, президент Ради оздоровлення Парижа **Александр Паран-Дюшатле** (1790–1836) – автор двотомника *«Проституція в Парижі»* (1834 р.), а також книги *«Суспіль-*

на гігієна» (1836 р.). Для написання першої роботи він використовував дані статистики, документи поліції, інтерв'ю та особисті спостереження. Збір об'єктивної інформації дослідник розглядав як засіб морального впливу на суспільство і боротьби з соціальним злом. Він розробив комплекс практичних рекомендацій, серед яких підкреслювалася необхідність організації благодійної матеріальної та моральної допомоги для повій, які покаялися.

У цей період починає розвиватися і **кримінальна статистика** – збір та аналіз кількісних даних про моральні й інтелектуальні характеристики різних верств населення з метою розробки рішень у царині соціальної політики і соціального управління (одного з джерел соціальної інженерії). Французький юрист **Андре Мішель Геррі** (1802–1867) своїми роботами «Порівняльна статистика освіти та числа злочинів у різних округах» (1829 р.), «Нариси моральної статистики Франції» (1832 р.) та «Моральна статистика Франції й Англії» (1860 р.) зробив великий внесок у розвиток цього напрямку емпіричної соціології. Так, у «Нарисах моральної статистики Франції» дослідник виявляє певну сталість у статистиці злочинів (кількість злочинів в одних і тих самих районах країни, а для різного роду злочинів – пора року вчинення, що вказують на незмінність розподілу злочинців за статтю і віком). Він першим здійснив статистичне вивчення мотивів злочинів. Своїми даними Геррі спростував поширену думку, ніби основною причиною злочинів є лише низький рівень освіти. Зокрема було виявлено зв'язок між рівнем промислового розвитку департаментів (обстеженням було піддано 85 департаментів Франції) і кількістю злочинів.

Бельгійський математик, а згодом один з найавторитетніших статистиків свого часу **Ламберт Адольф Кетле** (1796–1874) є творцем «соціальної фізики», в якій було застосовано математичні методи аналізу статистичних даних про соціальні явища. Серед заслуг науковця – організація статистичних товариств і служб у частині європейських країн, заснування Міжнародного статистичного товариства у 1853 р. Саме дослідник першим у Європі систематизував величезний масив емпіричного матеріалу, накопичений протягом кількох десятиріч, йому вдалося підкорити отримання емпіричних відомостей вимогам застосування математичних методів, наприклад теорії ймовірностей. Результатом поєднання математики, статистики і власне емпіричної соціології стала авторська *концепція «середньої людини»*, яка пізніше дістала серйозної критики від Дюркгейма.

1826 р. Кетле був запрошений до Королівської статистичної комісії працювати для участі у підготовці перепису населення, згодом він аналізує статистику злочинності, здійснює порівняльні дослідження Бельгії, Франції та Англії, випускає статистичні меморандуми. У середині 1830-х рр. науковець формулює ідею «соціальної фізики», сутність якої відображена і його центральній праці «*Людина та розвиток її здібностей, або досвід соціальної фізики*» (1835 р.). Соціальна фізика як особлива наука, на його переконання, має досліджувати: 1) закони відтворення, зростання та загибелі людського роду, а також закони виміру предметів виробництва і споживання; 2) вплив природи на людини та все, що з ним пов'язане; 3) можливості людини порушувати сталість соціальної системи.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Науковець встановив, що деякі масові суспільні явища (*народжуваність, смертність, злочинність і т. ін.*) підпорядковуються певним закономірностям. До їх вивчення він застосовував *математичні методи*. Скажімо, узагальнював всілякі цифри, що стосувалися народонаселення, клімату, торгівлі, бідності, освіти, злочинності тощо. Кетле намагався підрахувати кількість кримінальних злочинів за останні десятиріччя та вирахувати відсоток кримінальних елементів у людському суспільстві. Дослідник був переконаний, що «траєкторії» руху населення можуть бути обчислені з достатньою точністю (хоча вона і поступається точності астрономічним спостереженням).

Серед найбільших досягнень ученого, які суттєво вплинули на розвиток як академічної, так і емпіричної соціології необхідно вказати на такі: 1) встановлення соціального закону як стійкої тенденції зміни середніх величин або як стійкої кореляції між кількома характеристиками; 2) визначення *методичних правил формулювання анкетних питань*. Названі методичні правила Кетле сформулював у роботі «*Листи про теорію ймовірності*». Автор рекомендував ставити тільки такі запитання, які: а) необхідні та на які можна отримати відповідь; б) не викликають у людей підозри; в) однаково розуміються всією сукупністю опитуваних; г) забезпечують взаємний контроль.

25.2. Емпіричні дослідження сім'ї Фредерика Ле Пле

Авторитетний французький соціолог, за освітою гірський інженер **Фредерик Ле Пле** (1806–1882) – один з фундаторів *емпіричної соціології сім'ї*, автор *монографічного методу в соціології*. Після революційних подій 1830 р. Ле Пле прийняв рішення про необхідність ро-

зуміння причин революцій і з цією метою почав спостереження за життям суспільства. Основним об'єктом такого спостереження він обрав сім'ю як найменшу складову суспільства, провідний фактор соціалізації особистості та соціального контролю. При цьому, на думку дослідника, власність сім'ї (будинок, земля, підприємства тощо) є символом, а не лише засобом виробництва. Науковець мав змогу спостерігати за життям сімей у різних країнах Європи, результатом цих досліджень стала праця «Європейські робітники» (перше видання – 1855 р., розширене 6-томне – 1877–1879 рр.), в якій була представлена вичерпна типологія робітничих сімей за образом життя, професіями, бюджетом, соціальною мобільністю тощо. Ле Пле є також автором 3-томного дослідження «Соціальна реформа у Франції» (1878 р.).

Вивчаючи сім'ю учений розробив **монографічний метод**, який включає такі складові. По-перше, загальний опис місцевості, занять у даному районі та самої сім'ї. По-друге, дослідження джерел існування сім'ї та її бюджету. По-третє, вивчення образу життя й історії сім'ї. По-четверте, розгляд елементів загальної соціальної організації – видів контрактів робітників з працедавцями, облік професійного просування працівників у даній місцевості і т. ін.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Учні Ле Пле розширили царину застосування монографічного методу, створивши «номенклатуру соціальної науки», яка мала більше 20-ти пунктів, розташованих від простого до складного. Основними методами отримання соціальної інформації були особисті спостереження й вільні інтерв'ю. Соціологія сім'ї передбачала «синтетичне» (за визначенням П. Сорокіна) дослідження: розгляд не тільки сім'ї, але й сусідів, корпорації, приходу, міста, провінції.

Науковець сформулював актуальну й сьогодні *типологію сім'ї*: 1) патріархальна сім'я (сім'я як неподільна одиниця, де індивід підпорядкований спільноті); 2) коренева, або базова сім'я (усе майно батька успадковується одним з дітей, інші змушені мігрувати, але мають право повернутися до батьківського дому); 3) нестабільна, нуклеарна сім'я (батьки не мають що передавати у спадок дітям, тому вони існують розрізнено). На думку Ле Пле, тільки коренева сім'я забезпечує найприйнятніший суспільний лад, у якому досягається оптимальне поєднання традицій і новацій. Він підкреслював вирішальну роль сім'ї для розвитку будь-якого суспільства та його економічних інституцій.

Вчений вважав, що метою суспільства має бути матеріальний і моральний добробут його членів, основа якого в сім'ї, релігії, власності. Тільки релігія спроможна гарантувати громадський порядок; найкращою з релігій йому уявляється християнство, але воно мусить стати незалежним і толерантним, для цього церкву слід відокремити від держави. Власність повинна мати індивідуальний характер. Має бути відкритий широкий простір для проявів індивідуальної ініціативи, конкуренції, вільного обміну. При цьому форма правління не має принципового значення. Основна перешкода на цьому шляху – надмірна централізація, яка у Франції призвела до занепаду всіх громад і провінцій.

25.3. Специфіка емпіричних соціальних досліджень в Німеччині у XIX – на початку XX ст. «Бюджетний закон Е. Енгеля» та його значення

Інституціоналізація соціологічної науки в Німеччині відбувається майже одночасно з подібними процесами у Франції, а емпіричні соціальні дослідження в країні почали здійснюватися навіть раніше, ніж на батьківщині соціології. Історично першою формою систематизації соціально важливої емпіричної інформації в Німеччині здійснювалися в межах «державознавства» як універсальної університетської дисципліни, починаючи з другої половини XVII ст. З кінця XVII ст. представники державознавства використовують термін «статистика», з середини XVIII ст. він вже стає загальноприйнятим.

Перші *масові соціальні обслідування* становища німецьких робітників були проведені вже в другій половині XIX ст. Головною метою таких обслідувань був збір економічних і соціальних фактів, з'ясування їх причинних взаємозв'язків з метою подальшої підготовки і прийняття законодавчих й адміністративних актів. Ініціатива цих обслідувань виходила від бюрократії провінцій. Перше загальнонаціональне обслідування у Німеччині було здійснене у 1875 р. за рішенням Рейхстагу з метою з'ясування умов праці на фабриках, особливо умов праці учнів. Анкети з двадцятьма питаннями було розіслано у більше ніж 500 підприємств, було опитано більше 7 тисяч людей – і власників та менеджерів, і найманих робітників. Утім відповіді виявилися неспівставними та такими, що не піддавалися кількісному аналізу.

Одним з найуспішніших і найавторитетніших німецьких економістів і статистиків був **Ернст Енгель** (1821–1896), який з 1860 р. керував Пруським статистичним бюро. Разом з Кетле він став організатором Першого Міжнародного статистичного конгресу у 1853 р. Науковець відомий головним чином вивченням структури бюджетів пролетарських сімей. На

основі статистичних даних зробив ряд висновків, які отримали назву «**бюджетного закону Енгеля**», сутність якого полягає в тому, що зі зростанням доходу сім'ї питома вага витрат на їжу знижується, а витрати на одяг, житло, опалення та освітлення порівняно мало змінюються, водночас витрати на задоволення культурних потреб збільшуються. Звідси випливало, що при інших рівних умовах частка доходу, що витрачається на їжу, може служити показником рівня добробуту даної групи населення. Таким чином, учений відстежив пряму залежність частки витрат на продукти харчування в доходах сім'ї від їх рівня.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Одним з центральних об'єктів соціальних досліджень ученого, подібно до Ле Пле та інших його колег, стала сім'я. Обслідуючи бюджети сімей у Бельгії та Франції, він пропонує власну типологію сімей за рівнем доходів і споживання. Дослідник обґрунтував тезу: чим бідніша сім'я, тим вище її витрати на харчування.

Варто зауважити, що виведена науковцем емпірична залежність підтверджується тривалим досвідом економічного розвитку, вона відслідковується зокрема і в сучасному українському суспільстві. Завдяки «закону Енгеля» були закладені основи для практики індексації доходів громадян.

25.4. Діяльність Товариства соціальної політики: значення для розвитку емпіричної соціології

Майже всі німецькі вчені, які здійснювали емпіричні соціальні дослідження наприкінці XIX ст., прямо або опосередковано були пов'язані з **Товариством соціальної політики**, заснованим у 1872 р. професорами, представниками преси, видавцями, чиновниками та підприємцями. Серед його членів були найвизначніші соціологи, історики, економісти Німеччини: Р. Шмоллер, М. Вебер, А. Вебер, Ф. Тьоніс та інші. Товариство було не тільки головним, але *фактично єдиним дослідницьким центром країни*, зігравши видатну роль у розвитку європейського інтелектуального життя того часу. Найвища активність Товариства припадає на 1881–1902 рр., коли були проведені дослідження умов сільськогосподарської праці та лихварства в сільських місцевостях, вивчалось становище працівників, зайнятих у торгівлі, на транспорті, у торговому флоті, а також положення ремісників.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ядро Товариства становила група університетських професорів, які ніколи по-справжньому не працювали «в полі», але стурбованих політичною ситуацією у країні. Як переконані ліберали, вони вважали, що прогрес країни досягається шляхом здійснення поступових соціальних реформ. Для їх проведення необхідні були переконливі аргументи. Найпереконливішими були факти й емпірики, які збиралися через систему регулярних опитувань. Тому саме такі опитування стали провідним напрямом діяльності Товариства.

Для діяльності Товариства характерними були: попереднє колективне обговорення програми майбутнього дослідження; визначення ключових проблем, з яких потрібно було зібрати первинну інформацію; безпосередній переклад їх у формулювання питань анкети, які потім розсилалися «експертам» (землевласникам, підприємцям, чиновникам, вчителям і священикам). Зібрані матеріали публікувалися без глибокої обробки. До приходу сюди М. Вебера діяльність Товариства помітними успіхами не позначилася: кустарні методики, примітивна техніка перекладу соціальних проблем – минаючи розробку понять і змінних – безпосередньо у формулювання питань, нечіткий підбір респондентів й експертів. Головна причина крилася у відсутності у соціальних політиків глибокого інтересу до методології. Запозичення методики та технічних процедур до успіху не призвело і привести не могло, тому що укладачам анкет неясним залишалося найважливіше: як працює побудована ними методика; що змістовно вона вимірює; чи відповідає те, що отримали дослідники «на виході», від того, що задумувалося «на вході». Вперше серйозну увагу на методологію дослідження, на необхідність і важливість правильного формулювання питань звернув М. Вебер. Завдяки його зусиллям емпірична діяльність Товариства піднялася на якісно новий рівень.

Резюме за змістом теми.

На початок XIX ст. у Франції та Німеччині вже сформувалася традиція здійснення статистичних соціальних досліджень, зокрема проводилися переписи населення. Упродовж XIX – початку XX ст. емпіричні соціальні дослідження у цих країнах відіграли суттєву роль у здійсненні соціальних реформ. Французька емпірична соціальна традиція розвивалася у представлений період у таких провідних напрямках: соціально-гігієнічні дослідження (Л. Вилларме, А. Паран-Дюшатле), кримінальна статистика (А. Геррі), статистика та «соціальна фізика» (А. Кетле), монографічний метод вивчення сім'ї (Ф. Ле Пле). Здобутки німецьких представників емпіричної соціології XIX–початку XX ст. пов'язані насамперед

з іменем економіста і статистика Е. Енгеля («бюджетний закон Енгеля») та діяльністю Товариства соціальної політики.

? Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка розвитку емпіричних соціальних досліджень у Франції у другій половині XIX – на початку XX ст.?

2. Назвіть й охарактеризуйте основні напрями емпіричних соціальних досліджень у Франції зазначеного періоду.

3. Який внесок зробив А. Кетле концепцією «соціальною фізики» для становлення академічної й емпіричної соціології?

4. Охарактеризуйте значення емпіричної соціології сім'ї та її методології, розробленої Ф. Ле Пле. Чи є актуальними висновки науковця і нині?

5. Якими були особливості становлення і розвитку німецької емпіричної соціальної думки до початку XX ст.? Чим вони обумовлювалися?

6. Сформулюйте сутність і визначте наукове та соціальне значення «бюджетного закону Енгеля».

7. Яке значення мала діяльність Товариства соціальної політики для розвитку емпіричної соціології в Німеччині наприкінці XIX – на початку XX ст.?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Створіть порівняльну таблицю розвитку французької емпіричної соціології у XIX – на початку XX ст.

2. Поміркуйте, чому А. Кетле за життя було визнано одним з найавторитетніших статистиків Європи. Чи залишаються його дослідження актуальними і сьогодні? Зробіть самостійні висновки.

3. Проаналізуйте біографію Ф. Ле Пле та генезу його емпіричних досліджень сім'ї. Чи можна знайти взаємозв'язок між ними? Аргументуйте відповідь.

4. Поміркуйте, які ідеї та висновки Ф. Ле Пле щодо соціальної сутності сім'ї можна використати і нині для аналізу цього соціального інституту. Чим це зумовлено?

5. Створіть схему генези німецької емпіричної соціології, починаючи з другої половини XVII ст. і закінчуючи початком XX ст. Визначте ключові віхи її розвитку.

6. Охарактеризуйте сутність «бюджетного закону Енгеля». На основі аналізу наукової літератури та статистичних джерел доведіть правдивість його тверджень або спростуйте їх.

7. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони діяльності Товариства соціальної політики у Німеччині. Складіть порівняльну таблицю.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Становлення емпіричних соціальних досліджень у Франції у XIX – на початку XX ст.: ідеї, напрями, представники.

2. Концепція «Соціальної фізики» та статистичні дослідження А. Кетле.

3. Емпіричні дослідження сім'ї Ф. Ле Пле та їх теоретико-прикладне значення.

4. Генеза емпіричних соціальних досліджень у Німеччині впродовж другої половини XVII – початку XX ст.

5. Емпіричні дослідження Е. Енгеля. «Бюджетний закон Енгеля».

6. Наукова та громадська діяльність Товариства соціальної політики у Німеччині.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. Антонов А.И. Социология семьи: Учебник. – М.: ИНФРА, 2010. – 637 с.

2. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студентів вищ. навч. закл. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.

3. Жоль К.К. Соціологія : Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.

4. Ковалева М.С. Предистория эмпирической социологии / История теоретической социологии / Отв. ред. Ю.Н. Давыдов. – М.: Канон+, 1997. – Т. 2. – 496 с.

5. *Латин Н.И.* Эмпирическая социология в Западной Европе: Учебное пособие. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 377 с.

6. *Лукашевич М.П., Туленков М.В.* Соціологія: Загальний курс: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – 2-е вид. – К.: Каравела, 2006. – 407 с.

7. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

8. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

2. Тексти (першоджерела):

1. *Вагнер А.* История и теория статистики / История и теория статистики в монографиях Вагнера, Рюмелина, Эттингена и Швабе: Пер. с нем. – СПб., 1879.

2. *Кетле А.* Социальная физика, или опыт исследования о развитии человеческих способностей: В 2-х т. Пер. с фр. / Под ред. А. Руссова. – К.: Типография И.И. Чоколова, 1911.

3. *Ле Пле Ф.* Основная конституция человеческого рода: Пер. с фр. – М.: Хранитель, 1897. – 452 с.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У СОЦІОЛОГІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- засади становлення і розвитку психологічного напрямку в соціології, його особливості;
- сильні й слабкі сторони соціопсихологічних концепцій М. Лацаруса, Г. Штейнтала, В. Вундта, С. Сігеле, Г. Лебона, Г. Тарда, Ч.-Г. Кулі, З. Фрейда та У. Мак-Дугала;
- провідні ідеї психологічного напрямку в соціології, яка мали суттєвий вплив на подальший розвиток соціального знання;
- кілька десятків визначень і термінів, запозичених у психологічній науці, які в подальшому стали невід'ємною складовою соціологічних досліджень теоретичного і прикладного характеру,

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати значення і місце психологізму у розвитку соціологічної науки;
- здійснювати порівняльний аналіз концепцій психології народів М. Лацаруса, Г. Штейнтала та В. Вундта, концепцій психології натовпу С. Сігеле та психології народів і мас Г. Лебона, теорії наслідування Г. Тарда та концепції «дзеркального Я» Ч.-Г. Кулі;
- визначити соціальне значення психоаналітичної спадщини З. Фрейда та його учнів;
- опановувати значний за обсягом теоретичний матеріал.

26.1. Психологічний напрям у соціології: загальна характеристика

Психологічний напрям у соціології починає формуватися у другій половині XIX ст. на тлі посилення загальнонаукового інтересу до вивчення людини, її поведінки, мотивів діяльності. Вплив і значення психологізму у соціології посилюються з кінця XIX – початку XX ст., коли домінуючою стає тенденція розуміння соціально-історичних процесів і закономірностей розвитку суспільства через їх психологічне пояснення.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Натуралістичні теорії*, ідеї яких тривалий час домінували у системі соціальних знань, наприкінці XIX ст. уже не мали змоги цілком задовольняти потреби соціології – науки, що вбирала в себе всі новітні теоретичні й емпіричні відкриття і досягнення та жваво реагувала на них появою нових напрямів, шкіл, парадигм. Натуралізм спрощував пояснення й аналіз багатьох соціальних процесів та явищ і не дозволяв побачити по-справжньому роль людини в єдності її психічної діяльності та поведінки. Тому навіть у надрах натуралізму зріло невдоволення ним у прагненні соціологів вийти на рівень системного дослідження. Активізувався пошук якісно нових пояснень багатьох суспільних явищ і процесів, їх вбачали все частіше у царині психіки людини, мотивації її дій, виявлення потреб, інтересів, бажань.

Сукупність соціологічних концепцій, що пояснюють еволюцію суспільства як результат впливу інтелектуальних, емоційних і вольових взаємодій людей, одержала в історії соціології назву **психологічного напрямку**. Варто зауважити, що основну увагу представники психологічного напрямку соціології акцентували на *колективній соціальній психології*, яка вивчала духовну взаємодію між людьми. Провідними різновидами і школами психологічного напрямку в соціології є: *психологія народів*, *психологія натовпу (мас)*, *теорія наслідування*, *інтеракціонізм*, *інстинктивізм*, *психологічний еволюціонізм*, *психоаналіз* та інші.

Різновиди психологічного напрямку в соціології виділяються залежно від вибору ключових пояснювальних понять або принципів. Прагнення знайти психічні фактори цивілізації характеризувало *психологічний еволюціонізм* (Л.Ф. Уорд, Ф. Гіддінгс). *Інстинктивізм* (У. Мак-Дугалл) шукав основу суспільного життя в біологічно наслідуваних інстинктах людини, супроводжуваних відповідними емоціями. Представники школи *психології народів* (М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт) основною історичною силою оголошували «народний дух», що виражає психічну подібність індивідів однієї нації. У межах *психології натовпу або групової психології* (С. Сігеле, Г. Лебон) розглядалися феномени анонімності, сугестивності, психічного зараження та подібних явищ, що відбуваються в натовпі. З ними часто були пов'язані вкрай реакційні висновки про тотожність народних мас та «ірраціонального натовпу». Прихильники *теорії наслідування* (Ж.-Г. Тард, Дж. Болдуїн) вбачали елементарний суспільний факт у наслідуванні одного індивіда іншими. Прибічники *раннього (символічного) інтеракціонізму* (Ч.Х. Кулі й інші) в якості первинних фактів суспільства розглядали уявлення, які люди складають один про одного. *Психоаналіз* (З. Фрейд) як один з найавторитетніших на-

прямів базувався на вченні про несвідоме та його впливі на соціальну поведінку особистості, зокрема через дію механізмів витіснення і сублімації.

Психологічний напрям став кроком уперед у дослідженні феномену «соціальна реальність». На відміну від учених, які розробляли натуралістичні концепції, представники психологічного напрямку вбачали в ускладненні форм суспільного життя результат розвитку свідомого джерела, тобто розумного управління процесами. Втім зведення предмета соціології до суто соціально-психологічних аспектів взаємодії залишало у тіні суспільні відносини і процеси, їх структуру та динаміку.

У психологічному напрямі соціології виокремлюються три базові вектори досліджень – *індивідуалістський, груповий і соціетарний*. Прихильники першого підходу розглядають соціальні явища і процеси як такі, що обумовлені дією індивідуальних психічних факторів, тому увага звертається на аналіз психіки індивіда і в ній вбачаються причини того, що відбувається в суспільстві. Представники другого вектору досліджень орієнтуються на пошук причинно-наслідкових зв'язків у поясненні суспільних явищ і процесів у психології груп (роду, племені, сім'ї, колективу і т.ін.) та їх поведінці. Відповідно до третього вектору, пояснення соціального життя та діяльності повинно здійснюватися з позицій суспільної психології, а психіку індивіда слід розглядати як продукт суспільства.

Серед названих різновидів і шкіл найвагомим чинником вплинули на розвиток соціологічної науки ХІХ–початку ХХ ст. насамперед психологія народів, психологія мас, теорія наслідування, інтеракціоністська та психоаналітична школи.

26.2. Значення школи психології народів для розвитку соціологічної науки

Фундаторами школи **психології народів** були німецькі вчені – психолог і філософ **Моріц Лацарус** (1824–1903) та філолог і філософ **Гейман Штейнталь** (1823–1899). Науковці були переконані в тому, що завдяки єдності походження і довкілля «всі індивіди одного народу мають відбиток.. особливої природи народу на своєму тілі й душі», при цьому «вплив тілесних впливів на душу викликає відомі схильності, тенденції схильності, властивості духу, однакові у всіх індивідів, унаслідок чого всі вони володіють одним і тим же народним духом». Як бачимо, центральним поняттям психології народів є *«народний дух»*, що розуміється як психічна подібність індивідів, котрі належать до одного народу, й одночасно як їх самосвідомість (народ є певна сукупність людей, котрі дивляться на себе як на один народ, зараховують себе до одного народу). *Основними завданнями «Психології народів»*, на думку вчених, мають бути: а) психологічно пізнати сутність народного духу та його дії; б) відкрити закони, за якими забезпечується внутрішня духовна або ідеальна діяльність народу в житті, в мистецтві та в науці; в) відкрити засади, причини та підстави виникнення, розвитку і знищення особливостей будь-якого народу.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У теорії Лацаруса та Штейнтала можна виділити два аспекти. По-перше, *аналізується дух народу в цілому*, його загальні умови життя і діяльності, встановлюються загальні елементи і відносини розвитку духу народу. По-друге, конкретніше *досліджуються приватні форми народного духу та їх розвиток*. Перший аспект отримав назву *етноісторичної психології*, другий – *психологічної етнології*. Безпосередніми об'єктами аналізу, у процесі дослідження яких розкривається зміст народного духу, є міфи, мови, мораль, звичаї, побут й інші особливості культур.

Надалі ідеї психології народів отримали розвиток у поглядах німецького лікаря, фізіолога та психолога **Вільгельма Вундта** (1832–1920). Спираючись на вчення Г.В. Гегеля про «об'єктивний дух», науковець в основу своєї концепції «психології народів» поклав ідею про *деяку надіндивідуальність душі*, її надіндивідуальну цілісність, яка становить *народ, націю*. Душа чи дух конкретного індивіда – це лише частина народної душі, психологія якої виражена у мові, міфах, звичаях, релігії, фольклорі. До культурно-історичної психології дослідник відніс вивчення різних стадій розвитку людських психічних процесів, які виявляються в об'єктивних продуктах культури – мові, мистецтві, міфології, соціальних засадах, законах, моралі. Мова, міф, звичай є не фрагментами народного духу, але самим цим духом народу в його відносно ще не порушеному індивідуальному вигляді, який обумовлює всі інші процеси. *Мова* містить загальну форму уявлень, що живуть у душі народу, та закони їх зв'язку; *міфи* – зміст цих уявлень; *звичаї* – особливості виникнення з цих уявлень загального напрямку волі.

Психологія народів займалась, таким чином, порівняльними історичними дослідженнями реальних продуктів суспільної (або колективної) взаємодії, таких як мова, міфи, звичаї. Це була культурологічна соціальна психологія, яка дала поштовх подальшим крос-культурним дослідженням.

26.3. Соціальні ідеї психології мас (натовпу) Г. Лебона та теорії наслідування Ж.-Г. Тарда

Кінець XIX–початок XX ст. – це час становлення **масового суспільства**, що є соціальним виявом феномену *масовизації*. Вихідною передумовою і водночас основною базою масовизації, яка розпочалася з появою капіталізму, є певний рівень розвитку економіки. Велике капіталістичне виробництво являло собою типовий приклад власне масового виробництва. Розпочавшись у сфері економіки, масовизація на базі розвитку машинної техніки, особливо новітніх її форм, розповсюджується на всі інші сфери суспільства: науку, мистецтво, виробництво різного роду послуг, управління, споживання, побут, спілкування між людьми. Катализаторами цих процесів стають форми *масової культури*, стандарти духовного життя, що пов'язані з виникненням і функціонуванням у суспільстві різних видів масової інформації.

Славний французький психолог, антрополог, історик, *фундатор соціальної психології* **Гюстав Лебон** (1841–1931) одним з перших зробив спроби теоретично обґрунтувати прихід «ери юрби (мас)» та пов'язати з цим загальний занепад культури сучасного йому суспільства. Науковець вважав, що епоха кінця XIX – початку XX ст. постає як «*ера юрби (мас)*», коли могутність психологічної маси суттєво збільшується. «*Психічна інфекція*» – ключове поняття, яким дослідник визначає психологічний механізм взаємодії мас. Його праця «*Психологія народів і мас*» (1895 р.) залишається бестселером і нині. **Натовп** для дослідника – це таке скупчення, сукупність людей, що становить ніби єдину істоту. Відмінною особливістю натовпу є, по-перше, те, що свідомість особистості тут зникає, бо вона стає безвільним автоматом, підпорядковується довільним імпульсам, діє афективно, а почуття та думки всіх учасників натовпу орієнтовані в одному і тому самому напрямку. По-друге, у натовпі будь-яке почуття, усяка дія заразливі і притому в такій високій мірі, що індивід дуже легко жертвує на користь загального інтересу своїми особистими інтересами. У результаті утворюється цілком визначена та існує лише деякий час *колективна душа*, яка змушує всіх, хто входить до натовпу, відчувати, думати і діяти геть інакше, ніж думав би, діяв і відчував кожен з них окремо. По-третє, у натовпі в індивідів з'являються такі особливі властивості, які не зустрічаються у них в ізолюваному положенні, насамперед – сприйнятливості до навіювання. Характеризуючи натовп як психологічну масу, вчений зауважує, що ця маса інстинктивно прагне підпорядкуванню авторитету вождя. Маса не може жити без володаря, і вона підкориться будь-кому, хто оголосить себе її володарем. Науковець виокремлює такі чинники, що зумовлюють напрямок суспільного руху: душа раси, вплив вождів, наслідування, навіювання та взаємне зараження. Головними ознаками маси, на думку Лебона, є знеособленість, втрата інтелекту та особистої відповідальності, домінування почуттів. Тому не дивно, що його концепція натовпу виходить із ідеї аномальності, яка асоціюється або з хворобою, або зі злочинністю і в кращому випадку допускаються пом'якшувальні обставини.

У пізніших працях Лебона «*Психологія соціалізму*» (1908 р.) та «*Психологія революцій*» (1912 р.) проводиться ідея особливої значущості психологічного фактора в пізнанні життя людей, а сама *суспільна психологія вважається рушійною силою історії*. Дослідник стверджує, що расові (національні) відмінності між народами доповнюються їх спадковими психологічними відмінностями. Такі відмінності зумовлюють відмінності в поглядах расових груп і сприяють розгортанню конфліктів між ними. Науковець був переконаний, що ідея рівності суперечить природі людини, вона несумісна зі справжньою демократією, тому необхідно всіляко боротися з колективістськими, соціалістичними ідеями мас.

Вчення Лебона справило значний вплив на подальший розвиток соціальної психології та соціології. Його соціально-психологічна характеристика феномену натовпу досі зберігає свою наукову значимість і широко використовується в аналізі поведінки індивідів у складі вуличної юрби та інших видів натовпу.

Але вже тоді, наприкінці XIX ст., французький соціолог та кримінолог **Жан Габріель Тард** (1843–1904) відзначив диференціацію між натовпом і публікою. Якщо перебування у натовпі передбачає фізичні контакти й обмеженість місця для людей, то публіка не перебуває у просторовій близькості та може продукувати «громадську думку» завдяки сучасним засобам комунікації. Утім, в історію і теорію психологічної і соціологічної наук дослідник увійшов як автор **теорії наслідування**, основні ідеї та положення якої викладені у працях «*Закони наслідування*» (1892 р.), «*Соціальні закони*» (1898 р.), «*Громадська думка і натовп*» (1902 р.), «*Особистість і натовп*» (1903 р.) та інших. *Соціологія* розглядалася ним як така психологія, що вивчає різні соціальні процеси. Науковець порівнював суспільство з мозком, клітиною якого є свідомість окремої людини. Він вважав суспільство продуктом взаємодії

індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному і засвоєння ними уявлень, переконань, бажань, намірів тощо. Виходячи з цього, вчений поставив за мету створити науку – **соціальну (колективну) психологію**, яка повинна вивчати взаємодію індивідуальних свідомостей. На думку Тарда, від індивідуальної психології (інтрацеребральна психологія) соціальна психологія (інтерпсихологія) відрізняється тим, що займається виключно відносинами нашого «Я» до інших «Я», їх взаємними впливами. У цій дії одного духу на інший і потрібно бачити елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя.

Суспільні процеси дослідник пояснював виключно дією *механізму наслідування*, на якому будуються людські взаємовідносини. Завдання науки полягало у вивченні законів наслідування, завдяки яким суспільство, з одного боку, підтримує своє існування в якості цілісності, з іншого, розвивається завдяки виникненню та розповсюдженню в різних галузях життя винаходів. Винаходи – це акт індивідуальної творчості. Саме вони створили мову, господарство, державу, релігію тощо. Акти творчості та наслідування діють подібно колам на воді: нові винаходи – нові хвилі наслідування. Завдання науки полягає у вивченні законів наслідування, завдяки яким суспільство підтримує своє існування. Тард розділяв два типи наслідування: звичай, які характерні для традиційного суспільства, мода – для сучасного. Вчений сформулював три закони наслідування: 1) закон повторення, тобто засвоєння і відтворення людьми тих чи інших нововведень; 2) закон опозиції, що виражає боротьбу самих нововведень, тобто нового та старого в суспільстві; 3) закон пристосування, тобто адаптації людей до нововведень, що проявилися, і до умов життя, що змінилися.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Французький соціолог одним з перших звернув увагу на зростання ролі комунікативних засобів: друку (газет), телефону, телеграфу. Він розглядав їх, особливо газети, як важливий фактор інтеграції та соціального контролю.

І хоча за життя Тарда його ідеї не отримали широкого розповсюдження, сьогодні він вважається одним із засновників соціальної психології. Учений зробив значний внесок у розвиток науки про міжособистісні стосунки та їх механізми, досліджував проблеми суспільної думки, психології натовпу, механізми психологічного зараження і навіювання. Науковець сприяв також включенню в арсенал соціально-психологічної науки емпіричних методів дослідження – аналізу історичних документів і статистичних даних.

26.4. Особливості інтеракціоністського та психоаналітичного розуміння суспільства

Символічний інтеракціонізм спирається на праці американських соціологів **Джорджа Міда** (1863–1931) та **Чарльза Кулі** (1864–1929), які розробили вихідні принципи цього соціологічного напрямку. Сам термін «символічний інтеракціонізм» був введений у науковий обіг пізніше, у 1937 р. учнем Дж. Міда Гербертом Блумером. Основні положення символічного інтеракціонізму зводяться до того, що: 1) люди взаємодіють один з одним, керуючись насамперед символічними значеннями, які вони надають тим чи іншим об'єктам; 2) самі символи є продуктом соціальної взаємодії (*інтерації*) між людьми; 3) символічні значення виникають і змінюються за допомогою інтерпретації і перевизначення символів. Представники інтеракціонізму стверджували, що індивід створює свої об'єкти на основі тих значень, які він їм дарує. З точки зору Міда, люди знаходять свою людську природу завдяки тому, що взаємодіють за допомогою символів, найважливіші з яких представлені в мові. Саме *мова є найпершим і основним чинником людської взаємодії*, «всі люди створюються в розмовах», – вважають інтеракціоністи, якщо немає мовного спілкування, то немає і людини. При спілкуванні індивіди ніби обмінюються символами. Аби інтеракція (спілкування) тривала, кожен залучений у неї має ще й інтерпретувати наміри інших за допомогою прийняття ролі, тобто поставити себе на місце партнера. Саме ж спілкування є обміном взаємозрозумілих символів з метою досягнення практичних результатів у спільній діяльності.

Соціолог **Чарльз Кулі** увійшов в історію соціології перш за все як творець *теорії «дзеркального Я»* (точніше – «дзеркальної самості»). Теорія «дзеркального Я» ґрунтується на таких трьох постулатах: 1) у процесі взаємодії один з одним люди здатні уявляти, як вони сприймаються узагальненим іншим; 2) люди здатні усвідомлювати характер відповідних реакцій узагальнених інших; 3) люди розвивають самоуявлення, почуття гордості або пригніченості залежно від того, якими їм вбачаються подання узагальнених інших. Науковець виходить з того, що самосвідомість і ціннісні орієнтації індивіда ніби дзеркально відображають реакції на них оточуючих людей, головним чином з тієї ж соціальної групи. Кулі визнавав соціальну природу людини і наголошував на приматі первинних соціальних груп

для соціалізації та самовизначення індивіда. Тому дослідник стояв на позиціях розуміння взаємодії як узгодження «ідей особистості» та формулювання завдання соціального пізнання як «уяви уявного».

Школа **психоаналізу** пов'язана насамперед з іменем її творця – австрійського психолога, психіатра, невролога **Зигмунда Фрейда** (1856–1939), який виклав свої погляди на соціально-психологічні явища в групах у роботі *«Масова психологія й аналіз людського «Я»* (1921 р.). Для науковця велику роль у соціальному устрої світу відіграє *навіювання, наслідування, підпорядкування лідерові (вожаку), неусвідомлені колективні уявлення*. Вчений розмірковує над великими проблемами суспільства, виникненням світових релігій і суспільних рухів. Він намагається розв'язати проблему: чому індивід в умовах включення його у натовп думає і поводить зовсім інакше, ніж можна було б від нього очікувати. На думку дослідника, сучасне суспільство придушує та витісняє природні інстинкти людини. У натовпі ж придушення безсвідомих тенденцій зменшується, адже зникають моральні заборони, панують інстинкти й емоційність. Усе це засвідчує регресію психіки у натовпі. Головне явище масової психології – несвобода в масі окремої людини. Кожна людина в такій ситуації емоційно пов'язана у двох напрямках, з одного боку, – з вождем, з другого, – з іншими масовими індивідами. Сутність маси полягає у новоутворених прив'язаностях учасників маси один до одного.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У З. Фрейда розуміння соціологічних проблем спирається на ідеї Г. Тарда та Г. Лебона. *Психоаналітичне тлумачення* цих проблем полягає в такому: психічне перетворення людини в масі – це її відмова від прав на власну особистість, передача цієї функції вождеві. У результаті цього контроль свідомості над безсвідомим слабшає, витіснені раніше елементи психіки й інстинкти вириваються на свободу і регулюють поведінку людини.

Механізм емоційної прив'язаності Фрейд означив терміном *«ідентифікація»*. Ідентифікація означає почуття прив'язаності (прихильності, симпатії), спільності з іншими людьми.

Резюме за змістом теми.

Психологічний напрям у соціології починає формуватися у другій половині XIX ст. на тлі посилення загальнонаукового інтересу до вивчення людини, її поведінки, мотивів діяльності на противагу натуралістичній традиції, яка домінувала у соціальній думці тривалий час. Основну увагу представники психологічного напрямку соціології акцентували на колективній соціальній психології, яка вивчала духовну взаємодію між людьми. Провідними його різновидами стали: психологія народів, психологія натовпу і мас, теорія наслідування, інстинктивізм, психологічний еволюціонізм, інтеракціонізм, психоаналіз.

? Запитання для самоконтролю

1. Чим була зумовлена поява психологічного напрямку в соціології? Які його особливості?
2. Які провідні різновиди і школи психологічного напрямку в соціології XIX – початку XX століття?
3. Якою є сутність психології народів? Яке її значення для соціології?
4. Охарактеризуйте соціальну сутність інстинктивізму та психологічного еволюціонізму.
5. Яке соціальне значення мала соціологія натовпу (мас)? Чи є її ідеї актуальними і нині? Чому?
6. Чому соціально-психологічна система Г. Тарда отримала назву теорія наслідування? Які її базові положення?
7. Які ідеї висунули представники символічного інтеракціонізму, їх соціальна сутність?
8. Чи є соціологічно важливою психоаналітична традиція? Чому?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, чим ви можете пояснити посилення психологічних тенденцій у розвитку соціології XIX – початку XX ст.? На основі отриманих висновків складіть таблицю.
2. Розкрийте сутність психологічного напрямку в соціології та охарактеризуйте основні самостійні відгалуження в його структурі.
3. Створіть розгорнуту схему різновидів в шкіл психологічного напрямку в соціології означеного періоду.
4. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони психології народів. Сформулюйте власне ставлення до цієї школи та аргументуйте цю позицію.
5. Охарактеризуйте основні соціальні ідеї психології натовпу (мас). Спробуйте за їх допомогою проаналізувати масові соціальні виступи в новітній історії України.

6. Визначте соціологічне значення теорії наслідування та психоаналізу. Складіть порівняльну таблицю.

7. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення психологічного напрямку в соціології. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Психологічний напрямок в соціології у ХІХ на початку ХХ ст. і його особливості.
2. Провідні різновиди та школи психологічного напрямку в соціології.
3. Психологія народів як синтез даних мовознавства, етнографії, психології та соціології.
4. Соціальне значення психології натовпу та психології народів і мас.
5. Теорія наслідування Г. Тарда: соціологічний аналіз.
6. Специфіка інтеракціоністського розуміння суспільства в концепції Ч. Кулі.
7. Соціологічні проблеми психоаналізу З.Фрейда.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Бачинин В. А.* История философии и социологии права: Для студентов юридических, социологических и философских специальностей. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2001. – 335 с.
2. *Захарченко М.В., Погорілий О.І.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 878 с.
4. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
5. *Овчаренко В.И., Грицанов А.А.* Социологический психологизм. Критический анализ. – Минск: Вышэйшая школа, 1990. – 205 с.
6. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
7. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. *Вундт В.* Проблемы психологии: народов. Пер. с нем. — М.: Академический проект, 2010. — 136 с. — (Психологические технологии).
2. *Лебон Г.* Психология народов и масс. Пер. с фр. — М.: Академический проект, 2011. — 238 с.
3. *Тард Г.* Личность и толпа: Очерки по социал. Психологии. Пер. с фр. — СПб.: А. Большаков и Д. Голов, 1903. — [4], II, 178 с.
4. *Тард Г.* Общественное мнение и толпа. Пер. с фр. — М.: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1902. — IV, 201 с.
5. *Тард Г.* Социальные законы (Les lois sociales): Личное творчество среди законов природы и общества. Пер. с фр. А. Ф. под ред. и с предисл. Л. Е. Оболенского. — 2-е изд. — СПб.: В. И. Губинский, 1906. — 120 с.
6. *Фрейд З.* Вступ до психоаналізу. Пер. з нім. Петра Таращука. — К.: Основи, 1998. — 709 с.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 6.
Класична соціологія на зламі XIX–XX ст.

ТЕМА 27

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ Ф. ТЬОНІСА

27.1. Неідеалістичні напрями філософської думки – неокантіанство, «філософія життя», феноменологія, філософська антропологія та їх вплив на соціологію

Розвиток неідеалістичних напрямків у філософії став потужним інтелектуальним джерелом формування німецької соціально-філософської та соціологічної думки кінця XIX – початку XX ст. У межах *неокантіанства* розрізняють фізіологічний напрям, марбургську та баденську філософські школи. Представники фізіологічного напрямку наполягали на ідеї створення суб'єктом об'єкта пізнання. Представники марбургської та баденської шкіл головну увагу звертали на логіку пізнання та методологію. Ірраціоналістична антитеза раціональної традиції Просвітництва постає з творів представників так званої «*філософії життя*», яка об'єднала таких несхожих і водночас єдиних у своїх міфологічних установах на світ мислителів, як А. Шопенгауер, Е. фон Гартман, Ф. Ніцше, В. Дільтей, О. Шпенглер та ін. «Філософія життя» звертається до «життя» як первинної реальності, цілісного органічного процесу, що передувє поділу на матерію та дух, буття та свідомість. «Філософія життя» виступила проти методологізму і гносеологізму в ідеалістичній філософії (неокантіанство, позитивізм). Теорія пізнання «філософії життя» – це ірраціоналістичний індивідуалізм. Тому наука намагається заволодіти світом, підкорити його, а філософія є його спогляданням, мистецтвом.

Феноменологія – один із найпоширеніших і найсуперечливіших напрямків західної філософії. Прикладом цього стала феноменологія, засновником якої вважають німецького філософа Едмунда Гуссерля (1859–1938). У двотомній праці «Логічні дослідження» Гуссерль визначив основний об'єкт філософського дослідження: наукове знання і пізнання. Предметом феноменології є опис актів свідомості стосовно об'єктів. Центральним поняттям феноменології є «інтенційність», тобто спрямованість свідомості на об'єкт. Однак інтенційні предмети, про які йдеться у феноменології, не мають нічого спільного з реальними, які виключаються з розгляду. Філософію як науку про «чисті сутності» феноменологи протиставляють пізнанню реальних фактів. «Нова філософія», що мислилась Гуссерлем як науковчення, була зорієнтована на вивчення науки, а не реальної дійсності.

Філософська антропологія у широкому значенні – це філософське вчення про природу і сутність людини. Але в даному випадку філософська антропологія розглядається як течія західної філософії XX ст. (переважно німецької), що виникла в 20-х роках як прояв загального «антропологічного перевороту», що відбувався в першій чверті нашого сторіччя у західно-європейській філософії. Представники філософської антропології трактують її як науку про метафізичне походження людини, про її фізичне, психічне, духовне начала в світі, про ті сили і тенденції, які рухають нею і які вона приводить у рух. Спеціальні науки про людину, навіть у їх єдності не дають чіткого уявлення про сутність людини, не прояснюють її. За цих умов завдання філософської антропології полягає в тому, щоб чітко показати, яким чином із основної структури людського буття випливають усі специфічні монополії, звершення й справи людини.

27.2. Антинатуралістичний поворот у німецькій соціології кінця XIX ст.

Обмеженість натуралістичної дослідницької програми в певній мірі була вже усвідомлена німецькою класичною філософією. Діалектичний підхід до соціальних явищ, розгляд історії діяльності людей служило основою для спроб побудови *антинатуралістської дослідницької програми*. Для того щоб ця програма зміцніла, були потрібні умови, при яких була б знайдена інша онтологічна реальність, відмінна від природи, але настільки ж самостійна і значна, як перша. Така нова реальність була знайдена в культурі, що отримала визнання такою ж самостійної сфери, що і область природи. В якості провідної риси неокласичної філософії багато дослідників зазначають перехід від орієнтації на канони наук, які вивчають природу.

Криза натуралістичного підходу кінці XIX–початку XX ст. була пов'язана з усвідомленням відмінностей природи і культури, відмінності природних об'єктів від суспільних. З роз-

витком капіталізму руйнувалися початкові природні залежності людей і створювалися все нові зв'язки, визначувані сукупною суспільною працею. Культура була тепер трактована як формування людини і громадських зв'язків, як продукт історії та сама історія, як самоздійснення людини, в ході якого змінюється її власна природа. Первісна природна залежність змінюється відкриттям соціальних зв'язків, сформованих суспільною працею. Дилема натуралізму і антинатуралізму (культурцентризму) виявляє себе як на рівні пізнання суспільства в цілому, так і в окремих дисциплінах.

27.3. Ідейні витoki німецької соціології

На межі ХІХ–ХХ ст. з'явилися нові, у край важливі соціологічні концепції, які привели до професіоналізації й інституціоналізації соціології, виходу її на принципово інший рівень теоретичного розвитку. Значну роль у даному процесі відіграла творчість найбільших німецьких соціологів цього періоду Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля, М. Вебера. Незважаючи на значні відмінності між їх концепціями, є й чимало спільного, того, що дозволяє розглядати ідеї названих авторів в рамках єдиного напрямку – класичної німецької соціології. У цій назві видна явна аналогія з німецькою класичною філософією, представленою іменами І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Класична німецька соціологія була антипозитивістською за своєю спрямованістю та змістом (за винятком, творчості Тьонісу, який слідував ряду вимог і принципів позитивізму). Ближче до кінця ХІХ в. на адресу позитивістської соціології стало лунаати все більше критичних зауважень у зв'язку з тим, що в теоретичних дослідженнях її представників ігнорувалися особливості соціальних явищ і процесів. Найсильніша реакція на «засилля» позитивізму, що розглядав їх як частину природи, пішла з боку німецьких соціологів. У їх концепціях суспільство як об'єкт дослідження і особливо людина чітко протиставлялися природі.

Звичайно, в антипозитивістській спрямованості німецької соціології значну роль відіграли гносеологічні традиції німецької філософії – як класичної, так і неокантіанської. Найвидатніші представники філософії кінця ХІХ ст., В. Дільтей, Г. Ріккерт, В. Віндельбанд, під сильним впливом ідей яких знаходилися німецькі «класичні» соціологи, взагалі ставили під сумнів існування і необхідність соціології як науки – на тій підставі, що відомий їм її позитивістський різновид претендував на роль узагальнення історичного процесу розвитку суспільства і людини. На їхню думку, ні людина, ні суспільство не можуть бути зрозумілі і осмислені через їх включення в природний світ на правах його частини.

27.4. Життєвий і творчий шлях Ф. Тьоніса

Фердинанд Тьоніс (1855–1936), один із засновників формальної соціології, народився у Німеччині в родині багатого селянина. У молодості отримав гарну освіту, вивчав історію, філософію, археологію, економіку, статистику, класичні мови. У 1872 р. вступив до університету м. Страсбурга, завершив освіту в 1875 р. в Університеті м. Тюбінгена, захистивши дисертацію з класичної філології. Головна робота, яка містить основну соціологічну концепцію і принесла Тьонісу згодом світову популярність і славу, – «Спільнота і суспільство» (1887). Інші роботи – «Злочинність як соціальне явище» (1909), «Мораль» (1909), «Критика громадської думки» (1922), «Власність» (1926), «Прогрес і соціальний розвиток» (1926), «Вступ до соціології» (1931).

Академічне покликання прийшло до Тьонісу пізно, свідченням чого стало запрошення його на роботу на посаду професора Кільського університету в 1913 р. З 1921-го по 1933 р., тобто аж до приходу нацистів до влади, він читав лекції з соціології у цьому університеті. У 1933 р. новий правлячий режим звільнив демократично мислячого професора і ворога цього режиму з роботи.

У 1909 р. у Франкфурті відбулося установче засідання Німецького соціологічного товариства, одним із засновників якого (разом із Зіммелем, Зомбартом, Вебером) був Тьоніс. У цьому ж році він був обраний його президентом і залишався ним беззмінно до 1933 р., коли нацисти розігнали товариство. Аж до останніх днів життя Тьоніс боровся з націонал-соціалізмом.

До цього він активно брав участь у підтримці соціал-демократичного та робітничого руху, відстоював свободу слова і право на утворення профспілок. Чисто практична, соціальна і політична діяльність Тьоніса характеризувала його не тільки як ученого, але і як демократа й антифашиста, конституціоналіста і соціал-реформіста. В останні роки життя, працюючи в

умовах нацистського режиму, Тьоніс, на відміну від багатьох колег, які покидали Німеччину, залишився в країні і мужньо відстоював антинацистські позиції.

27.5. Спільнота та суспільство як центральні поняття формальної соціології Ф. Тьоніса

Історичний процес власне й складається з двох протилежних віх спільного життя людей: *спільнот*, заснованих на соціальних зв'язках реального органічного життя і природній волі, та *суспільства*, яке є механічним утворенням, що постало на волі розумовій, раціональній. Затосовуючи терміни Ф. Тьоніса, перше утворення можна називати *гемайншафт*, а друге – *тезельшафт*.

Соціальні зв'язки не обмежуються лише обміном. Вони набагато більш різноманітні, а їх типи та форми покладені в основу соціологічної концепції Тьоніса. Він зіставляє (а певною мірою, і протиставляє) два типи зв'язків і відповідних їм типу суспільства. Перший тип соціальних зв'язків він визначає як *общинні*, другий – як *суспільні*. Общинні зв'язки обумовлюються такими психологічними характеристиками як душевна близькість, прихильність людей один до одного, наявність емоцій, особистих переживань. Суспільним зв'язкам притаманні характеристики раціонального плану: обмін, торгівля, вибір. Перший тип відносин властивий переважно патріархально-феодалним суспільствам, другий – капіталістичним. Общинні відносини включають родові відносини, відносини сусідства і дружби. Суспільні відносини мають речову природу і будуються в рамках принципів і структур раціональності. Тьоніс виділяє три типи форм соціального життя: соціальні відносини, групи та корпорації (або об'єднання).

27.6. Органічні та механічні соціальні зв'язки

У *спільноті* домінують почуття, інстинкти, органічні людські стосунки. У *суспільстві* превалюють розважливий розум, абстракції, механічні раціональні відносини. Спільнота виступає як неформальна соціальна група, суспільство – як сукупність формальних соціальних груп. Ці два ряди зв'язків – общинні та суспільні – характеризують ставлення людей не тільки один до одного, а й до суспільства. У спільноті соціальне ціле логічно передує частинам, в суспільстві, навпаки, соціальне ціле складається з частин. Відмінність між спільнотою і суспільством – це розходження *органічного та механічного зв'язку* (солідарності) складових частин соціального цілого. Згодом цю ідею широко використовував французький соціолог Дюркгейм у своїй концепції соціальної солідарності, що базується на його теорії поділу суспільної праці.

27.7. Типологія волі

У соціологічній концепції Тьоніса виокремлюється два типи відносин, відповідно, два типи організації соціального життя тісно пов'язані з двома типами волі – природною, інстинктивною і розумовою, раціональною. Перший тип волі є фундаментом общинних зв'язків, другий – суспільних зв'язків. Німецький соціолог приділяв велике значення проблемі воління. «Це загальнолюдське воління, – писав Тьоніс, – здатність хотіти, що розуміється нами як природна і початкова, виповнюється у здатності мотти й істотно обумовлена взаємодією з нею». Соціальна пов'язаність між людьми заснована на тому, що воля одного впливає на волю іншого, або стимулюючи, або сковуючи її.

Відносно розуміння волі Тьонісом є дві точки зору. Представники першої вважають, що той великий інтерес, яка приділяється німецьким соціологом проблемі волі (воління), свідчить про психологізм його концепції. Однак є й інша позиція, згідно з якою воля навряд чи трактується вченим як психологічний фактор. Швидше за все, вона ототожнюється в його концепції з розумом. Звідси спонукання до соціальної взаємодії, яке йде, на думку соціолога, від волі, має не стільки психологічний, скільки раціональний характер.

27.8. Основні принципи формальної соціології

Соціологія, стверджує Тьоніс, вивчає зв'язки та відносини, які не є очевидними, не фіксовані прямо і безпосередньо, а можуть бути абстраговані від реальних життєвих ситуацій. Тьоніс керується принципом «конструйованої» абстракції, шляхом якої визначаються «чис-

ті форми» соціальної взаємодії, прямих аналогів якої у реальному житті може і не бути. Тому концепцію Тьоніса називають «формальною соціологією».

Розглядаючи проблему співвідношення соціології та політики, Тьоніс слідував в цьому питанні у фарватері позитивістських настанов. Соціологія, по-перше, повинна постійно залишатися об'єктивною, по-друге, незалежною від практичної соціальної діяльності, по-третє, вільною від політики і політичних рішень. Німецький соціолог не ставив мету повністю відокремити і віддалити їх один від одного. Більш того, виступаючи за незалежність соціології від політики, Тьоніс не вважав, що точно так само, слід чинити і в політиці. Її необхідно постійно «онаучнювати» за рахунок засвоєння політиками соціологічних знань і використання їх у практиці політичної діяльності.

27.9. Структура соціологічного знання в концепції Ф. Тьоніса

Ф. Тьоніс спробував створити в соціології єдину, логічно струнку систему понять, показати її багатоманітність. Саме Тьоніс розрізняв чисту, прикладну та емпіричну соціологію. Перша аналізує суспільство «анатомічно», в «стані спокою» (соціальна статика), друга – механізми розвитку (соціальна динаміка). Третя вивчає факти життя сучасного суспільства на основі статистичних даних. Тому він навіть назвав емпіричну соціологію соціографією. Сам Тьоніс проводив емпіричні (соціографічні) дослідження, що стосуються злочинності, самогубств, розвитку промисловості, демографічних змін, діяльності політичних партій та ін. Коло інтересів німецького соціолога до емпіричних проблем був досить широким. Причому деякі з його досліджень були вельми скрупульозними. Так, аналізуючи злочинність у вибірці 3500 чоловіків, він збирав детальну інформацію про кожного з них у трудових колоніях, архівах поліції, цікавився соціальним походженням, освітою, сімейним станом, професією, місцем проживання, типом поселення, інформацією про батьків.

27.10. Значення соціології Ф. Тьоніса для розвитку соціології

Творчість Ф. Тьоніса сприяла самовизначенню та інституціоналізації соціології. Це плідна спроба і цікавий приклад розробки соціології як науки, що розглядає свій предмет незалежно від його змістовних характеристик за допомогою використання різноманітних аналітичних побудов. Безпосередній вплив Тьоніса на Зіммеля, Дюркгейма, Вебера очевидний. Він висунув концепцію аналітичної побудови соціології (на протигагу історичному), що сприяло усвідомленню соціологією самої себе як науки. Прагнення за допомогою складних класифікацій формалізувати соціологічне знання було неодноразово відтворено в історії світової соціології ХХ ст.

Резюме за змістом теми.

Згідно Ф. Тьонісу, напрямок історичного розвитку є однозначним і полягає у загальному скеруванні від спільнот до суспільства, що йде паралельно зі зростанням раціональності: суспільство поступово, але невблаганно витісняє в історичній перспективі спільноту. Внесок Ф. Тьоніса у розвиток соціологічної думки в тому, що він: 1) здійснював аналіз соціальних явищ як відображення міжособистісних зв'язків; 2) наголошував на нерозривності зв'язків особистості із соціальним середовищем; 3) розглядав соціальні спільноти в їхньому історичному розвитку та видозмінах.

? Запитання для самоконтролю

1. Що таке класична німецька соціологія? Назвіть її основні особливості Чим класична німецька соціологія відрізняється від класичної німецької філософії? Чому вона так називалася?
2. Як Ф. Тьоніс розумів предмет соціології? У чому суть його соціологічної концепції?
3. Які рівні соціологічної науки виділяв вчений і чому?
4. Яким чином і чому Тьоніс розрізняв спільноту і суспільство? Які типи зв'язків і відносин ним розглядалися?
5. Які типи соціальних норм виділяв німецький соціолог? Як вони співвідносилися з формами соціального життя, відносинами в спільноті та суспільстві?
6. Як розумів Тьоніс співвідношення соціології та політики? Яке значення він надавав цьому питанню?
7. Ф. Тьоніс вважав, що з часом спільноти поступляться місцем раціоналізованим суспільствам. Чи мав він рацію?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання:

1. Охарактеризуйте поняття «формальна соціологія».
2. Охарактеризуйте значення соціологічного творчості Ф. Тьоніса.
3. Розкрийте зміст вчення Тьоніса про форми соціального життя. Назвіть ці форми і дайте коротку характеристику кожної з них.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Поняття спільноти та суспільства в соціології Ф. Тьоніса.
2. Концепція формальної соціології Ф. Тьоніса.
3. Поняття «спільноти», і «суспільства» у соціології у Ф. Тьоніса.

📖 Основна література:

1. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. *Захарченко М.В.* Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. *Ручка А.О.* Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література:

1. *Ручка А.А.* Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. *Дворецька Г.В.* Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. *Черниш Н.* Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Список першоджерел:

1. *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Ф. Тьоніс; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 262 с.

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ Г. ЗІММЕЛЯ**28.1. Життєвий і творчий шлях Г. Зіммеля**

Відомий німецький філософ і соціолог Георг Зіммель, автор однієї з оригінальних соціологічних концепцій, народився 1 березня 1858 р. у Берліні в родині єврейського підприємця, який прийняв християнство. Закінчивши класичну гімназію, він поступив на філософський факультет Берлінського університету, де його викладачами були Т. Момзен, І. Дройзен, Г. Трейчке та ін. У студентські роки його інтереси концентруються в області філософії, історії і психології.

По закінченні університету Г. Зіммель намагається захистити докторську дисертацію, але його перша спроба не мала успіху. Проте 1881 р. він усе ж захищає дисертацію на тему «Сутність матерії згідно з фізичною монадологією Канта» і отримує докторський ступінь з філософії. Через чотири роки стає приват-доцентом Берлінського університету. Однак його подальша педагогічна кар'єра складалася з великими труднощами: оскільки він був євреєм, то не міг розраховувати на успішне просування в університеті, де під впливом імперської політики панував дух антисемітизму. Тільки через 15 років Зіммеля обирають екстраординарним (позаштатним) професором. Він залишався на цій посаді ще півтора десятки років, не отримуючи за це ніякої платні, крім студентських внесків за лекції. Але попри всі складнощі Зіммель користувався значною популярністю, бо був блискучим лектором. Освічені кола берлінської громадськості не пропускали його виступів, які були тоді подіями культурного життя.

Зіммель був автором чисельних праць, зокрема популярної «Філософії грошей» (1900), славився як у німецьких академічних колах, так і за кордоном, насамперед у Сполучених Штатах. Нарешті 1900 р. він одержав офіційне визнання на батьківщині – почесний титул у Берлінському університеті. Проте його спроби зайняти професорську посаду, навіть при підтримці багатьох відомих учених того часу, зокрема М. Вебера, були марними. Причини цього – укорінений антисемітизм кайзерівської Німеччини. Водночас більшість його статей друкувались у газетах і журналах, розрахованих на широкі кола, а не на академічних науковців. Його аудиторією були не стільки професійні соціологи, скільки проста інтелектуальна публіка.

Лише у 1914 р. – майже через тридцять років педагогічної і наукової діяльності – учений отримав ординарну професуру у невеликому університеті у Страсбурзі. Але він усе одно залишався чужинцем у професорському осередку, тужив за інтелектуальною богемою Берліна. Невдовзі після оселення вченого у Страсбурзі розпочалась I світова війна. Студенти пішли на фронт, і Зіммель втратив останню можливість наукового спілкування. Так і не зробивши академічної кар'єри, вчений помирає від тяжкої хвороби 26 вересня 1918 р. у Берліні.

28.2. Періодизація творчості: натуралістичний, неокантіанський етапи, розробка проблематики розуміючої соціології та принципи філософії життя

На різних етапах творчості Г. Зіммель відчував вплив ідей раннього позитивізму (Спенсер) і натуралізму (Фехнер), філософії життя, а також Гегеля і Маркса. Прийнято розрізняти три етапи духовної еволюції Зіммеля. Перший – натуралістичний – пов'язаний з впливом прагматизму, соціал-дарвінізму і спенсеровського еволюціонізму з характерним для останнього принципом диференціації, що застосовується при аналізі розвитку в будь-якій сфері природи, суспільства і культури.

Другий етап – неокантіанський. У центрі уваги Зіммеля на цьому етапі – цінності і культура, які зараховують до сфери, що лежить по той бік природного каузальності; діяльність гуманітаріїв розуміється як «трансцендентальна формотворчість». Джерело творчості – особистість з її апіорно заданим способом бачення. Для філософії, наприклад, характерне осягнення світу в його цілісності; цю цілісність Зіммель вбачає через кожну конкретну річ, причому цей спосіб бачення не може бути ні підтверджений, ні спростований наукою. Зіммель говорить у цьому зв'язку про різні «дистанції пізнання»; відмінність дистанцій визначає відмінність образів світу. Індивід завжди живе в кількох світах, і в цьому – джерело його внутрішніх конфліктів, що мають глибинні підстави в «життя». У цей же період сформувався основні ідеї Зіммеля в галузі соціального знання і соціології культури, тобто проблематика розуміючої соціології.

Для третього етапу творчості Зіммеля характерна зосередженість на проблемі «життя». Життя як порив, чиста і безформна вітальність, реалізується у самообмеження за допомогою нею ж самою створюваних форм. На вітальному рівні ця форма і кордон – смерть, яку несе в собі саме життя. На «трансвітальному» рівні життя перемагає власну обмеженість, породжуючи «більш життя» (Mehr-Leben) і «більш-ніж-життя» (Mehr-als-Leben) – форми культури, відносно стійкі освіти, що протистоять вічній плінності і мінливості життя. Культура протистоїть не тільки вітальності, голій життєвій силі, а й духовності, втіленої у творчості і емоційних рухах. Факти життя, такі, як праця, творчість, стають цінностями культури лише тоді, коли перевершують рамки свого природного, існування і, будучи розглянутими з точки зору певного культурного ідеалу, поміщаються в культурний контекст. Життя і дух утворюють культуру шляхом саморефлексії. На цьому шляху філософія життя трансформується у Зіммеля у філософію культури.

28.3. Метод, предмет і завдання соціології

Г. Зіммель, сучасник Макса Вебера, відомий як один з провідних представників модної на рубежі XIX–XX ст. філософії життя і автор концепції *формальної* соціології. Коло його інтересів як ученого було незвичайно широким. Він займався проблемами філософії, історіософії, політекономії, релігії, літератури, образотворчого мистецтва, етики, музики, теорії культури тощо, у галузі соціології він писав на теми соціального пізнання, соціальної психології, взаємовідносин індивіда й суспільства, соціальної диференціації, влади і насильства, відчуження, культури, релігії, мистецтва, сім'ї, просторової організації соціального життя тощо.

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У трактуванні предмета та завдань соціології Зіммель вибирає антидюркгеймівську стратегію. Він вважає, що соціологія не в змозі займатися всім, що якимось чином є соціальним, і брати на себе компетенцію інших соціальних наук (історії, політекономії тощо), які теж вивчають суспільне життя. Учений взагалі піддає сумніву тезу про те, що соціологія є наукою про суспільство. Він виступає проти трактування поняття суспільства як якоїсь «універсалиї», що охоплює і підпорядковує собі всі прояви соціального життя.

На думку Зіммеля, поняття суспільства має два значення, котрі треба строго розрізняти. В першому випадку суспільством називають деяку сукупність соціалізованих індивідів, які утворюють спільноту на ґрунті певної історичної дійсності. У цьому відношенні предметом соціальних наук є все, що відбувається всередині суспільства і з ним самим у цілому. В другому випадку йдеться про систему форм відносин між індивідами, завдяки якій проста їх множина перетворюється на спільноту. Тут предметом соціальних наук виступають сили, відношення і форми, через які індивіди соціалізуються, залучаються до суспільного життя.

Німецький учений вважає, що у межах першого значення поняття «суспільство» соціологія не знаходить у суспільстві об'єкта, який не вивчався б уже якою-небудь з існуючих соціальних наук. Тому вона повинна конституюватися нетрадиційним для соціальних наук способом – не шляхом пошуку ще не «зайнятого» іншими науками предмета, а як метод. У такому розумінні соціологія постає не окремою наукою про суспільство, а науковим методом, котрий застосовується до всієї сукупності суспільних проблем. Отже, соціологія конституюється насамперед як соціологічне дослідження, що використовується як особливий метод у всіх науках, які вивчають явища суспільного життя.

Однак Зіммель вважає, що інтерес соціології пов'язаний передусім з другим значенням поняття «суспільство». У цьому випадку предмет соціологічного дослідження формується шляхом вичленення у традиційних предметах різних соціальних наук особливої низки фактів, а саме – «чистих» *форм соціації (усуспільнення)* або соціальної взаємодії.

28.4. Соціальні форми як предмет соціології Г. Зіммеля

Соціація – це та форма усупільнення, завдяки якій індивіди на ґрунті різноманітних інтересів утворюють єдності, де вони реалізують ці інтереси. Зіммель підкреслює, що ні голлод, ні кохання, ні праця, ні техніка, ні інтелект самі по собі не є соціацією. Однак вони її утворюють, коли ізольоване співіснування індивідів стає взаємодією, набуває характерних рис сумісного буття. Таким чином, головний об'єкт зіммелівської соціології – соціація, соціальна взаємодія. Форми соціації, соціальної взаємодії первинні щодо суспільства в цілому, а тому соціологія, за Зіммелем, повинна займатися дослідженням вказаних форм раніше, ніж приступати до аналізу суспільства як такого. Причому форми соціації повинні досліджуватися самодостатньо, самі по собі, а не як функціональні елементи суспільного цілого.

Г. Зіммель у ряді робіт прагне конкретизувати своє вчення про суспільство за допомогою класифікацій соціальних форм і їх детального розгляду. Зразки такої класифікації та аналізу він дає у «Соціології». До соціальних процесів Зіммель відносить підпорядкування, панування, примирення, змагання та ін. Друга категорія соціальних форм охоплює соціальні типи, які означають систематизацію деяких сутнісних характерних якостей людини, що не залежать від взаємодій між людьми (аристократ, бідняк, цинік, кокетка, купець, жінка, чужий, буржуа тощо). Третя група соціальних форм включає моделі розвитку і характеризує соціальну диференціацію, взаємозв'язку групи та індивідуальності. Зіммель пише, що посилення індивідуальності веде до деградації групи (чим менше група, тим її члени менш індивідуальні і, навпаки, зі збільшенням групи її члени стають більш несхожими один на одного).

28.5. Структура соціологічного знання

Соціологію, яка вивчає чисті форми соціації, Зіммель називає «чистою або формальною». Ця соціологія, на думку вченого, повинна виконувати щодо інших соціальних наук методологічну функцію, бути «теорією пізнання окремих соціальних наук». Поряд з «чистою» він виділяє ще дві соціології: «загальну», що розглядається як «соціологічне дослідження історичного життя» в різноманітних його проявах, і «філософську», що вивчає «епістемологічні і метафізичні аспекти соціології». Таким чином, зіммелівський підхід до вивчення суспільства базується на цілісній трьохступінчатій пізнавальній моделі (загальна – формальна – філософська соціологія), яка дає змогу забезпечити єдність філософського, теоретико-соціологічного і конкретно-наукового, фактичного знання про суспільство.

На думку німецького вченого, його підхід гарантує, по-перше, чітку автономію соціології як вчення про «чисті» форми соціації серед інших соціальних наук і, по-друге, строго розмежовує науки про суспільство (в яких можливе застосування соціологічного методу) і науки про природу (в яких застосування соціологічних методів неможливе). Основними поняттями зіммелівської чистої, або формальної, соціології є *поняття форми* й тісно пов'язане з ним *поняття змісту*. Пошук їхніх предметностей німецький соціолог пов'язує із розрізненням у суспільних явищах форми й змісту.

У зовсім різних групах (у державі, релігійній общині, групі змовників, господарському об'єднанні, художній школі, родині) трапляються, пише Зіммель, ідентичні з формальної точки зору способи взаємовідносин індивідів, а саме: відносини панування і підкорення, суперництва, наслідування, поділу праці, створення партій, репрезентація, внутрішня консолідація та інші, що відбуваються, незалежно від того, як різняться інтереси згаданих суспільних утворень, форми, в яких вони реалізуються, можуть бути ідентичними.

28.6. Концепція соціальної диференціації

У ранній період своєї творчості німецький соціолог перебував під впливом методологічного атомізму й організмичних ідей. У цьому плані важливою ознакою наукового підходу вважається розклад різних колективних єдностей, соціологічних і психологічних цілісностей, організмів і агрегатів на первісні атоми. Такими у книзі «Про соціальну диференціацію» (1890) виступають атомізовані індивіди, які історично від самого початку безпосередньо взаємодіють один з одним, об'єднуються у *невеликі групи й асоціації*. В останніх панує так звана колективна відповідальність, групова солідарність, Індивід тут ще не складає особистості, не володіє особистою відповідальністю, його індивідуальна свідомість повністю ідентична груповій.

З часом розгортання груп, ускладнення взаємодій між ними приводить до створення *соціальних кіл*. На відміну від монолітності невеликих первинних груп, соціальні кола гетерогенні, включають кілька груп або асоціацій, численніші характеризуються різноманітністю інтересів індивідів. Прагнучи забезпечити свою цілісність і специфіку, соціальне коло виробляє механізми нейтралізації своєї гетерогенності, диференціюється, у той же час індивіди, які складають його, мають можливість у рамках соціального кола вступати у різні міжгрупові зв'язки, займати щодо кожної окремої групи відносно незалежну позицію. Групова солідарність у соціальному колі дещо послаблюється, зате підвищується рівень міжособового спілкування, розширюються можливості розкриття індивідуальних здібностей, з'являється поняття особистої відповідальності. Отже, *соціальна диференціація*, за Зіммелем, завжди супроводжується індивідуалізацією і, тим самим, процесом становлення особистості.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У цілому соціальна диференціація, вважає німецький соціолог, веде до економії енергії, пом'якшення суперечностей, нейтралізації конфліктів і колізій, які породжуються зіткненням гетерогенних елементів. Із зіткнення протилежностей, із суперечки інтересів, із взаємного самообмеження властивих тій чи іншій групі специфічних спрямувань народжуються *соціальні інститути*, котрі є втіленням компромісу, носіями компромісних способів досягнення кожною групою власних цілей за умови задоволення інтересів інших груп і з найменшою затратою власних зусиль.

У своїй концепції соціальної диференціації Зіммель використовує організмичні ідеї Спенсера, зокрема, його поняття еволюції як змінювання від невизначеної одноманітності до визначеної різноманітності. У цьому розумінні соціальна еволюція подається як структурна диференціація суспільства за одночасної інтеграції диференційованих гетерогенних елементів. Власне зіммелівською у цій концепції є ідея конфлікту, який може мати позитивні наслідки для збереження соціального цілого і його складових. Конфлікт, за Зіммеlem, «призначається для розв'язання всякого дуалізму, це – засіб досягнення своєрідної єдності, навіть якщо вона досягається ціною знищення однієї із сторін, що бере участь у конфлікті». Таким чином, на відміну від органіцизму, котрий робить акцент на гармонії диференційованого цілого, Зіммель стверджує неминучість конфліктів між його елементами. Проте він вважає, що конфлікти зовсім не обов'язково і далеко не завжди руйнують соціальне ціле. Навпаки, вони складають один із основних механізмів, які сприяють збереженню соціального цілого та його частин. Ця зіммелівська теза, що стверджує насамперед інтегративні, а не деструктивні функції конфліктів у суспільстві має у сучасній соціологічній теорії статус фундаментальної. Саме цією тезою започаткована так звана *функціоналістська* перспектива досліджень конфліктних процесів, яка й досі надихає багатьох соціологів.

28.7. Функції форм усупільнення

Поняття форми в соціології Зіммеля посідає, звичайно, ключову позицію. Щодо змісту форма виконує такі функції: 1) співвідносить один з одним кілька змістів так, що вони утворюють єдність; 2) набуваючи форми, ці змісти відокремлюються від інших змістів; 3) форми структурують змісти, які вони взаємно співвідносять один з одним. Те, що ми називаємо формою, пише Зіммель, з точки зору функцій, які вона виконує, є уніфікацією матеріалу, з допомогою якої долається ізольованість його складових. Як певна цілісність, оформлений матеріал завжди протистоїть всякому іншому матеріалові, що не має форми або оформлений інакше.

Щодо соціології то співвідношення форми й змісту треба розуміти як протиставлення матеріалу соціальної взаємодії – культурно-історичних витворів людського духу, цілей, прагнень, ідеалів індивідів – і таких форм-структур даної взаємодії, які найчастіше повторюються і є характерними для всіх культурно-історичних епох. У трактуванні Зіммеля дане протиставлення не має абсолютного характеру. Те, що в одному випадку є формою, в іншому може бути змістом, вважає соціолог. Дійсність як така взагалі не поділяється на форму й зміст. Навпаки, саме єдність соціальних форм і відповідних змістів формує чи створює соціальну дійсність, людське суспільство. У цьому відношенні завдання формальної соціології, за Зіммеlem, полягає не в тому, щоб у кожному конкретному випадкові розчленовувати цілісні соціальні утворення на форму й зміст, а щоб розглядати суспільство як міжіндивідуальну взаємодію.

28.8. Поняття «чистих форм усупільнення»

«Чисті» форми асоціації (усупільнення), соціальної взаємодії існують і проявляються, за Зіммеlem, незалежно від історичного контексту і мотивації індивідів. Він не заперечує значущості історичної та психологічної інтерпретації соціальної дійсності, а вводить у соціальні науки новий – формальний – її вимір. Це досить важливий, необхідний вимір соціальних явищ. Водночас Зіммель усвідомлює його евристичну обмеженість. На його думку, «чисті» форми соціалізації самі потребують історичної інтерпретації, а саме – з'ясування історичних умов свого генезису, розвитку, особливостей змінювання. Не можуть бути адекватно зрозумілими соціальні явища і без звернення до психологічних категорій. Хоча в центрі уваги формальної соціології перебувають соціальні взаємодії, останні, за Зіммеlem, стають можливими завдяки певним психічним процесам. Відображаючи безпосередню дійсність, ці процеси складають первинні дані соціології.

29.9. Соціальні процеси – соціальні типи – моделі розвитку

Зіммель не розробив визначеної класифікації соціальних форм. Це намагались здійснити його послідовники. Було запропоновано, наприклад, класифікувати форми соціалізації за трьома групами: *соціальні процеси, соціальні типи й моделі розвитку*. Зразком *соціального процесу* як форми соціалізації може слугувати таке явище, як мода. Остання, за Зіммелем, завжди нова й скоро минула. Причиною її поширення, є розклад старовинних, що приймалися на віру, переконань, звичок, традицій, у результаті чого активнішими стають тимчасові, перехідні форми. Звідси – поширеність моди в мистецтві, науці й навіть у моралі. Мода породжує відчуття теперішності, відчуття плінності часу. Як тільки яке-небудь явище (одяг, ідеї, манери, речі тощо) стало «модним», воно зразу ж починає «виходити з моди». Проте, незважаючи на швидкоплинність конкретної моди, вона як соціальна форма існує в тому чи тому вигляді завжди.

Іншою категорією соціальних форм є *соціальний тип*. Людина у відносинах набуває певних якостей, які стають для неї сутнісними. Вони проявляються постійно і незалежно від характеру тієї чи іншої конкретної взаємодії. Прикладами соціальних типів, які вивчав німецький соціолог, є «аристократ», «цинік», «бідняк», «кокетка» тощо.

Такі соціальні форми, як *моделі розвитку*, базуються на взаємозв'язку процесу розширення групи з процесом посилення індивідуальності її членів. На думку Зіммеля, історичний процес розвивається в напрямі посилення індивідуальності за рахунок втрати індивідами їхніх особливих соціальних характеристик. Розширена родина замінюється на самостійних індивідів і нуклеарну родину, цехова і кровнородина організація – на громадянське суспільство з характерною для нього високою індивідуальною відповідальністю.

28.10. Теорія конфлікту

Зіммель був впевнений, що людське суспільство, його існування та розвиток нерозривно пов'язані з конфліктами. Як соціальний процес, конфлікт має системний характер. Він охоплює все суспільство, а його наслідки мають пряме відношення до збереження соціального цілого. За Зіммелем, конфлікт виражає не просто зіткнення інтересів, а виникає на основі інстинктів ворожості. Останні властиві окремим частинам соціального організму так само, як інстинкти любові. Таким чином, одним із джерел конфлікту є внутрішня, біологічна природа людей.

На відміну від Маркса, який підкреслював антагоністичний характер конфліктів і, тим самим, їхню деструктивну роль у структурних змінах соціального цілого, Зіммель робить акцент на *інтегративних функціях* конфліктів. Конфліктні процеси властиві якому завгодно суспільству, однак вони не обов'язково і не в усіх випадках ведуть до структурних змін і руйнування соціального цілого. Навпаки, конфлікти, за Зіммелем, є одним із головних соціальних процесів, що служать згуртованості і збереженню соціального цілого.

Свою увагу німецький соціолог зосереджує на малоінтенсивних і не гострих конфліктах, які, на його думку, в диференційованому, розвинутому суспільстві сприяють інтеграції останнього, бо перешкоджають виникненню руйнівних конфліктів. Саме часті, не тривалі, не глибокі конфлікти допомагають індивідам позбавитися почуття ворожості й роздратування, запобігти всякій можливості нагромаджувати такі прикрі почуття. Крім того, дані конфлікти легше піддаються інституціоналізації, нормативному регулюванню, що також сприяє інтеграції соціального цілого.

Наслідки конфліктів Зіммель розглядає не тільки у контексті соціального цілого, а й щодо сторін, які беруть у них участь (індивідів, партій, груп). Він, наприклад, вважає, що чим сильніша емоційна залученість учасників боротьби, тим конфлікт гостріший, тим ймовірніше застосування у ньому насильства. Далі, за Зіммелем, імовірність того, що конфлікт призведе до насильства, тим вища, чим гармонійними були раніше стосунки учасників конфлікту, чим менше ці групи були ізольовані й відособлені, чим більше кожна з них вважає конфлікт самоціллю, чим більше члени конфліктуючих груп думають, що конфлікт виходить за межі їхніх індивідуальних інтересів.

У зв'язку з цим німецького соціолога цікавлять передусім питання про те, за яких умов можна зменшити гостроту конфлікту. Він приходив до висновку, що чим ясніші цілі учасників конфлікту, тим ймовірніше, що конфлікт можна вважати просто засобом для досягнення цілей. При цьому конфліктуючі групи, намагаючись уникнути гострих і насильницьких зіткнень, будуть змушені шукати компромісів між собою. Таким чином, на відміну від Марк-

са, який стверджує, що як тільки соціальний клас усвідомить свої справжні інтереси, чітко уявить власні цілі, то насильницький конфлікт стає неминучим, Зіммель дотримується іншої точки зору. На його думку, чітке усвідомлення учасниками конфлікту своїх інтересів і цілей якраз створює передумову для осмисленого пошуку компромісу між ними.

28.11. Концепція розуміння

Велику увагу Зіммель приділяв методологічним проблемам соціологічного пізнання, тобто питанням, пов'язаним з обґрунтуванням істинності соціологічного знання. Як специфічна теорія пізнання в Зіммеля фігурувала *концепція історичного розуміння*. Вона була викладена ще в роботі «Проблеми філософії історії» і розглядалася Зіммелем як філософська методологія пізнання. Розуміння виступало в нього як метод, що характеризує винятково соціальне пізнання.

Головним тут є те, що результатом розуміння вважається не виявлення причинно-наслідкових зв'язків, не відкриття причини і наслідку, а відкриття змісту історичної дії, який полягає в логіці зв'язку цієї дії з людськими уявленнями, потребами, інтересами. У цьому плані концепція розуміння була спрямована проти пануючої тоді позитивістської методології, орієнтованої на методи природничих наук. Зіммель вимагав визнання відносності соціально-історичних пояснень і обліку ролі суб'єктивних компонентів у пізнанні. Концепція розуміння одночасно повинна була служити засобом контролю над цим суб'єктивним компонентом, оскільки визнання участі інтересу і, отже, цінностей у соціальному пізнанні вимагало з'ясування їхньої ролі у виборі об'єктів дослідження, формуванні й інтерпретації понять та ін. І, нарешті, розуміння служило з'єднувальною ланкою між чистою (формальною) соціологією і соціальною філософією.

28.12. Соціологія культури. Основні положення «Філософії грошей» Г. Зіммеля

Зіммель, як соціолог, не обмежується дослідженням лише «чистих» форм соціації. Істотну увагу він приділяє традиційній соціологічній проблематиці. Щоправда, опрацювання останньої в логічному плані не впливало з припущень формальної соціології німецького вченого. Вона, швидше, є результатом його роздумів над сучасними західноєвропейськими суспільствами, які, на думку Зіммеля, характеризує *«гіпертрофія об'єктивної культури»*.

Дослідження з питань соціології культури складають значну й важливу частину творчості Зіммеля. Одну з широковідомих праць Зіммеля – «Філософія грошей» – називають своєрідною феноменологією і психологією капіталізму. Ядро сучасної культури, вважає соціолог, визначається впливом двох основних факторів – *грошей та інтелекту*. Саме ці два фактори, що почали складатись у Новий час і повністю реалізувались у сучасну епоху, диференціюють і водночас інтегрують різні елементи соціокультурного космосу – від економічних укладів до способів вираження емоційних станів.

Гроші, як і інтелект, розвиваються паралельно ростові свободи і наростаючій на основі поділу праці індивідуалізації членів соціальних груп. У цій перспективі, за Зіммелем, історія суспільства має вигляд власне історії *наростаючої інтелектуалізації* (і, як наслідок, *раціоналізації*) соціального життя та поглиблення принципів грошового господарства. Відповідно знижується роль емоційного компонента культури. Явища практичної життєдіяльності втрачають емоційне забарвлення і стають об'єктом суто інтелектуального розуміння. Із життя дедалі більше витісняються дії і рішення, що приймалися б під впливом емоцій.

Позбавляючись властивого попереднім епохам наївного суб'єктивізму і безпосереднього осягнення, замінюючи їх об'єктивним логічним методом, інтелект, за Зіммелем, з безжалісною об'єктивністю вибудовує механічний образ світу. Так само й гроші у невмолимій однозначності своїх впливів виключають характерні для минулих епох прояви безпосередності, в результаті починає панувати *загальне відчуження*: робітник стає відчуженим від продуктів своєї праці, власник – від своєї власності, індивіди – один від одного тощо.

28.13. Конфлікт культури і життя як протиставлення форми і матерії

Зіммель вважає, що ріст об'єктивної культури супроводжується відставанням і дедалі більшим збідненням індивідуальної культури. Звідси виникає конфлікт, котрий полягає у *наростаючому розриві, роз'єднанні об'єктивної і суб'єктивної культури*. Виникнення розриву об'єктивної і суб'єктивної культури Зіммель ілюструє на прикладі зміни «картини світу».

Відповідно до його точки зору, центральною ідеєю картини світу кінця XVIII і першої половини XIX ст. була ідея людського Я як творця буття і «метафізичної мети світу». Потім своєрідним «ідейним фокусом епохи» стає уявлення про суспільство як про справжню реальність життя. У світлі цього уявлення окремих індивідів стає начебто простим продуктом взаємодії соціальних сил. Ця зміна картини світу знаменує, за Зіммелем, початок розходження об'єктивної і суб'єктивної культури, що особливо наочно проявилось в еволюції педагогічних ідей. Так, у системах виховання XVIII ст. акцент робився на формуванні людини, виробленні внутрішніх, особистих цінностей, а у XIX ст. – на формальну освіту, яка зводиться до прищеплення індивідові певної суми об'єктивного знання і навичок поведінки.

У цілому для культури, за Зіммелем, характерне *відокремлення від безпосереднього життя*, що породжується наростаючим поділом праці й спеціалізацією усіх сфер та аспектів життя і культури. «Конфлікт і трагедія культури» зумовлюється саме цим. Водночас діалектика життя і культури є такою, що конфлікт між ними не може бути вирішений. Досягнувши певної гостроти, одна форма конфлікту життя і культури замінюється іншою формою, але з тим самим змістом. В сучасну епоху, коли відсутня навіть ідея об'єднання різноманітних явищ, виняткової важливості набуває *«життя у своїй чистій безпосередності»*. Чиста безпосередність, за Зіммелем, бореться проти всякої форми. Саме у ній німецький соціолог бачить гаранта індивідуальної творчості, спонтанних життєвих проявів, емансипованої суб'єктивної культури.

28.14. Психологічні умови життєдіяльності великого міста та причини індивідуалізації особистості

Г. Зіммель звертає увагу на особливість психологічних умов життєдіяльності великого міста. Він вважав, що характерною рисою великих міст є підвищена нервовість життя, яка є наслідком швидкої і безперервної зміни зовнішніх і внутрішніх вражень. Мешканці міст знаходяться під постійним тиском сильних подразників, які впливають на нервову систему, серед яких такі компоненти міського життя, як різноманітні шуми, вогні, свистки тощо. Всі ці впливи вимагають від людини безперервних і постійних реакцій. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний, раціональний характер духовного життя, натомість у містечках і селах духовне життя ґрунтується на чуттєвій основі. Мешканець великого міста, за словами Зіммеля, створює собі засіб самозахисту проти загрозливих його існуванню течій і протиріч зовнішнього середовища: він реагує на них не почуттям, а переважно розумом, який стає своєрідною охороною суб'єктивного життя від насильства великого міста. Розсудливість мешканця великого міста пов'язана з грошовим характером економіки. До того ж розмаїття інтересів великої кількості людей і грошовий характер економіки вимагає пунктуальної точності у взаємовідносинах і виконанні договорів.

З іншого боку, внаслідок того, що великому місту притаманний космополітизм, індивід отримав більшу свободу. Водночас у соціумі великого міста руйнуються первинні соціальні зв'язки, люди все більше усамітнюються і замикаються у власних світах. Відтак, великі міста, порівняно з меншими населеними пунктами, характеризуються більшою байдужістю, прихованою відразою, великою кількістю психічних розладів, суїцидів, безпритульних. Усе це стає ціною більшої особистої свободи індивідів у великому місті. Крім цього, Зіммель звертає увагу на головну причину індивідуалізації особистості у великих містах: за щоденними стрімкими змінами в об'єктивній культурі – у мові і праві, в техніці в мистецтві, в науці і предметах домашнього вжитку, суб'єкт не завжди встигає, а деколи відстає від них. Перед таким знеособленням життя особистість залишається безсилою. Зростання об'єктивних умов життєвого комфорту випереджало суб'єктивне пристосування індивідів до змін і вимагало все більше психологічних зусиль для подолання знеособлення соціальної взаємодії у великому місті. Щоб успішніше долати навантаження міського середовища, індивід вимушений засвоїти раціональне та стримане сприйняття життя, зберігаючи у відносинах певну дистанцію. Таким чином, існує чіткий тип особистості, що характеризується позицією «відсутнього погляду», яку займають мешканці великих міст відносно один одного.

28.15. Наукове значення соціології Г. Зіммеля

Значення соціології Зіммеля полягає в тому, що він одним з перших привернув увагу до мікросоціальних процесам (на рівні міжособистісного, групової взаємодії), з яких, власне кажучи, і складаються макросоціальні, великомасштабні утворення. Вивчення цих процесів

він вважав однією з найважливіших завдань соціології. Зіммель виявився спостережливим соціальним психологом, теоретиком взаємодії, її різних видів. Німецький соціолог блискуче проаналізував соціокультурні процеси в умовах капіталізму, причому цей процес описав зсередини, як його учасник. Вклад Зіммеля у розвиток соціології дав підставу багатьом дослідникам поставити його в один ряд з Вебером.

Соціологія Зіммеля актуальна у багатьох відношеннях. Ідея формальної соціології, що розглядає суспільство як процес перманентного «становлення» форм міжіндивідуальних взаємодій, висунута вченим на противагу раннім органіцистським і еволюціоністським конструкціям, активно використовується у концепціях символічного інтеракціонізму і феноменологічної соціології. Сьогоднішнім прибічникам «розуміючої» соціології досить близькі думки Зіммеля щодо смислу і завдань «розуміючої» методології. Зіммель є сучасним і як теоретик соціального конфлікту. У зв'язку з переосмисленням парадигми соціології культури (у 1970–1980-х роках) актуалізувалися також культурологічні ідеї німецького вченого.

Резюме за змістом теми.

Поставивши в одній зі своїх праць запитання про сутність функціонування суспільства, Г. Зіммель відповідає: суспільство можливе як сукупність взаємодій форм і змісту, тобто історично зумовлених цілей і мотивів людських взаємин, оскільки суспільство складають соціальні відносини і міжособистісні взаємодії людей. Увага Г. Зіммеля скерована на мікропроцеси, насамперед взаємодію людини з людиною. На цій основі утворюються складніші форми усупільнення, або соціації: соціальні процеси, соціальні типи та моделі розвитку. Тому Г. Зіммеля можна вважати попередником символічного інтеракціонізму, сучасної соціологічної течії, яка акцентує на аналізі соціальних взаємодій.

? Запитання для самоконтролю

1. Чому соціологію Г. Зіммеля прийнято вважати формальною? Детально аргументуйте свою відповідь.
2. Чому Г. Зіммель основною «клітинкою» суспільства вважав взаємодію? Які форми соціальної взаємодії він виділяв і характеризував?
3. Як Зіммель визначав предмет і завдання соціологічної науки Зіммель? Що означала загальна і чиста (формальна) соціологія у його розумінні?
4. Що нового, на вашу думку, вніс Зіммель у теорію і методологію соціального пізнання у порівнянні з представниками позитивізму і органіцизму в соціології?
5. Про які ігрові форми соціальних відносин писав Зіммель?
6. Яким чином Зіммель розглядав соціально-групову структуру суспільства?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Охарактеризуйте зіммелівське трактування моди. Чому її можна вважати сучасною?
2. Як Зіммель інтерпретував такі форми соціального життя, як соціальні процеси, соціальні типи, моделі розвитку.
3. Проаналізуйте розвиток капіталістичного суспільства на межі ХІХ–ХХ ст., використовуючи для цього зіммелівські поняття відчуження, свободи, грошей.
4. Розкрийте значення соціологічного творчості Зіммеля.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Г. Зіммель про спільність соціальних функцій формального права, грошей та інтелекту.
2. Соціологія культури Г. Зіммеля: принципи соціологічного аналізу культури в роботах «Про сутність культури», «Поняття та трагедія культури».
3. Г. Зіммель про предмет, метод і функції соціології.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.

4. *Ионин Л.Г.* Социология Георга Зиммеля / Л.Г. Ионин // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И. С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР – М.: Наука, 1979. – С. 180–203.

Додаткова література:

1. *Ручка А.А.* Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. *Дворецька Г.В.* Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. *Черниш Н.* Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Список першоджерел:

1. *Зиммель Г.* Избранное. Том 1. Философия культуры / Г. Зиммель. – М.: Юристь, 1996. – 671 с.
2. *Зиммель Г.* Избранное. Том 2. Созерцание жизни / Г. Зиммель. – М.: Юристь, 1996. – 608 с.

СОЦІОЛОГІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА**29.1. Життєвий шлях і наукова творчість Е. Дюркгейма**

Французький соціолог *Еміль Дюркгейм* народився 15 квітня 1858 р. у містечку Епіналь у родині рабина. Після закінчення місцевого ліцею він у 1879 р. був прийнятий до Вищої Нормальної школи. Отримавши там філософську освіту, Дюркгейм викладає у деяких провінційних ліцеях (1882–1887) і виявляє значний інтерес до соціально-політичних аспектів суспільного життя.

1885–1886 рр. Дюркгейм бере академічну відпустку для продовження навчання спочатку в Парижі, потім – у Німеччині (переважно в Берліні та Лейпцігу). У Німеччині він вивчає зміст програм з філософії у німецьких університетах, а також стан соціальних наук та етики. Після публікації звітів про наукове життя в Німеччині у журналі «Філософський огляд» Дюркгейм здобуває репутацію серйозного вченого. 1887 р. вченого призначають професором педагогіки і соціології на філологічному факультеті в університеті Бордо. Тут він читає – спеціально для нього організований – перший у французьких університетах курс соціології. Роки життя в Бордо були для французького соціолога періодом найінтенсивнішої і найпродуктивнішої наукової діяльності.

1893 р. він захищає докторську дисертацію на тему «Про розподіл суспільної праці» разом з дисертацією латиною «Вклад Монтеск'є в становлення суспільної науки». Через два роки виходять його «Правила соціологічного методу» (1895). Ще через два він публікує свою третю велику роботу «Самогубство» (1897). 1902 р. Дюркгейм був запрошений позаштатним співпрацівником до Сорбонни на кафедру педагогіки. 1906 р. він уже стає професором і керівником цієї кафедри. 1913 р. кафедра спеціальним декретом була перейменована у «Кафедру соціології Сорбонни».

Викладацьку діяльність Е. Дюркгейм поєднує з науковим опрацюванням соціологічних проблем моралі, виховання та освіти. Результатом цієї роботи стала низка публікацій з названих проблем, що вийшли, втім, уже по смерті соціолога. Зате при житті вийшла друком праця «Елементарні форми релігійного життя» (1912). Перша світова війна завдала йому жорстокого удару. Наприкінці 1915 р. Дюркгейм отримує звістку про смерть свого єдиного сина Андре. Смерть сина потрясла вченого, його працездатність різко падає, він захворів. У листопаді 1917 р. французький соціолог, так і не одужавши від жорстокого життєвого потрясіння, помер у віці 59 років.

29.2. Ідейно-теоретичні витоки творчості Е. Дюркгейма

Навчання у Вищій Нормальній школі справило великий вплив на погляди французького вченого. Серед професури йому особливо подобалися історик Ф. де Куланж і філософ Е. де Бутру. Першому Дюркгейм симпатизував за його захопленість наукою, прагнення ввести в історію строгі наукові методи. Другому – за ідеї про творчий синтез явищ та про особливу природу кожного з рівнів реальності. Поза увагою молодого Дюркгейма не залишилась також критика Бутру спрощеного редукціонізму, вимога пояснювати феномени, що вивчаються окремими науками, на основі їхніх власних специфічних принципів. Схвально сприйняв майбутній соціолог і установку «спіритуалістичного позитивізму», в межах якого Бутру відстоював рівність науки та релігії, стверджував, що досвід повинен однаково спиратись як на наукові, так і на релігійні джерела.

У студентські роки Дюркгейма приваблюють також ідеї Ш. Ренув'є та І. Канта. Підтримку такому обґрунтуванню моральних правил він знаходить у соціології О. Конта. Перший дебют ученого у науковій літературі відбувся 1885 р., коли він як співробітник журналу «Філософський огляд» почав систематично готувати огляди соціологічних публікацій. У цей час Дюркгейм під впливом ідей біологізму прагне використати поняття та постулати біології для ілюстрації та обґрунтування деяких соціологічних принципів. Від Т. Рібо він переймає ідею про важливість неусвідомлених аспектів людської діяльності, а також те, що вивчення патологічного багато в чому пояснює природу нормального. В Лейпцігському університеті Дюркгейм знайомиться з роботою першої у світі експериментальної психологічної лабораторії, організованої В. Вундтом. Він захоплюється постановкою наукових досліджень, що проводяться Вундтом, вважає, що чіткість дослідницької роботи сприяє розвитку наукової точності, відучує від туманних узагальнень і метафізичних спекуляцій.

29.3. Соціально-політична позиція

У Парижі він продовжує співпрацю у «Соціологічному щорічнику», виступає на багатьох філософських дискусіях, у тім числі на філософському конгресі в Болоньї (1911), є активним учасником політичних подій того часу. Так, у зв'язку зі справою несправедливо звинуваченого в шпionажі на користь Німеччини офіцера Генерального штабу А. Дрейфуса Дюркгейм, ставши на бік звинувачуваного, захищає права людини і громадянські свободи.

У I світову війну він дотримується, звичайно, патріотичних позицій, бере участь у громадській діяльності по «моральному натхненню» нації у роки важких воєнних випробувань. Будучи секретарем Комітету з публікації досліджень і документів війни, Дюркгейм випускає кілька памфлетів, спрямованих проти пангерманізму. Винною у воєнних лихоліттях французький соціолог вважав Німеччину, дії німецького імперіалізму розцінював як вияви соціальної патології.

29.4. Концепція соціології як науки

Соціологія, на думку Дюркгейма, претендує на роль основної соціальної науки. Принаймні у межах соціологізму проглядає тенденція, відповідно до якої усі інші наукові дисципліни, які займаються тими чи тими аспектами соціальної дійсності, підлегли соціології. Це обґрунтовується тим, що соціальні явища міцно пов'язані між собою, їх не можна зрозуміти ізольовано одне від одного, це є лише різні виявлення однієї й тієї самої дійсності — соціальної, що, хоча й вивчається всілякими науками, однак як ціле складає предмет тільки соціології. Тим самим соціологія проголошувалась наукою, що має ключ до усіх соціальних явищ.

До методологічного рівня досліджень у соціології Дюркгейм ставить з підкресленою увагою. Він критикує соціологів, праці яких підпадали під сильний вплив ідеологічних і прагматичних міркувань, за недостатню емпіричну обґрунтованість теоретичних узагальнень, невизначеність багатьох соціологічних понять тощо. Учений відверто прагне побудувати соціологію на зразок природничих наук. Керуючись індуктивним методом, Дюркгейм гостро виступає проти представників психологізму, зокрема, за використовуваний ними інтроспективний метод досліджень. Як переконаний прибічник соціологізму, він вважає, що теорія, яка починається з індивіда та його психології, не здатна пояснити соціальні явища й процеси. Вихідним пунктом соціологічного аналізу може бути тільки суспільство в цілому або будь-яка з його складових. Зачинателями такого підходу були Сен-Сімон і Конт, але тільки у Дюркгейма він формується у розвинену методологічну концепцію.

29.5. Соціологія і філософія

У питанні про взаємозв'язки соціології та інших суспільних наук особливе значення має її співвідношення з філософією. Дюркгейм виходить з того, що вплив соціології на філософію має бути не меншим, ніж філософії – на соціологію. Це вплив має суто позитивну спрямованість, оскільки націлене на звільнення філософії від її спекулятивного і умоглядного характеру і надання їй певної конкретики, тобто тієї якості, яке притаманне соціології як науці. Така постановка питання мала місце чи не вперше і належала саме Дюркгейму. По суті він ставив завдання пошуку нових форм і видів зв'язків між соціологією і філософією. Однак не можна не виявити і іншої вимоги французького вченого – про відділення соціології від філософії і надання їй статусу абсолютно самостійної науки. По всій видимості, можна говорити про певну суперечливість трактування співвідношення соціології та філософії в поглядах Дюркгейма.

29.6. Визначення Дюркгеймом предмету і методу соціології

На основі зовнішніх ознак соціальних фактів Дюркгейм певним чином упорядковує предметну царину соціології. Він виокремлює у структурі соціологічного знання *соціальну морфологію і соціальну фізіологію*. Соціальна морфологія, на думку вченого, вивчає «матеріальні форми суспільства», до яких належать демографічні, геологічні, економічні, соціокультурні фактори. В цьому зв'язку Дюркгейм звертає увагу на географічні координати суспільства, форму його кордонів, розміри території, чисельність і густоту населення, розміри й заселення сіл, міст, провінцій, характер комунікацій тощо.

Соціальна морфологія репрезентує у соціології Дюркгейма його теорію щодо побудови й форми частин суспільства. Проте це не означає, що морфологічні соціальні факти французький соціолог бере за першооснову цілісності суспільного життя. Вже у ранніх своїх працях він підкреслює їхню обмежену роль у даному відношенні. Морфологічні факти, зрозуміло, можуть породжувати колективні уявлення. Але останні, виникнувши, самі, у свою чергу, стають безпосередньою причиною – незалежно від морфологічної основи – нових колективних уявлень. Здебільшого колективні уявлення здатні породжувати і морфологічні феномени. Так, релігійні вірування можуть впливати на народжуваність і ріст населення. Вирізнення соціальної фізіології французький соціолог обґрунтовує існуванням – поряд з морфологічними – функціональних або фізіологічних фактів. До них Дюркгейм зараховує факти колективної свідомості та способи колективних дій. Сам він передусім цікавиться колективною свідомістю, впливом колективних уявлень на свідомість і поведінку індивідів. За словами вченого, у центрі його наукових інтересів перебуває не «тіло», а «душа» суспільного життя. Серед фактів колективної свідомості французький соціолог розрізняє релігійні традиції, народні легенди, політичні ідеї, правові та моральні норми, мотивацію економічної діяльності.

29.7. Соціальні факти як незалежні від індивідуальної свідомості способу дій, думок і переживань

Відмітна ознака соціальних фактів – їхнє незалежне від індивідів буття та здатність чинити на останніх примусовий вплив. Кожний індивід, зазначав французький соціолог, при народженні застає соціальну реальність готовою, яка функціонує незалежно від нього. Індивід не створює мови, якою розмовляє, а навчається їй у ході своєї соціалізації; не винаходить методів праці, а набуває їх від соціального оточення; не вигадує власної релігії, а визнає одну з уже існуючих. Отже, свої способи мислення, почування та дії індивід повинен пристосовувати до способів, які вже є і визнані суспільством. Істотна риса останніх у тому, що вони існують поза індивідуальною свідомістю.

У свою чергу, соціальне, як виявлення колективних утворень, є реальністю вищого типу. Колективні вірування, почуття, уявлення суть цілісності, які не зводяться до індивідуальних психічних станів. Отже, соціальне як ціле особливої природи не можна пояснити, відштовхуючись від окремих його складових частин. Ніякі стани індивідуальної свідомості не можуть стати причиною соціальних фактів. Не можна, підкреслює французький соціолог, висновувати колективні уявлення з індивідуальних, як не можна висновувати суспільство з індивіда, ціле – з частини, складне – з простого. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості.

Вимога Дюркгейма розглядати соціальні факти як речі викликала на перших порах вельми неоднозначну реакцію представників соціальних наук. Багато з них вважали, що трактування, наприклад, права, моралі, релігії як речей методологічно неправомірне. Вважалось, що такий підхід націлює, по-перше, на розгляд зазначених суспільних явищ винятково як матеріальних предметів, ігноруючи їхню духовну специфіку. По-друге, він, мовляв, забороняє дослідникові спонтанне занурення в явище для того, щоб інтерпретувати його з середини.

29.8. Дюркгейм про причинне пояснення і функціональний аналіз

Однією з важливих проблем Дюркгейм вважав наукові пояснення соціальних фактів. На його думку, соціологічне пояснення повинне базуватися на двох необхідних, але неподібних між собою, підходах: *каузальному і функціональному*.

Каузальний, або *історичний*, підхід займається переважно проблемами змінювання, трансформації і розвитку соціальних інститутів, вірувань, цінностей, взірців поведінки й форм організації. У його фокусі перебуває не те, як суспільство взаємопов'язане і що дозволяє йому функціонувати як інтегрованому цілому, а передусім процес і причини його змін.

Дюркгейм – непохитний прибічник принципу причинності у соціології. Він вважає, що єдиною доступною для соціології причинною залежністю є залежність частини від цілого, елементів – від структури. Це означає, що соціальні факти постають і визначаються не з індивідуальних потреб або нестатків частини, а з потреб соціального організму в цілому. Істотною особливістю соціологічного пояснення є те, що воно у межах каузального підходу зорієнтоване на пошук причини в актуально функціонуючому соціальному середовищі, а не у його історичному минулому.

Учений відрізняє *причини* соціальних явищ від їхніх *функцій*, а каузальний підхід до них – від *функціонального* підходу. Визначаючи функцію, Дюркгейм робить акцент на тому, як частина задовольняє потреби цілого, тобто функція трактується як деякий вид відповідності. З'ясувати функцію певного соціального явища, – це, за Дюркгеймом, дослідити, якій потребі цілого вона відповідає. Таким чином, соціальні явища функціонально залежні від соціального цілого. Ця цілісність має структуру й функції, а тому може бути пояснена структурою функціональних зв'язків. У цілому каузальне і структурно-функціональне пояснення соціальних фактів є, за Дюркгеймом, тією умовою руху соціологічного методу, яка приводить безпосередньо до останнього етапу соціологічного пізнання – *соціологічного доказу*. Саме на цьому етапі, стверджує учений, досягається соціологічна істина в її строгості та повноті. Найпродуктивнішим для соціологічного доказу він вважав порівнювальний метод.

29.9. Основні правила соціологічного методу

Для забезпечення такого методологічного підходу Дюркгейм формулює низку правил, які він викладає у книзі «Правила соціологічного методу». На думку вченого, наявність строгих правил соціологічного пізнання гарантує соціологам ефективність їхніх наукових пошуків. Осьове правило соціологічного методу Дюркгейма – *правило об'єктивності* – говорить: «Соціальні факти потрібно розглядати як речі». Суть цього правила полягає в тому, щоб спонукати соціологів до погляду *ззовні* на предметну царину своєї науки. Щодо суспільства, вважає вчений, треба посідати таку саму об'єктивну позицію, як природничі науки посідають відносно свого предмета – природи.

У передмові до другого видання своїх «Правил соціологічного методу» Дюркгейм пояснює, що коли він закликає розглядати соціальні факти як речі, то має на увазі передусім необхідність вивільнення соціологічного підходу від будь-яких упереджень. Це означає, що вихідним пунктом дослідницького процесу повинні бути самі соціальні явища, а не ідеї щодо них. Для соціології це особливо важливо, тому що люди у своєму житті виробляють різноманітні уявлення, поняття, пояснювальні схеми тощо, які можуть стати небезпечним джерелом помилок у соціологічному аналізі. Такими, наприклад, можуть бути очевидності повсякденного мислення, здоровий глузд тощо. Від усього цього строга наука, на думку вченого, зобов'язана з необхідністю дистанціюватися.

Важливу роль у забезпеченні такої позиції відіграють, за Дюркгеймом, *наукові визначення* соціальних фактів. Правильне визначення факту – одна з умов об'єктивності соціологічного пізнання. Метод визначень повинен бути строгим і об'єктивним. У цьому зв'язку соціологічне визначення покликане відображувати лише те, що безпосередньо притаманне явищу, яке вивчається.

Подоланню суб'єктивізму в дослідницькому процесі сприяє також правило фіксування *повторюваності* при вивченні соціальних фактів. Для цього, підкреслював учений, потрібно досліджувати не поодинокі явища, а «групи явищ», залучати до «вивчення усі явища, що відповідають даному визначенню»; віднайдення повторюваності гасить індивідуальні прояви і створює твердий ґрунт для початкових соціологічних визначень. У пошуках повторюваності як вирішального доказу певних об'єктивних закономірностей Дюркгейма звертається передусім до статистики. Він вважає, що статистика таких соціальних фактів, як коливання народжуваності, укладання шлюбів, кількості самогубств, є найвиразнішим доказом того, що в них відображається певний колективний стан.

29.10. Соціальна солідарність та розподіл праці

Особливе значення Дюркгейм приділяв з'ясуванню природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються у певний «суспільний вид». Суспільство, згідно з Дюркгеймом, взагалі немислиме без солідарності людей. Реально існують і доступні спостереженню різні форми солідарності: родинна, професійна, національна та ін.

У пошуках джерел соціальної солідарності вчений звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства підпадають у залежність один від одного. У цьому плані суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності. Солідарність, за Дюркгеймом, – вищий моральний принцип, універсальна цінність, що визнається всіма членами суспільства. Оскільки «потреби у суспільному порядку, гармонії, солідарності визнаються всіма за моральні», то моральним є і поділ праці.

Суперечності між працею і капіталом, різні економічні та моральні кризи у суспільстві, сучасником яких був Дюркгейм, мислитель розглядає як відхилення від норм, нездоровий елемент у житті суспільства, що в цілому уявляється йому як солідарне, єдине, спаяне. Саме поділ праці, вважає вчений, складає у суспільстві, яке значною мірою втратило цементуючу силу релігійної свідомості, той механізм, що утворює бажаний суспільний зв'язок, солідарність поміж людьми.

29.11. Поняття механічної і органічної солідарності, сегментарної та функціональної диференціації, моральної щільності суспільства

В історії, вважає Дюркгейм, можна виокремити суспільства з переважанням репресивного права, тобто такі, у яких під соціальним контролем опинилося повністю, або майже повністю, життя кожного індивіда. В них існує відносно монолітний, обов'язковий для всіх членів суспільства, комплекс вірувань і почувань. Всі індивідуальні відхилення від прийнятих взірців сурово караються. Індивід у такому суспільстві ще не є особистістю, він становить тут лише «просто відображення колективного життя». Саме суспільство недиференційоване, його зв'язок з індивідом здійснюється безпосередньо. Солідарність, що існує у такому суспільстві, французький соціолог називає *механічною*. На його думку, найпервиннішим соціальним утворенням в історії, яке засновувалося на механічній солідарності, була орда.

З просуванням суспільства до сучасного стану в ньому активно чиниться ломка меж локальних сегментів, розширюються суспільні зв'язки, комунікації, ростуть міста, збільшується густота населення. Найважливішою характеристикою суспільства стає бурхливий розвиток поділу праці. Посилення реститутивного права свідчить про те, що вісь солідарності у сучасному суспільстві базується не на уподібненні індивідів один до одного, а на суспільному поділі праці. Саме поділ праці зумовлює відповідно до спеціалізації розвиток особистісних здібностей і талантів. Тут кожний індивід – особистість, яка усвідомлює, що вона залежить від інших особистостей і що всі вони пов'язані єдиною системою суспільних зв'язків, які утворюються поділом праці. За таких умов індивіди солідарні між собою передусім тому, що вони різні і взаємно відчують потребу один в одному. Цього типу солідарність Дюркгейм називає *органічною*. Вона властива сучасному промислому суспільству. Тут уже не контролюються усі сфери життя індивіда, як за репресивного права. Вірування і звичаї дедалі більше втрачають релігійний характер, зростає значення раціонального мислення, монолітність минулої моралі поступається місцем диференційованій моралі соціальних груп, дістає визнання і розповсюджується індивідуалізм.

З механічною солідарністю співвідноситься поняття *сегментарного суспільства*. Сегмент означає суспільну групу, у якій індивіди тісно пов'язані один з одним, але яка відносно ізольована від інших груп. Сегмент самодостатній, його зв'язки із зовнішньою природою невеликі. Сегментованість пов'язана з наявністю локальних автономій і міцністю традицій. Точної відповідності між механічною солідарністю і сегментованістю суспільства немає, оскільки поділ праці й, отже, органічна солідарність можуть рости під впливом спілкування з вищою цивілізацією і в цьому випадку сегментованість як глибинна соціальна риса може зберігатися на високому рівні протягом тривалого часу.

Для визначення причини поділу праці Е. Дюркгейм використовує поняття *обсягу суспільства* і його *матеріальної й моральної щільності*. Обсяг суспільства – це кількість індивідів, що становлять даний колектив. Щільність у матеріальному розумінні – це кількість індивідів на даній території. Моральна щільність – це інтенсивність комунікацій і обмінів між індивідами. Збільшення обсягу суспільства, його матеріальної й моральної щільності веде до росту *суспільної диференціації* й поділу праці. Е. Дюркгейм пояснює суспільну диференціацію з допомогою теорії еволюції Ч. Дарвіна. Чим більше індивідів живуть разом, тим гостріша боротьба за існування. Суспільна диференціація – це спосіб мирного вирішення боротьби за існування шляхом поділу, як сказали б біологи, екологічних ніш. Можна також сказати, що ріст поділу праці є результатом його ускладнення й ускладнення знарядь і організації праці.

29.12. Теорія колективних уявлень і її застосування до пояснення природи, релігії, науки, культури

Природу соціального Дюркгейм вбачає у різноманітних формах колективності, які можуть мати вираження в «колективних уявленнях», «колективних віруваннях», «колективних почуттях», «колективній свідомості». Поза зазначеними утвореннями, вважає вчений, со-

ціологія не має свого предмету. У цьому зв'язку він над усе прагне провести демаркаційну лінію поміж соціальним і психічним. Психічна реальність, за Дюркгеймом, є своєрідною надбудовою над біологічною структурою і породжується у результаті впливу на неї зовнішнього середовища.

Намагаючись пояснювати соціальне соціальним, він розвиває положення про вирішальну роль колективних (моральних, релігійних тощо) феноменів щодо індивідуальної свідомості. Колективна свідомість має свій спосіб розвитку і свої умови існування, які не зводяться до матеріальної основи. «Колективні уявлення» (новий термін, запроваджений Е. Дюркгеймом) є об'єктивними стосовно індивіда; вони співвідносяться як ціле й частина. Але у цьому зв'язку безумовну перевагу мають власне «колективні уявлення», суспільна свідомість або суспільство в цілому. Навіть більше, суспільство у концепції Е. Дюркгейма ототожнюється з Богом, впливає на людей і робить їх розумними й моральними істотами.

29.13. Філософсько-соціологічна концепція моралі

Суспільство, за Дюркгеймом, – не просто впорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за самозбереження з різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерелом і вмістилищем усіх цінностей», у цьому плані суспільство постає своєрідним божеством, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, тобто своєю інтелектуальною і моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть відчуватися і сповідуватися окремими індивідами, то суспільство загине, підкреслює французький соціолог.

Дюркгейм розглядав мораль як систему об'єктивних правил поведінки, відмінною рисою яких була їх імперативність, примусовість, необхідність виконання. Основною ознакою моралі він вважав борг, відшкодування якого робить поведінку людини моральним. Джерелом і об'єктом моралі виступає суспільство, що перевершує індивіда за своєю силою і авторитету. Саме воно вимагає від індивіда прояви моральних якостей, особливо важливими серед яких, а, отже, обов'язковими компонентами моралі вважалися готовність до самопожертви і приватне безкорисливість. Дюркгейм трактував мораль як реальну, дієву, практичну силу. Вона виявлялася такою тому, що будь-які соціальні рішення, вчинки і дії були пофарбовані в «моральні» тони, тобто містили в собі важливі моральні сторони і підстави.

29.14. Функції та елементи моралі

Вирішальна роль у лікуванні хвороб суспільства, на думку Дюркгейма, належить моральній регуляції. Тому найяскравішим втіленням дюркгеймівського соціологізму є його концепція релігії. Саме вона повинна виконувати *функції* суспільного об'єднувача: *дисциплінарну* (забезпечення порядку), *цементуючу* (забезпечення єдності суспільства), *відтворюючу* (забезпечення процесу передання культурної спадщини новим поколінням). Релігійні обряди виконують важливе соціальне завдання: вони підтримують і зміцнюють соціальну солідарність суспільства. Крім релігії та церкви, об'єднанню і цілісності суспільства сприяє *мораль як система правил поведінки*. Її складниками є *сімейна, професійна та громадянська мораль*, ієрархічну структуру яких завершують загальнолюдські *цінності та ідеали*. Одна з основних суспільних функцій моралі, за Е. Дюркгеймом, – виховна. Саме мораль здатна подолати роздвоєння людини, яка у нього трактується як *homo duplex*, тобто істота двоїста, що має біологічне та соціальне начала. Якщо суспільство послаблює свій контроль над людьми, то виникає стан *аномії*, протилежний моральному порядку і здоровому нормальному стану суспільства, утворюється моральний вакуум (старі норми й моральні принципи вже не діють, а нові ще не сформувалися і не утвердилися як такі, що визнаються всіма).

29.15. Дюркгейм про соціальну норму і патологію

Важливе місце у соціології Дюркгейма посідають поняття «норма» і «патологія», що відображують нормальні та патологічні соціальні факти. Розрізнити нормальне і патологічне

вчений рекомендує з точки зору структурно-функціонального стану суспільства. І, зрозуміло, підходити до цього в дусі правила об'єктивності, вивчати явища як речі.

Однак норма і патологія, за Дюркгеймом, не абсолютні, раз і назавжди закріплені за тими чи тими соціальними фактами, а перебувають у співвідношенні одна з одною. Конкретний соціальний факт може бути нормальним в одній соціальній структурі й ненормальним – в іншій; функціональним в одному випадку і дисфункціональним – в іншому. Так, самогубства і злочини не завжди патологічні. У певних соціальних структурах або середовищах ці факти можуть розглядатися як нормальні, гадає Дюркгейм.

Об'єктивний показник нормальності соціального факту міститься в його поширеності в даному суспільстві. Широке розповсюдження певного соціального факту вказує на те, що він корисний чи необхідний суспільному організмові. Критерієм зарахування одних соціальних фактів до нормальних, а інших – до патологічних, править певне статистичне «середнє число», яке збігається із взірцем здоров'я конкретного соціального цілого. Будь-яке відхилення від цього взірця є показником хвороби соціального цілого, слугує підставою для зарахування відповідного соціального факту до патології.

29.16. Соціологія суїциду Е. Дюркгейма

Тісно пов'язана із попередніми частинами вчення Е. Дюркгейма його концепція самогубств. Автор переконаний, що саме аномія суспільства є головним, могутнім генератором самогубств: число самогубств є обернено пропорційним до ступеня інтеграції тих соціальних груп і спільнот, до яких цей індивід належить. Суть самогубства як патологічного соціального явища зумовлена кризовим станом суспільства в цілому.

Своїм соціологічним етюдом «Самогубство» Дюркгейм демонструє блискучий зразок використання офіційного статистичного матеріалу, який систематизується строго певним чином і дозволяє виявити зв'язки і залежності між самогубством і різними соціальними чинниками, які впливають на нього. Серед останніх – фактори статі, сім'ї, релігії, соціального статусу, національних і політичних відносин і ряд інших. Іншими словами, відсоток самогубств французький соціолог розглядає як функцію багатьох соціальних змінних. Головною їх рисою є ступінь соціальної інтеграції індивіда в систему соціальних зв'язків і відносин, яка стає основним протистоянням самогубства загороджувальним бар'єром.

Конкретний аналіз впливу різних факторів на відсоток самогубств дозволяє Дюркгейму відкрити і сформулювати деякі закономірності та тенденції приватного характеру, що стосуються самогубств. Їх відсоток вище серед чоловіків, ніж серед жінок; самотні, вдови, розлучені накладають на себе руки частіше, ніж одружені; солдати частіше, ніж цивільні особи; протестанти частіше, ніж католики; відсоток самогубств вище влітку, ніж взимку, і т.д. Дюркгейм виділяє три основні види самогубств: егоїстичне, альтруїстичне і аномічне. Егоїстичне самогубство виникає на ґрунті соціальної роз'єднаності, самотності, безвиході, порожнечі, соціальної туги. Альтруїстичне самогубство пов'язане з виконанням певних ритуалів, звичаїв, коли людина приносить себе в жертву. З цим видом самогубств пов'язані і так звані фаталістичні самогубства, викликані необхідністю виконувати вимоги жорсткої дисципліни, регламентації поведінки. Аномічні самогубства пов'язані з періодами великих суспільних потрясінь, криз, коли людина не може адаптуватися до нових соціальних умов життя.

29.17. Концепція соціального розвитку

В аналізі соціального розвитку Дюркгейм дотримувався еволюціоністського принципу, застосовуючи власний структурно-функціональний аналіз його вивчення. Він розглядає суспільства та спільноти, котрі існували протягом всього суспільно-історичного процесу, даючи класифікацію соціальних структур. Так, прості суспільства в ході історії замінюються на складніші, «організованіші». Ключове значення в цьому процесі, як і в історичному розвитку в цілому, має поділ суспільної праці. Соціологічну проблему взаємовідносин суспільства та особистості Дюркгейм вирішував у контексті аналізу протиріч капіталістичного суспільства. В цьому плані його теоретичні погляди багато в чому збігаються із концепцією К. Маркса. Дюркгейм був впевнений у тому, що суспільство не може розвиватися і процвітати, якщо пригнічується людська особистість, коли людина є простим додатком машини, виконуючи все вужчу професійну функцію. Якщо деградує суспільство, деградує і людина, особистість. Особистість і суспільство тісно взаємопов'язані, і кожна з цих «підсистем» заінтересована у розвитку та процвітанні одна одної.

Дюркгейм передбачав також і зростання класової боротьби і прагнув зрозуміти її причини і характер. Нерівність, на його думку, виникає внаслідок порушення еквівалентності в обміні благ і послуг, а також через непридатність усіх індивідів до професійних ролей. У свою чергу, будучи отриманими різними шляхами (як свідчить історія – найчастіше, деструктивними), суспільні привілеї призводять до насильницького поділу праці, порушуючи солідарність, породжуючи та загострюючи класову боротьбу.

29.18. Тлумачення суспільства з позицій соціального реалізму

В історії соціологічної думки Е. Дюркгейм відомий як видатний представник так званого *соціологізму* – специфічної соціологічної концепції. Відмітною особливістю даної концепції є її орієнтація на визнання соціальної реальності як дійсності особливого роду та відкиданні психологічного редукціонізму, тобто пояснення соціальних явищ на засадах психологізму. Соціологізм Дюркгейма є комплексом досить строгих положень. Одне з них стосується прагнення чітко розмежувати явища індивідуального і колективного життя. Серед інших рис соціологізму треба вказати на його антиеволюціоністську спрямованість. Соціологізм концентрує увагу на сталих і повторюваних зв'язках між соціальними явищами, досліджує різноманітні соціальні типи, послуговуючись головним чином порівнювальним методом.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У розумінні французького соціолога суспільство щодо окремого індивіда є передусім об'єктивною реальністю. Отже, методи вивчення цієї реальності повинні бути також об'єктивними. Висвітлення природи *предмета соціології* складає, за Дюркгеймом, фундаментальну проблему, від вирішення якої залежить її статус як самостійної науки. Основні ідеї з цієї проблеми французький соціолог виклав 1895 р. у роботі «Правила соціологічного методу». Вихідним моментом стало прагнення вичленити як предмет соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. При цьому припускалось, що ця реальність має особливі, тільки їй притаманні властивості. Згідно з Дюркгеймом, такими є *соціальні факти*, які у сукупності складають соціальну реальність у цілому.

У цілому соціальна реальність, за Дюркгеймом, включає до свого складу два типи явищ. По-перше, способи мислення, почування та дії, які, як уже зазначалося, є зовнішніми і примусовими щодо індивідів. Їх носієм виступають або суспільство в цілому, або окремі його групи: релігійні, політичні, професійні та ін. По-друге, інші сталі явища, які для індивідів так само об'єктивні й примусові. До них французький соціолог зараховує різноманітні «соціальні течії», що породжуються не індивідуальною свідомістю, а ґрунтуються на колективному ентузіазмі, обуренні та співчутті.

Резюме за змістом теми.

Е. Дюркгейм зробив різнобічний і вагомий внесок у прогрес сучасної соціології. Його внесок у поступ сучасної соціології полягає в обґрунтуванні особливого предмета й методу цієї науки, обстоюванні її окремого статусу серед інших наук, її методологічного та фахового суверенітету. Він звернув увагу на фундаментальні проблеми соціологічної науки, такі як: 1) природа суспільства як системи, що саморегулюється; 2) причини об'єднання людей у суспільство; 3) нормальний і патологічний стан суспільства; 4) значення інститутів виховання й контролю у процесі соціалізації людини; 5) принципи функціонального підходу до аналізу суспільних явищ; 6) соціологічне обґрунтування політики реформ тощо.

? Запитання для самоконтролю

1. У чому Е. Дюркгейм бачив предмет соціології?
2. Як він характеризував соціальний факт?
3. У чому полягав підхід Е. Дюркгейма до релігії? Чому вона виявилася тісно пов'язаною з мораллю у творчості французького соціолога?
4. У чому бачив Дюркгейм основну причину соціальних відхилень?
5. Чому робота Е. Дюркгейма «Самогубство» викликає і сьогодні підвищений інтерес?
6. У чому полягає суть соціологічного вчення Е. Дюркгейма про релігію і мораль?
7. Чому проблема соціальної солідарності виявилася центральною в соціологічному творчості Е. Дюркгейма?
8. У чому ви бачите взаємозв'язок між суспільною солідарністю і розподілом праці в концепції Дюркгейма?
9. Охарактеризуйте внесок Е. Дюркгейма у розвиток соціологічної думки.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Розкрийте сутність правил соціологічного методу Дюркгейма.
2. Охарактеризуйте погляди Дюркгейма на освіту і виховання.
3. Сформулюйте основні соціологічні ідеї Дюркгейма. Які з них, на ваш погляд, виглядають сьогодні особливо актуальними?
4. Розкрийте зміст положення Е. Дюркгейма про аномію суспільства.
5. Розкрийте зміст соціологічної трактування моралі у Дюркгейма та її взаємозв'язок з його концепцією суспільства.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Поняття «соціальний факт» у соціологічній концепції Е. Дюркгейма.
2. Концепція «соціологізму» Е. Дюркгейма.
3. Поняття «колективні уявлення» та його соціологічний зміст.

Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Безродний Є.Ф. Історія політичних вчень: Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 432 с.
2. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
3. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
4. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Список першоджерел

1. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгайм; пер. з франц. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
2. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм. – К.: Юніверс, 2002. – 423 с.
3. Дюркгайм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгайм. – М.: Наука, 1991. – 576 с.

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ МАКСА ВЕБЕРА**30.1. Життя і творчість М. Вебера**

Макс Вебер народився 21 квітня 1864 р. у м. Ерфурті, в Тюрингії. Його батько походить з родини промисловців і торгівців, які займалися текстильною справою. Під час навчання в гімназії (1873–1882) Вебер особливо захоплювався політичною історією. У цей період він цікавиться не тільки давньою історією, а й працями представників німецької політичної історіографії XIX ст. По закінченню гімназії Вебер навчався у Гейдельберзькому, Страсбурзькому, Берлінському університетах (1882–1886), де вивчав право, історію, філософію, теологію. 1886–1889 рр. брав участь у берлінському семінарі Л. Гольдшміда з торговельного права. 1889 р. Вебер захищає магістерську дисертацію на тему «До історії торговельних спілок у середні віки». 1894 р. учений стає ординарним професором Фрайбурзького університету, працює на кафедрі політичної економії, читає курс «Національна держава і економічна політика». Фрайбурзький період життя і творчості (1894–1896). 1897 р. учений отримав запрошення на посаду ординарного професора політичної економії в Гейдельберзькому університеті.

У методологічних працях, що вийшли 1903–1906 рр., він критично переосмислює традиції німецької історичної школи політичної економії, аналізує логіку наук про культуру. У другій половині 1903 р. Вебер починає свою знамениту «Протестантську етику і дух капіталізму». 1905 р. його увагу привертають революційні події в Росії. Він часто обговорює політичну ситуацію в Росії з українцем Богданом Кістяківським, котрий вчився тоді в Німеччині і здобув там учений ступінь. У січні 1909 р. Вебер спільно з Зіммеlem і Тьонісом створює Німецьке соціологічне товариство, на яке покладає великі надії щодо інтеграції прихильників соціологічної науки. 1913 р. наукова діяльність Вебера досягає кульмінації. На початку 1919 р. Вебер читає у Мюнхені дві знамениті доповіді: «Наука як покликання і професія» та «Політика як покликання і професія». У Мюнхенському університеті він читає лекції винятково з проблем теоретичної соціології. Помер М. Вебер 14 червня 1920 р.

30.2. Висхідні принципи соціологічної теорії

Соціологічна система М. Вебера належить до перших систем так званої *гуманістичної соціології*. Головна особливість останньої полягала в її антипозитивістській спрямованості. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є об'єктами, які належить вивчати з допомогою методів природознавчих наук. Навпаки, особливий онтологічний статус соціальної дійсності вимагає застосування інших – відмінних від природознавства – стандартів науковості. Суспільство та його індивіди трактувалися як такі, що постають у процесі соціальної інтеракції, а не як «готові» факти. Тим самим у визначенні свого предмета, яким виступає соціальна взаємодія, гуманістична соціологія не додержується постулатів ні психологізму, ні соціологізму.

У цілому для гуманістичної соціології характерно робити акцент на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні. Її представників більше хвилюють цілі індивідів, ніж їхня зовнішня поведінка, вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, у якій опиняються індивіди, скільки тим, як індивіди витлумачують дану ситуацію.

Вебера цікавить не всіляка взаємодія індивідів, а тільки така, в якій ті беруть участь осмислено, свідомо. Він вважає, що в такій взаємодії індивіди враховують у своїх діях поведінку інших і намагаються впливати на неї. Відтак соціальна взаємодія не розглядається як простий наслідок взаємозв'язку стимул – реакція, а прив'язується скоріше до сфери значень і смислів, ніж до інстинктів чи рефлексів, у цьому відношенні визнавалось необхідним використання такої процедури, як *розуміння*, що вважалася протилежною за своїм характером природознавчій операції пояснення, рекомендованої до застосування у соціальній науці позитивістами. Хоча можливості розуміння як дослідницької процедури досі не прояснені остаточно, однак її використання в сучасній соціології визнається обґрунтованим. Вебер був одним з перших, хто зробив значний внесок у початкове формулювання даної процедури.

30.3. Критика інтуїтивізму і натуралізму в гуманітарних науках

Формування методологічних поглядів Вебера щільно пов'язане з теоретичною ситуацією в європейському суспільствознавстві наприкінці XIX ст. У цей час тут почалася велика методологічна дискусія поміж прихильниками позитивізму-натуралізму та антипозитивізму-суб'єктивізму по проблемі загальної значущості наук про культуру. Ця проблема стала центральною і в дослідженнях німецького соціолога.

Відомі філософи того часу В. Дільтей та Е. Гуссерль були першими, хто виступив проти натуралістичної, позитивістськи орієнтованої соціальної науки, яка розглядала соціокультурну реальність по аналогії з природою та встановлювала однаковість методів дослідження природи й суспільства. На їхню думку, позитивістський ідеал наукового знання не годиться для наук про культуру, бо останні за своїм предметом принципово відрізняються від природознавства. Специфіка соціокультурної реальності потребує застосування іншого, ніж у природничих науках, дослідницького методу. Вебер згоден з такою антинатуралістичною позицією.

Подібно до Дільтея і Гуссерля, Вебер – прихильник історичної школи у німецькій гуманістиці наприкінці XIX ст., яка орієнтувалась на *індивідуалізуючий* розгляд соціокультурної реальності, пізнання соціальних явищ у їхній історичній специфіці. У цілковитій згоді з постулатами цієї школи німецький соціолог вважає, що знання загальних законів у науках про культуру «ніколи не буває цінним як таке», воно не є власне знанням про соціокультуру, а лише одним з допоміжних засобів її пізнання.

30.4. Принцип «віднесення до цінності» і «свободи від оцінки»

Сприймав Вебер і метод *віднесення до цінності*, який Ріккерт називав «історично-індивідуалізуючим методом» наук про культуру. Обидва теоретики вважали, що даний метод є необхідним засобом вирішення якогось фрагмента соціокультурної дійсності як предмета наукового пізнання. Цей метод, за Ріккертом, передбачає існування апріорної, ірреальної, незмінної системи цінностей платонівського типу, що лише почасти може бути реалізована в історичному процесі і як така підлягає розпізнаванню дослідником. У трактовці Вебера цінності, навпаки, не ірреальні, а реальні, вони емпірично існують у сфері культури й здатні виявлятися фактично. Це дало змогу німецькому соціологові використовувати поняття «віднесення до цінності» для позначення взаємозв'язку, що існує між предметом дослідження та системою цінностей, яку визнає дослідник. Саме реальні, історично сформовані цінності, не завжди сповна усвідомлювані дослідником, детермінують його науковий інтерес, зумовлюють вибір фрагмента соціокультурної дійсності як предмета наукового дослідження.

Не випала з-під уваги Вебера і ріккертівська ідея про чітке *розрізнення віднесення до цінності і практичних оцінок*. Уявляється, що саме ця ідея була першоосновою для розробки Вебером так званого принципу *свободи від оціночних суджень*. Наукове пізнання постійно зазнає впливу позанаукових цінностей. Крізь світогляд та практичні установки вчених вони проникають у дослідницький процес, наукову аргументацію. Втручання позанаукових цінностей, за Вебером, може спотворювати наукове знання. Отже, необхідно захищати об'єктивність соціальної науки. Для цього німецький учений формулює *принцип «свободи від оціночних суджень»*, за яким наукові дослідження треба звільняти від будь-яких оціночних, позанаукових нашарувань.

30.5. Ідеальний тип як логічна конструкція

Важливе місце в соціальній науці Вебера має концепція ідеальних типів. Відповідно до своїх методологічних засад німецький соціолог вбачає в ідеальних типах насамперед пізнавальний інструмент, який дослідник конструює і використовує для впорядкування хаотичної дійсності та її розуміння.

Згідно з Вебером, ідеальний тип не є ні гіпотезою щодо дійсності, ні описом самої дійсності, ні її ідеалом. Ідеальний тип є *теоретичним конструктом*, «*мисленим образом*», що створюється з допомогою виділення, загострення, підсилення окремих елементів дійсності, які дослідникові видаються істотними.

Принциповим моментом веберівського трактування ідеальних типів стало визнання того, що вони не мають відповідників в емпіричній дійсності. Свою «реальність» ідеальні типи знаходять винятково через зіставлення з конкретно існуючою емпірією. Тим самим припус-

кається первісний розрив між ідеальними типами та емпіричною дійсністю. Внаслідок зіставлення з ідеальними типами емпіричні факти можуть отримати лише негативну характеристику, бо ціллю такого зіставлення є визначення міри відхилення фактів від своїх еталонів – ідеальних типів.

Вебер відокремлює *історичні та соціологічні* ідеальні типи, беручи до уваги різність їхніх ступенів узагальнення. Історичні ідеальні типи, як правило, локалізовані у часі та просторі, соціологічні – абстрактніші. Прикладами перших є такі понятійні конструкції, як «капіталізм», «середньовічне місто» та ін., других – «церква», «легітимний порядок», «бюрократія» тощо. Конструювання ідеальних типів німецький соціолог розглядає як творчий акт, з допомогою якого утворюється специфічний образ дійсності. Це й робить її осмисленішою та зрозумілішою для дослідника. Отже, ідеальні типи, за Вебером, – незамінний евристичний засіб соціальної науки.

30.6. Проблема розуміння і категорія «соціальної дії»

У творчості Вебера можна умовно виділити два етапи. На першому він є насамперед істориком культури, який досліджує у дусі неокантіантських «наук про культуру» історичну дійсність. На другому – німецький учений розробляє концепцію розуміючої соціології, здійснюючи перехід від історичного пізнання до соціологічного.

Соціологію він визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет – *соціальну дію* – на основі *розуміння*. Розуміння для Вебера є специфічною категорією, з допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому мається на увазі поведінка окремого індивіда чи групи індивідів. Окремий індивід і його поведінка розглядаються як «клітинка» соціології, її «атом», «найпростіша єдність», що далі не підлягає вже ніякому роздрібненню. У своєму тлумаченні розуміючої соціології німецький учений дотримується позиції *номіналізму* чи *методологічного індивідуалізму*. Він гадає, що такі поняття, як «держава», «суспільство», «феодалізм» тощо означають певні категорії спільної діяльності людей. Звідси завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, а це завжди означає тільки одне: до поведінки окремих людей, що беруть участь у цій діяльності.

Однак зрозуміти можна тільки таку поведінку, що має певний суб'єктивний смисл для її суб'єкта. Таким чином, предметом розуміючої соціології завжди виступає осмислена дія, дія, що пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом». Звідси генеральне завдання розуміючої соціології міститься «в інтерпретуючому розумінні свідомо орієнтованих людських дій». Таке розуміння, за Вебером, може бути або *безпосереднім*, або *пояснюючим*.

У структурі людських дій німецький вчений вирізняє особливий клас соціальних дій. Соціальну дію він тлумачить як дію, що своїм смислом орієнтована на поведінку інших індивідів. Поведінка індивіда не може бути названа соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об'єкти. Крім того, не всі типи взаємовідносин людей мають, за Вебером, соціальний характер. Зіткнення двох велосипедистів, наприклад, не більш, як пригода, подібна до явища природи. В той же час намагання кого-небудь з них уникнути цього зіткнення є вже соціальною дією, тому що в такому випадку ми маємо справу з виявом орієнтованої за смислом поведінки одного велосипедиста відносно іншого.

Залежно від наближення соціальної дії до певної межі, за якою вона може бути названа осмислено орієнтованою. Вебер вирізняє чотири її типи. Найближче до цієї межі, а то й на самій межі, стоять *традиційні* та *афективні* дії. Далі йде раціональна дія, яку німецький соціолог поділяє на *ціннісно-раціональну* та *цілераціональну*.

Традиційні дії базуються на тривалій звичці людей. Більша частина їхньої повсякденної поведінки може бути зарахована до даного типу. Водночас подеколи традиційна дія може наближатися або трансформуватися в афективну дію. Остання зумовлена афектами чи емоційним станом індивіда. Часто ця дія опиняється за межами того, що осмислено орієнтоване. У цілому традиційні та афективні дії часто межують і з поведінкою суто реактивною, несвідомою, і з раціональною поведінкою, у межах якої або вірять в якусь самодостатню цінність незалежно від наслідків (ціннісно-раціональна дія), або осмислено добирають відповідних засобів для реалізації поставленої мети, враховуючи можливі наслідки (цілераціональна дія).

Ціннісно-раціонально діє той, хто вірить у певну самодостатню цінність – релігійну, естетичну або будь-яку іншу, незважаючи на можливі наслідки. Цей тип дії завжди підпорядкований «заповідям» чи «вимогам», у підляганні яким бачить свій обов'язок даний індивід. Цілераціональна дія притаманна тим індивідам, поведінка яких орієнтована на мету, засоби та побічні результати цієї дії. В такому разі індивід діє не традиційно, не афективно, не задля

обов'язку, а на підставі осмисленого, раціонального розрахунку, співвіднесення наявних засобів для досягнення поставленої мети та можливих побічних результатів такої дії.

На думку Вебера, цілераціональна дія є, по суті, лише крайнім випадком, відносно якого інші зазначені типи дії завжди ірраціональні. Проте всі веберівські типи соціальної дії – це сконструйовані для соціологічного дослідження «понятійно-чисті типи, до яких більш-менш наближається реальна поведінка» людей. Отже, витлумачення соціальних дій базується не на необхідності, а на ймовірності їх здійснення.

30.7. Дослідження релігії в праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Роль змін у релігійній етиці на становлення сучасного капіталізму

У період Реформації з лона католицизму відокремився ще один напрям християнства – *протестантизм*, який піддав сумніву постулат, що спасіння можна досягти завдяки людській волі. Людина не може своєю поведінкою змінити волю Божу і лише Бог своєю милістю обирає людей для Царства небесного, незважаючи навіть на їхні вчинки чи молитви. Згідно ж католицьким догматам, навіть грішні люди можуть знайти порятунок, покаючись у гріхах і звернувшись до Таїнств церкви, оскільки Господь може пробачити їм. М. Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904), звернувши увагу на більшу частку протестантів, ніж католиків, серед торгівців, підприємців, власників капіталу та висококваліфікованого персоналу, дослідив *протестантську схильність до економічного раціоналізму*. Він виходив з того, що невідомість стосовно прощення Богом змушувала протестантів доводити свою обраність через професійні успіхи у земному житті. Таким чином протестантизм раціоналізував свідомість мирян, не схвалюючи бідність, як це практикувалося в інших християнських конфесіях. Обов'язок протестанта полягав у тому, що він повинен прагнути поліпшити життєві обставини шляхом самовідданої праці, а не покійно і смиренно переносити випробування бідністю. Все це виробило аскетичний спосіб життя, відповідну трудову етику та раціоналізувало економічну поведінку.

У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» Вебер вперше встановлює зв'язок між релігією та економікою. Він показує, як впливають релігійно-етичні установки на характер і спосіб здійснення економічної діяльності, на її мотивацію і як ті чи ті типи господарювання змінюють релігійно-етичні принципи. Він прагне довести, що саме релігійні переконання, релігійна етика виявилися основними стимулами розвитку капіталістичної економіки і забезпечили формування таких рис особистості, як працьовитість, ощадливість, розважливість, чесність, активність. Не випадково сьогодні західна соціологія виявляє великий інтерес саме до цієї сторони творчості Вебера. У розвинених капіталістичних країнах багато хто вважає, що дух капіталізму і релігійної етики втрачає свій стимулюючий потенціал, і звертаються до спадщини вченого в пошуках рецептів реанімації цього духу.

30.8. Зв'язок релігії та економіки. М. Вебер про соціальну базу і етичний зміст індуїзму, буддизму, конфуціанства, даосизму, іудаїзму, християнства та ісламу

Протягом усього творчості німецького соціолога ідея взаємовпливу релігії та економіки зберігає своє значення, більше того, посилюється від першої великої роботи в галузі соціології релігії «Протестантська етика і дух капіталізму» до останньої – «Господарська етика світових релігій» (1916–1919). При цьому автора цікавлять не тільки різні форми християнства (в першу чергу, звичайно, протестантизм), а й, по суті, всі розвинені світові релігії. Оскільки релігійно-етичні принципи (в плані їх реалізації в господарській та економічній житті) в них були різними, важливо було знайти підставу для порівняння. У цій якості виступила ступінь раціоналізації економічної діяльності, що допускається тою чи тою релігійною етикою. Вебер зумів довести (особливо переконливо він це зробив у «Господарській етиці світових релігій» на матеріалах порівняльного аналізу різних релігій), що ступінь раціоналізації обернено пропорційна силі магічного елемента, в різній мірі присутнього в кожній релігії.

Вебер характеризував індивідуальний вигляд світових релігійно-етичних систем і давав їх класифікацію у відповідності з тим, які соціальні верстви були головними носіями цих систем. Носієм конфуціанства він вважав бюрократа, що організовує світ, носієм індуїзму – мага, що впорядковує світ, носієм буддизму – мандрівного по світу монаха-споглядача, ісламу – підкорюючого світ воїна, християнства – бродячого ремісника. Одна з центральних у релігійній етиці проблем, що цікавили Вебера, – порятунок. Вебер аналізує релігійно-етичні установки залежно від того, які способи порятунку вони пропону-

ють. Йдеться про два варіанти: один – порятунок через власні дії (наприклад, буддизм), другий – за допомогою посередника-рятівника (їудаїзм, іслам, християнство). У першому випадку методами порятунку є культові дії, церемонії, соціальні акції (наприклад, благодійність), самовдосконалення. У другому – порятунок здійснюється через віру (їудаїзм, лютеранство), милість приречення (іслам, кальвінізм), приналежність до церкви (католицизм, православ'я). Нарешті, у рамках проблеми порятунку стояло ще одне питання, що розглядалося Вебером, – про шляхи порятунку. Він розрізняв два головних: або через активну етичну дію, або через містичне споглядання.

30.9. Типологія видів панування. Легітимність легального типу панування. Концепція бюрократії

Принциповим поняттям веберівської розуміючої соціології є поняття *соціального відношення*, під яким маються на увазі взаємоорієнтовані за смыслом вчинки кількох індивідів. У цьому зв'язку Вебер виділяє різноманітні типи соціальних відношень, типи їх легітимізації, типи соціальних груп, соціального порядку, панування тощо. Сюди ж примикають розроблені ним поняття *харизми, бюрократії, класу, стану, партії*. Усі вони складають систему так званих понять формальної соціології. Їхня особливість полягає, по-перше, в тому, що вони можуть бути зведені, зрештою, до соціальних дій. Наприклад, трьом типам панування – *легітимному, традиційному та харизматичному* відповідають раціональний, традиційний та афективний типи соціальних дій. По-друге, в усіх випадках *поняття раціональності* має для них принципове значення, бо використовується німецьким соціологом як універсальний критерій, з яким порівнюється реальна поведінка індивіда.

Вебер говорить про три типи легітимного панування, що виділяються відповідно до трьох основних мотивів покори. Перший мотив – інтереси тих, хто кориться, тобто їх цілераціональне міркування. Це основа *«легального»* типу панування, яке можна зустріти в розвинених буржуазних державах – Англії, Франції, США та ін. У них підкоряються не особистості (скажімо, президента та інших посадових осіб), а законам, притому підкоряються всі – керовані і керуючі (чиновники). Тут панує *«формально-правовий»* початок.

Найчистішим типом легального панування є бюрократія. Вебер першим у науковій літературі розробив це поняття. Він розглядав бюрократичне управління як панування за допомогою знання, в чому і полягав його (управління) специфічно раціональний характер. При цьому він ідеалізував бюрократію, вважаючи її машиною, не схильною до корупції, яка не має будь-яких особливих інтересів. Бюрократичне панування в соціолога означало влада чиновників, причому всюди: у господарському житті, політичних рухах, але головне – в управлінні суспільством. Оскільки бюрократія розглядалася ним як апарат легітимної влади, до її (бюрократії) діяльності пред'являлися певні вимоги. Посадові особи є особисто вільними людьми і виконують лише певні функції. Вони відбираються на основі професійних якостей. Вони призначаються, а не обираються. Чиновники винагороджуються фіксованою зарплатою в грошах і отримують право на пенсію. Чиновник не має ніякої власності на засоби адміністрації і працює без довічного присвоєння своєї позиції. Він підпорядковується суворій дисципліні на службі. Передбачається система професіонального просування чиновника по службі (карьер).

Другий тип легітимного панування заснований на іншій мотивації покори – вірі не тільки в законність, але навіть у священність здавна існуючих порядків і властей. Він базується на повсякденних вдачі, звички до певної поведінки. Цей тип Вебер називає *традиційним пануванням*. Найчистіше тип такого панування (ідеальний тип за Вебером) – патріархальний («пан» – «піддані» – «слуги»). Патріархальний тип багато в чому подібний зі структурою відносин панування – підпорядкування у сім'ї. Подібність традиційного типу панування і стосунків у сім'ї визначається також особистою вірністю і відданістю. Справа в тому, що при традиційному типі панування в будь-якій сфері діяльності при призначенні на посаду характер відносин завжди суто особистий.

Третій тип панування має афективну основу мотивації, він отримав у Вебера назву *харизматичного*. Означаючи в перекладі з давньогрецької «божий дар», харизма являє собою особливу здатність, що виділяє індивіда серед інших, причому не просто особисту здатність, а те, що як би даровано від бога, дано долею. Харизматичні якості – це багато в чому магічні якості, до числа яких можна віднести пророчий дар, видатну силу слова і думки. Харизмою володіють герої, полководці, пророки, маги, видатні політики та державні діячі, засновники світових релігій (Будда, Ісус, Магомет). Харизма, за Вебером, це велика революційна сила,

на якій тримається панування і керування. Він досліджує харизму безвідносно того змісту, який за нею стоїть. Тому харизматиками є і Перікл, і Олександр Македонський, і Цезар, і Чингісхан, і Наполеон.

30.10. Веберівська концепція професійної етики політика і вченого

М. Вебер вважав, що не слід цілком розділяти етику і політику, хоча необхідно уважно враховувати особливості останньої. Не може існувати єдиного морального кодексу, однаково застосовного до ділових і сексуальних, дослужбових і сімейних відносин, до друзів і конкурентів тощо. Тому етика повинна враховувати особливості політики, головною з яких є застосування насильства. «Саме специфічний засіб легітимного насильства... у руках людських союзів, і обумовлює особливість всіх етичних проблем політики». Ця особливість робить для політики неможливим слідування, наприклад, євангельській заповіді не протиставитися злу насильством. Політик у силу своїх професійних занять повинен боротися зі злом, у протилежному випадку він несе відповідальність за його перемогу. Для того щоб окреслити межу впливу моральності на політику, Вебер розділяє мораль на етику переконань і етику відповідальності. Етика переконань означає невідступне слідування моральним принципам, незалежно від того, до яких результатів це призведе, не зважаючи на витрати і жертви.

У сфері методології Вебер вирізняється своїм *ідеалом наукової об'єктивності* соціологічного знання. Він тлумачить соціологію як «ціннісно-вільну», незаангажовану на користь тих чи тих соціальних сил наукову дисципліну. І це, на його думку, забезпечує її об'єктивну позицію. Те, що соціологія повинна бути неупередженою, надкласовою, надпартійною, об'єктивною, корисною для всіх, слугувати однаково всім, – цю ідею можна знайти у текстах Конта, Спенсера, Дюркгейма, Парето. Однак у жодного з них вона не була так систематично розроблена і різнобічно обгрунтована, як у Вебера. З часом створений ним ідеал наукової об'єктивності соціології став для багатьох її представників своєрідною «професійною ідеологією», котра не втратила значення і сьогодні.

30.11. Типи соціальних спільностей і соціальних структур

Вебер будував свій аналіз, принципово протиставляючи його марксистському, в основу якого було покладено гіпертрофовані ролі економічних чинників. І якщо для Маркса в основі всього лежав економічний інтерес, то Вебер саме виникнення такого інтересу розглядав лише як окремих випадок реалізації соціальних цінностей. Фундаментально важливою для нього виявилася категорія цінності, а не інтересу. Спираючись на цю категорію, соціолог розробив значно складнішу, поліваріантну систему соціальної стратифікації, ніж класова. В основі цієї стратифікації – не одне (класове, або економічне), а два начала (статус і клас). Індивіди, вважав Вебер, прагнуть утвердити в суспільстві свої позиції, зміцнити свій соціальний статус. У тих випадках, коли таке зміцнення пов'язано з реалізацією економічних інтересів, як у розвинених в економічному відношенні суспільствах, формуються класові інтереси. Однак свідомість індивідів може бути і не пов'язане безпосередньо з класовими цінностями. Люди нерідко усвідомлюють себе як частина не стільки *класової*, скільки *етнічної*, *станової* чи *релігійної спільності*.

Ці міркування принципово важливі для розуміння механізму мотивації участі в політиці різних соціальних спільностей. Вебер вважає, що індивіди активно практикують політичну діяльність, якщо зачеплені їх фундаментальні цінності. Економічні інтереси вступають у цьому випадку в нерозв'язне протиріччя з цінностями. Виникає небезпека неорганізованого, неінституціоналізованого залучення людей у політику, загрожує непередбачуваними для суспільства наслідками.

30.12. Клас, соціальний статус і влада. Стратифікаційна концепція М. Вебера

Для Вебера ж, поряд з наявністю класів у їх марксової розумінні, визначальну роль грали статусні, престижні, владні (наявність або відсутність влади), матеріальні (пов'язані з одержуваням доходом) і інші відмінності між верствами суспільства. Вебер характеризував класові проблеми як надзвичайно важливі для розробки теорії соціальної структури, однак марксової розподіл суспільства на класи вважав вузьким, економічним, що не відображає складності і глибини реальної соціальної диференціації. Приймаючи концепцію Маркса про

економічні фактори як найважливіших в утворенні та існуванні класів, він вважав, що останні не можна розглядати тільки залежно від відносин власності на засоби виробництва.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Джерела економічних відмінностей у соціальній структурі включають у себе, за Вебером, професійну майстерність, кваліфікацію, знання, навички, які цінуються досить високо і справляють істотний вплив на місце і становище людини (групи) у суспільстві. А це означає, що справжні професіонали своєї справи можуть отримувати великі доходи, навіть не володіючи власністю на засоби виробництва (скажімо, юристи, менеджери, лікарі), внаслідок чого вони потрапляють у групи з високим статусом.

Таким чином, згідно з Вебером, професійні знання, вміння, навички, наявність диплома, наукового ступеня визначають уже не стільки класові, скільки шарові відмінності, або відмінності між стратами (від лат. *stratum* – шар, пласт; термін, який раніше використовувався в геології і географії для опису структури земної кори, а потім отримав застосування і в соціології для характеристики структури суспільства; звідси назва підходу – *стратифікаційний*). Вони мають значною мірою статусний характер. Сам статус визначається через відмінності між індивідами і соціальними групами по соціальному престижу, яким вони володіють відносно один одного. З наведених вище положень випливають порівняння між класовими і статусними відмінностями. Якщо перші дані об'єктивно, то другі залежать від суб'єктивних оцінок людьми соціальних відмінностей. Якщо класи беруть початок в економічних факторах, пов'язаних з власністю і доходами, то статуси залежать від різних способів життя, які ведуть ті чи ті індивіди або їх групи.

30.13. Соціологія музики М. Вебера

Соціологія музики, в тому вигляді, в якому представляє її собі Вебер, є емпірична наука, предметом вивчення якої є засоби реалізації задуму художника, свого роду «технічна» сторона художньої творчості. Відповідно проблеми, – в якій мірі мистецтво залежить від технічних засобів і як впливає на нього зміни соціальної структури – є тими питаннями, на які намагається дати відповіді соціологія музики як наукова дисципліна.

Відмінною особливістю європейської музики, яка, згідно з Вебером, відрізняє музику Європи нового часу від неєвропейських музичних традицій, є виключно високий рівень розвитку засобів музичної виразності. Причину цього вчений бачить у тенденції до раціоналізації, під знаком якої проходить розвиток музичного мислення в Європі. У безпосередньому зв'язку з поняттям раціоналізації у Вебера виникає наступне за ним поняття – «прогрес». Оскільки точної фіксації піддаються тільки зміни в техніці організації художніх засобів, термін «прогрес» використовується Вебером стосовно до технічної сторони мистецтва і може бути розглянутий, таким чином, тільки як «технічний прогрес».

Випереджаючи аналіз власне соціальних передумов, що призвели до раціоналізації західноєвропейської музики, Вебер детально зупиняється на позамузикальних і внутрішньомузикальних чинниках розвитку західноєвропейського мистецтва. Перші проявляються в еволюції інструментарію – матеріального базису музики, залежного від загального технічного та економічного рівнів, а також від природно-кліматичних умов. Саме розвиток інструментарію, на думку Вебера, стало найважливішим джерелом раціоналізації звукорядів і створення системи мензуральної нотації. Це, в свою чергу, призвело до формування раціонального гармонійного мислення та утвердження багатоголосся як норми музичного мислення.

Резюме за змістом теми.

Розробки Вебера мають основоположне значення і для впливової нині *теорії соціальної дії*. Веберівські ідеї використовуються у сучасних концепціях *соціології культури, науки, управління*. Те ж саме треба сказати і щодо *економічної та історичної соціології, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін*. За сучасних умов важливими стали розробки всесвітньо-історичного порівняльного аналізу, осьові положення теорії модернізації, соціально-історичної інтерпретації досліджуваних явищ. У працях Вебера запропоновані також перспективи для критичного переосмислення та глибшого вивчення різних ціннісно-нормативних систем, культурних кругів, проблем релігії, етики, раціональності.

? Запитання для самоконтролю

1. Чому теорія соціальної дії являє собою «ядро» соціології М. Вебера?
2. Які типи соціальних дій називав Вебер? Дайте характеристику кожного з них.
3. Чому Вебер (і його послідовники також) визначав свою соціологію як розуміючу?

4. Що таке, по Веберу, «ідеальний тип». Як ви вважаєте, це апріорна конструкція чи емпіричне узагальнення? Охарактеризуйте історичний і соціологічний ідеальні типи.

5. Про які типи панування говорив у своїй соціології Вебер? Зверніть особливу увагу на аналіз Вебером бюрократії і покажіть його сучасне значення.

6. Які типи політичного панування у характеристиці М. Вебера властиві давнім суспільствам та сучасним розвиненим західним країнам?

7. У чому подібність і принципову відмінність позицій К. Маркса і М. Вебера в аналізі соціальної структури суспільства?

8. У чому сутність веберівського аналізу капіталізму?

9. Що означає харизматичний тип панування і чи можливий він у сучасних умовах?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Розкажіть про концепцію раціональності М. Вебера.

2. Проаналізуйте, які ідеї М. Вебера є співзвучними сучасності.

3. Охарактеризуйте внесок М. Вебера у розвиток класичної соціології.

4. Розкрийте зміст положення М. Вебера про соціальну дію та її типи.

5. Оцініть внесок Вебера у створення теорії соціальної стратифікації. Які його ідеї та методологічні підходи найбільш цінні, з вашої точки зору? Аргументуйте свою відповідь.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. М. Вебер про вибіркову спорідненість між протестантською етикою і «духом капіталізму».

2. Аналіз М. Вебером соціологічного змісту лютерівської концепції «покликання – професії».

3. Проблеми політичної соціології в роботі М. Вебера: «Три чисті типи легітимного панування».

4. Порівняльна характеристика соціальної методології К. Маркса і М. Вебера (основні принципи).

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.

2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.

4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

5. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник / Є.В. Сірий. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.

2. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

3. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Список першоджерел

1. Вебер М. Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння / М. Вебер; з нім. пер. М. Кушнір. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2012. – 1112 с.

2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер; пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 532 с.

СИСТЕМА СОЦІОЛОГІЇ ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО**31.1. Віхи біографії і творчості В. Парето**

Відомий італійський соціолог і економіст Вільфредо Федеріко Парето народився 15 червня 1848 р. у Парижі в родині італійських аристократів, висланих з Італії з політичних мотивів. 1850 р. родині дозволили повернутися до Італії. Тут Парето отримує класичну середню освіту, потім навчається в Політехнічному університеті в Турині. По закінченні навчання захищає дисертацію на тему «Основні принципи рівноваги твердих тіл» (1869).

1874–1892 рр. учений проживає у Флоренції, працює інженером у залізничній компанії, головним керуючим металургійних заводів Італії. 1892–1894 рр. Парето публікує низку праць з проблем економічної теорії і математичної економіки. 1892 р. він отримує запрошення до Лозаннського університету (Швейцарія). Тут на формування його наукових поглядів великий вплив справляє професор кафедри політичної економії Л. Вальрас. Розроблена ним теорія економічної рівноваги стала наріжним каменем у системі соціології Парето. Після виходу Вальраса у відставку Парето очолив його кафедру (1893–1907).

Першою вагомою публікацією В. Парето був «Курс політичної економії» (1896–1897), що вийшов у Лозанні французькою мовою. Отримавши в спадщину від свого дядька величезний маєток, Парето 1901 р. оселяється у Селіньї на своїй віллі «Ангора», розташованій на березі Женевського озера. З цього часу його погляди змінюються, стають консервативними. Свої нові погляди він викладає у книгах «Соціалістичні системи» (1902–1903), «Підручник політичної економії» (1906) і статтях. 1912 р. Парето завершує свою основну працю «Трактат із загальної соціології», котрий за обсягом склав чотири величезних томи. Вони були видані спочатку у Флоренції італійською мовою (1916), а потім у Лозанні й Парижі – французькою (1917–1919). 1920 р. у Флоренції виходить збірка його політичних статей, що торкаються, зокрема, проблем I світової війни, під назвою «Події і теорії». Через рік у Мілані публікується робота «Перетворення демократії». 1923 р. В. Парето призначають сенатором Італійського королівства. До тодішнього італійського уряду, очолюваного Б. Муссоліні, ставиться в цілому позитивно, але вимагає від нього лібералізації. Помер Парето 19 серпня 1923 р. у Селіньї, де й був похований.

**31.2. Специфіка розгляду природи людини та суспільства.
Соціологія як емпірична наука**

Застосовуючи поняття системи до суспільства, В. Парето розглядає останнє скоріше як механізм, ніж організм. Основними факторами, що впливають на стан системи суспільства той чи той конкретний період його існування, італійський соціолог вважав зовнішні природні умови, зовнішні соціальні умови, внутрішньосистемні соціальні умови. Всі елементи соціальної системи у Парето взаємопов'язані і взаємозалежні на основі дії багатофакторних впливів, що забезпечує досягнення рівноваги в суспільстві. Ця ідея була запозичена Парето з економічної теорії Л. Вальраса, а також з хімії та механіки, якими соціолог багато займався у молодому віці. Рівновага, про яку пише соціолог, – не статистичне, а динамічне, оскільки суспільство постійно еволюціонує. Крім того, динамізм рівноваги визначався, згідно з його позиції, тим, що зміни, що приходять в одній частині системи, передаються негайно іншій її частині.

Концепція соціальної дії Парето мала індивідуалістичний і ірраціоналістичний характер, односторонньо підкреслюючи емоційну природу людських спонукань, яким італійський соціолог не знаходив іншого пояснення, крім того, що вказував на їх природне походження. Спонукальні причини соціальних дій великих соціальних груп, класів пояснити з цих позицій неможливо. Адже класи об'єднують індивідів, що володіють самими різними психічними рисами, проте це не заважає цим індивідам діяти в ті чи ті моменти історії солідарно. В основі концепції соціальної дії, розробленої Парето, лежала певна концепція людини. Підкреслюючи нелогічні, ірраціональну природу індивіда, він стверджував, що дії людини ніколи не є тим, чим вони здаються йому самому.

Будучи прихильником позитивізму, В. Парето критикував апіорні судження і поняття в соціології, якими захоплювалися його попередники і сучасники. Соціологія, вважав він, по-

винна давати емпірично обґрунтоване знання. Головне в цій науці – опис соціальних фактів, оскільки саме воно і дає знання про суспільство. Що стосується законів соціології, то їх завдання – встановлювати функціональні залежності між фактами. На думку Парето, справжнє соціологічне дослідження повинно бути пов'язане з виявленням і вивченням психічних установок і психічного складу людей, що визначають переважна більшість їх дій і взаємодій. Але ця детермінація, вказує соціолог, проявляється не прямо, а опосередковано, через почуття людини.

31.3. Предмет і мета соціології В. Парето. Психологічні принципи соціологічної теорії дії

У соціології Вільфредо Парето є яскравим представником так званого *психологізму*. Характерною особливістю його соціологічної орієнтації є концентрація уваги на психологічних, переважно ірраціональних, аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях, гіпнозі, лібідо тощо. З допомогою таких психічних факторів прибічники психологізму інтерпретували соціальні процеси, намагаючись дати останнім властиво несоціальне, редукаційське тлумачення.

У питанні щодо ролі науки у суспільстві Парето відстоював ідею «чистої» науки, яка вивчає тільки суспільство, але не ставить завдання його змінити, поліпшити. Наука і практика – це зовсім різні галузі людської діяльності. Звідси вимога: вчений повинен бути вільним від усіх пристрастей, яким він підвладний як людина. Італійський соціолог вважав, що наука не може претендувати на статус дороговказу історичного руху суспільства. Її функція – досягнення істини відносно спостережуваних фактів. І це може бути зовсім не безкорисним для суспільства. Щодо практики, соціального життя, то це, згідно з Парето, є цариною буденного, нераціонального мислення людей, їхніх нелогічних дій. Тут панує не логіка розуму, а почуття та інстинкти, які зумовлюють в цілому ірраціональність людської поведінки. Саме цій ірраціональності вчений і намагається знайти раціональне пояснення.

31.4. Логіко-експериментальний метод і його застосування в соціології

Наукова соціологія, на думку Парето, не існує поза досвідом. Її метод він називає *логіко-експериментальним*. Подібний метод добре зарекомендував себе у фізиці, хімії, астрономії, біології та інших аналогічних науках. Його зміст складають дві основні процедури: перша – це систематичне спостереження явищ і розкриття регулярності їх виникнення; друга – поширення (з допомогою логічних операцій) здобутого знання на галузі, які не були предметом безпосереднього спостереження. Мета вживання даного методу – у виявленні того, що Парето називає експериментальними одноманітностями, тобто регулярних зв'язків між явищами реальності.

Відмітною рисою логіко-експериментального методу є, згідно з ученим, те, що він виходить із актів зовнішнього світу, а не із суб'єктивних ідей – джерела спекулятивних понять, уявлень та упереджень, що як позірні істини становлять нездоланну перепону на шляху пізнання справжніх фактів і процесів. У цьому плані філософія як втілення суб'єктивного духу приречена, за Парето, бути чужою логіко-експериментальному методу. Окрім того, метафізична філософія і наукова соціологія принципово відрізняються за об'єктами: перша розмірковує «над словами», друга – звернена «до фактів».

31.5. Методологія соціологічного пізнання

Наукові погляди італійського ученого формувались у другій половині XIX ст. у руслі досягнень точних і природничих наук. Тому невипадково Парето є активним провідником бачення соціальної дійсності за зразком зазначених наук. Свій ідеал соціології він пов'язує зі здійсненням принципів природничо-наукового пізнання. У цьому зв'язку, спекулятивні та метафоричні судження, на які була так багата соціологічна думка XIX ст., повинні бути відкинуті. Особливе значення треба надавати емпіричній обґрунтованості соціологічного знання. Парето критикує О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера за «метафізику» і слабку емпіричну обґрунтованість їхніх соціологічних побудов. З метою очищення соціологічної термінології від «помилки мови» він пропонує не користуватися двозначними мовними висловами. З цієї причини його основна праця «Трактат із загальної соціології» насичена «точними», як на його думку, алгебраїчними й геометричними ілюстраціями, формулами, графіками.

У цілому для наукових поглядів Парето характерне усвідомлене бажання дистанціюватися від філософії. Учений вважає, що соціологія як наука не може бути сферою прикладання філософських принципів, з усіма виникаючими пізнавальними проблемами вона може успішно впоратися сама, без допомоги філософії. Філософські істини принципово ілюзорні, а тому філософія і наукова соціологія несумісні.

31.6. Ірраціоналістичний погляд на природу людини. Логічні та нелогічні вчинки

У центрі уваги італійського соціолога перебувають дії «людських молекул». На його думку, ці дії корисно поділити на два типи. Одні з них він позначає як *логічні дії*, інші – як *нелогічні*. Логічні дії відповідають зразкам наукової діяльності, в межах якої чітко простежується логічний взаємозв'язок поставленої цілі із засобами її досягнення. Такими є дії не тільки вченого, а й інженера, економіста, спекулянта. Всі вони знають мету своєї діяльності, а щоб її досягти, намагаються використати відповідні засоби. Щодо нелогічних дій, то ними є ті дії людини, якими керує не раціональне знання про факти і зв'язки між ними, а віра, що витікає зрештою з почуттів на інстинктив. Саме цей тип дій, згідно з Парето, складає предметну царину соціології, її головний інтерес як науки.

У суспільстві домінують нелогічні вчинки. Логічні дії, раціональна мотивація дій мало поширені, їхня роль об'єктивно обмежена й не може бути вирішальною для суспільного розвитку. Таке співвідношення логічних і нелогічних дій у загальній структурі вчинків людей не випадкове. Домінування нелогічних дій, їх ірраціональної мотивації – невід'ємна родова риса «людських молекул». І хоча останні постійно виправдовують свої нелогічні дії, намагаючись репрезентувати їх як логічні, ірраціональний характер людської поведінки змінити неможливо. Ця ірраціональність досить стала, бо витікає з незмінної, ірраціональної природи самої людини.

Парето вважає, що в структурі логічної дії основним елементом є логічне міркування, а сама логічна дія є його функцією. У структурі ж нелогічної дії домінує певний психічний стан, і сама ця дія суть функція даного стану. Проте тип логічних дій за своєю роллю, значенням і місцем у суспільстві не може порівнюватися з типом нелогічних дій. Суспільство в цілому є агрегатом нелогічних дій, і саме ці дії характеризують його як предмет соціології. Водночас, за думкою Парето, суспільство – це не хаос нелогічних дій, не звичайна їхня сума, а соціальна система, яка постійно прагне рівноваги. Важливими її компонентами є резидуї та деривації.

31.7. Резидуї та деривації («Залишки» і «похідні») – їх місце і роль у структурах внутрішніх процесів детермінації людської поведінки. Концепція ідеології. Механізми забезпечення соціальної стабільності

Даним компонентам суспільства італійський соціолог приділяє виняткову увагу. Їхню назву він запозичує з хімії та лінгвістики. *Резидуї* в хімії – це «залишки» або «осади» після фільтрування, випаровування та інших хімічних процесів. У концепції Парето резидуї – це фундамент людських почуттів, інстинктів, психічних станів. Парето намагається підкреслити сталість, незмінність, ірраціональність резидуїв. Він не зводить резидуї до почуттів та інстинктів. Їх доцільно вивчати не тільки як психічні, а і як культурні факти, що можуть тривало виявлятися у поведінці людей.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Одне із основних завдань наукової соціології Парето бачить в описі й класифікації існуючих резидуїв. Усі резидуї він поділяє на шість основних класів, кожний з яких складається з великої кількості родів і видів. Перший клас резидуїв учений називає «інстинктом комбінацій», другий – «постійністю агрегатів», третій – «потребою передавати почуття у зовнішніх діях», четвертий – «резидуями соціальності», п'ятий – «резидуями цілісності індивідів», шостий – «сексуальними резидуями». На думку Парето, найважливіше значення для рівноваги соціальної системи мають перші два класи резидуїв.

У цілому резидуї є фундаментальним компонентом соціальної дійсності, вони невіддільні зміні подібно до людських дій чи їхніх ідеологічних обґрунтувань. Попри динаміку історичного процесу, зміни соціально-історичних ситуацій люди завжди, вважає італійський соціолог, характеризуються одним і тим самим набором схильностей і спрямувань, які тільки залежно від часу й ситуацій по-різному сполучаються, виступають у різних пропорціях. Тому

дослідники завжди мають справу не з «чистими» класами резидуїв, а з їхніми змішаними групами. Саме такі групи резидуїв, їхні комбінації, на думку Парето, забезпечують рівновагу в соціальній системі. В цілому резидуї створюють фундамент суспільства, його усталену сферу, над якою надбудовується мінлива ідеологічна сфера.

Ідеологічним доктринам, теоріям, уявленням італійський соціолог дав назву *деривації*, чим у лінгвістиці позначають *похідні* слова. Цим він підкреслив, що деривації є похідними, вторинними формуваннями від фундаментальніших реалій – резидуїв. Парето, проте, був упевнений, що деривації складають вельми важливу сферу соціального життя. Людям взагалі, вважав учений, властива схильність ідеологічно обґрунтовувати майже все в житті. Деривації через те є складовою частиною усіх людських дій, за винятком логічних. До них належать різні міфи, легенди, гасла, політичні програми, соціальні, етичні, теологічні та інші теорії й доктрини, які всі, за Парето, слугують псевдологічним прикриттям ірраціональних резидуїв. У цьому розумінні ідеологічна сфера виконує роль маскуванню справжніх мотивів людських дій. Маскуючи справжні мотиви дій, деривації несприйнятливі до раціональної критики і наукової аргументації. Соціальна роль деривацій не має нічого спільного з їхньою логічною цінністю, істинністю. Вони непідвладні для правил логіки.

Обґрунтування деривацій Парето шукає поза логікою. Це наочно демонструє прийнята ним класифікація, у якій виокремлюються чотири класи деривацій. Перший складають «проті твердження» типу житейських аксіом чи догм («так треба, тому що так треба»); другий – твердження, що апелюють до авторитету (індивіда, групи, традицій, звичаїв, божества); третій – твердження, що відповідають різноманітним почуттям, інтересам або принципам; четвертий – твердження, що базуються винятково на так званих вербальних доводах, коли для запевнення людей цілеспрямовано використовуються двозначність мови, невизначеність термінів, метафори, аналогії, алегорії тощо. Основним питанням для всіх чотирьох випадків учений вважає з'ясування того, яким чином люди застосовують зазначені класи деривацій і чому вони приймаються такими, кому адресовані.

Парето постійно займався критикою і викриттям різноманітних ідеологій, прагнучи показати їх неспроможність з наукової точки зору, проте він стверджував, що наукова неспроможність ідеологій аніскільки не суперечить їх соціальній корисності. На думку Парето ідеологія виконувала в суспільстві важливу функцію, сприяючи збереженню *стабільності соціальної системи*.

31.8. Піраміда соціальної нерівності та динаміка її історичного існування

У своїй праці, що стала класикою світової соціології, – «Трактаті із загальної соціології», Парето узагальнює свої дослідження з боротьби старої і нової аристократії. Вичленення еліти – вихідний пункт соціального аналізу Парето. Для виявлення того, хто може бути віднесений до еліти, Парето пропонує статистичний метод. Багаті утворюють вершину соціальної піраміди, бідні – її основу. Втім, класифікувати суспільство можна, на думку Парето, та за іншими критеріями, наприклад, за здібностями в будь-якій області діяльності. Підхід Парето нейтральний у ціннісному відношенні, в його понятті еліти не слід шукати моральний або метафізичний сенс, а лише спробу об'єктивного осягнення соціальної диференціації. Еліту становлять ті, хто виявляються нагорі в реальній боротьбі за існування.

Матеріальні і духовні цінності розподіляються в суспільстві найвищою мірою нерівномірно, і особливо влада, багатства, почесні. Нерівність у розподілі багатства, очевидно, залежить набагато більше від самої природи людини, ніж від економічної організації суспільства, нерівний розподіл багатства є неточне відображення соціальної гетерогенності, оскільки адекватних відповідностей перешкоджають соціальні перегородки. Зазначена нерівномірність пов'язана з тим, що меншість керує більшістю, вдаючись до сили і хитрості, причому воно прагне легітимізувати свою владу, навіюючи керованим, що вона виражає інтереси суспільства, що борг маси – підкорятися еліті.

31.9. Два типи визначення еліти.

Теорія соціальної гетерогенності та циркуляції еліт

Від обґрунтування незмінної природи людини Парето переходить до розгляду суспільства як соціальної системи. В цьому плані він цікавиться передусім сталими механізмами взаємодії складових елементів суспільства, які визначають його стан на даний момент часу. Проте учений залишає на узбіччі проблематику соціальної еволюції. Він вважає, що у соціальному

світі, за винятком сфери логіко-експериментальної науки, прогрес чи розвиток відсутні. Історія доводить, що мінливість людського суспільства має *хвилеподібний характер*. Той стан соціальної системи, до якого вона постійно повертається після чергових змін, італійський соціолог називає *станом рівноваги*. Людські почуття та інтереси є тими елементами суспільства, які забезпечують його рівновагу. Та це не означає, що соціальний стан базується на гармонії інтересів і спрямувань людей. Навпаки, даний стан соціальної системи створюється, за Парето, в результаті боротьби суперечних людських інтересів.

Суперечливість інтересів у суспільстві зумовлюється його гетерогенністю, тобто суспільною розмежованістю на різних підставах. Згідно з Парето, будь-яке соціальне розмежування здатне викликати потенційний конфлікт. Боротьба взагалі є всезагальним законом життя. Досліджуючи дію даного закону, вчений приділяє основну увагу *еліті* та *масі*, тим соціальним класам, які співіснують і протиборствують у будь-якому конкретно-історичному суспільстві. Розмежування суспільства на еліту і масу універсальне, тому що зумовлене природною нерівністю людей і незмінністю їхньої психіки.

Еліту, яку Парето підрозділяє на дві категорії – *правлячу* та *неправлячу*, що, відповідно, складають люди вищих шарів суспільства, масу – нижчих. Еліта енергійніша, розважливіша, прозорливіша, ніж маса, що підвладна, як правило, емоціям і забобонам. Представники еліти володіють знаннями і якостями, що так необхідні для керування суспільством, з допомогою сили та хитрощів еліта спроможна забезпечувати контроль над поведінкою маси.

Суспільна динаміка, вважає вчений, характеризується періодичною зміною двох типів еліт. Слідом за Макіавеллі він має на увазі еліту «лисиць» та еліту «левів». «Лисиці» щедро наділені резидуями першого класу («інстинкти комбінацій»), тяжіють до хитрощів, вивертності, намагаються керувати масою з допомогою пропаганди, запевнень, різноманітних комбінацій. У фінансовій і господарській сферах «лисицям» відповідають спритні фінансисти, бізнесмени, підприємці, які прагнуть успіху будь-якою ціною.

У свою чергу, «леви», наділені переважно резидуями другого класу («постійність агрегатів»), віддають перевагу силі, мають міцну волю, наполегливість, непримиренність. До них Парето зараховує передусім революціонерів і фанатиків, які вельми тверді у своїх переконаннях і діях.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Приходячи до влади, «леви» вилучають з політики «лисиць», прямують до стабільності, сповідають непохитність своїх ідеалів та цілей. Проте результати їхніх дій у багатьох випадках протилежні поставленій меті. В підсумку рівновага соціальної системи порушується, суспільство починає прямувати до хаосу. Тоді на передній край знову виходять «лисиці», бо без їхніх знань і досвіду не обійтись. Вони поволі підривають усе те, чому поклоняються «леви» і зрештою знову посідають пануюче місце у суспільстві. Соціальна система повертається тим самим до свого вихідного, рівноважного стану. Але через деякий час у суспільстві перестають довіряти «лисицям», наступають зміни у пропорції резидуїв, і еліта «лисиць» при владі зміщається елітою «левів». У суспільстві знову царює рівновага. І так без кінця. Чергування, зміна еліт при владі – це, за думкою італійського соціолога, універсальний закон історії.

Даний закон, згідно з Парето, відображає *циркуляцію* або *кругообіг еліт* у суспільстві. Та чи та еліта, коли вичерпує свою енергію, неминуче замінюється іншою. Відтак щоразу стає питання про поновлення еліти, відновлення втраченої енергії. Механізмом, з допомогою якого оновлюється, набуває сили та чи та еліта, є *соціальна мобільність*. Вона зачіпає не тільки керуючу еліту, а й керовану масу. Найобдарованіші представники маси у процесі соціальної мобільності «піднімаються вгору», поповнюючи лави еліти. У свою чергу, представники останньої, деградує, «спускаються долу», в масу. В цьому разі, чим більше «відкритий» вищий клас, тим міцніше його «здоров'я», тим більше він здатний втримати своє панування у суспільстві. І навпаки, чим більше він замкнений, подібний до касти, тим могутніші у ньому тенденції до розкладу й занепаду.

31.10. Причини занепаду аристократії. Історія як «кладовище аристократії»

Як синоніми до терміну «еліта» Парето використовує поняття «правлячий клас», «панівний клас», «аристократія», «вищий шар», це об'єктивно «кращі» у сфері діяльності: Парето – один з відомих в історії соціологічної думки теоретиків елітизму. Для нього історія суспільства є насамперед історією спадкоємності пануючих еліт, які формуються, ведуть боротьбу одна з одною, досягають влади, користуються нею, приходять у занепад і зникають з політичної сцени. За знаменитою формулою італійського соціолога, «історія є *цвинтар аристократії*». Парето описує ознаки занепаду аристократії: вона намагається привласнити собі мак-

симум багатств і стає надто ліберальною, після чого гине. Симптомом, що майже завжди передвіщає занепад аристократії, є поширення гуманістичних настроїв і хворобливої чутливості, від чого аристократія виявляється нездатною захистити свої позиції.

31.11. В. Парето в історичній перспективі

Представники структурного функціоналізму сприйняли і переробили паретовську теорію соціальної дії, а також концепцію суспільства як системи, що знаходиться в стані рівноваги. Введене їм поняття рівноваги (equilibrium) зайняло чільне місце в структурно-функціональному аналізі в якості одного з основних понять і відправних пунктів дослідження. Системний підхід Парето до суспільства сприяв розвитку тієї соціологічної традиції, згідно з якою головними проблемами вважалися проблеми стабільності соціальної системи. Структурні функціоналістів вважали заслугою Парето заперечення простого однолінійного причинно-наслідкового відношення на користь сукупності змінних, що знаходяться в стані функціональної взаємодії. Ідея взаємодії була спрямована Парето проти концепції соціального детермінізму і добре вписувалася в контекст теоретичних пошуків західної соціологічної думки. Настільки ж високо оцінюють західні економісти внесок Парето в економічну теорію, вважаючи його одним із засновників сучасної політекономії.

Резюме за змістом теми.

Паретівська теорія резидуїв і деривацій є вченням про незмінну природу людини, яка так чи інакше проявляється у суспільному житті. Концепція циркуляції або кругообігу еліт Парето складає найважливішу частину його соціології. З її допомогою італійський соціолог пояснює динаміку зміни соціальної системи. Проте ця концепція не є серцевиною паретівської соціології, тому що головні ідеї Парето пов'язані з поясненням не зміни, а сталості соціальної системи. Саме завдяки такій орієнтованості своїх досліджень Парето увійшов до історії соціологічної думки як теоретик суспільства, що перебуває у стані рівноваги, стабільності, сталого функціонування.

? Запитання для самоконтролю

1. Як В. Парето розумів предмет і завдання соціології? За що він критикував О. Конта і Г. Спенсера?
2. Чи поділяєте ви ідею Парето про алогічний характер людських дій? Аргументуйте свою відповідь.
3. Чому концепція еліти Парето викликала значний інтерес не тільки у соціологів-теоретиків, а й у політиків-практиків? Розкрийте сутність цієї концепції.
4. Про які типи еліти пише італійський соціолог? Наскільки ця типологія є співзвучною нашій епосі?
5. Як ви вважаєте, чому Парето опинився на деякий час забутий у світовій соціології, а потім знову був «відновлений у правах» класика?
6. У чому полягає значення соціологічних ідей Парето?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Розкрийте сутність трактування суспільства італійським соціологом? Чи згодні ви з характеристикою суспільства як динамічної системи?
2. Розкрийте зміст і дайте аналіз концепції нелогічного дії Парето. Відтворіть його класифікацію нелогічних дій.
3. Ідеологи фашизму при обґрунтуванні своїх людиноненависницьких ідей посилалися на теорію олігархічного правління Парето і використовували його аргументи. Як ви вважаєте, чи можемо ми вважати Парето одним з ідеологів фашизму? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Життєвий і творчий шлях В. Парето: головні віхи.
2. В. Парето про ірраціональний характер соціальної дії.
3. Вчення В. Парето про суспільство як систему взаємодії індивідів.

Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
5. Осипова Е.В. Социологическая система Вильфредо Парето / Е.В. Осипова // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И.С. Кона. – М.: Наука, 1979. – С. 309–331.

Додаткова література

1. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли / А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. – 263 с.
2. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Список першоджерел

1. Парето В. Компендиум по общей социологии = Compendio di sociologia generale / В. Парето; пер. А. А. Зотова. – 2-е изд. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 511 с.
2. Парето В. Трансформация демократии generale / В. Парето; пер. с итал. М. Юсима. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2011. – 208 с.

СОЦІОЛОГІЯ ВЕРНЕРА ЗОМБАРТА

32.1. Віхи біографії і творчості В. Зомбарта

Вернер Зомбарт (1863–1941) – німецький соціолог, філософ, економіст, професор політичної економії Бреславльського, а згодом – Берлінського університетів, автор праць «Сучасний капіталізм» (1902), «Буржуа. Етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» (1913), «Три політичні економії» (1929), «Німецький соціалізм» (1934) та ін.

У своїх ранніх працях В. Зомбарт виступав прихильником теоретичної системи та «продовжувачем справи» К. Маркса. Один з перших творів ученого «До критики економічної системи Карла Маркса» отримав високу оцінку Ф. Енгельса як вдалий виклад марксистських ідей. Водночас В. Зомбарт вважав себе прихильником буржуазно-ліберальних реформ, критично оцінюючи вплив бурхливої революційної пристрасті на наукову творчість засновників «наукового комунізму». У працях «Соціалізм і соціальний рух у XIX ст.» (1896), «Пролетаріат. Начерки та етюди» (1906), «Чому у Сполучених Штатах немає соціалізму?» (1906) учений виступав з позицій «катедер-соціалізму», обґрунтовуючи ідеї реформування капіталістичного суспільства та підвищення ролі робітничого класу у процесі його перебудови. У своїх пізніших роботах («Пролетарський соціалізм» (1924), «Ідея класової боротьби» (1924) та ін.) учений відійшов від марксистських ідей і виступив з критикою матеріалістичного розуміння історії, класової боротьби та диктатури пролетаріату.

Після Першої світової війни творча діяльність німецького дослідника зазнала впливу ідей крайнього німецького націоналізму та шовінізму. В опублікованій в 1915 р. праці «Торговці і герої» В. Зомбарт протиставив об'єднаній національній ідеї німецькій «нації героїв» утилітарно-гендлярську англійську «націю торгашів», зорієнтовану на індивідуальний добробут і комфорт. У подальшому ультраправі і нацистські кола скористались теоретичними конструкціями вченого. Водночас, на думку багатьох дослідників, В. Зомбарт не поділяв багатьох аспектів нацистської ідеології, тяжіючи до респектабельного націонал-консерватизму.

32.2. Соціологічні ідеї В. Зомбарта. Історична соціологія господарства

Побудована на багатому історичному матеріалі фундаментальна праця «Сучасний капіталізм. Історико-систематичне дослідження загальноєвропейського економічного життя від його зародження до сучасності» (1902) стало вагомою віхою у розвитку економічної соціології. На її основі вчений здійснив спробу осмислити походження та форми розвитку капіталізму, виявивши систему господарських цінностей, притаманних різним стадіям його еволюції. У цій та інших працях учений розмежував поняття «господарська система» (абстрактно-теоретична конструкція, позбавлена історичної специфіки і призначена для систематизації емпіричних фактів) і «господарська епоха» (реально існуюча господарська система). Структуру господарської системи В. Зомбарт характеризував поєднанням трьох груп факторів: 1) технологічного способу виробництва (субстанції); 2) суспільних відносин (форми); 3) господарського духу (спонукального мотиву розвитку).

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Виходячи з цих міркувань, Зомбарт виокремив три групи найважливіших чинників еволюції господарської системи: техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні, включаючи до складу останніх суспільну свідомість, мислення та ідеологію. В. Зомбарт був переконаний, що фактори, які зумовлюють господарську діяльність, знаходять свій вияв у певних інституціях, дослідження яких уможливило виокремлення своєрідних рис того чи іншого економічного устрою.

У першому виданні «Сучасного капіталізму» (1921) Зомбарт пов'язав витoki капіталістичного «духу» (етосу) з накопиченням в західноєвропейських містах феодалної земельної ренти і витрати її на все більш витончені задоволення і предмети розкоші, що стимулювало розвиток торгівлі і мануфактурного виробництва. Він дослідив еволюцію капіталізму на основі вивчення «історії духовного розвитку сучасної економічної людини». Завдяки В. Зомбарту термін «капіталізм» став загальноживаним. Аналізуючи розвиток європейського капіталізму як органічний цикл з еволюційними фазами, вчений виокремив: стадію його народження, молодості (ранній капіталізм), зрілості (розвинений капіталізм) та старості (пізній капіталізм). Німецький дослідник трактував стадії економічного розвитку капіталізму як вираження певних форм господарської діяльності, спрямованої на збільшення багатства,

особливо у грошовій формі. Водночас зрілий капіталізм вчений визначав як господарську систему, підпорядковану виробництву виключно заради прибутку. Дослідив особливості «капіталістичного духу» як рушійної сили господарського розвитку націй. Не заперечуючи причетності до виникнення капіталізму таких факторів, як переселення народів, колонізація, відкриття родовищ золота та срібла, розвитку техніки та технології тощо, вчений відстоював необхідність аналізу суспільних процесів і явищ з позицій розвитку «духу». Останній він трактував як реальну силу, яка втілює буття у певну історичну епоху. Водночас В. Зомбарт усвідомлював складний та неоднозначний взаємозв'язок «капіталістичного духу» і «капіталістичної системи». Відмовившись від спрощеної інтерпретації казуальних залежностей між ними, вчений виступив з критикою як марксистської теорії, так і концепції «протестантської етики» М. Вебера.

32.3. Вчення В. Зомбарта про соціокультурні передумови виникнення капіталізму

У своїй праці «Сучасний капіталізм» він зазначає, що творчість і здатність порушувати традиційні цінності й усталені зв'язки, які характерні для капіталістичного підприємця, властиві всім людям, соціальним групам і релігіям. Але найчастіше ці властивості виявляють меншини, такі як еретики, чужинці і, головним чином, євреї. В. Зомбарт висунув тезу, що іудаїзм є одним із першочергових чинників, що вплинули на становлення капіталістичних відносин. Цьому сприяли відсутній в іудаїзмі ідеал бідності, розвиток раціоналізму, прийняття багатства і заможності, подвійна мораль (ставлення до євреїв і неєвреїв – чужих) та ін. На думку Зомбарта, успіхові євреїв в економічній сфері сприяли такі чинники, як релігійна твердість євреїв, некоріненість серед інших народів, неспокійність духу, міський спосіб життя. Окрім того, історично так склалося, що євреї були серед перших буржуа Європи, бо саме цей торговий люд мав досвід створення прибуткових підприємств і, зрозуміло, одержання грошей. Як доводить В. Зомбарт, так званий «єврейський дух» і був покладений в основу «філософії духу» капіталізму.

На прикладі євреїв В. Зомбарт показує, як у важких умовах життєдіяльності меншини здатні досягати значних економічних успіхів. Меншини, не повністю прийняті суспільствами, в яких вони живуть, могли легше, ніж інші, ухилитися від традиційних норм і цінностей, які регулювали діяльність у Європі. Беручи до уваги їх статус, до меншин ставляться як з толерантністю, так і з утиском. Меншини схильні розвивати специфічні навички у фінансовій і комерційній діяльності, яка для них є дозволеною.

32.4. Дослідження метаморфоз життя капіталістичного духу як альтернатива веберівському проекту теорії походження сучасного капіталізму

В. Зомбарт однак наполягає на тому, що основи підприємницького духу були закладені вже дисциплінарними практиками католицизму, а протестантизм ледве не перешкодив його зародженню. Натомість, найсприятливіші основи для розвитку підприємництва були закладені в іудаїзмі, який ніколи не містив ідеалу бідності, проповідуючи, навпроти, ідеал торгової волі. Гоніння, господарча дискримінація та відлучення від престижних занять сприяли розвитку єврейського підприємництва, особливо у таких заборонених у християнстві заняттях, як стягування відсотків. Цікаво, що Вебер клав під сумнів провідну роль євреїв у становленні промислового капіталізму. «Капіталізм паріїв», на його думку, поширювався переважно на торгівлю грішми. Натомість фабричне виробництво початково поширювалося у більшості країн національною буржуазією.

Ще в першій чверті минулого століття В. Зомбарт звертав увагу на явну схильність окремих народів до заняття підприємництвом. Він навіть дозволяє собі поділяти народи на «героїв» і «торговців». «Героїв» він, зокрема, бачив серед римлян, норманів, саксах, а «торговців» – серед етрусків, греків, флорентійців і євреїв. Зомбарт відзначав, що якщо, скажімо, шотландці виявляють явні здібності до торгівлі, то кельти, ірландці і горяни в тій же самій Шотландії таких здібностей не виявляють. Також, як голландці і швейцарці явно відрізняються своєю торговою активністю у порівнянні з французами, а євреї ж перевершують всі інші народи, і взагалі, на його думку, грають особливу, якщо не ключову, роль у становленні капіталізму на Заході. Зомбарт пояснює це факторами, по-перше, біологічного порядку, а по-друге (і це, напевно, головне), тим що він називає «моральними силами народу», що визначають деякий особливий шлях цього народу.

32.5. Структура капіталістичного етосу, виокремлення понять «міщанський дух» і «підприємницький дух»

У складі «капіталістичного духу» В. Зомбарт виділяв: *підприємницький дух*, пов'язаний із грандіозністю ініціатив, багатством ідей, жадобою грошей, насильством, авантюризмом, героїзмом, жагою пригод тощо; *бюргерський (міщанський) дух*, в основі якого лежать бережливість, скромність, вміння рахувати та заощаджувати, працьовитість, поміркованість, схильність до раціоналізації тощо.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Підприємницький дух виступає в ролі енергетичного джерела всякої приватної господарської діяльності, він приводить у рух маховик економічного прогресу. Це – свого роду незнищенна інноваційна установка, перманентне почуття незадоволеності справжнім станом речей, щось таке, що не дає людині можливості заспокоїтися, поставити крапку в якій-небудь справі, зупинитися на досягнутому, щось, що змушує його ставити перед собою все нові і нові цілі і прагнути до їх досягнення.

Але динамічні, «вольові» чесноти підприємницького духу самі по собі ще не створюють капіталізму. Вони потребують заспокійливого раціонально-конструктивного орієнтування. Цю функцію якраз і виконує «міщанський дух». Тут уже мова йде про принципово іншому наборі душевних нахилів. Серед них особливо виділяються: помірність і врівноваженість, емоційне сталість, систематичність мислення, уважність, працьовитість, скрупульозність, розважливості, ощадливість, дбайливість, скнарність тощо.

Сучасний продуктивний, раціональний капіталізм виникає, згідно Зомбарту, саме на стику двох вище зазначених систем психологічних орієнтацій. Дух капіталізму є не що інше, як динаміка підприємництва, помножена на статистику міщанства. Психологічний тип сучасного капіталіста являє собою композицію рис, що характеризують образ господарюючого суб'єкта як підприємця і міщанина в одній особі. Підприємець придумує, міщанин здійснює, підприємець заробляє, міщанин зберігає і примножує. В результаті формується специфічна модель трудової мотивації індивіда, яку можна охарактеризувати за допомогою таких висловлювань: «працювати, але не витрачати», «бізнес заради бізнесу», «підприємницька діяльність як самоціль», «раціональна калькуляція як стиль життя». Саме подібна мотиваційна схема, вважає Зомбарт, виробляє світ феномен зрілого капіталізму, і саме вона відрізняє образ світосприймання підприємця нового і новітнього часів від типових життєвих орієнтацій підприємців традиційної та архаїчної епох.

32.6. Буржуа як соціально-психологічний типаж (особливий тип соціального характеру)

Зомбарт бачив у буржуазії особливий психологічний тип людей, який спочатку нерівномірно поширювався серед європейських народів, але капіталізм дозволив саме цьому типу стати домінуючим. Природно, для Зомбарта капіталістичний спосіб мислення і капіталізм нероздільні. Тому Зомбарт висуває принцип, згідно з яким психічні чи духовні фактори беруть участь у житті економіки рівно настільки, наскільки вони самі себе визначають в її рамках. Але в той же час він стверджує, що капіталістичний спосіб мислення існував уже до капіталізму, або, іншими словами, зародження капіталізму було викликане особливим, сприяючим певного типу поведінки чином мисленням (а саме – більш зверненим до себе, більш сконцентрованим, що роблять ставку швидше на ощадливість, ніж на марнотратність, швидше інтровертивним, ніж екстравертивним, скоріше «пригніченим», ніж «широким» образом мислення). Досліджуючи мотиви заняття підприємницькою діяльністю, В. Зомбарт серед головних виділяв, перш за все, прагнення до процвітання своєї справи, самоствердження. І вже потім отримання максимального прибутку, без якого неможливий економічне благополуччя. Для їхнього досягнення потрібно тривала підготовка, мобілізація зусиль, відмова від багатьох потреб.

Згідно В. Зомбарту, підприємець – це: завойовник, з постійною готовністю до ризику, духовною свободою, багатством ідей, волею, наполегливістю у досягненні поставлених цілей. Він повинен бути людиною, яка має силу на багато що наважитися, який жертвує всім, щоб досягти більшого для свого підприємства; він одержимий нав'язливою ідеєю дати виконання свого плану; він – організатор, здатний об'єднати багатьох людей для спільної роботи, поєднати багато людей у спільну діяльність; торговець, що вміє пробуджувати інтерес, набувати довіру людей, що переконує купити його товари. Ідеал продавця досягнутий тоді, коли населення нічого не вважає більш важливим, як купувати якраз вихваляється їм предмет, коли

людськими масами опановує паніка, що вони своєчасно не встигли його придбати. Торговець повинен діяти навіюванням.

Резюме за змістом теми.

В. Зомбарт – автор терміна «капіталізм». Він звертався до проблематики соціальної стратифікації, соціальної мобільності, масовізації культури. Базовим поняттям бачення Зомбартом капіталістичного суспільства виступав «дух капіталізму» – прагнення до прибутку, грошам, фактично зумовленими етнічними характеристиками європейців. Соціально-філософське осмислення Зомбартом походження і розвитку капіталізму абстрагується від особливостей, пов'язаних з національною специфікою, звертаючись до розглядів тих соціально-економічних явищ, які були спільними для всіх європейських народів. Соціально-типові риси буржуа зв'язуються зі специфічними складовими «духу капіталізму» – «підприємницьким духом» і «міщанським духом».

? Запитання для самоконтролю

1. Які соціально-психологічні риси В. Зомбарт приписує буржуазії?
2. Чи поділяєте ви ідею Зомбарта про існування «капіталізму паріїв»? Аргументуйте свою відповідь.
3. У чому бачить В. Зомбарт різницю між буржуа «старого стилю» і сучасним капіталістом?
4. Про які типи «капіталістичного духу» пише В. Зомбарт? Наскільки ця типологія є співзвучною нашій епосі?
5. Які з ідей пізнього Зомбарта роблять його причетним до ідеології нацизму?
6. Що, з точки зору В. Зомбарта, обмежувало прагнення буржуа XVII–XVIII ст. до наживи? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Розкрийте мотиви та цілі підприємницької поведінки згідно ідеям В. Зомбарта.
2. Розкрийте зміст і дайте аналіз концепції господарської системи Зомбарта.
3. Розкрийте зміст ідейної еволюції поглядів Зомбарта
4. Проаналізуйте генезу «духу капіталізму» в роботах М. Вебера та В. Зомбарта

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. В. Зомбарт і його вчення про капіталізм.
2. В. Зомбарт і джерела «капіталістичного духу».
3. «Сучасний капіталізм» В. Зомбарта

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон; пер. з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології: від Античності до початку ХХ ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 223 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Додаткова література

1. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. Посібник / Є.В. Сірий. – Вид. 2-ге – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
2. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

Список першоджерел

1. Зомбарт В. Буржуа : Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт. – М.: Наука, 1994. – 442 с.
2. Зомбарт В. Избранные работы / В. Зомбарт ; [пер. с нем. Э. М. Зиновьевой]. – М.: Территория будущего, 2005. – 342 с.

ФОРМУВАННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- особливості становлення й інституціоналізації соціологічного знання у США;
- засади американської соціології, такі як: емпіризм, утилітарно-прагматична орієнтація досліджень, інтерес до «технологічної» сторони соціологічного знання, домінування стабілізаційних форм мислення над кризовими, соціально-реформістські симпатії;
- сильні й слабкі сторони американської соціологічної традиції;
- зміст базових напрямів та основні ідеї представників провідних шкіл соціології у США;
- специфіку прикладного (емпіричного) характеру американського соціологічного знання, **а також умітимете:**
- визначати особливості американської соціологічної традиції та фактори, що їх обумовили;
- здійснювати порівняльний аналіз різних напрямів американської соціології;
- об'єктивно оцінювати внесок американських науковців у розвиток світової соціологічної науки;
- опановувати значний за обсягом матеріал теоретичного і прикладного характеру, у тому числі англомовний.

33.1. Особливості становлення й інституціоналізації соціологічного знання у США

На першому етапі становлення і розвитку соціології як самостійної науки центрами академічного знання й емпіричних досліджень були Франція, Англія та Німеччина. У США соціологія почала складатися передусім як університетська наука тільки наприкінці XIX ст. Саме на початок 90-х років XIX – перші роки XX ст. припадає **етап інституціоналізації американської соціології**, який характеризувався екстенсивним розвитком, пошуком дослідницької проблематики, формуванням теоретичних позицій.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У 1892 р. у Чиказькому університеті вперше в світі був відкритий факультет соціології, де працювали майже всі найвідоміші американські соціологи того часу – А. Смолл, У. Томас, Р. Парк та інші. У 1906 р. було організовано *Американське соціологічне товариство*, перетворене згодом на *Американську соціологічну асоціацію*. У два перші десятиріччя XX ст. відбувається бурхливий розвиток американської соціології, внаслідок якого США стають новим світовим центром соціологічної науки, у країні фіксується масштабне зростання проведення конкретних емпіричних соціологічних досліджень, формування наукових шкіл, утвердження університетських кафедр і факультетів.

Порівняно швидкій інституціоналізації соціології в США сприяла *низка факторів*.

По-перше, *еволюція самої американської держави* – найпрогресивнішої країни того часу у політичній царині, в ній закладалися підвалини економічної, соціокультурної і геополітичної могутності. Проблеми облаштування кордонів і їх закриття, процеси урбанізації і індустріалізації, великомасштабна імміграція, політична демократизація та антидемократичні рухи, зростаюча сфера освіти, глибока вкоріненість християнських доктрин, а також зростаюча бюрократизація у всіх сферах життя американського суспільства, – усе це являло собою ті соціально-політичні та економічні фактори розвитку національної соціології, безпосередньо пов'язані з процесами державотворення. Як бачимо, інтенсивний політичний, соціокультурний й економічний розвиток держави дав могутній поштовх і для розвитку американської соціологічної науки.

По-друге, на становлення і розвиток соціології у США значний вплив мала *європейська наукова традиція*, адже багато хто з засновників американської соціології отримали освіту в Європі (Р. Парк, У. Томас та інші) або іммігрували з неї до цієї країни (П. Сорокін з Росії, П. Лазарсфельд з Австрії, Ф. Знанецький з Польщі, А. Шюц з Німеччини у різні роки). Не можна не сказати і про серйозний вплив з боку психоаналітичного спрямування на подальший розвиток американської соціологічної думки. Так, прочитаний З. Фройдом у 1909 р. в університеті Кларка курс лекцій про походження та розвиток його теорії, про психологічний дете-

рмінізм суттєво позначився на розвитку американської соціологічної науки. Відтак, поєднання певного запозичення європейських традицій академічної та емпіричної соціології з *могутнім кадровим забезпеченням* за рахунок імміграції вчених з країн, де почали формуватися тоталітарні режими, створило поживний ґрунт для розквіту американської соціології.

По-третє, у США як одній з найдемократичніших держав світу на початок ХХ ст. *для соціологів* (й університетських викладачів, й академічних науковців, й емпіричних дослідників) було *створено максимально сприятливі умови для їх професійної діяльності*: забезпечувалася свобода дій, творчості, вільний вибір тем дослідження, можливість відкритої публікації даних об'єктивних досліджень незалежно від симпатій чи антипатій влади. Саме на американському континенті емпіричним шляхом підтверджувалася теза про те, що **демократія та соціологія – співвідносні поняття**. До соціології у США ставилися як до науки, не вимагаючи від неї виконання невластивих науці функцій – критичності чи апологетичності щодо влади. Адже в Європі у цей період починають формуватися авторитарні й тоталітарні режими, для яких соціологія була лише служницею влади, перетворюючись на її ідеологічний додаток.

По-четверте, переміщенню центру соціології до США сприяла інституціоналізація соціології та швидке набуття нею **статусу університетської науки**. У Європі, де соціологія виникла як наука в середині ХІХ ст., уже склалася система університетської освіти й новий предмет складно було втиснути в уже сформовані навчальні плани. Із фундаторів соціології університетської кафедри не мали ані О. Конт, ані Г. Спенсер. Тільки Е. Дюркгейм започаткував соціологію як предмет викладання в університеті. У США соціологія відразу ж здобула статус університетської науки. Уже в 1901 р. соціологія викладалася в 170 університетах і коледжах США. Процесу інституціоналізації соціології сприяло започаткування в 1898 р. спеціалізованого наукового видання — *Соціологічного журналу*, на сторінках якого велися дискусії між ученими з приводу актуальних проблем соціології. Статус американської соціології як університетської науки багато в чому зумовив її домінуючу емпіричну спрямованість і прагматичний характер досліджень.

По-п'яте, проведення соціологічних досліджень вимагало значних *фінансових витрат*. У США – в провідній країні капіталізму – вже на початку ХХ ст. існували сприятливі можливості для цього. На проведення соціологічних досліджень витрачалися значні кошти як держави, так і приватного бізнесу.

Таким чином, у США сформувалася соціологічна наука як така гносеологічно-методологічна й емпірична система, що увібрала в себе визначальні риси американського національного світогляду – *прагматизм, утилітаризм і практицизм*. **Прикладні соціологічні дослідження**, викликані соціальним замовленням, стають переважними в Америці. Соціологія, застосовуючи специфічні методи, широко використовується в боротьбі суспільства з негативними явищами: проституцією, алкоголізмом, наркоманією, маргінальністю, порушенням сімейних зв'язків, злочинністю тощо; або вивчає процеси соціалізації та де соціалізації людей, особливо іммігрантів. Скажімо, на 1910 р. у країні було здійснено вже понад три тисячі емпіричних соціальних досліджень.

33.2. Творчість ранніх американських соціологів. Формування Чиказької школи

Засновником і першим деканом факультету соціології Чиказького університету був один з ранніх представників американської соціологічної думки **Албїон Смолл** (1854–1926). Центральним поняттям соціологічного аналізу для науковця стала категорія *«інтерес»*. Дослідник виділяв шість класів інтересів, пов'язаних зі сферами здоров'я, добробуту, спілкування, пізнання, краси, справедливості. Перший клас інтересів стосується їжі та сексуальних відносин, другий – багатства і володіння речами, третій – зв'язків між людьми, четвертий – знання та науки, п'ятий – насолоди естетичним, шостий – правоти (переконань). Кожен з цих класів (груп) інтересів претендує на домінування серед інших, у результаті виникає постійний конфлікт між ними, який виявляється у діях людей. Життя людини – це процес пристосування і задоволення її інтересів. Як прихильник ідей соціал-дарвінізму Смолл вважав конфлікт інтересів (боротьбу за виживання) природним для суспільства, натомість він наголошував: прагнути треба все ж таки досягнення соціальної злагоди.

Іншим «батьком» американської соціології став **Вільям Грем Самнер** (1840–1910 рр.). Значну увагу він приділяв дослідженню традицій та звичаїв народів. Досі зберегли своє значення ідеї вченого про механізми формування звичаїв, їх роль в розвитку суспільства і зміцненні зв'язку між поколіннями. Важливим внеском у розвиток світової соціологічної науки

стала розробка ним понять «ми – група» та «вони – група», «етноцентризм» як основ між-групової взаємодії. В якості основного об'єкту соціологічного вивчення дослідник розглядає не суспільство в цілому або людину, а *соціальну групу*. Суспільство ж є сукупність, конгломерат конкуруючих груп. У центрі цієї боротьби (конкуренції) виявляється кожен конкретний індивід, який у своєму реальному житті та діяльності пов'язаний з певною сукупністю соціальних груп, тобто з суспільством. Подібно до Смолла, Самнер також був прибічником соціал-дарвіністських уявлень, вважаючи природний відбір універсальною умовою соціального життя.

Засновником **психологічного еволюціонізму** в американській соціології вважається **Лестер Френк Уорд** (1841–1913). Науковець критикує Спенсера за те, що його еволюція є процесом суто генетичним. Уорд негативно ставиться до ідей Спенсера та його спроб проводити постійні аналогії між суспільством й організмом. У цілому ідею біолого-еволюційної школи американський соціолог називає не тільки теоретично помилковою, але й практично шкідливою. Він вважав, що *в основу соціології мають бути покладені принципи психології, а не біології*, зосередивши свою увагу на вивченні психологічних механізмів суспільного життя. За Уордом, з виникненням людини спочатку єдина еволюція роздвоюється і спонтанний розвиток стихійних сил, що він називав генезисом, доповнюється усвідомленими діями людини, яка переслідує визначені цілі. Цю свідому сторону еволюції вчений називає «*телезисом*». Первинною соціальною силою, на думку науковця, є бажання, зокрема голод і спрага, пов'язані з підтримкою життя виду, а також сексуальні прагнення, що забезпечують продовження роду. Розглядаючи бажання матеріального порядку, він вважав працю неприродним і тяжким обов'язком, обумовленою тільки зовнішньою необхідністю. На базі первинних потреб формуються складніші інтелектуальні, моральні і естетичні потреби. При цьому дослідник надавав почуттям як фактору соціального розвитку, більше значення, ніж розуму.

Варто зауважити, що Уорд, як і багато американських соціологів того періоду, «наповнював» соціологію гуманістичним змістом і виступав з позицій *соціального реформування суспільства*. Він вважав за необхідне широке втручання держави в життя суспільства і вбачав у державі інструмент соціального регулювання. Разом з тим учений негативно ставився до соціалізму та соціально-політичної доктрини К. Маркса.

Одним з фундаторів американської соціології був **Франклін Генрі Гіддінгс** (1855–1931), погляди якого за довгу наукову діяльність пройшли тривалу еволюцію. Він своєрідно сформулював *психологічний підхід до дослідження суспільства, аналізував соціальну структуру суспільства, дав широкий аналіз соціальних процесів і суспільних змін*. Суспільство, як він вважав, є організація, частково створена несвідомою (фізичною) еволюцією, частково результат свідомого плану. Отже, соціологія «повинна поєднати в собі як суб'єктивне (психічне), так й об'єктивне пояснення». Визнаючи, що соціальне життя складається з матеріальних і психічних явищ, що існують неподільно й у залежності одне від одного, науковець у психічній стороні суспільних явищ ставить на перший план вольові процеси колективного характеру. Окрему увагу вчений зосередив на розгляді *соціального розуму* як явища, що виявляється у взаємодії багатьох індивідуальних розумів. Продуктами соціального розуму є: а) громадська думка і традиції; б) колективні настрої та бажання; в) соціальні оцінки і цінності.

Факторами соціальної інтеграції індивідуальних бажань Гіддінгс вважає *наслідування і симпатію*. Початок сьогодення людського суспільства він відносить до того моменту, коли створена цими факторами суспільна свідомість і традиції досягають такого розвитку, що починають існувати не тільки об'єктивно, як звичні явища суспільства, але й суб'єктивно — у думках, почуттях і намірах окремих членів суспільства. Коли, як зауважує дослідник, суспільство існує в ідеях — ідея починає робити свій вплив на об'єктивні стосунки. Більш того, ідея суспільства, що була спочатку простим сприйняттям, стає ідеалом; який люди прагнуть здійснити у своєму житті. У пізніший період своєї наукової діяльності під впливом біхевіоризму науковець намагався підвести під соціологічну теорію фундамент *статистичного методу дослідження*, чим вплинув на формування емпіричної соціології в США.

Чиказька школа соціології — одна з перших шкіл у соціальних науках, посідала домінуюче становище в американській соціології у період 1915–1935 рр. і мала значний вплив на розвиток світової соціології. Соціологія Чиказької школи формувалася на базі першого у світі соціологічного факультету, очолюваного Смоллом.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Представники цієї школи першими затвердили *лібералізм у якості основної доктрини соціологічної школи*. Провідними напрямками досліджень Чиказької школи стали: соціологія міста (Р. Парк, Е. Берджесс), вивчення міграційних процесів (У. Томас, Ф. Знанецький), символічний інтеракціонізм (Дж.Г. Мід).

Характерними рисами Чиказької школи соціології були: органічне поєднання емпіричних досліджень з теоретичними узагальненнями; висування гіпотез у межах єдиної організованої та спрямованої на конкретні практичні цілі програми; широта теоретичної орієнтації, поєднання різних підходів і методів, серед яких немає визначено домінуючих.

33.3. Проблема організації праці й управління в американській соціології першої половини ХХ ст.

Одним з центральних напрямів емпіричних соціологічних досліджень у США стали проблеми **праці й управління**.

Одним з провідних дослідників у цій царині став інженер-практик **Фредерік Уїнслоу Тейлор** (1856–1915). Цей учений вперше провів комплексне дослідження на підприємствах і створив першу в світі **систему наукової організації праці та менеджменту**. Працю він розглядав як соціальний процес, що підпорядковується певним законам. На основі свого дослідження науковець зробив висновок про невідповідність «чистих» різних виробничих й організаційних новацій, адже вони впираються у так званий «людський фактор». Він указував на необхідність раціоналізації управління працею, зокрема через розподіл і вимірювання праці, впровадження програм стимулювання та мотивації працівників. У роботах Тейлора вперше отримав розробку термін *«рестрикціонізм»* (*«спроквол»*) – свідоме обмеження робочими виробітку, в основі якого лежить механізм групового тиску. На основі всіх отриманих даних дослідник розробив безліч практичних рекомендацій для оптимізації процесу виробництва, які є затребуваними і нині.

Іншим дослідником, з тих, хто збагатив теоретичний й емпіричний матеріал соціології праці й управління, став психолог і соціолог **Елтон Мейо** (1880–1949) – автор **доктрини «людських відносин»** та один з фундаторів американської **індустріальної соціології**. Під його керівництвом в умовах найжорстокішої економічної кризи в країнах США і Західної Європи були проведені *Хоторнські експерименти* (1927–1932 рр.). У результаті проведення цих досліджень було встановлено, що головний вплив на продуктивність праці мають психологічні та соціально-психологічні умови трудового процесу. На основі Хоторнських експериментів соціологами була розроблена доктрина «людських відносин». У рамках цієї доктрини було сформульовано *такі принципи*: 1) людина – соціальна істота, орієнтована на оточуючих і включена в контекст групової взаємодії; 2) жорстка ієрархія та бюрократична організація проти природі людини; 3) для підвищення продуктивності праці необхідна, передусім, орієнтація на задоволення потреб людей; 4) індивідуальна винагорода має бути підкріплена сприятливими моральними стимулами.

Мейо відстоював ідею «дбайливого керівництва», необхідності децентралізації повноважень і залучення робітників до обговорення проблем управління з правом дорадчого голосу.

Резюме за змістом теми.

У перші два десятиріччя ХХ ст. центр соціологічної науки переміщується з Західної Європи до США. У цій країні інституціоналізація соціології відбувалася інтенсивніше, що було зумовлено комплексом політичних, економічних, соціокультурних та інших факторів. Соціологія у США увібрала в себе визначальні риси американського національного світогляду – прагматизм, утилітаризм і практицизм, результатом чого стало безперечне домінування прикладних соціологічних досліджень. Академічні й емпіричні здобутки перших американських соціологів, дослідження Чиказької школи, формування соціології праці й управління та індустріальної соціології вказують на особливості розвитку соціологічної науки в США у першій половині ХХ ст.

? Запитання для самоконтролю

1. Які фактори зумовили інституціоналізацію соціології як науки в США?
2. Які риси вказують на особливості американської соціологічної традиції, на її відмінність від європейської?
3. Які ідеї фундаторів американської соціології ви можете назвати?
4. Назвіть основні напрями досліджень американської соціології у ХІХ – на початку ХХ ст. Чим вони були обумовлені?
5. Охарактеризуйте діяльність Чиказької школи.
6. У чому полягали відмінності соціологічних досліджень Ф. Тейлора та Е. Мейо?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, які причини та фактори обумовили особливості інституціоналізації соціологічної науки в США. На основі отриманих висноків складіть таблицю.
2. Створіть схему генези американської соціології впродовж XIX – початку XX ст.
3. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони прагматично-емпіричного вектору розвитку соціології в США означеного періоду.
4. Охарактеризуйте діяльність Чиказької школи та її внесок у розвиток світової соціологічної науки.
5. Створіть порівняльну таблицю «Соціологічні дослідження Ф. Тейлора та Е. Мейо».

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Особливості інституціоналізації американської соціології.
2. Розвиток соціологічної науки у США у XIX – на початку XX ст.
3. Проблеми культури і соціалізації особистості в американському прагматизмові.
4. Проблема організації праці й управління в американській соціології першої половини XX ст.

Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Барзгова Е.С.* Американская социология (традиции и современность): Монография. – Екатеринбург: Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997. – 176 с.
2. История социологии в Западной Европе и США / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Норма, 2001. — 576 с.
3. История теоретической социологии: В 4 т. / Ю. Н. Давыдов (отв. ред., сост.). Т. 2. — М.: Канон+, 1997. — 448 с.
4. *Козер Л.* Мастера социологической мысли. Идеи в истории и социальном контексте. — М.: Норма, 2006. — 528 с.
5. *Лукашевич М.П., Туленков М.В.* Соціологія: Загальний курс: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – 2-вид. – К.: Каравела, 2006. – 407 с.
6. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка XX століття: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1996. — 224 с.
7. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

РОЗВИТОК ЕМПІРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ТА МАСОВИХ ОПИТУВАНЬ У США

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

— особливості подальшого розвитку американської соціологічної традиції, зокрема утвердження емпіричної соціології і масових опитувань;

— визначення і показники, що використовуються при розробці загальної методології соціологічних досліджень, у тому числі математичних методів та проблематики вимірювання в соціології, при здійсненні панельних досліджень тощо;

— сильні й слабкі сторони емпіричної діяльності Чиказької та Колумбійської соціологічних шкіл, а також представників неопозитивізму;

— теоретико-наукове, методологічне та соціально-прикладне значення діяльності Дж. Геллапа та його дослідницьких структур з вивчення громадської думки,

а також умітимете

— об'єктивно оцінювати діяльність американських соціологічних шкіл (на прикладі аналізу роботи Чиказької, Колумбійської та неопозитивістської) та їх внесок у розвиток теоретичних і прикладних соціальних досліджень;

— аналізувати діяльність Дж. Геллапа та його дослідницьких структур з вивчення громадської думки та визначати можливість застосування його методології в українських реаліях нині;

— опанувати методологічний інструментарій, вироблений представниками американської емпіричної соціології у ХХ ст.

34.1. Особливості емпіричних соціальних досліджень у США

У першій чверті ХХ ст. США стають світовим лідером у розвитку емпіричної соціології. Здійснюються різноманітні емпіричні соціальні дослідження із застосуванням широкого методологічного і методичного інструментарію. Так, з однієї проблеми – задоволеність працею – з 1935 р. по 1973 р. у країні було проведено понад 8 тисяч досліджень, а з вивчення стилю лідерства – близько 5 тисяч. Тільки з федерального бюджету на них щорічно виділялося від 1 до 2 млрд долларів. До того ж, проводилися численні опитування, що фінансувалися монополіями. Щороку у такі дослідження вкладалося близько 4 млрд долларів. У другій половині 1950-х рр. від 3 до 4 тисяч великих американських підприємств самостійно проводили дослідження у царині соціології та психології праці.

Розвивалася **методологічна база емпіричної соціології**. Скажімо, відомим соціологом-неопозитивістом, прихильником доцільності перенесення методів природничих наук у соціологію *Дж. Ландбергом* у 1930-х рр. були заявлені такі центральні принципи *кількісної методології*: операціоналізм, квантифікація і біхевіоризм. Завдяки зусиллям П. Лазарсфельда, Р. Блейлока, П. Бріджмена, У. Огборна, Р. Мертона, Р. Зеттерберга закладається *математико-статистичний і методико-методологічний фундамент емпіричної соціології*. Проникнення *математики в соціологію* збагатило її кластерним, факторним, кореляційним, лонгітюдним та іншими методами аналізу даних, а *взаємодія з психологією* призвела до розвитку точних методів вимірювання явищ: тестів, шкал, прожективних, психодіагностичних процедур тощо.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Статистичні методи* в інструментарії соціологічних досліджень остаточно запанували в 1940-і рр.: 1941 р. вийшов перший підручник статистики для соціологів, велике значення стало надаватися й оцінці репрезентативності даних. *Case studies* відходять на другий план, еталоном стали *планований експеримент* (Д. Кемпбелл), *репрезентативність даних, науковий метод у вибірковому дослідженні*. Запозичивши математико-статистичний апарат, соціологія сприйняла і норми експериментальної науки. Найбільший внесок у формування емпіричних досліджень внесли експерименти щодо шкалування інсталяції, які вперше були здійснені Е. Богардусом і Ф. Олпорттом у 1920-х рр.

Важливу роль у розвитку американської емпіричної соціології відіграла **Чиказька школа** (див. *Тема 33*). Саме представники Чиказької школи здійснили *перехід від дослідження випадків до наукового соціологічного аналізу з використанням методів експериментальної перевірки гіпотез*. Ця лінія одержала розвиток уже в **Колумбійській соціологічній школі**

(Р. Мак-Айвер, Я. Морено, Р. Мертон, П. Лазарсфельд та інші), яка значно зміцнила емпіричний напрям у соціології, а також розширила можливості застосування математичних методів у соціології. Колумбійська школа зробила важливий внесок у розвиток не тільки соціального пізнання, але й соціально-інженерного забезпечення управлінських рішень на комунальному та соціетальному рівнях. Один з творців школи, *Р. Мак-Айвер*, створив *прагматичну концепцію взаємодії великих соціальних груп* й успішно намагався знайти практичне застосування своїм принципам при аналізі й оптимізації внутрішньодержавних і міжнародних взаємодій різних соціальних груп. Завдяки працям *Дж. Морено* широке розповсюдження в практиці соціології праці та в інших областях отримали *методи соціометрії*. Важливим відкриттям у галузі методики і процедури соціального аналізу та соціальної терапії стали розроблені ним *методи психодрами та соціодрами*.

34.2. Діяльність Дж. Геллапа щодо вивчення громадської думки

Джордж Горас Геллап (1901–1984) був надзвичайно багатогранною особистістю: неабиякий соціальний дослідник, відомий журналіст, блискучий адміністратор, успішний бізнесмен, педагог. Незважаючи на наявність високих наукових ступенів, Геллап не був академічним ученим. Втім, його внесок у розвиток соціології є надзвичайним. Неможливо підрахувати, скільки опитувань було проведено Геллапом упродовж майже п'яти десятиліть його роботи і скільки питань було сформульовано. Деякі з цих питань у незмінному вигляді використовуються уже 70 років, багато – понад півстоліття. В них – історія масової свідомості американців. Дж. Геллап не був тією людиною, що відкрила математичні закони вибіркового аналізу, але він став першим із соціологів, хто глибоко зрозумів їх, повірив у них і почав цілеспрямовано використовувати їх при вивченні електорату.

У своїй докторській дисертації *«Про об'єктивний метод визначення читацького інтересу до змісту газет»* дослідник виділяє два основні та нерозривно пов'язані один з одним напрями майбутніх багаторічних наукових пошуків. Перший – це дослідження політичних, соціальних й економічних процесів, що відбуваються в Америці, а пізніше – і в інших країнах. Другий напрям – **дослідження й удосконалювання емпіричних методів вивчення громадської думки**. Ученому першому прийшла думка не просто задавати людині питання про те, що їй подобається читати в газетах, а й опитувати респондента, попередньо вручивши йому екземпляр газети. Науковець почав розвивати ідею проведення національних щотижневих опитувань громадської думки. У 1935 р. він разом з підприємцем Гарольдом Андерсоном засновує *Американський інститут громадської думки (the American Institute of Public Opinion)*. Незабаром щотижнева колонка Геллапа *«America Speaks»* з результатами опитувань громадської думки почала публікуватися в багатьох американських газетах. Це було дуже важко, протягом багатьох років йому доводилося постійно замислюватися про те, що ж дійсно цікавить американців. Утім до середини 1930-х рр. дослідник мав не тільки інструменти зондування думок, але й усвідомлення того, що опитування громадської думки – це найважливіший елемент американської демократії, і що населення політично й інтелектуально готове до участі в них. У 1939 р. дослідник відкрив у Принстоні *Інститут вивчення аудиторії* і вже перед війною у ряді країн було створено дослідницькі структури з аналізу громадської думки, якості життя, комунікаційного й економічного поведіння населення. Офіційно міжнародна дослідницька структура *Gallup International* була утворена в 1947 р., Геллап став її першим президентом. Він повністю або частково володів дослідницькими інститутами більш ніж у 20 країнах, у них працювало понад три тисячі фахівців. Нині ж Gallup International зареєстрований у Цюріху й поєднує 55 дослідницьких організацій, розташованих у всіх частинах світу.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Значна увага представників емпіричної соціології у США зосереджувалася на *дослідженні реклами* та явищ життя суспільства, з нею пов'язаних. Це обумовлено тим, що реклама як соціальний феномен була та залишається невід'ємним елементом американського способу життя. Отож не дивно, що дослідження реклами захопили і *Геллапа*, він продовжував їх упродовж усього життя, навіть ставши всесвітньо визнаним аналітиком громадської думки. Вчений стверджував, що дослідження реклами – чудова гра. Вивчення впливу реклами дозволило новатору соціології виділити та вирішити багато методичних проблем організації вибірки, набутти досвіду у формулюванні питань інтерв'ю.

В основі класичної геллапівської процедури планування й організації збору даних лежала *багатокрокова стратифікована випадкова вибірка*. Дослідник був переконаний, що рівні шанси бути опитаними можуть бути надані всім тільки в тому випадку, якщо опитування

здійснюється за місцем проживання. Тому кожному інтерв'юєрові вручалася карта з початковою точкою його руху й вимагалася точне проходження виділеного йому маршруту у тому чи тому населеному пункті. Описана послідовність кроків комплектування вибірки трактувалася науковцем як певний логічний і організаційний компроміс між ідеалом (проста випадкова вибірка), до якого дослідники прагнули, і тим, що вони мали змогу реалізувати при наявності принципових (непереборних) організаційних, тимчасових, фінансових, інформаційних та інших обмежень.

34.3. Розробка методології соціологічних досліджень, математичних методів і проблематики вимірювання в соціології П. Лазарсфельда

Особлива історична заслуга в інституціоналізації емпіричної і прикладної соціології належить **Паулю Феліксу Лазарсфельду** (1901–1976), який суттєво перебудував соціологію на фундаменті математики та психології. Ще в Німеччині він заснував невелике приватне підприємство під назвою *«Економіко-психологічний дослідний інститут»*. Разом зі своїми колегами – студентами бюхлерівського семінару – молодий Лазарсфельд здійснював комерційні дослідження. Принципи організації та стиль діяльності *дослідного наукового підприємства неуніверситетського типу* (до консультативної ради якого, до речі, входили також імениті професори університетів) учений переніс потім на американський ґрунт. Емігрувавши у 1934 р. у США, він заснував при Ньюарському університеті подібний інститут, а його дружба з Р. Мертоном стала початком справжнього буму: у післявоєнний період дослідні інститути швидко з'являються при американських і європейських університетах. Науковець зробив видатний внесок у комплексне використання кількісних і якісних методів досліджень, *розробку математичних методів аналізу емпіричних даних* (латентний аналіз, вторинний аналіз, контент-аналіз та інші), одним з перших почав вивчати мас-медіа як соціальне явище, з'ясував вплив громадської думки на різні аспекти управління, запровадив поняття *«двоступенева комунікація»* і *«лідер думок»*.

Для науковця з'ясування значення соціологічних понять – це радше не визначення понять і логічне їх формулювання, а їх поділ на складові частини. У цьому полягала принципова відмінність методології емпіричних досліджень, які розроблялися Лазарсфельдом, від традиційної соціологічної теорії, що формулювала загальнотеоретичні постулати. Дослідник підкреслював, що головне в такому розчленуванні понять – гранична увага до міжособистісного, культурного, нормативного та функціонального аспектів соціальної поведінки. Цікаво, що власне особистість або діючий індивід у цій схемі не були представлені. Можна стверджувати, що вченого цікавили не стільки мотивації індивідуальної поведінки, скільки її результати, а головне – можливість впливати на їх формування. Лазарсфельд у якості двох *головних цілей методології* називав: а) *експлікацію*, тобто пояснення соціального процесу; б) *критичний аналіз теорії і дроблення її на вихідні постулати*, які могли б бути використані в якості логічної орієнтації емпіричних досліджень. Таким чином, його методологія орієнтована на вивчення самого процесу дослідження більше, ніж на організацію емпіричного аналізу.

У ході розробки методологічного обґрунтування емпіричних досліджень науковець сформулював низку оригінальних теоретичних постулатів. Один з них увійшов у соціологію під назвою *«модель латентної дистанції Лазарсфельда»*. Отже, вчений вважав, що капіталізм – суспільство зростаючої свободи особистості, в цьому його основа і мета руху. Натомість, аби мета була досягнута, необхідно вивчати рух і постійно коригувати його. Ця модель латентної дистанції являє собою гіпотетичну систему соціальних зв'язків, яка формулюється для організації емпіричного дослідження. Вона дуже корисна для упорядкування не тільки самої програми дослідження, але й одержуваного фактичного матеріалу. Наприклад, модель допомагає встановити лінії, за якими можна розподілити всі відповіді та всіх, хто відповідає, на основі або їх відносин, або конкретно-практичних переваг, або ціннісних систем. Цей підхід отримав назву **латентно-структурного аналізу**, який вважається різновидом факторного аналізу. Одним із перших в американській соціології Лазарсфельд сформулював також *кількісні параметри* впливу національних, релігійних, особистісних особливостей на виконання соціальних ролей. Особливо уважний він був до них при вивченні поведінки, що має соціальні відхилення. Адже в подібних випадках латентні фактори, що випадають з-під офіційних програм соціального контролю, були такими, усунення яких могло б серйозно розхитати соціальну основу поведінки, яка відхиляється від норм суспільства.

Лазарсфельду належить формулювання поняття **«кодіфікації корелятивного процесу»**. Воно має велике значення для інтерпретації отриманих емпіричних даних. Один з на-

прямів цієї інтерпретації фіксує значимість отриманих даних для тих або тих теоретичних передумов, інший шукає систематичні емпіричні узагальнення в різних сферах людської поведінки. Це і є кодифікація. Так, вивчаючи поведінку індивіда під час виборчих кампаній, реакцію на безробіття, сімейні відповіді на кризовий стан, можна кодифікувати ці відносини за групами, і на їх підставі не тільки окреслити основні тенденції у соціальній поведінці на найближчу перспективу, залежно від розвитку суспільного процесу, але й дати конкретні рекомендації – як уникнути крайніх варіацій у межах цієї кодифікації. За всіма цими напрямками вченим був накопичений величезний досвід. Свої дослідження він розпочав ще під час другої світової війни з метою ефективнішої пропаганди проти противника та продовжував їх практично до кінця свого життя.

Резюме за змістом теми.

У першій чверті ХХ ст. США стають світовим лідером у розвитку емпіричної соціології, зокрема у царині поглиблення її методологічної бази. Розвиток американської емпіричної соціології пов'язаний у ХХ ст. з діяльністю Чиказької та Колумбійської соціологічних шкіл, з роботами представників неопозитивізму (Дж. Ландберг, С.К. Дод, П. Лазарсфельд та інші). Окреме місце в розвитку емпіричної соціології в США займає діяльність Дж. Геллапа щодо вивчення громадської думки.

? Запитання для самоконтролю

1. Які школи та напрями розвитку американської емпіричної соціології ХХ ст. ви можете назвати? Охарактеризуйте їх.
2. Чому саме США у ХХ ст. стали лідером емпіричної соціології?
3. Як вплинула діяльність Дж. Геллапа по вивченню громадської думки на розвиток американської та світової емпіричної соціології?
4. Який внесок зробив П. Лазарсфельд для розширення методологічної бази емпіричної соціології?
5. Яке значення для розвитку емпіричної соціології у США мали дослідження у царині реклами?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, чому саме США стали лідером емпіричної соціології у ХХ ст. На основі отриманих висновків складіть таблицю.
2. Створіть порівняльну таблицю «Внесок Чиказької та Колумбійської шкіл в розвиток емпіричної соціології».
3. Проаналізуйте наукову діяльність П. Лазарсфельда. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони його методологічних напрацювань. Аргументуйте відповідь.
4. Створіть розгорнуту схему напрямів і сфер досліджень американської емпіричної соціології ХХ ст.
5. Охарактеризуйте діяльність Дж. Геллапа щодо вивчення громадської думки. Визначте її наукове та соціальне значення.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Емпірична соціологія та масові опитування у США у ХХ ст.
2. Внесок Чиказької та Колумбійської шкіл у розвиток емпіричної соціології.
3. Методологічні новації П. Лазарсфельда.
4. Діяльність Дж. Геллапа по вивченню громадської думки.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення:

1. *Батыгин Г.С.* Обоснование научного вывода в прикладной социологии. – М.: Наука, 1986. – 270 с.
2. *Бернард Х.* Методы исследования в антропологии: количественный и качественный подходы: Пер. с англ. – М.: Просвещение, 1995. – 125 с.
3. *Докторов Б.З.* Реклама и опросы общественного мнения в США. История зарождения. Судьбы творцов. – М.: Центр социального прогнозирования, 2008. – 626 с.
4. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 878 с.

5. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

6. *Ядов В.А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы / 3-е изд. перераб. и доп. – Самара: Издательство самарского университета, 1995. – 364 с.

2. Тексти (першоджерела):

1. *Лазарсфельд П.* Измерение в социологии // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. – М.: Из-во МГУ, 1994. – 496 с.

2. <http://www.gallup.com>

ФУНКЦІОНАЛІЗМ БРИТАНСЬКОЇ ШКОЛИ КУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- засади розвитку функціоналізму Британської школи соціальної антропології;
- базові ідеї концепцій і теорій А.Р. Радкліффа-Брауна та Б. Малиновського, їх вплив на подальший розвиток соціального знання;
- сильні й слабкі сторони функціоналізму як одного з провідних напрямів соціологічної науки;

— поняття і визначення, якими оперують представники функціоналізму для вивчення суспільства;

а також умітимете

— об'єктивно оцінювати місце і значення функціоналізму загалом і Британської школи соціальної антропології зокрема у системі соціологічної науки;

— здійснювати порівняльний аналіз теорій і концепцій представників функціоналізму в соціології;

— застосовувати знання щодо ідей провідних представників соціальної антропології (А.Р. Радкліффа-Брауна та Б. Малиновського) для аналізу сучасного суспільства, у тому числі вітчизняного;

— опановувати складні для сприйняття тексти.

35.1. Функціоналізм у соціальній антропології. Значення функціоналізму для розвитку соціології

Функціоналізм – це один з основних методологічних підходів у культурології і соціальній антропології, що полягає у розгляді суспільства як системи, що складається зі структурних елементів, функціонально пов'язаних один з одним. Різноманітні соціальні феномени (дії, відносини, інститути тощо), відповідно до цього підходу, мають пояснюватися через *функції*, які виконуються ними в соціокультурній системі загалом або у тих чи тих соціальних чи культурних спільнотах. Функціоналісти розглядають суспільства як системи, що здатні до саморегуляції. Сутність «*функціонального підходу*» в соціології полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, що підлягають дослідженню, та визначенні їх місця (функції) у певному зв'язку шляхом їх системного розгляду. Функціональний підхід нині присутній у всіх соціальних концепціях, де суспільство розглядається системним чином.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Функціоналізм тісно пов'язаний перш за все з *соціальною антропологією* (теорії Б. Малиновського та А. Радкліффа-Брауна) та з *соціологією* (традиція особливого розуміння суспільства, що бере свій початок від таких фундаторів соціологічної науки як Г. Спенсер та Е. Дюркгейм). Причому, впродовж другої половини ХХ ст. простежується тенденція до перетворення функціоналізму в одну з провідних течій соціології.

Сучасне тлумачення базових постулатів функціонального підходу оформлюється після Другої світової війни, коли спостерігається формування самостійного дослідницького напрямку – «**структурного функціоналізму**». Суспільне життя розуміється структурними функціоналістами як нескінченна безліч і переплетення взаємодій людей. Для аналізу їх недостатньо вказати систему, в якій вони відбуваються. Необхідно знайти стійкі елементи в самій системі, тобто структуру. Таким чином, виявляється, що *системи не складаються з людей. У системах люди беруть участь*. Структури не пов'язані однозначно з конкретними індивідами, але є позиціями участі індивідів у системі. Функції є те, що виконується структурними елементами. Сам поділ на структури та функції стає досить умовним: те, що з однієї точки зору виступає як структура, з іншого боку постає як функція і навпаки.

Перелік вимог, виконання яких потрібно для виживання системи, веде до сумування їх у поняттях *функціональної (та структурної) необхідності*, в більш узагальненій формі – *функціональних імперативів*, серед яких зазвичай називають: пристосування системи до навколишнього середовища; організацію міжособистісного спілкування між її членами (учасниками); забезпечення контролю й управління конфліктами та загостреннями в системі. Заповнення тих чи тих структурних позицій означає для індивіда придбання соціального ста-

тусу та виконання ним соціальної ролі. Розмаїття статусів-ролей може розглядатися як момент, що має мотиваційне значення для індивіда, або ж передбачається, що заняття відповідальних позицій, які вимагають великих витрат сил, винагороджується, наприклад, соціальним престижем. Система мусить забезпечити розподіл індивідів за структурними позиціями, де їх діяльність у відповідності з рольовими приписами слугує задоволенню індивідуальних потреб і виконанню функціональних імперативів. Оскільки ролі в свою чергу можуть тлумачитися як нормативні очікування рольової поведінки, в якості структури системи виступають стійкі взірці поведінки у ній, нормативні очікування щодо дій (й очікувань) один одного, котрі мають загально визнану значимість, навіть відхилення від них розглядається як своєрідний модус орієнтації на ці норми.

Виділяють кілька типів функціоналістської аргументації, проте три найважливіші з них зводяться до *наступних положень*. По-перше, соціальна діяльність або соціальний інститут можуть мати латентні (приховані) функції стосовно іншої соціальної діяльності. Наприклад, стверджується, що незалежно від намірів окремих членів сім'ї перехід від розширеної сім'ї до нуклеарної сім'ї мав латентну функцію, сприяючи процесу індустріалізації: люди звільнялися від сімейних уз і ставали географічно мобільнішими. По-друге, соціальна діяльність може сприяти підтриманню стабільності соціальної системи. Так, ще Е. Дюркгейм стверджував, що найкращим способом розуміння релігії є розуміння її як певних практик, котрі сприяють інтеграції і стабільності суспільства. По-третє, соціальна діяльність може сприяти задоволенню основних соціальних потреб або функціональних передумов. Один з найвидатніших представників функціоналізму Т. Парсонс стверджував, що товариства мають певні потреби, задоволення яких необхідно для їх виживання, а соціальні інститути слід розглядати як те, що ці потреби задовольняє.

Функціоналістський аналіз був предметом жвавої полеміки. *Проти* окреслених вище різновидів функціоналізму висувалися *чотири важливі аргументи*. По-перше, функціоналізм не може пояснити соціальний конфлікт або інші форми нестабільності, оскільки він розглядає всі види соціальної діяльності як такі, що безперешкодно взаємодіють з метою стабілізації суспільства. У відповідь на це функціоналісти стверджували, що соціальний конфлікт насправді може виконувати позитивні функції щодо соціального порядку, або з допомогою поняття дисфункції визнавали, що не всі види соціальної діяльності мають позитивні функції щодо всіх інших видів. По-друге, функціоналізм не може пояснити зміну, бо в ньому відсутнє уявлення про механізм порушення існуючих функціональних відносин. Відповіддю функціоналістів було використання таких понять, як «диференціація». По-третє, функціоналізм – це форма телеології (вчення, згідно з яким усі процеси обумовлені необхідністю реалізації певної мети), адже він пояснює існування соціальної діяльності її наслідками або ефектами. По-четверте, функціоналізм нехтує тими смислами, якими індивіди наділяють свої дії, зосереджуючись лише на розгляді наслідків цих дій.

35.2. Структурний функціоналізм А. Радкліффа-Брауна

Британський етнограф і соціальний (культурний) антрополог **Альфред Реджинальд Радкліф-Браун** (1881–1950) є одним з фундаторів **структурного функціоналізму**. Для вченого характерним було майже повне ототожнення соціальної антропології з соціологією, котрі він розумів як науки «про людину та людське життя у всіх його аспектах». *Соціальна антропологія*, на його думку, має досліджувати загальні закони соціального та культурного розвитку народів, використовуючи насамперед індуктивні методи: «генералізації», «порівняльні» («порівняльно-соціологічні»), «функціональні» й «історичні». Розглядаючи соціальну організацію, науковець досить критично ставиться до «психологічних» пояснень підстав людського роду. Він висуває ідею, відповідно до якої «базисом розвитку звичаїв», що визначають соціальну організацію, стала потреба не в «поясненні», а в «дії» і навіть у «*колективній дії*». Саму культуру, яка дуже часто ототожнюється з суспільством, дослідник розглядає лише як «характерну рису соціальної системи».

Закладаючи основи так званої «*природної науки про суспільство*», Радкліф-Браун вважав, що вона має відповідати на три комплексні питання: 1) як суспільства структуровані; 2) як вони функціонують; 3) як вони розвиваються. Базові дані для такої науки повинні бути *емпіричними фактами* про соціальне та культурне життя людини, зібраними «у полі», в прямому контакті з досліджуваними суспільствами (скажімо, відомими є польові дослідження вченого на Андаманських островах).

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! А. Радкліфф-Браун змістовно визначив низку важливих *соціологічних понять*: «соціальна структура», «соціальна організація», «корпорація», «консолідація», «ритуальний статус», «ритуальна цінність» та інші. Водночас дослідник і його послідовники обходилися без поняття культура. Наслідком цього стану було те, що Радкліфф-Браун запам'ятався не за свій внесок у теорію культури, а радше як фундатор впливової соціальної теорії, яка визначала пояснювальне поняття «функція» виключно щодо поняття «соціальна структура», тобто в межах теорії «структурного функціоналізму».

Варто зауважити, що науковець поділяв загальну схильність функціоналізму до трактування соціальних систем як своєрідних супер-організмів, які мають інтереси, цілі або «необхідні умови існування» і з цих «потреб» у виживанні та ефективності виникли визначальні соціальні інститути. У центрі інтересів Радкліфф-Брауна – «структура» суспільства за аналогією з механічною структурою, каркасом тіла. У примітивному суспільстві структура суспільств, відносин між людьми відносно виражена та доступна для вивчення в тубільній термінології споріднення, вікових класів тощо, це характеризує уклад взаємних очікувань й обов'язків. У «структурах» відображені природні обмеження на соціокультурну винахідливість людини, на варіативність соціальних настанов і правил, зокрема на ступінь свободи в організації систем спорідненості. Радкліфф-Браун, створивши теорію соціальної структури, розглядає її як мережу соціальних відносин, що включають стійкі соціальні групи, соціальні категорії, класи і соціальні ролі. Відповідно до його теорії, кожна соціальна структурна система є гомеостатичною, гармонійною функціональною одиницею, що має можливості самопідтримання.

Для дослідника аналіз структури суспільства невіддільний від дослідження соціальних функцій його інститутів та інших структурних елементів. Бачити суспільство як ціле і показати злагоджену роботу його частин – це провідне завдання для Радкліфф-Брауна. Звичаї, ритуали, моральні норми розглядаються ним як регулятори поведінки людей (за аналогією з дією правових норм), котрим приписується ключова роль у культурі. Вони розглядаються в якості культурних механізмів і механізмів контролю щодо виконання певних функцій, значущих з точки зору задоволення життєво важливих потреб людей або підтримки спільності їх існування. Науковець висуває концепцію «роздільності норм»: у рамках функціонально обумовленої соціальної системи людям доводиться керуватися різними наборами норм, що необхідно для досягнення результатів в інтересах усіх членів суспільства. В групі у кожного по відношенню до поведінки іншого існують певні очікування, які інший вважає законними і такими, що заслуговують того, аби відповідати на них. У подальшому ця теорія отримала свій розвиток у рамках соціології дії Т. Парсонса.

35.3. Особливості функціоналізму Б. Малиновського

Британський антрополог польського походження, засновник функціоналізму в антропології та соціології, автор теорії включеного спостереження, сучасник та колега А. Радкліффа-Брауна **Броніслав Каспер Малиновський** (1884–1942) сутність своєї теоретичної системи виклав у книзі «Наукова теорія культури» (1944 р.). В основі його теорії – дослідження системи людських потреб. На переконання вченого, над первинними потребами в добуванні їжі, даху над головою, оборони та відтворення надбудовуються вторинні, але вже не природні, а культурні. *Культура служить потребам індивіда* і передусім трьом його основним потребам: базовим (потреба в їжі та задоволення інших фізичних потреб), похідним (потреби в розподілі їжі, поділі праці, в захисті, в регулюванні репродукування, в соціальному контролі) та інтегративних (потреби психологічної безпеки, соціальної гармонії, мети життя, в системі пізнання, законах, релігії, магії, міфології, мистецтві тощо). Кожен аспект культури має свою функцію у рамках однієї з перерахованих потреб.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Б. Малиновський, на відміну від А. Радкліффа-Брауна, чільну увагу приділяв поняттю «культура». У теорії науковця суспільство постає як цілісна система функціональних елементів, котру він й іменує «культурою». Для Малиновського культура – це те середовище, в якому живе людина як біологічна істота. Вона включає їжу, одяг, паливо, житло і т. ін. Для того, щоб підтримувати та безперервно відтворювати культуру, створюється і діє особливий специфічний механізм «культурного стандарту життя», що має глибоко функціональну природу. При цьому дослідник відмовляється від принципу історизму в аналізі культур, у чому критики його теорії вбачають її суттєвий недолік.

Суть методів, використовуваних науковцем, зводиться до такого: необхідно розглядати побут, культуру народу як єдине ціле, систему взаємопов'язаних елементів, де кожен еле-

мент виконує свою певну роль («функцію»). Він писав у статті «Антропологія», опублікованої у Британській енциклопедії, що в кожному типі цивілізації кожен звичай, матеріальний предмет, ідея або вірування виконують певну життєву функцію, мають якусь задачу, яку вони повинні виконувати, тому вони являють собою незамінну частину в межах цілого. Дотримуючись принципів функціоналізму, дослідник вважав, що в культурі немає нічого зайвого, в ній усе функціонально пов'язане одне з одним. А те, що здається зайвим, свідчить про наше нерозуміння місцевої культури. Будь-які культурна подія або явище благотворні тому, що наділені функцією. Треба тільки виявити її. У кожній соціальній групі свої інновації, тобто реакції на мінливу реальність. Якби всі вони зберігалися, людська культура являла б собою хаотичне утворення. Безлічі соціальних і національних груп у суспільстві відповідає множинність культурних відповідей на одну і ту саму потребу. Вчений пропонував поглянути на проблему зсередини, зрозуміти внутрішні мотиви поведінки представників місцевої культури. Величезне значення він надавав статистичному аналізу етнографічних даних, який проводив на основі складання карт і таблиць, генеалогії і даних переписів.

Грунтуючись на своєму досвіді практичних досліджень, Малиновський розробив методологію, згідно з якою антрополог зобов'язаний деякий час бути спостерігачем у суспільстві, яке він вивчає. Він прагнув тлумачити ті чи ті проблеми конкретної культури в термінах фундаментальних людських ситуацій, вивчати функціонування окремих елементів культури всередині культури як цілого. Таким чином науковець прийшов до функціональної інтерпретації *релігії*: релігія є емоційною відповіддю на вимогу «культурного виживання» даної спільності. У роботі «*Магія, наука та релігія*» він пише, що магія та релігія «суть одночасно і спосіб дії, і система вірувань, і соціологічний феномен, й особистий досвід». Дослідник розрізняв магію та релігію по тим функціям, які вони виконують у суспільстві. Він виділяє сакральний і профанний компоненти в первісних релігійних церемоніях і їх функцію у первісній культурі. На думку Малиновського, функціональний погляд на культуру наполягає на принципі, що в кожному типі цивілізації будь-який звичай, матеріальний об'єкт, ідея і вірування виконують певну життєву функцію, повинні вирішувати якесь завдання, являють собою необхідну частину працюючого всередині цілого. Основною одиницею функціонального аналізу вченого є «*інститут культури*», до яких він відносить також магію і релігію. Отже, і культуру потрібно аналізувати не з точки зору її рис, а з точки зору її інститутів.

Теоретичні здобутки й результати емпіричних досліджень А. Радкліффа-Брауна та Б. Малиновського сприяли подальшому розвитку не тільки соціальної антропології і соціології, але й стали фундаментом для становлення сучасної етнопсихології.

Резюме за змістом теми.

Починаючи з другої половини ХХ ст. структурний функціоналізм стає одним з провідних напрямів розвитку соціологічної науки. Функціоналізм у соціології передбачає виокремлення елементів соціальної взаємодії, що підлягають дослідженню, та визначення їх місця (функції) у певному зв'язку, якісна визначеність яких робить необхідним його системний розгляд. Фундаторами функціоналізму стали британські соціальні антропологи А. Радкліффа-Браун та Б. Малиновський.

? Запитання для самоконтролю

1. Що таке структурний функціоналізм? Якими є його особливості в соціологічній науці?
2. Які «сильні» та «слабкі» сторони функціонального підходу в соціології ви можете назвати?
3. Чому з другої половини ХХ ст. структурний функціоналізм стає одним з провідних напрямів соціології?
4. Які ідеї лежать в основі соціологічних поглядів А. Радкліффа-Брауна?
5. У чому полягає специфіка розгляду соціальних феноменів з точки зору функціоналізму Б. Малиновського?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Охарактеризуйте особливості структурного функціоналізму як наукового напрямку сучасної соціології.
2. Створіть порівняльну таблицю «Функціональний підхід у соціальній антропології та соціології».

3. Поміркуйте, які «сильні» та «слабкі» сторони структурного функціоналізму у теорії А. Радкліффа-Брауна можна назвати? Визначте значення цих ідей для розвитку соціології.

4. Проаналізуйте соціологічну сутність функціоналізму Б. Малиновського. Сформулюйте власне ставлення до цієї теорії.

5. Створіть порівняльну таблицю «Функціоналізм А. Радкліффа-Брауна та Б. Малиновського: соціологічний аналіз».

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Місце функціоналізму в соціальній антропології та соціології.
2. Структурний функціоналізм: історія і сучасність.
3. Соціальне значення структурного функціоналізму А. Радкліффа-Брауна.
4. Функціоналізм Б. Малиновського: соціологічний аспект.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Беспалов В.Е., Сальников Л.В.* Введение в функционалистику. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1991. – 146 с.

2. *Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д.* Социальная структура общества: в поиске адекватных ответов // Социологические исследования. – 2008. – № 7. – С. 75–85.

3. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

4. *Сонгинайте Н.С.* Социальная антропология Бронислава Малиновского // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 33–40.

5. Соціологічна енциклопедія /Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

6. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій / За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.

2. Тексти (першоджерела)

1. Radcliffe-Brown A.R. Structure and Function in Primitive Society. – L., 1952. – 176 p.

2. *Рэдклифф-Браун А.* Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Пер. с англ. – М.: Восточная литература, 2001. – 304 с.

3. *Малиновский Б.* Магия, наука и религия. Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, 1998. – 304 с.

РОЗВИТОК НІМЕЦЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ПЕРІОД МІЖ 20-ми – 60-ми рр. ХХ СТ.

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- особливості розвитку німецької соціологічної думки в період між 20-ми – 60-ми рр. ХХ ст. і ті соціальні умови, в яких вона функціонувала;
- теоретичні засади та напрями діяльності Франкфуртської школи;
- провідні ідеї соціального змісту М. Горкхаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма, А. Гелена та Х. Фрайера, що вагомим чином вплинули на розвиток соціологічної науки у ХХ ст.;
- специфіку емпіричних досліджень Х. Шельські та їх прикладне значення,

а також умітимете

- об'єктивно оцінювати місце і значення німецької соціологічної думки загалом і представників Франкфуртської школи зокрема у системі соціологічної науки;
- здійснювати порівняльний аналіз теорій і концепцій представників німецької соціологічної думки в період між 20-ми – 60-ми рр. ХХ ст.;
- визначати умови, що спричинили специфіку теоретичних та емпіричних соціологічних досліджень «розділеної» Німеччини (ФРН і НДР);
- опанувати складні для сприйняття та значні за обсягом тексти як суто соціологічного, так і загальнофілософського спрямування.

36.1. Особливості розвитку німецької соціології періоду Веймарської республіки. Діяльність Франкфуртської школи

Період Веймарської республіки – *«золотим вік» німецької соціології*, коли домінує академічна наука, відбувається конструювання фундаментальних соціологічних систем і формування авторитетних дослідницьких шкіл. Соціологи були об'єднані у *Німецькому товаристві соціології* (1910 р.), провідними напрямками роботи якого були: соціологія та психологія тварин, національна психологія, соціальна психологія, політична соціологія, етнологія. Здійснювалися й емпіричні дослідження, насамперед, у царині вивчення соціальної мобільності та соціальної стратифікації, індустріальної соціології, особлива увага зверталася на дослідження проблеми соціальних класів. Неабиякий внесок у розвиток соціальної думки Німеччини зробили й представники політичної економії, історії економіки, історії соціальних відносин, політичної та філософської наук.

Перш за все означений період розвитку соціологічної науки у Німеччині пов'язаний з іменами *М. Вебера, Ф. Тьоніса та В. Зомбарта* (див. Темі 27, 30, 32). Утім розвивалися й інші дослідницькі напрями: 1) систематична теорія асоціації *Леопольда фон Візе*. Науковець зводив соціальні відносини до процесів асоціації та дисоціації, розглядав їх через аналіз понять «соціальна позиція», «ситуація», «позиція»; 2) соціологічна система з акцентом на історизмі *Ганса Фрейера*; 3) діяльність *Карла Дункмана*, який видавав журнал «Архів прикладної соціології» (1928–1933 рр.), розумівши її передусім як соціальну педагогіку; 4) соціальні погляди *Франца Опенгеймера* – прихильника соціального лібералізму та «ідеї соціального ринкового господарства». Його авторству належить також порівняльно-правова методологія дослідження походження держави; 5) соціологія пізнання (соціологія знання) *Карла Мангейма* – дослідника ідеологічного й утопічного типу свідомості у сучасному йому суспільстві.

Окреме місце у соціальній думці означеного періоду займає неомарксистська **Франкфуртська школа** – об'єднання групи талановитих, а в політичному відношенні радикально та критично налаштованих філософів, соціологів, економістів, істориків, літераторів навколо заснованого в 1923 р. при Франкфуртському університеті *Інституту соціальних досліджень*. Франкфуртська школа почала активно формуватися після того, як **Макс Горкхаймер** (1895–1973) в 1931 р. очолив Інститут. З 1928р. **Теодор Адорно** (1903–1969) фактично брав участь у формуванні ідей, що визначають обличчя франкфуртської школи. Діяльність школи з приходом до влади нацистів була перенесена в еміграцію. По закінченні Другої світової війни її представники повертаються на батьківщину.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Центральною працею соціальної філософії *Горкхаймера та Адорно* стає *«Діалектика просвітництва»* (1947 р.). Основними ідеями книги є: 1) розгромна критика європейської цивілізації, критика Просвітництва як одна з підстав критичної теорії суспільства Франкфуртської

школи; 2) ідея універсального відчуження, «уречевлення» особистості, товарного фетишизму як основних рис діяльності та культури цивілізації Нового часу, породжуючи небезпеку комерціалізації культури, яка обертається її деградацією; 3) руйнування, занепад, затьмарення розуму знаходять специфічний прояв у філософії – зокрема, в тому, що позитивістська, прагматична, утилітаристська інструменталізація розуму не тільки констатується, але зводиться в особливу заслугу сучасної наукової думки; 5) критика та «самокритика» розуму розцінюються як необхідна передумова його порятунку від усіх загроз, як поворот від панування-підпорядкування за допомогою інструментального розуму до справжнього звільнення людини і людства.

На наукове становлення німецького філософа та соціолога **Макса Горкхаймера** великий вплив мав так званий «західний марксизм», що позначилося на його соціальній теорії. Дослідник розвиває ідею «авторитарної особистості» Фромма, пропонує широку програму досліджень, присвячених проблемам сім'ї й авторитету, початок яких було покладено публікацією колективної праці «*Студії про авторитет та сім'ю*» (1936 р.). Як представник *ліворадикальної соціології* він розглядає соціальне значення пролетаріату, якого вважав не тільки «суб'єктом історичного процесу», але і своєрідним гегелівським «абсолютного суб'єкта». У міру розчарування в «критично-революційних» можливостях робітничого класу, що з'явилася у нього в зв'язку з перемогою нацизму в Німеччині, вчений покладає усі свої надії на «критично-мислячу інтелігенцію».

Філософ, соціолог, теоретик музики **Теодор Людвіг Визенгрунд Адорно**, будучи також неомарксистом, вважав, що соціальна теорія завжди повинна зберігати *критичну спрямованість*. Виходячи з цього, він піддає критиці багато підходів, які використовувалися в соціальних дослідженнях і претендували на науковість, за те, що вони не враховують можливість соціальної зміни. Причина невдач традиційної метафізики – феноменології, ідеалізму, позитивізму – в ілюзії, що буття співвідноситься з мисленням і є доступним для нього. На противагу традиційним підходам він висуває ідею *негативної діалектики* як боротьби проти панування тотального, що означає повстання частковостей проти порочного загального та увагу до індивідуального.

36.2. Соціологічні аспекти наукової спадщини Г. Маркузе та Е. Фромма

Одними з найвидатніших німецьких соціальних мислителів ХХ ст. були два інші представники Франкфуртської школи – **Герберт Маркузе** (1898–1979) та **Еріх Фромм** (1900–1980).

Філософ, соціолог, культуролог **Герберт Маркузе** став одним з найвидатніших *антитоталітарних мислителів ХХ ст.*, здійснивши органічний *синтез ідей марксизму й фрейдизму*. Якщо марксизм йде від розгляду суспільства до розуміння окремої людини, а фрейдизм, навпаки, переходить від аналізу потягів індивіда до трактування суспільних тенденцій, то науковець прагнув поєднати обидві лінії міркувань. На його переконання, репресивне суспільство породжує «одновимірну людину», придушена людина відтворює відносини примусу. На відміну від Горкхаймера й Адорно, Маркузе не вбачав прямого зв'язку між західним раціоналізмом і капіталістичним суспільством. Учений був прихильником ідеї «великої відмови» від панівних цінностей західної цивілізації у всіх її різновидах, яка здатна відкрити можливість «*третього шляху*» трансформації суспільства. Саме вільна багатовимірна особистість може підірвати соціальний порядок, створений пануванням людини над природою і людини над людиною, може здійснити «тотальну революцію». Подолання «катастрофи людської сутності» має відбуватися не шляхом модернізації зовнішніх політичних й економічних умов, але шляхом зміни внутрішньої свідомості людини.

Маркузе був переконаний, що революція проти «одновимірного» суспільства може бути успішною лише тоді, коли вона вийде на рівень вітальних антропологічних потреб. Мова йде про те, щоб створити необхідні передумови, сприяти перетворенню соціальної революції в антропологічну, тобто сексуальну, або, точніше кажучи, з'єднання їх у єдину революцію. Науковець поставив одне з центральних соціологічних запитань: «Чи можлива революція упізнюкапіталістичному суспільстві?». Цю проблему він вирішував багато років. Зрештою соціолог прийшов до висновку, що таке рішення може мати тривірневий характер. Перший рівень – суто індивідуальний, антропологічний; передбачалося, що революція має стати сексуальною, адже мова йде про «звільнення» пригнічених капіталістичним суспільством еротичних потягів». Другий рівень мав культурний характер, головною є боротьба проти «репресивної культури» індустріального суспільства. Суть же «культурної революції» полягає в перемозі авангардистського сюрреалістичного мистецтва, в якому виражається бунт названих вище потягів. На третьому рівні ряд суспільних груп, неінтегрованих у сучасне індустрі-

альне суспільство (представники країн «третього світу», люмпенізовані верстви, які бунтують, інтелектуали, студенти, сексуальні й етнічні меншини тощо), здійснюють соціальну революцію, спрямовану проти «пізньокapіталістичного суспільства», що прагне до тоталітаризму, репресивної культури та пануючого авторитарного типу особистості. Такою є **трирівнева соціологічна концепція революції**.

Як автор надзвичайно популярних книг: «Розум та революція» (1941 р.), «Ерос і цивілізація» (1955 р.), «Радянський марксизм» (1958 р.), «Одновимірний людина» (1964 р.), «Кінець утопії», «Контрреволюція і бунт» (1972 р.) та інших, Маркузе був не просто академічним вченим, але фактично одним з найавторитетніших «голосів покоління 1960–70-х рр.», ідеї якого залишаються затребуваними і нині.

Філософ, соціолог, соціальний психолог, психоаналітик, один з фундаторів неофрейдизму та фрейдомарксизму **Еріх Фромм** прагнув лібералізувати марксизм, синтезувавши його з неогегельянством, екзистенціалізмом і фрейдизмом, зробивши спробу знайти «золоту середину», «третій шлях» у соціальних пошуках. Зasadничі принципи фромівської філософії знаходять свій розвиток у роботах: «Втеча від свободи» (1941 р.), «Людина, як вона є» (1947 р.), «Психічно розумне суспільство» (1955 р.), «Концепція людини в Маркса» (1961 р.), «Без ланцюгів ілюзій» (1962 р.), та ін. Прагнучи застосувати деякі положення психоаналізу в поясненні соціальних явищ і процесів, дослідник виступав як продовжувач соціальних ідей фрейдизму (див. Тема 26).

Предметом філософського розгляду у Фромма є закони та принципи дії суб'єктивного, людського фактора в суспільно-історичному процесі. Вчений намагався з'ясувати ту роль, яку психологічні чинники грають у якості активних сил у соціальному процесі, він прагнув вирішити пов'язану з цим загальнішу *проблему взаємодії психологічного, економічного та ідеологічного факторів, їх значення в суспільному розвитку*. Вихідною установкою в її вирішенні є переконання в тому, що «для того, щоб зрозуміти динаміку соціального процесу, необхідно зрозуміти динаміку психологічних процесів, що мають місце всередині індивіда, і, навпаки, для того, щоб зрозуміти індивіда, необхідно розглядати його в контексті тієї культури, яка формує його». Мислитель дійшов висновку про значимість теорії соціального характеру і виявлення його певних типів. *Соціальний характер* у Фромма – форма зв'язку між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства. Відрізняє соціальний характер, що є ядром суспільства, від індивідуального характеру, їх різниця складається в тому, що індивідуальний характер властивий людям у межах однієї культури, тоді як соціальний характер служить підставою для виявлення відмінностей однієї культури від іншої.

Учений виходить з положення про те, що структура особистості середнього індивіда та соціально-економічна структура найтіснішим чином взаємозумовлені. Соціальне середовище для особистості виявляється більш значущим, ніж її інстинкти, в тому числі статевий інстинкт. Поведінку людини не можна пояснити на основі розкриття тільки біологічних механізмів. Але не слід шукати її основи і виключно в соціокультурних чинниках. Соціолог вважає, що треба уникати ізольованого аналізу тільки біологічного, тільки психічного або тільки соціального, бо в людині все сплетено як в унікальній єдиній істоті. Дослідник показав, що основний підхід до вивчення людської особистості повинен складатися в розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і до самої себе.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Е. Фромм підкреслює, що в кожній людині закладені дві тенденції: любов до життя (*біофілія*) та любов до смерті (*некрофілія*). Людина може стати біофілом або некрофілом. Якщо вона втрачає прагнення до життя, торжествує інстинкт смерті. У науковця поняття «некрофілія» значно ширше і багатше, аніж його традиційне тлумачення. Для Фромма – це прагнення до руйнування у самих різних формах. Один з випадків некрофілії він розглядає в роботі «Адольф Гітлер. Клінічний випадок некрофілії».

Соціологія Фромма стала потужним імпульсом для розвитку не тільки науки, але й сучасної західної інтелектуальної культури. Поряд з теоретичним впливом, вона відіграла і практичну роль в активізації молодіжних рухів кінця 1960-х рр., переконуючи нове покоління в *безперспективності капіталістичного (споживацького) суспільства* і змушуючи задуматися над зміною соціального характеру як цього покоління, так і суспільства в цілому.

36.3. Емпіричні дослідження Х. Шельські

Один з провідних соціальних аналітиків Німеччини другої половини ХХ ст. – соціолог-теоретик і керівник ряду емпіричних досліджень **Гельмут Шельські** (1912–1984 рр.) відо-

мий як автор підручника з соціології (1955 р.), низки праць з промислової соціології та соціології підприємств.

Науковець став організатором теоретико-емпіричного дослідження з проблематики безробіття і професійної неготовності молоді, яке мало великий науковий і суспільний резонанс. Результатом цього дослідження стала колективна праця «*Безробіття та необхідність професійної підготовки молоді*» (1952 р.). Суть проблеми як однієї з ключових для німецького суспільства того часу полягала в такому: із закінченням війни значна частина молоді, передусім орієнтована на службу в армії, зіткнулася з відсутністю не тільки робочих місць у зруйнованій економіці, але й своєї професійної підготовки для виконання кваліфікованої роботи. Вивчалися такі аспекти: 1) безробітний юнак і його сім'я: (базові соціологічні характеристики сім'ї, відносини всередині родини); 2) здатність молодого безробітного до людського спілкування (сприйняття контактів; шляхи і форми сприйняття контактів; функції контактних відносин тощо); 3) ставлення молодих безробітних до держави та політики; 4) трудова доля юнака та криміналітет. Усі ці аспекти досліджувалися в контексті групових і соціальних відмінностей, виявлялися особливості безробітних молодих людей на відміну від професійно підготовленої та працюючої молоді.

На основі отриманих результатів Шельскі сформулював узагальнюючу соціологічну інтерпретацію дослідженої проблеми в цілому. Він розрізнув у цій проблемі три шари: *антропологічний* – вступ юнаків у доросле життя; *історико-політичний* – крах Німеччини, яка зазнала поразки у війні; *соціологічний* – тенденція історичного розвитку Німеччини у контексті сучасного західного суспільства. Звертаючись до соціологічного шару проблеми, вчений включає її аналіз в осмислення природи суспільства, що формувалося на його очах у Західній Німеччині. Він характеризує це суспільство як індустріально-бюрократичне, тобто таке, що має індустріальну форму виробництва і бюрократичну форму влади у всіх царинах управління й життя. Цей тип суспільства являє собою певну фазу переходу від станово-статичної до індустріально-динамічної соціальної структури, тобто до сучасного суспільства. За старих суспільних форм життя кожної окремої людини протікало за твердо заведеним порядком і навколишнє соціальне середовище створювало умови для довірчих звичних взаємин. Сучасний соціальний устрій ставить людей вже перед новими й приголомшливими ситуаціями, постійно вимагає від них уміння пристосовуватися та проявляти гнучкість поведінки в громадському і приватному житті. «Насправді *підвищення соціальної мобільності* в кожній формі її прояву можна розглядати як *загальний закон розвитку сучасного суспільства*, – резюмує науковець.

Резюме за змістом теми.

У період Веймарської республіки спостерігається розквіт соціологічної науки в Німеччині, відбувається конструювання фундаментальних соціологічних систем і формування авторитетних дослідницьких шкіл. Згодом розвиток німецької соціології пов'язаний насамперед з діяльністю Франкфуртської школи (М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм та інші). У повоєнний час розвивається як академічна соціологія, так і емпіричні дослідження (Х. Шельскі).

? Запитання для самоконтролю

1. Які напрями німецької соціології у період Веймарської республіки ви можете назвати? Охарактеризуйте їх.
2. Яке місце посідає Франкфуртська школа у розвитку німецької соціології ХХ ст.?
3. Які соціальні ідеї висував М. Горкхаймер? Як вони вплинули на розвиток соціології?
4. Сформулюйте основні соціологічні аспекти теорії Т. Адорно.
5. Який внесок у розвиток соціології зробив Г. Маркузе?
6. У чому полягає теоретичне і практичне значення соціально-філософської теорії Е. Фромма?
7. Яке значення мали емпіричні дослідження Х. Шельскі?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Поміркуйте, чому саме в період Веймарської республіки спостерігається розквіт німецької соціології?
2. Складіть схему генези німецької соціології у 20–60-х рр. ХХ ст.

3. Створіть порівняльну таблицю «Внесок у соціологію Франкфуртської школи: представники, ідеї, дослідження».

4. Проаналізуйте основні ідеї «Діалектики Просвітництва» М. Горкхаймера та Т. Адорно. Зробіть самостійні висновки.

5. Визначте «сильні» та «слабкі» сторони соціологічних концепцій Г. Маркузе та Е. Фромма. Сформулюйте власне ставлення до них.

6. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення розвитку німецької соціології ХХ ст. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Розвиток німецької соціологічної думки у міжвоєнний період.

2. Франкфуртська школа та основні етапи її становлення.

3. Ідеї «критичної теорії» М. Горкхаймера та Т. Адорно.

4. Концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе.

5. Соціологічна концепція Е. Фромма.

6. Емпіричні дослідження Х. Шельські.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Гофман А.Б.* Классическое и современное: этюды по истории и теории социологии. – М.: Наука, 2003. – 784 с.

2. *Добренёв В.И., Кравченко А.И.* Социология: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 624 с. – (Серия «Высшее образование»).

3. *Добренёв В.И., Кравченко А.И.* Фундаментальная социология: в 15 т. – Т. 7: Человек. Индивид. Личность. – М.: ИНФРА 2005. – 949 с.

4. *Здравомыслов А.Г.* Поле социологии в современном мире. – М.: Логос, 2010. – 408 с.

5. *Каралаш Н.Г.* Соціологія особистості: Навч. посіб. – Чернівці: Рута, 2006. – 76 с.

6. *Латин Н.И.* Эмпирическая социология в Западной Европе: Учебное пособие. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 377 с.

2. Тексти (першоджерела):

1. *Горкгаймер М.* Критика інструментального розуму / Переклад, передмова та післямова Култаєва Марія. – К.: ППС-002, 2006. – 282 с.

2. *Маркузе Г.* Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества: Пер. с англ. – М: ООО "Издательство АСТ", 2002. – 526, [2] с

3. *Фромм Е.* Мати чи бути? Пер. з англ. – К.: Укр. письменник, 2010. – 222 с.

4. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для самого себя: Пер. с англ. – М.: Изида, 2004. – 399 с.

5. *Хоркхаймер М., Адорно Т.В.* Диалектика Просвещения: Филос. фрагменты. Пер. с нем. – М.: Медиум, 1997. – 310 с.

СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА ФРАНЦІЇ 20-х – 60-х РР. ХХ СТ.

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

— умови формування та ідейно-соціальні засади «Французької соціологічної школи» й її представників;

— провідні ідеї соціального змісту М. Хальбвакса, М. Мосса, Ж. Гурвіча, Р. Арона, Ж. Фураст'є, М. Крозьє, А. Турена, К. Леві-Строса та інших соціальних мислителів Франції 20-х – 60-х рр. ХХ ст.;

— сильні й слабкі сторони інших впливових напрямів і течій французької соціології цього періоду – католицької соціології, соціологічного номіналізму, діалектичної соціології, акціоналізму, соціології організацій, індустріальної соціології, структуралізму тощо;

— поняття і визначення, якими оперували представники французької соціологічної думки для вивчення суспільства,

а також умітимете

— об'єктивно оцінювати місце і значення французької соціологічної думки загалом і її провідних представників зокрема у системі соціологічної науки;

— здійснювати порівняльний аналіз теорій і концепцій представників французької соціологічної думки в період між 20-ми – 60-ми рр. ХХ ст.;

— опановувати складні для сприйняття та значні за обсягом тексти як суто соціологічного, так і загальнофілософського спрямування.

37.1. «Французька соціологічна школа» та її основні представники

Одним з провідних напрямів розвитку науки про суспільство у Франції у ХХ ст. стала «Французька соціологічна школа», яка бере свій початок від Е. Дюркгейма. Після смерті фундатора соціології школу очолює М. Мосс, серед її авторитетних представників варто назвати також С. Бугле, Ж. Даві, П. Лані, П. Фоконне, М. Хальбвакса. Основним матеріалом досліджень представників школи стало вивчення історії та сучасного стану різних інституційних форм суспільного життя Франції, ними активно використовувались у роботі математичні і статистичні методи, методи структурної лінгвістики. Завдяки активній діяльності представників школи соціологія стала невід'ємною частиною вищої, а згодом – і середньої освіти Франції. По закінченні Другої світової війни школа припинила діяльність.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Основними положеннями вчення «Французької соціологічної школи» є: 1) суспільство – це система моральних зв'язків між людьми, які нав'язувалися примусовою силою; 2) суспільство потрібно вивчати через вивчення соціальних фактів, причому тільки в категоріях соціального; 3) свідомість людини існує у двох формах: індивідуальній і колективній, остання при цьому виявляється у вигляді «колективних уявлень», які забезпечують сталість суспільства; 4) функція культури, в тому числі і релігії, полягає в тому, щоб через колективні уявлення об'єднувати суспільство.

Очільник «Французької соціологічної школи» соціолог і соціальний антрополог **Марсель Мосс** (1872–1950) був прихильником послідовником Дюркгейма. Втім він відмовляється від антипсихологізму свого вчителя, прагнучи в своїх дослідженнях до *синтезу соціологічного і психологічного підходів до вивчення людини*. Науковець підкреслював важливість дослідження «цілісної людини» в єдності її соціальних, психічних і біологічних властивостей. На відміну від Дюркгейма, Мосс не був схильний до розробки універсальних теорій, зосередившись головним чином на структурно-функціональних і порівняльно-історичних дослідженнях конкретних фактів у межах конкретних соціальних систем. Головна робота вченого – «*Досвід про дар. Форма й основа обміну в архаїчних суспільствах*» (1925 р.); у ній він на величезному історико-культурному матеріалі обґрунтовує ключове значення дарів як універсальної форми обміну до розвитку товарно-грошових відносин. Дари, на думку дослідника, є формально добровільними, натомість реально обов'язковими; давати, брати і повертати дар – це обов'язки, порушення яких тягне за собою соціальні санкції. Мосс висунув ідею «*цілісних соціальних фактів*»: обґрунтування необхідності орієнтації на комплексне дослідження фактів і виявлення найбільш фундаментальних з них, які пронизують усі сторони соціального життя та виступають одночасно як економічні, юридичні, релігійні.

Інший представник школи – **Моріс Хальбвакс** (1877–1945) велику увагу приділяв дослідженню проблеми класів. *Класи*, на його думку, існують в ієрархізованому суспільстві, що є

відображенням колективного уявлення про суспільство та його групи. Класові відмінності є кристалізованими щодо кожної групи цінностей: чим вище ми піднімаємося по ієрархії суспільства, тим ближче через мережі соціабельності опиняємося біля ядра цих цінностей. Робочий клас дуже віддалений від буржуазних цінностей, бо його члени у своїй праці повинні «вийти з суспільства», тому ця праця не пов'язана з іншими людьми. На відміну від Маркса К., Хальбвас переконаний, що *соціологія класів має спиратися на вивчення потреб*, а не на вивчення виробництва. Підставу поділу на класи можна знайти де завгодно, тільки не в багатстві. Можна припустити, що існує не одна, а кілька підстав для всіх груп ряду (від верхньої до нижньої), що визначають, які накопичення об'єднуються при формуванні того чи іншого класу: для нижчих груп враховується, головним чином, оплачувана праця, а для вищих – витрати. Це має психологічну причину. Класи визначаються через існування класової самосвідомості та ієрархії, заснованої на певній системі цінностей. Науковець підкреслював відносність, рухливість і соціальну обумовленість потреб і споживання, необхідність вивчення їх у рамках цілісних соціальних структур.

Велике значення Хальбвас надавав розробці та обґрунтуванню *соціологічної методології*. Він був одним з небагатьох у школі Дюркгейма, хто широко застосовував у своїх дослідженнях статистичні методи. Формальній компоненті статистики вчений приділяє у соціології роль засобу. Дослідник пропонує таку послідовність кроків для встановлення статистично значимих відносин: фіксація одиничних фактів шляхом безперервного спостереження, розміщення їх у соціальній єдності, переміщення цих єдностей (інститутів, груп, уявлень, схильностей) у більші єдності (суспільства). Реальна динаміка в суспільстві відбувається не коливаючись, а поступально, тому статистичний факт не є фактом статичним. Таким чином, конструювання статистичного факту не менше інших, вимагає введення елементів суб'єктивності, і межа між якісним і кількісним виявляється не рухомості взагалі, а в проблемі встановлюється в контексті конкретного дослідження.

Ще один авторитетний представник «Французької соціологічної школи» **Селестен Бугле** (1870–1940) центральною проблемою своїх досліджень робить *проблему рівності*, вивченню якої присвячені його праці *«Ідеї рівності»* (1899 р.) та *«Егалітаризм»* (1904 р.). При об'єктивному вивченні ідеї рівності людей, вважає науковець, слід застосовувати метод можливо повного абстрагування від виправданих або не виправданих принципами почуттів, які ця ідея може навіяти. За Бугле, якщо соціальна наука не в змозі сказати, чому треба прагнути до рівності, вона хоча б має вказати, як її здійснити. Як соціологічна категорія, ідея рівності визначається шляхом оцінки, бо судження про неї людей є лише оціночними судженнями. Особливість егалітарних ідей полягає саме в тому, що вони приписують людям особливу цінність, відмінну від цінності речей. Поняття цінності взагалі однаково застосовне і до людей, і до речей; цінність речей проявляється тоді, коли вони порівнюються між собою в процесі обміну, цінність людей виявляється тоді, коли суспільство ставить їх у відомі стосунки один до одного. Ідеї рівності слід розпізнавати за такими ознаками: це ідеї практичні; такі, що постулюють цінність людства й індивідуальності; такі, що беруть до уваги риси подібності та відмінності людей. Отже, ідеї рівності визнають за людьми не одні й ті самі здібності, але однакові права, що вони вимагають, нарешті, щоб громадські санкції, у своєму застосуванні до різних вчинків, носили характер не однаковості, а пропорційності.

Цікавили науковця і проблеми політичного розвитку суспільства. Він вважав, що не всяка соціальна еволюція необхідно приводить до *демократії*: бачити в соціологічних законах щось на кшталт «законів еволюції», що приводять всі суспільства до демократичної організації, – якими б не були різноманітними умови їх розвитку, – означає неправильно розуміти характер соціологічних законів. Прогрес у бік демократії є свого роду винятком на земній кулі, не всі суспільства здатні до того, що ми називаємо прогресом. В цілому в політичному плані Бугле був лібералом, прихильником помірною етатизму і соціальних реформ, заснованих на наукових рекомендаціях.

37.2. Особливості розвитку інших соціологічних шкіл і напрямів у Франції протягом 1920-х – 1960-х рр. ХХ ст.

Соціологізм «Французької соціологічної школи» протистояв таким авторитетним напрямам і течіям соціологічної науки, як: *католицька соціологія* (розглядала суспільство як наслідок реалізації Божого промислу та біблійних заповідей), *соціологічний номіналізм* (зводив соціум до сукупності індивідуальних дій і мотивів), *біологічний і психологічний редуціонізм* (визначав соціальну дійсність виключно біологічними або психологічними факторами); *dia-*

лектична соціологія (діалектика вивчення соціальних мікрорідносин людей всередині макрогруп); соціологія організацій (дослідження умов активної соціальної участі людей з метою підвищення ефективності функціонування організацій); акціоналізм (розуміння соціальних відносин як постійних рухів, що мають позасоціальне походження); технологічний детермінізм (визнання вирішальної ролі техніки і технології у розвитку суспільства); теорія індустріального суспільства (вчення про універсальне індустріальне суспільство як особливий історичний тип соціуму). Розглянемо докладніше деякі з них.

Жорж Гурвіч (1894–1965) – французький соціолог і правознавець російського походження, один з найавторитетніших представників **діалектичної соціології**, який сповідував *релятивістський гіперемпіризм*, маючи на увазі, що вихідним пунктом дослідження має бути емпіричний факт, від якого слід рухатися до глибших смислових шарів. На переконання науковця, досвід тісно пов'язаний з його теоретичною інтерпретацією, для якої ніколи не може бути нічого остаточного. Він піддає критиці марксизм за тенденцію до спрощених схематизацій соціальної реальності. Вчений пропонує розширити аналітичний інструментарій соціальної науки та не відгороджуватися схемами від живої емпіричної дійсності. Самого Гурвіча найбільше цікавило співвідношення соціальної детермінованості з індивідуальною та колективною свободою. Поняття «фаталізм», «детермінізм» і «свобода» є базовими в його соціології. *Свобода* розглядається дослідником як нічим не детермінована і не обмежена дія. Утім, як зауважує науковець, соціальне в будь-якому суспільстві обмежує індивідуальну свободу. Адже суспільство – це продукт спільної діяльності багатьох індивідів, у процесі якої відбуваються постійні зіткнення індивідуальних волей й інтересів. Тому не дивно, що в суспільстві існує не один соціальний детермінізм, а їх плюралізм. Дослідження Гурвіча мали міждисциплінарний характер, поєднуючи соціологію, право, історію, антропологію і соціальну психологію.

Один з найвідоміших соціальних мислителів Франції ХХ ст. – філософ, соціолог, політолог, публіцист **Реймон Клод Фердинанд Арон** (1905–1983) є творцем концепції деідеологізації, теорії «мондіалізації» та єдиного **індустріального суспільства**.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Якщо соціологічна система Ж. Гурвіча сформувалася під визначальним впливом ідей марксизму і стала символом *марксистської традиції* у французькій соціології ХХ ст., то соціально-політичні погляди Р. Арона стали вираженням *ліберальних, антимарксистських тенденцій* у гуманітарному знанні. Втім, слід зауважити, що в своїх поглядах мислитель еволюціонував від поміркованого радикал-соціалізму в передвоєнні роки – до лібералізму, а потім і до неоконсерватизму. Він постійно проводив порівняння між позиціями різних учених, будучи в значній мірі компаративістом.

У найсистематизованішому вигляді теорія індустріального суспільства Арона викладена в його книгах «18 лекцій про індустріальне суспільство» (1962 р.) та «Три нариси про індустріальну епоху» (1966 р.). Своє вчення про індустріальне суспільство науковець починає з загального визначення цього поняття та виділення рис, властивих йому: це «суспільство, де промисловість, велика промисловість, є найхарактернішою формою виробництва». Він виділяє такі п'ять *типових рис індустріальної економіки*: 1) підприємство повністю відокремлене від сім'ї; 2) промислове підприємство запроваджує своєрідний спосіб поділу праці; 3) промислове підприємство передбачає накопичення капіталу; 4) всяке індустріальне суспільство будується на суворому економічному розрахунку; 5) у будь-якому індустріальному суспільстві, який би не був статус власності на знаряддя виробництва, є концентрація робітників. Наступна ланка концепції Арона – виокремлення в рамках загального поняття «індустріальне суспільство» двох його типів, або різних режимів – *капіталістичного і соціалістичного*. На його переконання, сучасні індустріальні суспільства, у яких багато спільних рис (розподіл робочої сили, зростання суспільних ресурсів тощо), розрізняються насамперед структурами державної влади, причому наслідком цих структур виявляються деякі риси економічної системи та відносин між групами людей. У наш час усе відбувається так, ніби можливі конкретні варіанти індустріального суспільства визначає саме політика. Саме спільне існування людей у суспільстві змінюється залежно від відмінностей у політиці. Теорія індустріального суспільства в сучасній соціології займає одне з чільних місць, її органічним продовженням є теорія постіндустріального (інформаційного) суспільства.

Французький соціолог **Ален Турен** (нар. у 1925 р.) зробив спробу на основі аналізу соціальних рухів і соціальних конфліктів знайти загальний теоретичний підхід до соціології сучасних суспільств. Найповніше методологічні і теоретичні погляди вченого відображені в його праці «Соціологія дії» (1965 р.), де він викладає свій підхід – **акціоналізм**, що доповнює функціоналістські та структурні концепції. Корені акціоналізму – в марксистській соціології.

Так, на думку Турена, праця завжди містить прагнення до виробництва та контролю і розуміється як історична дія. Аналіз праці аналогічним чином може бути перенесений на дію. Дія завжди співвідноситься зі змістом, який надається якійсь ситуації. *Соціологія*, як вважає науковець, це не наука про реальність, а *дослідження соціальної дії*. Предмет соціології – соціальні відносини, які не можна побачити в «чистому» вигляді, оскільки вони завжди вже інтерпретовані і перебувають у русі. Метою соціології є розуміння цього руху, а не якихось структур, що мають позасоціальне походження. Власне предметом дослідження соціології виступають не інститути, а влада, вплив, відповідність і конфлікт. Але звернення до сил громадського руху обумовлює також орієнтацію на історичність суспільства та його визначальні класові відносини.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Одним з провідних завдань акціоналізму А. Турен вважав *подолання рамок структурно-функціонального аналізу* в сучасній немарксистській соціології.

37.3. Розвиток ідей структуралізму у французькій соціології ХХ ст.

Одним з найвпливовіших напрямів розвитку соціології, починаючи з 1960-х рр., є **структуралізм** – застосування структурного аналізу для вивчення соціальних явищ, насамперед культури. Батьківщина структуралізму у соціології – Франція, становлення цього напрямку пов'язане з іменами К. Леві-Строса, Ж. Лакана, Ж. Дерріда та інших науковців.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Метод структурного аналізу в соціології пов'язаний з методами лінгвістики, семіотики (наука, що досліджує властивості знаків і знакових систем). Так, французький етнолог, соціолог К. Леві-Стросс досліджував системи, споріднення, міфів, ритуалів, масок як особливого роду «мови», що виступала засобом «урозуміння» спільного, спорідненого між розмаїттям соціальних явищ і культур людського духу. На думку вченого, моделі різних «соціальних світів», що конструюють соціологи, – однакові, оскільки виходять з єдиного джерела – людського розуму.

У соціальних феноменах структуралізм – на протигагу своєму безпосередньому попереднику й антиподу – екзистенціалізму та іншим суб'єктивістським течіям – намагається відшукати щось об'єктивне, що не піддається суб'єктивним впливам. Таку об'єктивність структуралізм вбачає у *структурах*: вони не залежать від свідомості, втілюють стійкий момент дійсності та створюють тим самим можливість наукового дослідження. В соціології структуралізм знімає найважливішу проблему взаємодії між суб'єктивним й об'єктивним, обмежуючись аналізом структур (Див. Тема 47).

Резюме за змістом теми.

Розвиток соціологічної науки у Франції в 20-х – 60-х рр. ХХ ст. пов'язаний передусім з діяльністю «Французької соціологічної школи». Серед інших впливових напрямів і течій французької соціології цього періоду – католицька соціологія, соціологічний номіналізм, діалектична соціологія, акціоналізм, соціологія організацій, індустріальна соціологія, структуралізм та інші.

? Запитання для самоконтролю

1. Які напрями та течії французької соціології 20-х – 60-х рр. ХХ ст. ви можете назвати? Дайте їм коротку характеристику.
2. Яке значення для розвитку національної та світової соціології мала діяльність «Французької школи соціології»?
3. Які соціологічні напрями були найвпливовішими у Франції в означений період? Чим це було зумовлене?
4. Чи можна охарактеризувати розвиток французької соціології ХХ ст. як конкуренцію марксистської й антимарксистської традицій?
5. Яких найавторитетніших представників соціології Франції означеного періоду ви знаєте? Охарактеризуйте їх соціальні концепції.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Складіть докладну схему розвитку французької соціології впродовж 1920–1960-х рр. Зробіть на її основі висновки.
2. Поміркуйте, чому саме «Французька соціологічна школа» посіла чільне місце у національній соціології означеного періоду.

3. Створіть порівняльну таблицю «Марксистська й антимарксистська традиції у французькій соціології ХХ ст.».

4. Оберіть будь-яких двох представників французької соціологічної думки означеного періоду та визначте «сильні» і «слабкі» сторони їх концепцій. Сформулюйте власне ставлення до них.

5. Скористувавшись електронним каталогом Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ([http:// www. nbuvgov. ua](http://www.nbuv.gov.ua)) ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення розвитку французької соціології 20–60-х рр. ХХ ст. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Соціологічна думка Франції 20–60-х рр. ХХ ст.: напрями, течії, представники.

2. «Французька соціологічна школа» та її внесок у розвиток соціології.

3. Актуальні проблеми життя французького суспільства у дзеркалі соціології 20–60-х рр. ХХ ст.

4. Марксистська й антимарксистська традиції у французькій соціології ХХ ст.: порівняльний аналіз.

📖 Рекомендована література

Література для поглибленого вивчення

1. *Добренков В.И., Кравченко А.И.* Фундаментальная социология: в 15 т.- Т. 7: Человек. Индивид. Личность. – М.: ИНФРА 2005. – 949 с.

2. *Здравомыслов А.Г.* Поле социологии в современном мире. – М.: Логос, 2010. – 408 с.

3. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.

4. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

2. Тексти (першоджерела):

1. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Пер.з фр. Г.Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.

2. *Бугле С.* Эгалитаризм: идея равенства: социологический этюд: Пер с фр. – Одесса, 1904.

3. *Леви-Строс К.* Структурная антропология: Пер. с фр. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.

4. *Мосс М.* Социальные функции священного: Избр. Произведения / Пер. с фр. – СПб.: Евразия, 2000. – 444 с.

5. *Турен А.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Пер. с фр. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.

6. *Хальбвакс М.* Социальные классы и морфология. Сборник статей. Пер. с фр. – СПб: Алетейя, 2000. – 508 с.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 8.

Основні соціологічні концепції середини ХХ ст.

ТЕМА 38

ЕВОЛЮЦІОНІСТСЬКО-РЕФОРМІСТСЬКИЙ ПІДХІД Р.ПАРКА ТА СОЦІОЛОГІЯ МІСТА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- Сутність соціології як науки про колективну поведінку;
- основні засади теорії соціальної еволюції Парка;
- рівні соціально-еволюційних процесів;
- роль конкуренції і конфліктів в житті суспільства;
- «біотичний» базис суспільного життя,

а також умітимете

- об'єктивно оцінювати суспільство як систему, що спрямована до стану рівноваги;
- аналізувати місто як соціальний організм;
- опанувати та розкрити дослідження соціальних проблем у роботах Л. Вірта «Урбанізм як спосіб життя».

38.1. Соціологія Р. Парка: основні цілі і завдання соціологічного знання

Становлення, інституціоналізація і розвиток соціології у США на рубежі століть пов'язані, насамперед, з Чиказькою школою соціології. Її центральною фігурою вважається **Роберт Езра Парк**.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Жодному з відомих американських соціологів до Парка не вдалося створити своєї соціологічної школи, здатної розвиватися і надавати ідейний вплив протягом багатьох десятиліть. Для появи власне «школи» в науці необхідні не тільки новий погляд на соціальну реальність (нова парадигма), а й ідейний натхненник, інтелектуальний лідер, здатний зібрати навколо цієї парадигми однодумців, організувати їх роботу, з'єднати теорію з фактичним матеріалом в єдиній дослідницькій програмі.*

До Роберта Парка американська соціологія знала оригінальних теоретиків (Л. Уорд, У. Самнер, Ф. Гіддінгс, Е. Росс, Ч. Кулі і А. Смолл), але жодному з них не вдалося створити своєї соціологічної школи, здатної розвиватися і надавати ідейний вплив протягом десятиліть, виховати численних учнів. У цьому сенсі Р. Парк був основоположником першої американської соціологічної школи і закріпив за університетом Чикаго роль соціологічного центру аж до 1930 р.

Основними темами, які притягували учнів Парка, були расові відносини і місто як соціальне середовище. І те, й інше Парк сприймав як «**лабораторію**» для вивчення колективної поведінки в його різних проявах. У Чикаго Парк прославився не стільки своїми лекціями з соціології, скільки манерою спілкування зі студентами, здатністю інтенсивно працювати з випускниками, які готують дисертації, не шкодуючи часу і сил. Йому вдавалося, за словам Г. Блумера, «**підняти їх на такий рівень досягнень, який, як це не парадоксально, перевершував очікування самого студента щодо своїх здібностей**».

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Основні роботи Парка (монографії, статті, передмови до дисертацій), написані в Чикаго, групуються навколо двох тем: расові відносини і міське середовище, та їх доцільно поділяти на основні типи:*

- предмет соціології, соціологія як наука;
- расові відносини, міжкультурна взаємодія;
- соціологія міста.

Загальний методологічний принцип (підхід до вивчення цих тем, його соціологічна парадигма) Парка, який зародився вже в ранніх статтях і розвивався в усіх наступних роботах, сформувався як соціально-екологічний підхід у соціології, який є основним підсумком його теоретичних пошуків.

По предмету соціології в 1921 р. Парк у співавторстві з Е. Берджессом видає «**Введення в науку соціології**», задумане як підручник для студентів-соціологів. До цього в Чикаго вже був підручник соціології (перший у світі), написаний А. Смоллом і Дж. Вінсентом в 1894 р. Але підручник Смолла – брошура, яка представляє в основному погляди самого Смолла на соціо-

логічну теорію, – ніяк не може зрівнятися зі значним томом (на 1000 сторінок) Парка-Берджесса, що зібрав майже 2 тисячі уривків з робіт різних авторів, згрупованих у чотирнадцяти основних розділів. Кожен з розділів передував введенням авторів, таким чином, книга являє собою не тільки антологію сучасної Парку соціології, а й своєрідний виклад його власної теорії. Такий «синоптичний» погляд на соціологічну науку в межах одного підручника, який студенти за його ґрунтовність охрестили «Зеленою Біблією», був не просто колекцією текстів, а й систематичним викладом основ соціології.

38.2. Соціологія як наука про колективну поведінку

Парк визначав **соціологію** як «науку про колективну поведінку» і вже саме це визначення наводить на думку, що, хоча він і не залишав без уваги необхідність аналізу соціальних структур, він, головним чином, виявляв інтерес до вивчення більш рухливих соціальних процесів.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** На думку Парка, суспільство слід, перш за все, представляти як продукт взаємодій між складовими його індивідами, поведінка яких регулюється сукупністю традицій і норм, що виникають у процесі взаємодії.*

Соціальний контроль є «головною функцією і головним завданням суспільства». «Суспільство усюди є контрольною організацією. Його функція полягає в тому, щоб організувати, об'єднувати в єдине ціле і спрямовувати енергію індивідів, його складових». Відповідно, соціологія дає «концепцію і метод для дослідження процесів, за допомогою яких індивіди залучаються до спільної дії і спонукаються до взаємодії в свого роду об'єднаному існуванні, яке ми називаємо суспільством».

Соціальний контроль має відношення до ряду різних механізмів, за допомогою яких організується, стримується і прямує в необхідне русло колективна поведінка. Соціальний процес включає різні форми антагонізму, конфлікту і конкуренції, і соціальний контроль цих процесів. Однак соціальний контроль ніколи не може забезпечити постійний стан рівноваги в суспільстві. Та обставина, що суперечності регулюються механізмами контролю, аж ніяк не означає, що вони викорінюються повністю. Це означає лише те, що вони стали спрямованими в соціально припустиме русло. Кожне суспільство являє собою організацію складових його елементів, більшою чи меншою мірою антагоністичних одна одній, але об'єднаних, принаймні, на даний момент, за допомогою такої їх впорядкованості, яка визначає взаємозв'язок і відповідну сферу дій кожного.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Для Парка відносно стійким соціальним порядком є такий, у якому механізм соціального контролю поки вдається стримувати антагоністичні сили таким чином, що між ними виникає пристосування (акомодация). Але, хоча таке пристосування може бути тимчасово досягнуто між окремими групами і індивідами, існують, на думку Парка, всі підстави вважати, що повна акомодация, принаймні, в сучасному суспільстві, ніколи не зможе бути постійною, оскільки можуть з'явитися нові групи, індивіди і зажадати своєї частки обмежених цінностей, тим самим ставлячи під сумнів порядок речей, що виник у результаті попередніх пристосувань.*

38.3. Теорія соціальної еволюції Парка

Процес соціальної еволюції від біологічного до культурного рівня направляється конкуренцією - рушійною силою цього процесу, – яка приймає різні форми в ході еволюції та досягає на культурному рівні оптимуму – «змагальної кооперації». Саме конкуренція найбільше надає співтовариству характер організму, формуючи його структуру і регулюючи послідовність порушення і відновлення рівноваги в розвитку. Соціальна зміна підрозділяється на ряд послідовних фаз, де кожна фаза – результат попередніх і втілення певної форми конкуренції, разом з тим і певної форми асоціації, досліджуваної відповідної дисципліною.

Парк представив свою **концепцію соціальної еволюції** (культурного процесу) як продукту взаємодії природи індивіда з оточуючим його соціальним і природним середовищем.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Конфлікт і консенсус розглядалися в цій концепції як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі сторони єдиного еволюційного процесу. Таким чином, підкреслювалося природне походження конфлікту і закономірність його трансформації в оптимальний стан консенсусу.*

Революції, страйки та війни Парк вважав «продуктами еволюційного процесу» і «ревербераціями в політиці індустріальних та економічних депресій»: «Натуралістичне пояснення революції прагне до опису цього феномена, пророкувати не те, що повинно статися, а те, що найімовірніше трапиться; не те, що ми повинні робити, а те, що ми зможемо зробити в цій ситуації».

38.4. Рівні соціально-еволюційних процесів

Парк виділяє чотири фази в даному процесі еволюції: **екологічну, економічну, політичну та культурну**. Одночасно й чотири форми конкуренції: **боротьбу** за виживання на біотичному рівні, **конфлікт, адаптацію та асиміляцію** – як характерних форм асоціації на кожній фазі еволюції. Територіальний (екологічний) порядок – результат просторової, фізичної взаємодії індивідів як «соціальних атомів». Економічний порядок – продукт торгівлі та обміну. Політичний припускає ще тісніші зв'язки і ще більшу їх різноманітність. На цьому рівні конкуренція, будучи усвідомленою, представляється як конфлікт, контроль і регуляція якого здійснюються засобами політики з метою встановлення соціальної солідарності. Нарешті, найменш формальний і найтісніший і найрізноманітніший вид взаємодії здійснюється на культурному рівні, відмінному «ярмом традиції».

***ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** «Суспільство накладає на вільну гру економічних і егоїстичних сил обмеження політичного і морального характеру. Але звичаї, конвенції та закон, за допомогою яких суспільство контролює індивідів, опиняються в кінцевому рахунку продуктом комунікації».*

38.5. «Біотичний» базис суспільного життя

***ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Процес еволюції від біотичного рівня до культурного, від макрорівня – до мікрорівня, від конкуренції – до комунікації представляється в такому вигляді: «Суспільство – глибокобіологічний феномен, і його інститути не встановлюються, а виростають, як дерева. Суспільство – це щось, що не може бути розібраним, а потім знову зібраним. Більш того, природа людських відносин і суспільства така, що ми повинні уявляти собі суспільство, що складається з індивідів. Але індивідів, об'єднаних не просто раціональними цілями, не законами, конституціями і контрактами, але почуттями і прихильностями. Саме існування законів, звичаїв, традицій, які забезпечують сталість і солідарність соціальної структури, ґрунтується в кінцевому рахунку на тому факті, що люди володіють уявою, що дозволяє їм сприймати чужі думки та почуття і робити їх у деякій мірі своїми. Існування суспільства залежить від існування сукупності традицій, почуттів, вірувань, особистих уподобань, які можуть бути їм зрозумілі, але не є раціональними в тому сенсі, в якому раціональна машина».*

«**Соціальні сили**» цікавлять Парка не як специфічний психологічний аспект «соціального атома», а як сублімована форма природної сили – конкуренції, тим самим він підкреслює основне значення природної людської природи в процесі колективної поведінки. «*Ми змушені визнати, що існують різні типи та рівні поведінки, представлені в людському організмі, – пише Парк. – Людина – спадкоємець всіх видів, що передували йому в біологічних серіях. Результат полягає в тому, що найбільш розвинені форми людської поведінки настільки тісно переплетені з найбільш елементарними, що важко чітко позначити межі між ними*».

Розвиток і соціалізація «людської природи» відбувається в тому ж континуумі між біологічним і соціальним рівнями. На макрорівні несублімованим проявом біотичної конкуренції виступає **екологічна (просторова) організація** населення та інститутів. Носіями екологічної якості соціуму є володіння тією ж структурою біотичного і соціального рівнів, «**соціальні атоми**», наділені «людською природою»; обумовлене їх біотичною природою, «конкурентоспроможність», що проявляється насамперед у їх фізичній, просторовій взаємодії, тобто в міграції, свободи пересування. Саме в пересуванні розвивається той особливий тип організації, який називається «соціальним». Соціальний організм складається передусім з індивідів, здатних до пересування».

38.6. Суспільство як система, що спрямована до стану рівноваги

На цьому рівні в силу вступає формула «суспільство як взаємодія», що відроджує «соціальний атомізм», який апелює до «природи людини», до здатності раціонально діяти. Інститути та соціальні структури будь-якого виду можуть розглядатися як результати колективної дії. Комунікація, будучи інтегруючим і процесом, що соціалізує, робить можливим послідовно та узгоджено діяти. Саме узгодженість дії, а не специфічна структура, надає суспільству його соціальний характер. Узгодженість інституціоналізується у **традиціях, у моральному законі, у звичках** тощо, приймає характер контролю за природними проявами конкуренції, ускладнює соціальний процес, але істотно його не змінює; економічний, політичний і моральний порядок є фактично сублімованими формами біотичної конкуренції. **Сублімування** форм конкуренції відбувається, перш за все, в комунікації індивідів і залежить від їх специфічної природи, тобто здатності до комунікації є вродженою. «Суспільство – глибоко біологічний феномен, і його інститути не встановлюються, а виростають, як дерева».

38.7. Роль конкуренції і конфліктів в житті суспільства

Роберт Парк розглядав конкуренцію як рушійну силу розвитку взаємодії людей, яка може набувати форми конфлікту, внаслідок чого люди змушені пристосовуватись до ситуацій, спричинених змаганням і конфліктом, а коли це відбувається, конфлікт згасає.

Р. Парк включив соціальний конфлікт до чотирьох основних видів соціальної взаємодії поряд із змаганням, пристосуванням та асиміляцією. З його точки зору, змагання, яке є соціальною формою боротьби за існування, будучи усвідомленим, перетворюється на соціальний конфлікт, який завдяки асиміляції покликаний привести до міцних взаємних контактів і співпраці та сприяти кращому пристосуванню.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Таким чином, Роберт Парк у взаєминах між людьми віддає перевагу не соціальному конфлікту, а соціальному спокою.*

38.8. Сучасне міське середовище як основний об'єкт дослідницьких інтересів лідера Чиказької школи (місто як «соціальна лабораторія»)

Місто являє собою складне соціально-територіальне утворення, до якого крім природного і матеріально-речового компонентів входять населення, виробництво і споживання матеріальних благ, тому воно і вивчається багатьма суспільними, економічними та географічними науками. Оскільки місто є певною соціальною системою, то воно також є об'єктом вивчення й соціологічної науки. З проблемами вивчення міста як соціально-поселенської спільності пов'язана спеціальна соціологічна теорія – соціологія міста.

Соціологія міста – це галузь соціологічної науки, яка вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку міста як однієї з форм **соціально-територіальної організації** суспільства.

Соціологія міста як галузь соціології сформувалась у 20–30-х рр. ХХ ст. у США. Її виникнення пов'язане з різким зростанням міст і кількості міських жителів, а внаслідок цього із загостренням соціальних проблем міста. Соціологічні дослідження, що поклали початок цій галузі соціології, почали проводити представники Чиказької школи Роберт Парк, Е. Берджес, Р. Маккензі, які вперше окреслили міську поселенську спільність як окремий об'єкт соціологічного дослідження у праці «Місто».

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Міська поселенська спільність розглядалася ними як складна мозаїка різноманітних соціальних груп, кожна з яких претендувала на певну територіальну зону. Просторова організація міста була представлена у вигляді концентричних зон, кожна з яких належала певній соціальній групі. Зміни в співвідношенні сил груп призводили до чергового переділу міської території.*

Основний предмет дослідження даних учених складала **міграційні процеси, міжетнічні відносини і явища соціальної дезорганізації міста**. Місто в свою чергу вони уявляли як спрощений елемент суспільства, тому результати дослідження у галузі соціології міста вони переносили на суспільство в цілому.

38.9. Місто як соціальний організм

Концепція міського розвитку, по Парку, ґрунтується на трьох вихідних принципах: **соціальному атомізмі, просторовій мобільності та соціальній взаємодії**. Парк неодноразово підкреслював зв'язок соціальної зміни з просторовими характеристиками процесів колективної поведінки. Місто і процес міського розвитку найкращим чином демонструють цей взаємозв'язок.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Схема міського розвитку за Парком: зростання населення та інтенсифікація міграції, посилення конкуренції між людьми, поділ праці і формування соціальних інститутів. Вона пов'язує воедино ці основні принципи: зростання населення і інтенсифікація міграції призводять до зіткнення на одній території все більше мас людей, що посилює конкуренцію між ними, яка, в свою чергу, тягне за собою розподіл праці (розуміється Парком як спеціалізація) і формування соціальних інститутів.*

Тепер місто постає як функціональна одиниця, що складається з безпосередніх і опосередкованих взаємодій **«соціальних атомів»** – індивідів. «Суспільство як взаємодія» – основа злагоди та цілісності спільноти. У цілому ж «організація міста, характер міського середовища і порядок, який в ньому встановлюються, у кінцевому рахунку визначаються чисельністю населення, його концентрацією і розподілом на території міста».

38.10. Дослідження соціальних проблем емігрантських діаспор

Культурний процес як здійснення соціального контролю, міжкультурна взаємодія, інтенсифікується в міському середовищі, і його модифікації стали особливо актуальними і напруженими на тлі потужної хвилі **іммігрантів**, що нахлинула в США в період першої світової війни. Американське суспільство зіткнулося з фактом відособленості існування численних національних спільнот (у Чикаго це були німці, італійці, євреї, поляки, литовці та ін.), що загострив проблеми їх **«американізації»**, прийняття ними нових культурних норм і зразків поведінки. Корпорація Карнегі організувала у зв'язку з цим проект *«Дослідження з американізації»*, для участі в якому було запрошено і Роберта Парка. Його завданням стало вивчення іммігрантської преси на предмет її лояльності до американських цінностей, удалого входу в життя американського суспільства: результати досліджень були представлені у роботі *«Іммігрантська преса та її контроль» (1922)*.

Багаторічний досвід Парка у вивченні міжрасових і національних процесів, безсумнівно, позначився на результатах цієї роботи, що відрізняється нетривіальністю висновків. Парк виявив, що відособленість іммігрантських організацій від зразків американської життя аж ніяк не перешкоджає американізації, але якраз сприяє подоланню (поступового) новачками цієї відособленості. *«Цікаво, – писав Роберт Парк, – що першим кроком до американізації іммігранта є не те, що він відразу стає досконалим американцем, а що просто перестає бути провінційним іноземцем»*.

Парк простежував причини і механізми групової (**«корпоративного»**), колективної поведінки і загострення групової (національної у даному випадку) самосвідомості аж до **«атомарного»** (індивідуального) рівня. *«Прагнення іммігранта отримати визнання в американському суспільстві, будучи представником певної нації в Америці – це одне з найхарактерніших проявів національної самосвідомості, і відбувається це тому, що він (іммігрант) виявився не здатний отримати це визнання в Америці як особистість, тому він намагається добитися цього як представник національності»*.

Таким чином, Парк зробив висновок, що відособленість і «націоналізм» іммігрантських організацій та їх преси – не привід для тривоги, бо вона сприяє природній адаптації іммігрантів до нового для них американського середовища.

38.11. Теорія маргінальної особистості

Маргінальна людина неминує є індивідом з ширшим горизонтом, більш витонченим інтелектом, незалежнішими і раціональними поглядами.

Маргінальна особистість, по Роберту Парку, – **продукт** природного культурного процесу, розширення взаємодії культур:

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** «Маргінальна людина – це тип особистості, який з'являється в той час і в тому місці, де з конфлікту рас і культур починають з'являтися нові спільноти, народи, культури. Доля прирікає цих людей на існування в двох світах одночасно: змушує їх прийняти щодо обох світів роль космополіта і чужинця. Така людина неминує стає індивідом з більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. Маргінальна людина – завжди більш цивілізована істота»*.

38.12. Монографічне вивчення «соціальної топографії» Чикаго – концепція концентричних зон Ернста Берджесса

В 1925 р. Берджесс опублікував свою класичну роботу – *«Ріст міста: вступ у дослідницький проект»*, де вперше розвив ідею концентричних зон у Чикаго. Вона узагальнюється й багато в чому конкретизується результатами районування Чикаго (на основі зібраних соціальних карт) на 75 взаємовиключних, якісно різних **«природних районів»**, і більше 300 сусідських громад, які й визначили **«просторовий тип Чикаго»**, що зберігається донині (телефонна книга Чикаго дотепер зберігає класифікацію районів і їх назви, запропоновані Берджессом). Результати цього районування, що проводився в основному з 1924 по 1930 р. на основі **соціального картографування**, стали основою для подальших досліджень міста й цінним допоміжним матеріалом для діяльності різних суспільних і політичних організацій міста.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Чикаго, представлений у такому районуваному вигляді, наочно демонструє всю різноманітність поселенських типів, промислового передмістя, іммігрантських районів, ділових і комерційних зон, готельних і фешиенебельних районів. У свою чергу, кожний з 75 районів являє собою «суспільство в мініатюрі», з його власною історією, традиціями, своїми проблемами й своїми уявленнями про майбутнє»*.

Гайд Парк, Північний Центр, Бріджпорт, Південний Чикаго – це не просто назви на карті. Це різні складові усередині міста, кожна з яких, будучи його частиною, відіграє свою, особливу, роль у долі Чикаго.

Дослідження «**природніх районів**», за Берджессом, повинно вестися за двома основними напрямками: визначення просторового вигляду району, його топографії, розміщення місцевого співтовариства, фізичної організації не тільки ландшафту, але й створених людиною структур (житла, робочі місця, місця відпочинку й т. ін.); вивчення його «**культурного життя**»: способу життя, звичаїв, стереотипів.

Ключовим процесом, що стимулюють міський ріст, Берджесс уважав **міграцію**, або **мобільність**: мобільність родин, індивідів, інститутів. Просторова мобільність найчастіше є показником і прискорювачем соціальної мобільності.

38.13. Дослідження соціальних проблем у роботах Л. Вірта «Урбанізм як спосіб життя»

Результати дослідження соціальних проблем були сформовані Л. Віртом у нарисі «*Урбанізм як спосіб життя*» (1938), який тлумачить урбанізм на підставі трьох його особливостей: **розміру території міст, щільності та гетерогенності (неоднорідності)** населення. Серед чинників, що визначають світосприйняття мешканців міст, він виділив психологічні ефекти міського життя, їх вплив на соціальну структуру та індивіда. До негативних відносин взаємну байдужість, безцеремонність, підвищене емоційне навантаження, що призводить до відчуття тривоги, нервового напруження, відсутність підтримки через послаблені міжособистісні зв'язки мешканців міст.

Водночас у містах люди відчувають себе вільнішими і мають змогу жити на власний розсуд. Аналізуючи соціальну структуру міст, Л. Вірт дійшов висновку щодо **диференціації**, тобто фрагментації людської життєдіяльності. Таке розшарування спричиняє послаблення соціальних зв'язків, втрату згуртованості груп, посилення самотності людини.

***ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Л. Вірт визнавав урбанізацію не тільки як частину суспільства, але й як віддзеркалення природи ширшої соціальної системи, а також як чинник, що впливає на неї. Кожен з аспектів міського способу життя характеризує соціальне життя міського суспільства загалом, а не тільки життя мешканців великих міст.*

Його ідеям властиві як певні обмеження, так і надмірна узагальненість: аналізуючи американські міста, Вірт переносить висновки на процес урбанізму загалом, перебільшує деіндивідуалізацію у сучасних містах; деякі характеристики, які він вважав міськими, властиві й селу.

Резюме за змістом теми.

1930-і рр. – період швидкого утвердження емпіричних тенденцій у соціології США. Чиказька соціологічна школа на чолі з Р. Парком і Е. Берджессом висунула на передній план проблеми людської екології в умовах міського життя. Вона сприяла появі досліджень з найрізноманітніших асоціальних явищ, наприклад у роботах Н. Андерсона "Бродяга" (1923), Ф. Трешера "Шайка" (1927), Л. Вірта "Гетто" (1928), Р. Кейвена "Самогубство" (1928).

З поширенням емпіричної соціології у США старі «традиційні» теоретичні школи в соціології стали втрачати своє значення. Новий напрямок соціологічної діяльності акцентував свою увагу на проблемі методів дослідження. Емпіризм перетворився на превалюючу тенденцію розвитку всієї американської соціології. Більш того, в ній починає панувати уявлення про те, що соціологія повинна бути тільки емпіричною наукою.

? Запитання для самоконтролю

1. Окресліть основні особливості концепція соціального контролю Р. Парка.
2. Охарактеризуйте проблеми соціальної екології та життя людей у великих містах у соціологічній спадщині Р. Парка та Е. Берджеса.
3. Проаналізуйте зародження урбаністичної соціології – соціології міста Ч. Бута.
4. У чому виявляється специфіка дослідження соціальної структури і соціальних змін у працях Р. Лінда і Х. Лінд «Середнє місто у процесі змін» і Л. Корнера «Американське місто».
5. Хто запропонував соціологічний аналіз міста?
6. Проаналізуйте метод соціального картографування і досвід його практичного застосування.
7. Дайте характеристику теорії маргінальної особистості.
8. Що являє собою «Товариство соціальних досліджень» Р. Парка?
9. Які три вихідні принципи концепції міського розвитку?

10. Порівняйте основні методологічні ідеї Р. Парка та Е. Берджесса.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання:

1. Проаналізуйте основні риси і сутність наукового пізнання Чиказької соціологічної школи.
2. Проведіть аналіз формування емпіричної соціології в США.
3. Ознайомтесь з першоджерельною базою з вивчення соціології міста. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями таких досліджень.
4. Охарактеризуйте основні передумови становлення соціального вчення Р. Парка. Що вплинуло на його формування та розвиток.
5. Як ви можете пояснити розмаїття наукових напрямів і шкіл, характерних для соціологічної думки США. Дайте коротку характеристику основних з них.
6. Проаналізуйте сутність соціальних проблем у роботах Л. Вірта.
7. Створіть пояснювальну таблицю соціальних, політичних і правових норм, методологічних ідей Чиказької соціологічної школи на чолі з Р. Парком і Е. Берджессом.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Соціологія міста: сутність, проблеми, основні поняття.
2. Основні цілі і завдання соціологічного знання.
3. Місто як соціальний організм.
4. Розквіт міської соціології в роботах соціологів Чиказької школи.
5. Соціологія як наука про колективну поведінку.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Реймон Арон; пер. с фр. Григорія Філіпчука; [наук. ред. Олексій Шевченко]. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии: учеб. пособ. [для вузов] / А. Б. Гофман. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999 – 208 с.
3. Захарченко М.В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. История западной социологии: учебник / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб.: Лань, 2002. – 384 с.
5. История социологии: Учеб. пособие / Под ред. А.Н. Елсукова. – Мн. : Высш. шк., 1997. – 381 с.
6. История философии: [учеб. пособие для вузов] / [А.Н. Волкова, В.С. Горнев, Р.Н. Данильченко и др.]; под ред. В.М. Мапельман и Е.М. Пенькова. – М.: Изд-во ПРИОР, 1997. – 464 с.
7. Немировский В.Г. История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
8. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
9. Социология: история и современность: учеб. пособие / Ю. Г. Волков, В. Н. Нечипуренко, С. И. Самыгин. - М.: КНОРУС; Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 672 с.
10. Современная западная социология: Аналитический обзор концепций / В. И. Курбатов; Учеб. пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2001. – 416 с.
11. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.

Додаткова література

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 878 с.
2. Николаев В. Г. Роберт Эзра Парк как теоретик социологии // В кн.: Избранные очерки. – М.: ИНИОН РАН, 2011. – С. 4–8.
3. Избранные очерки: Сб. переводов / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и пер. с англ. В. Г. Николаев; Отв. ред. Ефременко Д. В. – М., 2011. – 320 с. – Сер. «Теория и история социологии».
4. Современная американская социология Р. Парка. – Электронный ресурс: http://socioline.ru/-seminar/library/history/mas/01_park.php
5. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
6. Соціологія: короткий навч. словник: терміни і поняття / [за наук. ред. В. М. Пічі]. – 2-ге вид., виправл., переробл. і доповн. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ; Львів: Магнолія-2006, 2012. – 339 с.
7. Філософія: Від витоків до сьогодення: хрестоматія: навч. посібник / [уклад. Л. В. Губерський, А. О. Приятельчук, І. В. Бойченко, Л. О. Шашкова та ін.]; за ред. Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – 622 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ Ф. ЗНАНЕЦЬКОГО І У.ТОМАСА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- основні ідеї У.Томаса і Ф.Знанецького у їх спільній роботі «Польський селянин в Європі та Америці»;
- особливості методичної бази дослідження;
- механізми пристосування індивіда до зовнішніх умов оточуючого середовища;
- аспекти теорії мотивації соціальної поведінки і ментальної типологізації соціальних ситуацій,

а також умітимете

- розмежовувати пристосування через пасивність (конформізм) і пристосування через активність (творчий підхід);
- аналізувати погляд на проблему соціальної адаптації;
- побудувати універсальну класифікацію соціально-характерологічних типів адаптивної поведінки.

39.1. У.Томас і Ф.Знанецький: основні ідеї їх спільної роботи «Польський селянин в Європі та Америці»

Зі соціологічної спадщини польсько-американського соціолога *Флоріана Знанецького* та американського соціолога *Вільяма Томаса* найбільший науковий інтерес представляє їх спільна робота «*Польський селянин в Європі та Америці*» (в 5 т., 1918–1921). Початок над дослідженням цієї теми було покладено в 1908 р. Робота включає теоретичну частину «Методологічні замітки» та первинні емпіричні матеріали, розбиті на групи і супроводжені коментарями. Автори досліджували польських емігрантів, які прибули з Європи в Америку, і виявили залежність їх поведінки до нового соціального середовища від національних традиційних норм і цінностей.

Згодом американські соціологи розглядали дослідження Ф. Знанецького і У. Томаса як перший і яскравий зразок емпіричного соціологічного дослідження, пов'язаного з використанням біографії та особистих документів як найважливішого методу, запровадженого в соціологію. Всього було використано 8 тис. документів. Хоча дослідники не претендували своєю роботою заснувати нову соціальну теорію, проте вона знаменувала собою розрив зі спекулятивною соціологією і вступ у період емпіричного розвитку.

Зібрані Знанецьким і Томасом документальні свідчення показали, що переселення польських селян в економічно розвиненішу країну не призвело до поліпшення морального клімату в їхньому середовищі. У період адаптації – навпаки, відзначалося погіршення вдач і ослаблення сімейних зв'язків.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** На думку авторів «Польського селянина» відсутня пряма залежність між матеріальними умовами життя людей і отриманням ними високих моральних норм. Справа в тому, що межі матеріального насичення є функціями не тільки і не стільки фізіології, скільки психології. Апетит до матеріальних благ людина отримує при народженні. Апетит до духовних благ виникає тільки при правильному вихованні.*

Розглянуті польським соціологом і його американським колегою факти з життя емігруючих у США польських селян показують, що традиційні підвалини, характерні для даної соціальної групи в її природному патріархальному середовищі, стали «розмиватися» у зв'язку зі змінами умов життя. Але не самі по собі нові умови життя в Америці послаблювали колись міцні сімейні зв'язки і моральні підвалини польських селян. Ослаблення цих Томас і Знанецький на пряму пов'язують з появою у польських переселенців нових життєвих стимулів, з їх відходом від колишньої установки на общинну солідарність і переходом до нової установки на значне підвищення особистих доходів. На батьківщині польські селяни задовольнялися малим, а про яви в їх середовищі індивідуалізму засуджувалися і, як правило, припинялися громадою.

Зміни в окремих соціальних шарах, які зачіпають усе суспільство, не можна пояснювати визначальною роллю якого одного або кількох факторів (у даному випадку мова йшла про матеріальні умови життя); вони пов'язані із зміною соціальної системи в цілому. В еміграції польські селяни опинилися в якісно іншій соціальній системі. Однак трансформація соціаль-

ної структури може відбуватися і в результаті внутрішніх причин (що типовіше, ніж розглянутий у «Польському селянина» випадок масового переселення в іншу соціальну середу). Такими внутрішніми причинами і процесами можуть виступати революції, реформи (як ефективні, так і неефективні, з несподівано негативними наслідками), деформація політичної системи з настанням тоталітарних режимів і т.д. У всіх цих випадках змінюється морально-етичний клімат і відбувається зміна системи цінностей.

39.2. Особливості методичної бази дослідження (обґрунтування якісних методів, застосування методу аналізу особистих документів)

Предметом вивчення Ф. Знанецького і У. Томаса були родини польських селян, які після переселення до Америки вступили в смугу переходу (адаптації) від старих форм соціальної організації до сучасних форм життя. Було виділено вісім головних проблем :

- проблема співвідношення типу соціальної організації та індивідуалізму;
- проблема індивідуальної та соціальної активності;
- проблема «анормальності»;
- проблема професій;
- проблема взаємини між статями;
- проблема соціального щастя;
- проблеми боротьби рас і культур;
- проблема оптимальної організації культурного життя.

Всі поставлені проблеми досліджувалися строго емпірично. Так, наприклад, майже повністю два томи з п'яти являють собою опубліковане без будь-яких коментарів листування 28 польських сімей. Первинний аналіз цього листування був згрупований особливим чином. Так, наприклад, в одну групу було виділено листування між чоловіками і дружинами, в іншу – листи дівчат, які пішли із сімей у зв'язку із заміжжям в іншу сім'ю. Також були виділені в групи церемоніальні, інформаційні, чуттєві, літературні, ділові і т.д.

Інший прийом дослідження, прийнятий авторами, – це вивчення автобіографій. Весь третій том становить автобіографія В. Вишневського з Люботина, який емігрував до Америки. Ф. Знанецький і У. Томас намагалися простежити еволюцію поглядів людини залежно від змін умов його соціального життя. Наведені в дослідженні особисті документи мали велику фактичну достовірність, що дозволяло виявити динаміку мотивацій конкретних людей. Ця інформація сприяла побудові типології універсальних соціальних характерів.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Методика роботи не зводилася до простого опитування або спостереження. Автори вважали, що основним методом збору даних повинен бути метод вивчення «особистих документів», що включав збір інформації з газет, особистих листів, протоколів судових слухань, текстів проповідей, а також брошури, що видаються релігійними організаціями та політичними партіями. Знанецький і Томас прагнули використовувати будь-які доступні матеріали, що відображають ментальне, соціальне та економічне життя людей.*

Томас знайшов щотижневий видання «*Gazeta Swiateczna*», яке публікувалося у Варшаві з 1863 р. Цей журнал був орієнтований на селян і був створений спеціально для ознайомлення населення з рухом освіти і звільнення з-під тиску Росії, до складу якої на той час входила Польща в 1909–1910 рр. Томас придбав у редакції всі екземпляри журналу за останні двадцять років, і вони склали найважливіше джерело інформації для дослідження. Але це, звичайно, лише частина тих документів, які зібрав Томас за час восьми поїздок по Польщі.

Іншим цінним джерелом інформації для «Польського селянина...» були листи. Вчені відібрали безліч серій листів за кілька років від одних і тих же людей, у яких можна було простежити зміни особистості за певний період часу. Всі зібрані листи увійшли до видання «Польського селянина в Європі та Америці» і розбиті на сімейні серії. Кожна з п'ятидесяти серій має теоретичну передмову і дослівний переклад кожного листа на англійську, а основні теоретичні положення включені у вступ, яке описує співтовариство польських селян.

39.3. Теоретична проблема роботи – механізми пристосування індивіда до зовнішніх умов оточуючого середовища

Запропонована Ф. Знанецьким і У. Томасом типологія трьох універсальних соціальних характерів виникла на основі вивчення інформації, що містилася в особистих документах. У дослідженні показано, що представники міщанського типу соціального характеру орієнтовані в свідомості і поведінці на стабільність. Їх психіка насилу сприймає вимоги мінливих ситуацій, а

саме життя міщан пов'язане з традиційними ситуаціями і вони формуються як конформісти. Однак, з іншого боку – вони виявляють здатність до опору, тиску змін у зовнішньому середовищі.

Представники богемного типу соціального характеру відрізняються спонтанністю поведінкових реакцій і нездатністю до формування стабільних моделей поведінки. Як відзначали Ф.Знанецький і У. Томас, «Богеміани» схильні демонструвати певну ступінь адаптивності до нових умов, але вона не веде до нової цілісної моделі організації життя. Історичні корені даного характеру породжені перехідним станом суспільства, при яких не встигли скластися постійні соціальні орієнтири.

Представники «креативного» типу соціального характеру найбільшою мірою соціально ефективні. Вони будують своє життя, виходячи з тенденції до модифікації і різноманітності, переслідуючи власні цілі. Вони постійно розширюють контроль над соціальним середовищем і адаптують до неї свої бажання. У них пристосування йде через механізм активної діяльності. Люди креативного типу характеру утворюють динамічне ядро соціальних систем. Хоча вони і складають меншість у будь-якому суспільстві, але їх діяльність найпродуктивніша.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Усі типи соціального характеру являють собою результат злиття темпераменту та соціально-історичних умов формування особистостей. Ця дослідницька тенденція виявилася в американській соціології дуже стійкою, вона отримала серйозне підживлення в теоретичному і методологічному плані від європейської соціології в особі Е. Фромма і Т. Адорно. Одним із значущих варіантів вирішення схожої проблеми на американському ґрунті з'явилася робота Ф. Рісмена «Самотній натовп. Дослідження американського характеру» (1950).

39.4. Теорія мотивації соціальної поведінки і ментальної типологізації соціальних ситуацій

У методологічному плані Ф.Знанецький у значній мірі виходив з ідей М. Вебера і метою свого теоретичного дослідження вважав розуміння суб'єктивних **мотивів поведінки людей у певних ситуаціях**.

Уже в ранніх творах у центрі уваги Ф. Знанецького виявилася проблема цінностей, яка була ключовою проблемою філософських дискусій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Саме цінності стали розмежувальною лінією між світом природи і світом культури, наук про природу і наук про дух (культуру). У цьому відношенні погляди Ф. Знанецького формувалися під впливом антипозитивістських традицій.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ф. Знанецький визнавав існування індивідуальних цінностей поряд з суспільними цінностями. Соціолог виходив з того, що цінності за своєю природою не є чисто суб'єктивними, а існують реально, як і природні речі, а звідси науки про культуру мають таке ж право на існування, як і науки про природу.

39.5. Погляд на проблему соціальної адаптації

Соціальна адаптація розглядається представленими авторами як процеси, що забезпечують інтеграцію індивідів у стабільну спільноту на основі взаємодії індивідуальних ціннісно-нормативних систем і ціннісно-нормативних систем, існуючих у формі соціальних інститутів. У плані визначення змісту соціальної адаптації думка дослідників залишається в руслі функціоналістських ідей, але з важливими доповненнями: виконане дослідження показало роль суб'єктивних ціннісно-нормативних систем у процесах пристосування до змін; соціальна адаптація розглядається з точки зору функціональності для конкретного індивіда, а не соціальної спільноти; було продемонстровано, що, в ситуації зіткнення з радикально новими соціальними умовами, відбувається не тільки реактивне пристосування індивідуальних ціннісно-нормативних систем до наявних інституціональних систем цінностей як виміру соціального середовища, але й зміна цього соціального середовища у відповідності до індивідуальних систем норм і цінностей (проактивна поведінка).

39.6. Пристосування через пасивність (конформізм) і пристосування через активність (творчий підхід)

Вивчаючи способи пристосування індивідів до нового соціального середовища, дослідники виділили три ідеальні (у Веберовому розумінні) типи адаптації особи до нових умов соціальної організації:

«*філістер/міщанин*» – тип, котрий нездатний адаптуватись: спрямований на збереження стабільності, звичного способу життя та системи орієнтирів, він не формує самостійних

установок та орієнтацій і виступає, фактично, як пасивний конформний реципієнт пропонованих соціальним середовищем правил, «кожна серйозна та несподівана зміна в умовах життя.. має наслідком дезорганізацію його діяльності»;

«представник богемии» – тип, спрямований на спонтанне пристосування з використанням усіх підряд можливостей змінити несприятливе становище, він може відносно гнучко пристосовуватись, його «можливості розвитку іще не завершилися виключно через те, що характер його залишається не сформованим (аморфним)»;

«творча людина» – тип, котрий здатен адаптуватись: спрямований на зміну, переструктурування обставин у сприятливий для себе бік (без непокори суспільним вимогам), його якості узгоджуються з логікою дій, котра виходить поза рамці, надані людині традицією, якщо людина буде своє життя, спираючись не на припущення про незмінність сфери тих соціальних цінностей, котрі вона визнає, а на прагнення змінити й розширити цю сферу у відповідності до певної мети.

39.7. Спроба побудови універсальної класифікації соціально-характерологічних типів адаптивної поведінки

Аналізуючи листи і щоденники, Ф. Знанецький і У. Томас дослідники відкрили безліч мотиваційних і поведінкових реакцій на соціальне середовище, а також реакцій, що відображають емоційну сторону і сторону подій індивідуальної адаптації. Вчені прийшли до висновку про те, що суспільство являє собою універсальний ряд соціальних характерів: «*Philistine*» – міщанський, «*Bogemian*» – богемний, «*Creative*» – активний або творчий.

Ці три характери, з їх точки зору, несуть у собі єдиний механізм пристосування, який представлений такими ступенями:

- детермінація характеру вродженим темпераментом;
- конструювання організації особистого життя, яке завершує процес об'єктивації різних відносин, складових характеру;
- адаптація характеру до вимог суспільства і найближчого оточення;
- адаптація індивідуальної життєвої організації до конкретної соціальної організації.

Резюме за змістом теми.

Теоретична соціологія для Ф. Знанецького служить сходинкою, яка веде до практичної соціології, пов'язаної з управлінням громадським життям. І тут він у відомому сенсі орієнтується на контівську ідею про призначення соціології в суспільстві, але тільки з тією принциповою різницею, що вона повинна вести не до соціально одноманітного світу, як це виходило у *О. Конта*, а служити розвитку нових різновидів культурних систем і сприяти підвищенню різноманітності життя людей. Теоретико-методологічні розробки Ф. Знанецького, особливо, що стосується його пізніших робіт, далеко виходять за рамки емпіричної соціології. У методологічному та методичному плані його діяльність сприяла посиленню теоретичних основ емпіричної соціології в її боротьбі за «виживання» як самостійного наукового напрямку.

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Ідеї соціологічної теорії Томаса, ядро якої – поняття соціальної ситуації, яке включає три взаємопов'язаних елемента: об'єктивні умови (соціальні норми і цінності), установки індивіда і групи, визначення ситуації діючою особою.

Їх дослідження визначили новий рубіж у розвитку сучасної соціології. Хоч автори дали констатації фактів не просунулися, не зробили жодних висновків чи рекомендацій, але для аналізу було використано документи, автобіографічні дані окремих осіб, кількісні методи оцінювання явищ. Соціологи знайшли ефективний інструмент для вивчення соціальної дійсності.

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте соціально-політичні погляди Ф. Знанецького і У. Томаса.
2. Що означають «соціальні цінності» і «соціальні установки»? Поясніть сутність цих понять.
3. Проаналізуйте «коефіцієнт гуманності» в соціологічній концепції Ф. Знанецького.
4. Поясніть соціально-психологічну концепцію У. Томаса.
5. Охарактеризуйте поняття установок і цінностей, соціальної ситуації, соціальної адаптації.
6. Які головні тези обстоює Знанецький у своїй концепції?

7. Чим соціальні дії відрізняються від інших людських дій?
8. Розкрийте основні ідеї спільної роботи У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці».

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Вкажіть на особливості методичної бази дослідження (обґрунтування якісних методів, застосування методу аналізу особистих документів).
2. Охарактеризуйте запропоновану Ф. Знанецьким і У. Томасом типологію трьох універсальних соціальних характерів.
3. У чому полягає сутність пристосування через пасивність (конформізм) і пристосування через активність (творчий підхід)?
4. Поясніть теорію мотивації соціальної поведінки і ментальної типологізації соціальних ситуацій.
5. Розробіть схему основних ключових понять соціально-психологічної концепції Ф. Знанецького і У. Томаса, що спростить підготовку до семінарського заняття і дасть можливість взяти участь у дискусії, поставити додаткові запитання одногрупникам.
6. Продумайте висновки, проаналізуйте та порівняйте погляди Ф.Знанецького і У.Томаса, обґрунтовуючи свою власну позицію.
7. Розкрийте свій погляд на проблему соціальної адаптації.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Теоретичне значення емпіричних досліджень У. Томаса і Ф. Знанецького.
2. Концепція гуманістичного коефіцієнта.
3. Соціологія як наука про культуру за Ф. Знанецьким.
4. У. Томас і Ф. Знанецький: «Польський селянин в Європі та Америці».
5. Соціологія, як теорія соціальної організації.

📖 Основна література

1. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. *Захарченко М.В.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології : посіб. – К.: Наук. думка, 1995. – 223 с.
4. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
5. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій. За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.
6. Социология: история и современность: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / За ред. Волкова А.Г. – Изд. 2-е. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 672 с.
7. *Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г.* Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

Додаткова література:

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
2. На постмодерністських роздоріжжях культури: пер. з пол. / З. Краснодембський. – К.: Основи, 2000. – 196 с.
3. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
4. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
5. *Томас У., Знанецкий Ф.* Методологические заметки // Американская социологическая мысль. Тексты. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1994. – С.343.
6. *Хутка С.* Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 164–175.

ІНТЕГРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ПІТИРИМА СОРОКІНА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- особливості російського та американського періоду творчості П. Сорокіна;
- сильні і слабкі сторони вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку;
- вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку;
- сутність ідеї інтегралізму в соціології П. Сорокіна,

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати американський період творчості П. Сорокіна;
- аналізувати «Злочин і кара, подвиг та винагорода» – творчий дебют молодого Сорокіна;
- охарактеризувати інтегральну соціологію П. Сорокіна.

40.1. Російський та американський періоди творчості П. Сорокіна. «Злочин і кара, подвиг та винагорода» – творчий дебют молодого Сорокіна

Пітирим Сорокін (1889–1968) – російсько-американський учений, внесок якого в соціологію ототожнюють із внеском М. Коперніка у природознавство. У 1922 р. вимушений від'їзд-висилка на «пароплаві філософів» розділив його життєвий і творчий шлях на два великі відрізки: російський (1910–1922) і американський.

Основною темою ранньої творчості була проблема еволюції і прогресу; одночасно він виявляв інтерес до питань теорії та методології соціологічних досліджень. Досліджує тему людських лих, впливу космічних, природних, соціальних причин на поведінку і свідомість людини. Намагається знайти ключ до вирішення засобами науки питання про умови і засоби досягнення людством стану щастя. Соціальне явище – взаємодія, що володіє психічним характером. Будь-яке соціальне явище має і чисто психологічну (переживання) і символічну (зовнішню природу). Соціологія повинна мати справу із зовнішніми фактами, ігноруючи психологічні особливості людей.

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Все соціальне життя представляється у вигляді нескінченного ланцюга акцій – реакцій, а їх взаємодія складає суть історичного процесу. Завдання – здійснити синтез вищих досягнень соціології, незалежно від приналежності того чи іншого відкриття до того чи іншого напрямку.*

У роботі «Система соціології» (1922). Сорокін виділив три головні точки зору на суспільство, з яких повинен вестися соціологічний аналіз: його будову та склад; дані в ньому процеси, або його життєдіяльність; його походження і розвиток суспільства і суспільного життя.

Теоретична соціологія вивчає явища людської взаємодії з точки зору сущого. Вона поділяється на: соціальну аналітику, що вивчає будову, як найпростішого соціального явища, так і складних соціальних єдностей; соціальну механіку, що вивчає процеси взаємодії людей і тих сил, якими воно викликається і визначається; соціальну генетику: дати основні історичні тенденції в розвитку життя людей. Практична соціологія вивчає явища людської взаємодії з точки зору належного і включає в себе соціальну політику.

Найпростішою моделлю соціального явища служить взаємодія двох індивідів. Три елементи взаємодії: індивіди, їхні акти (дії) і провідники (мова, писемність).

Різновиди взаємодії:

- 1) двох; одного і багатьох; багатьох і багатьох;
- 2) подібних і несхожих осіб;
- 3) однобічне і двостороннє, тривале і миттєве, організоване і неорганізоване, солідарне і антагоністичне, свідоме і несвідомо.

Розглядаючи умови виникнення, збереження і розпаду колективних єдностей, Сорокін виділяє три групи причин :

- 1) космічні або фізико-хімічні;
- 2) біологічні;
- 3) соціально-психічні;

Американський період: погляди Сорокіна зазнали змін. Він звернувся до дослідження глобальних соціокультурних проблем. «Соціальна і культурна динаміка». Він розробляє свою макросоціологічну теорію. Сорокін – родоначальник теорій соціальної мобільності (будь-яка зміна соціального стану, переміщення по соціальних сходах у двох напрямках: ве-

ртикальному і горизонтальному) і соціальної стратифікації. У 1930 р. в Гарварді Сорокін створює соціологічний факультет, який стає центром соціологічної діяльності США.

П. Сорокін почав свою наукову діяльність як правознавець і соціолог з роботи «Злочин і кара, подвиг і нагорода», в якій їм було дано глибокий розбір сучасних йому концепцій покарання і зроблена спроба побудувати власну теорію соціальної поведінки та моралі, згідно викладається ним концепції, соціальна поведінка індивіда має дві сторони – зовнішню, символічну, і внутрішню, психічну. Соціолог повинен дослідити зовнішню сторону, абстрагуючись від внутрішньої. Всі форми поведінки людей у суспільстві Сорокін пропонує підвести під три видових поняття: «дозволено – належні», «рекомендовані» і «недозволені». *Перша* – це те, що суспільство має право вимагати від індивідів: *друга* – те, що суспільство може тільки рекомендувати, але не вимагати, оскільки воно не суперечить належному, але як би перевищує його, будучи «подвигом»; *третьою* – злочини, дії, абсолютно суперечать належного. Якщо злочин вимагає покарання, а дозволене поведінка – заохочення (належної оцінки), то подвиг потребує нагороди. Як покарання, так і нагорода служать підтримці єдності соціальної групи. Аналізуючи процес історичного розвитку соціального контролю, Сорокін доходить висновку, що в міру ускладнення суспільства знижується необхідність в інтенсивному використанні покарань і винагород як позитивних і негативних санкцій. Чим вище рівень розвитку суспільства, тим гнучкішою стає його нормативна система, оскільки в розвиненому суспільстві набагато вище темп зміни соціально прийнятих шаблонів поведінки. У віддаленому майбутньому, вважає Сорокін, суспільство зовсім не потребуватиме стимулюванні потрібного йому поведінки за допомогою покарань і нагород.

У своїй праці «*Соціологія революції*» він стверджував, що більш-менш благополучний розвиток суспільства після революції, яка руйнує, настає завдяки «*поверненню до своїх цінностей, минулих інстинктів і традицій, творчої праці, співробітництва, взаємодопомоги і єднанню всіх його членів та соціальних груп*».

У фундаментальній чотиритомній праці «*Соціальна й культурна динаміка*» П. Сорокін аналізує розвиток культур народів, розробляє теорію цінностей. Він відзначає, що протягом останніх п'яти століть західна культура і суспільство демонстрували «усю пишноту своїх творчих можливостей і вписали одну із самих яскравих сторінок в історію світової культури. Те ж саме можна сказати про греко-римську й інші великі культури». У той же час їхні творчі сили не нескінченні. І в даний час, вважає П. Сорокін, західно-європейська й американська «чуттєва», тобто заснована переважно на матеріальних цінностях, культура знаходиться в глибокій кризі. Мова йде про кризу мистецтва і науки, філософії і релігії, права і моралі, способу життя, шлюб і родини, соціальної, політичної та економічної сфер життя суспільства.

Це криза перехідного періоду, за яким повинне піти нове відродження західної культури та суспільства: чуттєва, заснована на матеріальних цінностях, культура буде замінена «ідеаціональною культурою», заснованою на цінностях релігії та вірі в Бога. Подібна «заміна однієї фундаментальної форми культури іншою – ідеаціональною на чуттєву та навпаки», – хоча і дуже рідкісна, але усе-таки відбувається. Цей висновок покликаний підтвердити теорію історичного круговороту, що розвивав П. Сорокін. Правда, на відміну від Шпенглера і його прихильників, Сорокін говорив не про смертну агонію західного суспільства і не про «занапад Європи», а про народження в череві сучасної кризи «нової великої ідеаціональної культури, що вітає нове покоління - людей майбутнього».

Великого значення П. Сорокін надавав загальнолюдським цінностям, на основі яких можливе співробітництво народів. Він виступив з ідеєю конвергенції, відповідно до якої у майбутньому капіталістичний і комуністичний типи суспільства зіллються в деяке третє інтегральне суспільство, що «об'єднає більшість позитивних цінностей і звільниться від серйозних дефектів кожного типу».

40.2. Теорія соціальної стратифікації і мобільності П. Сорокіна

Поєднуючи макро- та мікросоціологічний підходи до пояснення суспільства, П. Сорокін створив теорію соціальної стратифікації і соціальної мобільності, котра дотепер не втратила своєї актуальності. Він піддає нищівній критиці пролетарське розуміння рівності як знищення класів.

Теорія соціальної мобільності. Вихідним моментом дослідження соціальної мобільності в Сорокіна виступає поняття «соціальний простір», яке трактується ним як «деякий всесвіт, що складається з народонаселення Землі». Цей соціальний простір неоднорідний і багатогранний і кожен індивід займає в ньому визначене «соціальне становище», яке формується шляхом інтеракції (взаємодії) з іншими індивідами і групами індивідів.

Сорокін спробував тут зв'язати два принципи:

- принцип структурної тотожності механізмів будь-якої соціальної взаємодії;
- принцип визначальної ролі внутрішньо-групових розходжень у структурі суспільства.

Основним посиланням, з яким починає Сорокін свій аналіз, є бачення індивіда як учасника багатьох суспільних структур, розглянутих ним як складна мережа взаємно-проникаючих одна в одну соціальних систем і підсистем. Проблема суспільної диференціації зважається ним виходячи з внутрішньо-групового розходження статусів індивіда.

Під соціальним статусом Сорокін розуміє сукупність прав і привілеїв, обов'язків і відповідальності, влади і впливу, якими володіє індивід.

Саме статусні розходження індивідів визначають соціальну стратифікацію суспільства. На думку Сорокіна, не стратифікованого суспільства чи групи ніколи не існувало й існувати не може. Колективне життя індивідів спричиняє організацію поведінки і відносин між членами групи чи суспільства, що викликає розшарування на керуючих і керованих.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! "Під соціальною мобільністю розуміється перехід індивідуального чи соціального об'єкта або цінності — усього, що створено чи змінено людською діяльністю, — від одного соціального стану до іншого".

Між різними стратами й усередині кожної з них існують переміщення індивідів, позначені «соціальною мобільністю».

Основну причину соціальної мобільності Сорокін бачить у постійному «дефекті» будь-якого суспільства, що полягає в тому, що суспільство завжди відстає в розподілі благ для членів суспільства відповідно до їх особистих якостей і здібностей. Ця недосконалість суспільства збільшується «біоантропологічними і демографічними» факторами.

Говорячи про соціальну стратифікацію, Сорокін виділяє і жорстко розмежовує два періоди в житті суспільства:

1) «нормальний» – стан відносної стабільності суспільства, якому відповідають свої соціальні закони;

2) так званий «тяжкий» період, при якому порушується звичайний плин цих законів унаслідок деструктивних процесів (війни, голоду, революцій), що супроводжуються суспільною дестабілізацією і дезорганізацією.

При нормальному періоді розвитку суспільства соціальна мобільність є його природним станом. Сорокін виділяє два основних типи соціальної мобільності:

- горизонтальну,
- вертикальну.

Горизонтальна мобільність припускає перехід з однієї соціальної групи в іншу, розташованих на тому самому рівні суспільної стратифікації. Це може бути зміна індивідом громадянства, сім'ї, місця роботи (в одній і тій же посаді), а також перехід соціальних об'єктів чи будь-яких цінностей у межах тієї ж соціальної страти. Горизонтальна мобільність може виступати в двох формах: індивідуальній і колективній. Під нею Сорокін мав на увазі переміщення індивіда чи соціального об'єкта з одного шару в інший. Залежно від напрямку самого переміщення можна говорити про два типи вертикальної мобільності: висхідний і спадний (тобто про соціальний підйом і соціальний спуск).

Аналіз вертикальної циркуляції Сорокін проводить не тільки з погляду вивчення інтенсивності переміщень, що протікають, але і з погляду загальності цих процесів

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Можливе існування стратифікованого суспільства, у якому вертикальна циркуляція відсутня і соціальні страти закриті. Такий тип суспільства Сорокін назвав абсолютно закритим чи немобільним, відзначаючи лише теоретичне існування закритого суспільства, оскільки в історії такого суспільства не було.*

Інші суспільства, так звані відкритого типу чи мобільні, де немає непроникних "перепон" між стратами і можливий перехід з однієї в іншу є в історії в достатній кількості.

Механізми соціального добору і розподілу в мобільних суспільствах збігаються з традиційними каналами соціальної вертикальної мобільності. До їхнього числа відносяться:

Канали соціальної вертикальної мобільності: сім'я; школа; церква; армія; професійні, економічні, політичні організації й об'єднання.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Говорячи про «канали» вертикальної соціальної мобільності, Сорокін відзначає, що вони не тільки виступають посередниками, які допомагають розміщувати індивідів відповідно з їх гідністю, але й виконують «функції соціального добору, розподілу членів суспільства». Незалежно від форми цих інститутів, вони є життєвою частиною соціального організму і несуть відповідальність за людей, що піднімаються й опускаються, розподіляючи по стратах, створюють перешкоди для проходження через «сито», чи допомагають успішному «просіюванню». Деякі індиві-*

ди за допомогою цих інститутів затримуються й осідають у тих стратах, де вони не можуть успішно руйнувати суспільство.

Сорокін розглядає позитивні і негативні результати мобільності. Позитивними моментами мобільності він вважає прискорення соціального прогресу суспільства, полегшення його економічного процвітання. Можливість нормального переходу індивіда в будь-яку страту позитивно впливає на стабільність у суспільстві, знімає в ньому психологічну напруженість. До негативних ефектів мобільності Сорокін відносить відсутність гнучкості в соціальному доборі і розподілі.

40.3. Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку

Подальше вивчення процесів соціальної мобільності в суспільстві Сорокін продовжує у теорії соціокультурної динаміки.

Особливу увагу при вивченні соціокультурних змін, Сорокін відводить логіко-значеннєвому і каузально-функціональному методам дослідження, що тісно взаємопов'язані.

Використання каузально-функціонального методу, служить одним із способів упорядкування хаосу всесвіту і подібного йому світу культури. Перебування формул уніфікування дає можливість звести хаос до серії збагнених систем. Вивчаючи відносини між найпростішими і, як наслідок, загальними елементами, осягаючи природу їхньої уніфікації, каузальний метод пропонує формули однаковості, які загальні у своєму застосуванні.

Каузальна інтеграція, будучи зовнішньою і в більшій мірі такою, яка мається на увазі (чи виведеної шляхом висновку), на думку Сорокіна, існує в неорганічних, органічних і надорганічних утвореннях. Більш того, дослідження кожного типу культурної інтеграції, вивчення просторових і механічних скупчень без каузально-функціонального узагальнення, не може привести ні до якого іншого результату, крім як до складання простого описового каталогу різних частин. Тільки відсутністю каузальної єдності Сорокін пояснює те, що більшість етнографічних, антропологічних робіт про примітивних людей є описом, схожим на каталог релігійних, етнічних, сімейних, географічних та інших фрагментів, які висвітлюють окремі аспекти таких культур.

Логіко-значеннєвий метод служить способом упорядкування хаосу соціокультурного простору. З його допомогою визначається тотожність змісту чи ідентичність центральної ідеї, яка пов'язує разом різні соціокультурні явища. Використання принципів уніфікації в логіко-значеннєвому методі неможливе, оскільки культурні явища (література, живопис, музика, наука і т. д.) не розкладаються на окремі елементи — "культурні атоми". Загальним знаменником цього методу пізнання Сорокін бачить у тотожності основного змісту, ідеї і ментального ухилу, який пронизує всі логічно пов'язані фрагменти.

Розбіжності в зазначених методах дуже істотні. Так, логіко-значеннєвий зв'язок теоретично помітний навіть тоді, коли пов'язані фрагменти зустрічаються в різні періоди історії, у різних місцях, можливо навіть один раз.

Кожний з виділених Сорокін методів повинний застосовуватися окремо й у відповідних областях. Так як логіко-значеннєвий метод застосовується до всіх культур на їхніх вищих рівнях, він повинний доповнювати каузально-функціональний метод скрізь, де присутній високий рівень культурної інтеграції.

З метою пояснення процесів соціокультурного феномена, Сорокін уводить кілька основних понять, якими він оперує. Одним з них є «соціокультурна система», в основі якої лежить гранично широке, загальне розуміння культури.

Під людською культурою Сорокін розуміє абсолютно все, що було створене чи модифіковане свідомою чи несвідомою діяльністю двох чи більше індивідів при взаємодії один з одним, при взаємозумовленості їхньої поведінки.

Численні елементи культури рідко існують окремо, незалежно один від одного. Як правило, вони вступають у різні взаємини, утворюючи кілька основних комбінацій.

Соціоемпіричні дослідження основних культурних елементів, насамперед значень, норм, цінностей, аналіз рівня їхньої інтеграції дозволяють. Сорокін виділяє моделі «інтегральних культурних надсистем», в основі яких лежить об'єднуючий їхній «стиль» чи світоглядний метод створення визначених цінностей. Кожна культурна надсистема (суперсистема) формується під впливом «двоїстої» природи людини: істоти мислячої та істоти чуттєвої. Кожна з культурних надсистем володіє властивою їй ментальністю, власною системою істини і знання, власною філософією і світоглядом, своєю релігією.

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Таким чином, загальна культура окремо взятої особистості, конкретного суспільства не є ні складним лабіринтом, ні зробленою і цільною системою. Доки велика частина загальної культури чи суспільства індивідуума об'єднана в одну чи кілька великих суперсистем, доти ця загальна культура є раціональною, логічною і послідовною, і, отже, її носії — суспільство чи особистість — також є доцільними і послідовними. Якщо їхня загальна культура має масу систем чи окремих культурних цінностей, вони є ірраціональними, алогічними, непослідовними істотами, що мають відповідний менталітет. Це означає, що всі ті, хто стверджує, що людина і суспільство досконалі раціональні і логічні, також, як і ті, хто заявляє, що людина і суспільство є цілком ірраціональними й алогічними — однаково неправі. І людина, і суспільство є в деякій мірі зосередженням протиріч, у яких співіснують у будь-який момент: раціональне і логічне з ірраціональним і алогічним; суперсистеми з непослідовним згуртуванням; погодженість із протиріччями; інтеграція з дезинтеграцією; синтез з акумуляцією роз'єднаних і хаотичних цінностей.

Таким чином, Сорокін, який почав свій «інтегральний» синтез макросоціології з аналізу первинної одиниці — інтегральної цивілізації — доводить його до з'ясування генезису, еволюції, розпаду і кризи переважної культурної суперсистеми. У зміні однієї суперсистеми іншою і складається сутність соціокультурних змін. В основі такої соціокультурної динаміки лежать діалектичні принципи, визначені Сорокіним, як принципи «обмеження» та «іманентної зміни».

Таким чином, послідовно розвиваючи принципи іманентної зміни і лімітування, найзагальнішою моделлю соціокультурної зміни є безупинні мінливі рекурентні процеси. Лінійний напрямок, обмежений у часі, існує майже в усіх соціокультурних процесах. У деяких він триває тільки кілька моментів чи годин, днів чи місяців; в інших — багато декад і навіть віків, але у всіх він лімітований у часі. Всі такі системи і процеси лімітовані у ймовірностях цих основних форм, тобто «історія завжди стара й повторює себе». Що стосується можливостей варіацій «випадкових» рис системи, діапазон можливостей тут широкий, теоретично майже необмежений.

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Теорії соціальної мобільності та соціокультурної динаміки стали основою створення інтегральної концепції, розробку якої Сорокін продовжував до кінця свого життя. У цій концепції він поєднав різні підходи, які використовуються в філософії, історії, психології, культурології та інших галузях знань, підпорядкувавши їх вивченню людської діяльності в цілому.

40.4. Ідеї інтегралізму в соціології П. Сорокіна

Крізь усю теоретичну соціологію Сорокіна червоною ниткою проходить ідея інтегралізму. По суті, вона виявилася наскрізною для всього творчості вченого, торкнувшись різних соціальних суб'єктів, процесів і структур.

Найяскравіше вона проявилася, мабуть, в аналізі особистості і суспільства. «Нова інтегральна теорія особистості, — писав учений, — не заперечує, що людина є твариною організмом, наділеним «несвідомим», рефлексивно-інстинктивним механізмом тіла, але вона підкреслює, що, крім цієї форми буття, людина є свідомим, раціональним мислителем».

Людина інтеграла, вважав соціолог, насамперед за своєю природою, яка складається під комплексним впливом ряду факторів космічного, біологічного, психологічного, соціокультурного характеру. Для отримання істини, що є головною метою діяльності людини, він користується трьома основними каналами — почуттями, розумом, інтуїцією. У результаті їх інтегрального використання знання про світ людини стає повним.

Говорячи про теорію інтегрального типу суспільства Сорокіна, слід зазначити, що він прагнув представити свій варіант майбутнього. У 1960-х роках у ряду концепцій конвергенції (зближення, з'єднання товариств і країн з різним соціальним ладом) вона займала одне з центральних місць завдяки реалістичного підходу до розуміння взаємозв'язку різних організацій і систем суспільного життя і необхідності використання кращих досягнень кожної з них в інтересах людства. У вітчизняній літературі 1960–1970-х рр. ця теорія піддавалася критиці. Тим часом ряд положень, що стосуються дійсних завоювань людського суспільства, відбивав реалізм підходу Сорокіна. Це, зокрема, стосується плюралізму форм власності та політичної структури, стимулювання праці та економічної дисципліни, відносин з іншими країнами та способів планування і т.д. Доказом концептуальної значущості соціологічної теорії є те, що людство, нехай важко, повільно, болісно, але ж просувається по шляху інтеграції.

Інтегральна теорія суспільства соціолога була покладена в основу його заголовного доповіді VI Всесвітньому соціологічному конгресу, що проходив в 1966 р. у французькому місті Евіані. У цей час він уже важко хворів і не зміг приїхати на конгрес. Від його імені доповідь

була зачитана одним з членів американської делегації і поширений в письмовій формі як документ конгресу для обговорення його учасниками. Доповідь була присвячена проблемі єдності і різноманіття в соціології. У ньому Сорокін порівнював соціологію з дволиким Янусом, одне обличчя якого – єдність, інше різноманітність. У той час заклик ученого до конвергенції соціології, зближенню і єднанню її представників з різних країн був сприйнятий низкою вітчизняних авторів, у тому числі і учасників конгресу, як вкрай реакційний і підданий різкій критиці. Однак минулі роки показали, що Сорокін був правий. Час же для справжньої єдності в соціології при всьому різноманітті позицій приходить тільки тепер. Ця єдність у різноманітті стає можливим завдяки виникненню абсолютно нової політичної та ідеологічної обстановки в світі, пов'язаної з закінченням неабияк тривалого періоду «холодної війни».

Резюме за змістом теми.

П.А. Сорокін безумовно є одним із найвидатніших соціологів ХХ століття. Важливість його наукових доробків полягала у тому, що він привніс у цю науку та у пов'язані з нею науки багато нового, виступивши проти попередньої соціології суб'єктивізму та психологізму. Сорокін приділив багато уваги не стільки психологічній мотивації окремих індивідів та їх діям у соціальних і політичних процесах, а скільки елементам, що спонукають цих самих індивідів до цих дій загалом. Більш того, окрім важливих соціально-наукових теорій Пітерим Сорокін зробив неабияку роботу у напрямку класифікації різноманітних важливих понять, що виходять далеко за межі цієї науки (наприклад економічна стратифікація).

Безумовно важливим є усвідомлення вченим мінливості тих чи тих процесів, що відображені в його працях. Так, він неодноразово наголошує, що соціальна динаміка та стратифікація є змінним за своєю природою. Такий погляд на соціальні, політичні та економічні процеси виділяє Сорокіна серед інших учених і характеризує його як діяча, погляди якого знаходять підтвердження у ХХІ столітті, що ще більше підтверджує значущість його праць.

Запитання для самоконтролю

1. Що на думку Сорокіна є відмінною рисою соціології від інших суспільних наук?
2. Що розуміється під соціальною мобільністю?
3. Проаналізуйте вчення П. Сорокіна про об'єкт, структуру та роль соціології.
4. Дайте загальну характеристику «Соціології революції» П. Сорокіна.
5. Охарактеризуйте вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.
6. Зробіть аналіз компонентів соціальної взаємодії в роботі П. Сорокіна «Система соціології».
7. Поясніть критику П. Сорокіним сучасної йому соціологічної теорії.
8. У чому виявляється специфіка та особливості вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.
9. Назвіть основні ідеї роботи П. Сорокіна «Злочин і кара, подвиг і нагорода».
10. Якими були основні ідеї інтегралізму в соціології П. Сорокіна?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте особливості теорії соціальної мобільності.
2. Проведіть аналіз вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.
3. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку додаткової літератури. Систематизуйте та проаналізуйте основні напрями досліджень П. Сорокіна.
4. Окресліть основні особливості російського та американського періоду творчості П. Сорокіна.
5. Проаналізуйте принципи теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності П. Сорокіна.
6. Розробіть схему основних понять інтегральної соціології П. Сорокіна. Продумайте дискусійні запитання до кожного із запропонованих проблемних питань семінарського заняття.
7. Залежно від того, які явища визнаються тим чи іншим соціологом фундаментальними для соціальних явищ, П. Сорокін розрізняв такі основні школи: 1) біологічну; 2) психологічну; 3) автономно-соціологічну. Назвіть основних представників і сформулюйте положення цих шкіл.
8. Чому П. Сорокін вважає, що в соціології існує не один, а багато напрямів, які по-різному пояснюють соціальні явища? Чи згодні Ви з цією думкою? Поясніть.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Суспільство і соціальна мобільність.
2. Вчення П. Сорокіна про соціокультурну динаміку.
3. «Російський» період життя П.Сорокіна.
4. Наукова та педагогічна діяльність П.Сорокіна.
5. Теорія соціальної мобільності.

📖 Основна література:

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. Загальна соціологія: Навчальний посібник для студ. вищих навчальних закладів / М. В. Примуш. - К.: Професіонал, 2004. - 590 с.
3. Захарченко М.В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Немировский В.Г. История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
5. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології : посіб. – К.: Наук. думка, 1995. – 223 с.
6. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : курс лекцій. За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.
7. Социология: история и современность: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. / За ред. Волкова А.Г. – Изд. 2-е. – Ростов -на-Дону: Феникс, 2007. – 672 с.

Додаткова література:

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
2. Голосенко И.А. Питирим Сорокин: Судьба и труды. – Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1991. – 246 с.
3. Голосенко И.А. Социология Питирима Сорокина // История буржуазной социологии первой половины XX века. – М., 1979; Социология в дореволюционной России (Научно-исследовательский аспект) // Философские науки. – 1988. – № 1. – С. 48–56.
4. Медушевский А. Н. Формирование социологической концепции П. Сорокина // СОЦИС –1991. – № 12.
5. Согомонов А. Ю. Забытая рукопись Питирима Сорокина // СОЦИС. – 1988. – №4.
6. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / Ин-т социологии. – М.: Наука, 1994. — 560 с.
7. Сорокин П. Структурная социология. (У книзі: Попова І.М. Соціологія: пропедевтичний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1996. – С. 95–98.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. - 543 с.
9. Сорокин П.А. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. – М.,1990. – 476 с.

ІНТЕРАКЦІОНІСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- основні тези і поняття символічного інтеракціонізму;
- формування і розвиток інтеракціоністських концепцій в американській соціології;
- роль символів у процесі комунікації;
- поняття «узагальнених інших»;

а також умітимете

- розкрити становлення особистості як процес рольової інтерналізації;
- аналізувати роль символів у процесі комунікації;
- опановувати питання соціологічної теорії Дж. Міда та її сучасні версії.

41.1. Символічний інтеракціонізм: основні тези і поняття (Ч.Х. Кулі, У. Томас і Дж. Г.Мід)

Серед парадигм сучасної соціології чільне місце займає *символічний інтеракціонізм* – теоретично-методологічний напрям у західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їх символічному змісті.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальну взаємодію (інтеракцію) при цьому розглядають як таку, що відбувається не безпосередньо, а опосередковується певними символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого є слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо). Найпростішим прикладом може бути мовне спілкування: на очікувану реакцію можна сподіватися лише в тому разі, якщо співрозмовники надають своїм словам однакове значення. Мови (усні, письмові їх форми, графічні тощо) є надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Таким чином, сутність символічного інтеракціонізму – в аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій. Причому велику увагу приділяють основному символічному засобу взаємодії – мові. Соціальний символ є необхідним елементом виконання будь-якої соціальної ролі, без якої говорити про взаємодію абсурдно.

Прихильники теорії символічного інтеракціонізму спостерігають дії людей у звичайних обставинах, форми, які люди надають своїм діям, і те, чому вони це роблять.

Сучасні концепції символічного інтеракціонізму розвивалися в результаті засвоєння та перероблення ідей Дж. Міда. Його прихильники (Г. Блумер, І. Гофман, Т. Шибутані, А. Леві-Строс та ін.) дотримувались головної тези: соціологія має за об'єкт дослідження процес *символічної взаємодії* – інтеракції індивідів у суспільстві, яка розуміється переважно як «система комунікацій міжособистісного спілкування». На їхню думку, соціальний світ, як і особистість, є продуктом рольової взаємодії між людьми на основі узагальнених символів. Таким чином, соціальний світ наповнений суб'єктивністю і являє собою через смислову призму – організований світ культури. Причому ця система значимих символів відіграє роль «скрепи» соціального порядку.

Дана «символічна взаємодія» між людьми в повсякденному житті акцентує увагу на комунікативних формах – мові, інформаційних процесах, засобах зв'язку та ін. З цього виходить, що процес взаємної інтерпретації, яку надають люди сприйнятним символам і виробам загальних визначень, необхідних для взаємного розуміння, являє собою елементарну «клітинку» соціального життя.

Людське суспільство, згідно з ідеями Г. Блумера (США), виступає різностороннім соціальним процесом, у якому люди зайняті побудовою спільних дій, з метою вирішення наявних ситуацій. В даному теоретичному напрямі виявляються дві школи символічного інтеракціонізму – чиказька та айовська. Прихильники першої, вивчаючи взаємодії, роблять акцент на процесуальній його стороні, представники іншої – на стабільних символічних структурах.

Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення та зміни соціальних значень, які не мають суворої причинової обумовленості і більшою мірою залежать від суб'єктів взає-

модії, ніж від об'єктивних причин. Соціальне середовище трактується як результат взаємодії людей, котрі використовують ті чи інші символи і значення для зміни цього середовища.

Теорія «дзеркального Я» і взаємодія в малих групах у працях Кулі

Мікросоціологія розглядає проблематику особистості безпосередньо у контексті міжособистісної взаємодії, тому процес соціалізації у галузі мікросоціології розглядається через призму набуття людиною різних соціальних ролей.

Американський соціолог *Чарльз Кулі* (1864–1929) є автором теорії «дзеркального Я». Він заперечував теорії про те, що людська природа визначається біологічними факторами і відстоював ідею, що люди творять себе і свій світ завдяки участі у процесах соціальних взаємодій. На думку Чарльза Кулі, людина творить себе, орієнтуючись на те, як її сприймають інші, приглядаючись до їхніх реакцій так само, як ми вдивляємося в дзеркало. Він виділяв три фази у процесі творення людиною свого «Я»:

по-перше, ми уявляємо собі як ми виглядаємо в очах інших — чи пасує мені ця зачіска? Чи не занадто я товстий?

по-друге, ми уявляємо собі як інші люди будуть оцінювати нашу зовнішність. Ми знаємо, що товстих чи лисих людей вважають непривабливими;

по-третє, на підставі уже зазначених уявлень, ми виробляємо певний тип внутрішнього самовідчуття: почуття сорому або гордості.

!!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Процес дзеркального відображення власного «Я» є суб'єктивним процесом і не завжди відповідає об'єктивній дійсності. Наприклад, товста чи лиса людина не обов'язково є непривабливою.

Визначення ситуації як синтез установки і цінностей У. Томаса

Особистість, будучи суб'єктом спілкування у групі, займаючи певну позицію у соціальному середовищі, виявляє оціночне, вибіркове ставлення до людей, що її оточують.

Вона зіставляє, оцінює, порівнює та обирає осіб для взаємодії і спілкування, враховуючи можливості конкретної групи, власні потреби, інтереси, установки, досвід, які в сукупності становлять конкретну ситуацію життєдіяльності особистості, постають як соціально-психологічний стереотип її поведінки. Особливості реагування індивіда на навколишнє середовище та ситуації, в яких він опиняється, пов'язані з дією феноменів, які позначають поняття «установка», «атитюд», «соціальна установка» та ін.

Установка — цілісний стан особистості, вироблена на основі досвіду готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації, вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби.

Традиційно установку розглядають як готовність до певної активності. Ця готовність визначається взаємодією конкретної потреби із ситуацією, її задоволенням. Відповідно установки поділяють на актуальні (недиференційовані) та фіксовані (диференційовані, вироблені в результаті повторного впливу ситуації, тобто базуються на досвіді).

Важливою формою установки є соціальна установка (атитюд).

Атитюд (англ. *attitude* — ставлення, установка) — внутрішній стан готовності людини до дії, що передує поведінці.

Атитюд формується на підставі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на усвідомленому і неусвідомленому рівнях і регулює (спрямовує, управляє) поведінку індивіда.

Соціальна установка — детермінована минулим досвідом психологічна готовність індивіда до певної поведінки стосовно конкретних об'єктів, до вироблення його суб'єктивних орієнтацій як члена групи (суспільства) щодо соціальних цінностей, об'єктів тощо.

Такі орієнтації зумовлюють соціально прийнятні способи поведінки індивіда. Соціальна установка є елементом структури особистості й одночасно елементом соціальної структури. З точки зору соціальної психології вона є чинником, здатним подолати дуалізм соціального та індивідуального, розглядаючи соціально-психологічну реальність у її цілісності.

Структуру атитюда утворюють *когнітивний* (пізнавальний), *афективний* (емоційний) і *конативний* (поведінковий) компоненти.

Структура соціальної установки (за М. Смітом)

На розуміння психологами-інтеракціоністами соціальної установки вплинуло положення американського психолога *Джорджа-Герберта Міда* (1863–1931) про символічне опосередкування взаємодії людини та навколишнього світу. Згідно з ним, індивід, який має у своєму розпорядженні символічні засоби (передусім мову), тлумачить для себе зовнішні впливи і потім взаємодіє із ситуацією в її символічно витлумаченій якості. Відповідно, соціальні установки розглядаються як певні психічні утворення, що виникають на основі засвоєння

установок інших, референтних груп та осіб. У структурному плані вони є елементами «Я-концепції» людини, певними визначеннями соціально бажаної поведінки. Це дає підстави тлумачити їх як усвідомлюваний, фіксований у знаковій формі тип поведінки, якому надається перевага.

Основою соціальних установок є згода суб'єкта розглядати певні об'єкти, ситуації через призму соціальних норм та цінностей.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Соціальна установка є стійким, фіксованим, ригідним (негнучким) утворенням особистості, яке стабілізує спрямованість її діяльності, поведінки, уявлень про себе та світ. За одними твердженнями, вони утворюють структуру особистості, за іншими — лише посідають певне місце серед якісних рівнів особистісної ієрархії.

41.2. Формування і розвиток інтеракціоністських концепцій в американській соціології. Дж. Мід про специфіку міжособистісної взаємодії. Взаємодія і міжособистісний вплив

Кожна людина стає об'єктом впливу багатьох людей, впливаючи і на них. При цьому кожен намагається протистояти чужому впливу. Процес міжособистісного впливу залежить від індивідуальних, психологічних можливостей тих, хто впливає, і тих, хто стає об'єктом впливу.

Міжособистісний вплив — процес і результат зміни одним індивідом поведінки, установок, намірів, уявлень, оцінок іншого індивіда.

Вплив може бути спрямованим (суб'єкт ставить перед собою завдання досягти певного результату від об'єкта впливу, що проявляється у переконанні і навіюванні) і не спрямованим (вплив не переслідує конкретної мети, ефект його виникає у результаті дії зараження та наслідування). У спілкуванні виявляються прямий (суб'єкт відкрито пред'являє об'єкту впливу свої претензії і вимоги) і опосередкований, непрямий (вплив спрямований не на об'єкт, а на навколишнє середовище) впливи. Розрізняють також навмисний (наявність мети) і ненавмисний (наявність причини) впливи. Процес міжособистісного психологічного впливу охоплює стратегію, тактику, засоби, форми, систему аргументації і критерії його ефективності.

Соціальна психологія зосереджується на таких стратегіях впливу:

- *імперативна*, згідно з якою психіка і людина загалом розглядаються як пасивний об'єкт впливу зовнішніх умов, їх продукт;
- *маніпулятивна*, заснована на твердженні про активність й індивідуальну вибірковість психічного відображення зовнішніх впливів, де суб'єкт здійснює перетворювальний вплив на психологічну інформацію, що надходить ззовні;
- *розвивальна*, згідно з якою психіка розглядається як відкрита, наділена зовнішніми і внутрішніми контурами регулювання система.

Ці стратегії враховують усю гаму взаємин, що виявляються у процесі міжособистісної взаємодії.

Тактики впливу реалізуються у контексті передречення і управління поведінкою людей, котрі перебувають у ситуації міжособистісної взаємодії. Їх вибір залежить від індивідуальних

особливостей індивідів. Серед засобів впливу виокремлюють вербальні і невербальні; серед форм впливу — мовні (письмові й усні) та наочні.

Система аргументації передбачає як абстрактні докази, так і конкретні знання, (наприклад цифрова, фактологічна інформація, яка легше сприймається, запам'ятовується і зіставляється).

Критерії ефективності впливу поділяють на стратегічні (перспективні) й тактичні (проміжні).

Міжособистісний вплив виявляється як психологічний вплив, особистий вплив, функціонально-рольовий вплив, індивідуально-специфічний вплив, комунікативний вплив та ін.

Психологічний вплив — застосування у міжособистісній взаємодії винятково психологічних засобів з метою впливу на стан, думки, почуття, дії Іншої людини. За змістом психологічний вплив буває педагогічним, управлінським, ідеологічним та ін.

Особистий вплив — властивість, особистісна якість, сутнісна сила людини, які виявляються у здатності впливати на іншу особу спонукальним, стримуючим, заспокоїливим або іншим розвивальним способом, змінюючи не тільки її поведінку, а й погляди, мотиви, свідомість, характер.

Особливість особистого впливу пов'язана із внутрішньою сутністю людини, а не з соціальною роллю.

Функціонально-рольовий вплив — вид міжособистісного впливу, характер, спрямованість та інтенсивність якого зумовлюються не особистісними властивостями партнерів, а їх рольовими позиціями.

Яскраво вираженою формою такого впливу є авторитет влади, не підкріплений справжнім особистісним авторитетом її носія.

Індивідуально-специфічний вплив — трансляція індивідом іншим людям своїх особистісних рис у формі взірців особистісної активності.

Систематичний індивідуально-специфічний вплив поступово змінює поведінку і мотиваційну сферу інших людей, що простежується у зміні їхньої діяльності на момент актуалізації у їх свідомості суб'єкта впливу.

Комунікативний вплив — внутрішня комунікативна установка комунікатора стосовно себе і реципієнта, вербальні і невербальні особливості повідомлення, характеристики комунікативного простору спілкування, складові соціально-психологічного середовища.

Дж. Мід розглядав вчинки людини як соціальну поведінку, засновану на обміні інформацією. Він вважав, що люди реагують не тільки на вчинки інших людей, а й на їхні наміри. Він виділяв у взаємодії два типи дій:

- 1) незначущий жест (є автоматичним рефлексом на кшталт моргання);
- 2) значущий жест (пов'язаний з осмисленням вчинків і намірів іншої людини).

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Сутність концепції символічного інтеракціонізму полягає в тому, що взаємодія між людьми розглядається як безперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміру один одного і реагують на них. Інтерпретація стимулу здійснюється в проміжок часу між впливом стимулу і нашою відповідною реакцією. У цей час ми зв'язуємо стимул із символом, на основі якого визначається відповідна реакція.

Особливості взаємодії у соціальній психології.

Взаємодія — взаємозалежний обмін діями, організація людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності.

При взаємодії відбувається обмін діями, зароджуються спорідненість, координація дій обох суб'єктів, а також стійкість їх інтересів, планування спільної діяльності розподіл функцій тощо. Спілкуючись, обмінюючись інформацією, людина виробляє форми і норми спільних дій, організовує і координує їх. Це забезпечує уникнення розриву між комунікацією і взаємодією.

Традиційно види взаємодії поділяють на дві групи:

- 1) *співробітництво*. Воно передбачає такі дії, які сприяють організації спільної діяльності, забезпечують її успішність, узгодженість, ефективність;
- 2) *суперництво*. Цю групу утворюють дії, які певною мірою розхитують спільну діяльність, створюють перепони на шляху до порозуміння.

ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Головна ідея концепції символічного інтеракціонізму полягає у таких положеннях: особистість формується у взаємодії з іншими людьми; механізмом цього процесу є контроль дій особистості, що має у своїй основі уявлення оточення про людину. Згідно з цією концепцією суспільство — це сукупність індивідів, котрі взаємодіють один з одним у значущих соціальних ситуаціях. Спрощено цей зв'язок можна розглядати за такою схемою: «Я — соціальна ситуація — символічна інтерпретація ситуації — інша людина».

41.3. Роль символів у процесі комунікації

Комунікація – це обмін інформацією між людьми, за допомогою слів, букв, символів, жестів, через які висловлюється відношення одного працівника до знань і розумінь іншого, досягається довіра і взаємосприйняття поглядів.

Розпізнають три аспекти комунікацій: технічний, семантичний і прагматичний. Технічний аспект зв'язують з процесами передачі інформації від однієї точки, устаткування або особи іншій по відповідним каналам. Семантичний аспект відображує передачу і прийом інформації, включаючи її розуміння одержувачем. Прагматичний аспект враховує вплив прийнятої інформації на поведінку одержувачів і ефективність використання цієї інформації

Перешкодами при обміні інформацією можуть бути:

Перешкоди обумовлені сприйняттям. Люди реагують не на те, що в дійсності відбувається, а на те, що ними сприймається. Повідомлення по різному інтерпретуються.

Семантичні бар'єри обумовлені різним розумінням і тлумаченням слів, жестів, інтонації.

Невербальні перепони – це використання різних символів, крім слів. Прикладами цього є обмін поглядами, вираз обличчя (усмішка, нерозуміння, підняті брови, живий або відсутній погляд, в'яла поза, інтонація).

Поганий зворотній зв'язок, який знижує ефективність комунікації. Основною причиною цього є не вміння слухати.

Перешкоди пов'язані з чисто фізичними і психологічними моментами: втомленість; слабка пам'ять; неуважність; імпульсивність, яка заважає зосередитися; зайва емоційність; нетерплячість.

Усе це заважає одному з учасників обміну інформацією у повній мірі донести до іншого, а іншому – відповідним чином її сприйняти, що в кінцевому підсумку відзначиться на якості рішень.

41.4. Становлення особистості як процес рольової інтерналізації

У ХХ ст. у західній соціології та психології затвердилося розуміння соціалізації як частини процесу становлення особистості, коли формуються найзагальніші та найпоширеніші, усталені риси особистості, що виявляються в соціально організованій діяльності, регульованій рольовою структурою суспільства. У цьому тлумаченні соціалізації звернено увагу на формування рис характеру в соціальній взаємодії з іншими суб'єктами.

Соціалізація як процес перетворення людини на особистість у результаті засвоєння нею суспільних норм та інтеграції в соціальні інститути. Наслідком соціалізації є структурування сфери свідомості особистості під інформаційним впливом інституційованого соціального середовища. Ч. Кулі та Дж. Мід вважали, що одним із механізмів соціалізації є модель «між-особового спілкування», згідно з якою індивід, дивлячись на себе очима інших людей, завоює у результаті безлічі інтеракцій правила співжиття.

Етапом соціалізації особи стає *інтеріоризація* — процес формування внутрішньої структури людської психіки з допомогою освоєння соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, не повторюваність її духовного світу, специфіка соціальної активності. Виділяють такі фактори соціалізації:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що пропонуються людині суспільством;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей;
- загальна ситуація у країні.

Соціалізація не є одностороннім процесом. Люди і установи, які відповідають за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей мають назву агентів соціалізації. Їх можна поділити на агентів первинної та вторинної соціалізації. Агентами первинної соціалізації є батьки, близькі й далекі родичі, однолітки, вчителі, лікарі, лідери молодіжних угруповань. Агенти вторинної соціалізації — представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, держави, ЗМІ.

Основними різновидами соціальної активності є: професійна, трудова, громадсько-політична, моральна, управлінська, дозвільна, вербальна. Найважливішими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стійке, а не ситуативне прагнення впливати на соціальні процеси та реальна участь у громадських справах. Від рівня соціальної активності залежить динамізм розвитку суспільства, яке зацікавлене в її постійному зростанні.

Результат соціалізації — «соціальний тип особи».

Соціальний тип особистості – певний фіксований набір соціальних властивостей людини, що виявляється у її свідомості та поведінці.

41.5. Поняття «узагальнених інших»

Дж. Мід розробив теорію, у якій пояснюється сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей і розвинена концепція «узагальненого іншого». Відповідно до його концепції «узагальнений інший» представляє собою загальні цінності та стандарти поведінки деякої групи, які формують у членів цієї групи індивідуальний Я-образ. Індивід у процесі спілкування як би займає місце інших індивідів та бачить себе іншою особистістю. Він оцінює свої дії і зовнішність відповідно до його «узагальненого іншого», ніби дивиться на себе з боку. Це усвідомлення «узагальненого іншого» розвивається через процеси «прийняття ролі» і «виконання ролі». Прийняття ролі – це спроба прийняти на себе поведінку особи в іншій ситуації або в іншій ролі. Виконання ролі – це дії, пов'язані з дійсним рольових поведінкою, у той час як прийняття ролі тільки претендує на гру.

Дж. Мід, що особливо важливу роль такий процес грає у ранньому розвитку дитини, коли саме через сприйняття та реакції інших людей формуються його ідеї і уявлення про самого себе. Він розрізняв три стадії процесу навчання дитини виконання дорослих ролей. Перша – підготовча стадія (у віці від 1 до 3 років), участь якої дитина імітує поведінку дорослих без якого-небудь розуміння. Друга стадія, яка називається ігровою (у 3–4 роки), настає тоді, коли діти починають розуміти поведінку тих, кого вони зображають, але виконання ролі ще нестійка. Третя – заключна стадія (на 4–5 років і більше), в якій рольова поведінка стає зібраним і цілеспрямованою і виявляється здатність відчувати ролі інших акторів.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Через усвідомлення інших ролей, а також почуттів і цінностей інших у свідомості особистості формується «узагальнений інший». Він є грубим порівнянням з стандартами і цінностями суспільства. Повторюючи що приймається роль «узагальненого іншого», індивід формує свою концепцію Я. Стадії прийняття ролі іншого, інших, узагальненого іншого – все це стадії перетворення фізіологічного організму в рефлексивного соціального індивіда. Походження «Я», таким чином, цілком соціально.

41.6. Відкриті питання соціологічної теорії Дж. Міда та її сучасні версії

Плідним напрямом сучасного розвитку соціологічної теорії особистості є символічний інтеракціонізм (Герберт Блумер, Та-мотсу Шибутані, Манфорд Кун та ін.), засновниками якого є американські соціологи Чарльз Кулі та Джордж Герберт Мід. У межах теорії «дзеркального Я», завдяки якій індивід здатний побачити себе «збоку» очима інших учасників взаємодії і на підставі набутого досвіду сформувати соціальний образ свого «Я», який є, по суті, продуктом відображення в особистості всієї сукупності її міжособистісних контактів. Символічний інтеракціонізм у своїх сучасних трактуваннях еволюціонував у напрямі до феноменологічної соціології та етнометодології, зосередивши основну увагу на символічному змісті соціальної взаємодії, на трансформації повсякденного досвіду спілкування людей у смислові структури групової та індивідуальної свідомості.

Сучасні тенденції розвитку соціологічної теорії особистості — це інтеграція у конкретних дослідженнях окремих елементів класичних теоретичних підходів у соціології та соціальній психології, а також підвищена увага соціологів до когнітивних структур, повсякденного досвіду та соціально-культурних характеристик особистості. Особлива увага в сучасній соціології особистості приділяється проблемам розвитку особистості в мінливому соціальному світі — у процесі постіндустріального розвитку суспільства, переходу до «інформаційного» і «програмованого» суспільства (Даніел Белл, Ален Турен, Амітай Бтціоні, Олвін Тоффлер та ін.), а також проблемам формування соціальних типів особистості за різних суспільно-політичних умов, зокрема під час переходу суспільства від тоталітарної системи до демократії.

Резюме за змістом теми.

Серед парадигм сучасної соціології чільне місце займає *символічний інтеракціонізм* – теоретично-методологічний напрям у західній соціології і соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їх символічному змісті. Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації. Формування і розвиток інтеракціоністських концепцій в американській соціології.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст соціальних ідей попередників символічного інтеракціонізму (Кулі, Болдуїн, Томас, Зіммель).
2. Що являє собою поняття символічний інтеракціонізм?
3. Поясніть значення теорії соціального обміну Дж. Хоманса.
4. Охарактеризуйте соціальні знання представників символічного інтеракціонізму (Айовська школа (М. Кун, Т. Партленд)).
5. Які вихідні ідеї символічного інтеракціонізму Р. Блумера?
6. Опишіть роль символів у процесі комунікації.
7. У чому полягає основна ідея концепції Міда?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Складіть порівняльну таблицю соціологічних концепцій представників чиказької (Г. Блумер, А. Стросс, Т. Шибутані) та айовської (М. Кун, Т. Партленд) школи.
2. Підготуйте словник невідомих термінів і розробіть порівняльну характеристику запропонованих шкіл.
3. Розкрийте особливості соціодраматичного підходу (К. Берк, І. Гофман, Х. Данкен).
4. Систематизуйте та проаналізуйте основні напрями досліджень символічного інтеракціонізму.
5. Поясніть, на що спрямовував свої зусилля інтеракціоністський напрямок в соціології.
6. Охарактеризуйте специфіку символічного інтеракціонізму Р. Блумера.
7. Проаналізуйте теорію «дзеркального Я» і взаємодії у малих групах у працях Кулі.
8. Розробіть схему формування і розвитку інтеракціоністських концепцій в американській соціології.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Основи символічного інтеракціонізму.
2. Чиказька школа (Г. Блумер, А. Стросс, Т. Шибутані).
3. Символічний інтеракціонізм Р. Блумера.
4. Міжособистісна взаємодія в роботах Міда.
5. Соціальні погляди М. Куна.

Основна література

1. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 287 с.
2. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студентів вищ. навч. закл. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
3. Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
4. Захарченко М.В. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
5. Логіка соціальної взаємодії: Монографія / В. В. Навроцький. – Х.: Консум, 2005. – 202 с.
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – 2 вид. – К.: Каравела, 2006. – 407 с.
7. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.

Додаткова література:

1. Блумер Г. Коллективное поведение // Американская социологическая мысль. – М.: МГУ, 1994. – С. 535–588.

2. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 173-179.
3. Гордяненко Соціологія: Символічний інтеракціонізм. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 251 с.
4. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология. – СПб.: СПбУ, 1996. – 286 с.
5. Мид Дж. От жеста к символу // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 215–224.
6. Мид Дж. Интернализированные другие и сам ость / Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
7. Смелзер Н. Символічний інтеракціонізм / Соціологія. Розд. 1, Гол. 5. – М., 1994. – С. 136–139.
8. Філоненко М.М. Психологія спілкування: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ТОЛКОТТА ПАРСОНСА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- теоретичні джерела парсонівської концепції соціальної дії;
- сильні і слабкі сторони творчої спадщини Толкотта Парсонса;
- специфіку адаптації, інтеграції, відтворення структури і зняття напруги;
- ціннісні орієнтації соціальної дії,

а також умітимете

- об'єктивно оцінювати творчу спадщину Толкотта Парсонса, вплив його ідей;
- аналізувати природу соціальних змін;
- виділяти основні характеристики соціальної диференціації.

42.1. Теоретичні джерела парсонівської концепції соціальної дії, поняття системи дії, мотиваційна структура дії

Відомий американський соціолог *Толкотт Парсонс* – засновник досить впливової структурно-функціональної школи. Його теоретична система орієнтована на синтез усього цінного, створеного в соціальних науках, а теоретичні пошуки полягали в новому підході до з'ясування соціологічної теорії. Толкотт Парсонс поклав початок нового підходу до творчої спадщини в соціології, прагнув синтезувати різні концепції. При формуванні соціологічної теорії Толкотт Парсонс дотримувався позиції аналітичного реалізму, починав виклад теорії, насамперед, з розробки понять, абстрагованих від складної і різноманітної емпіричної дійсності, але здатних виділити найістотніші, найважливіші риси існуючого світу.

Найзнаменітша і основна його робота – «*Теорія дії*», фундаментальна теоретична побудова, що пояснювала найзагальніші соціальні процеси.

Парсонсу належить велика кількість робіт з теоретичної соціології, і навіть по емпіричному дослідженню соціальної стратифікації, соціології професій та інших.

Концепції, що розвиває Парсонс, групуються у двох напрямках: 1) спроба розробити теоретичну схему «соціальної поведінки» у межах теорії соціальної дії, у якій психологізував соціологічні проблеми; 2) розробка загальнометодологічних принципів, і понятійного апарату соціології.

Загальна теорія дії являє собою понятійні рамки, пов'язану схему понять, вихідним пунктом яких є дії людей. Розглянемо основні поняття теорії Парсонса.

Розвиваючи теорію соціальної дії, Т. Парсонс виходив із загальнішого поняття дії. Т. Парсонс визначає дію так: «Дія – це деякий процес у системі «суб'єкт дії – ситуація», що має мотиваційне значення для діючого індивіда або – у випадку колективу – для складових його індивідів».

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Поняття соціальної дії припускає мотив, який може бути наявним або прихованим.

Вихідним пунктом його теоретичної моделі соціальної дії виступає схема елементарної соціальної дії, структуру якого утворюють: 1) діючі особи; 2) ситуація; 3) умови, що включають у себе ціль дії і нормативні розпорядження. Крім того, вся сукупність соціальних дій описується Парсонсом за допомогою п'яти «типових змінних дій», кожна з яких вимагає ціннісного вибору.

Перший тип — «*універсалізм-партикуляризм*» — де вибір між поведінкою індивіда здійснюється відповідно до загального правила чи відповідно до орієнтації на специфіку ситуації.

Другий тип — «*досягнення-розпорядження*» — орієнтує діючих осіб на соціальні характеристики іншого індивіда (професія, статус) або ж на особистісні якості (стать, вік і т.п.).

Третій тип — «*афективність-нейтральність*» — містить альтернативу орієнтації дій на нагальні потреби індивіда чи на віддалені і важливі його потреби.

Четвертий тип — «*специфічність-дифузність*» — містить орієнтацію дії індивіда на специфічні або на загальні характеристики ситуації.

П'ятий тип — «*орієнтація на себе — орієнтація на колектив*» — відповідно направляє дії індивіда в особистих чи загальних інтересах.

Т. Парсонс розглядав категорію «мотивації» у контексті концепції соціальної інтеграції, акцентуючи увагу на соціокультурному змісті цього поняття. Він вважав, що мотиви – це людські збудження за певних ситуацій чи обставин, а функція мотиваційної орієнтації полягає в організації різних вчинків діючого суб'єкта у єдиний процес соціальної дії. На його думку, ціннісна орієнтація, яка є основою мотивації, полягає у виборі нормативних стандартів, які відповідають особливостям соціокультурного середовища, у межах якого виникає соціальна дія. Отже, цей аспект трактування дуже важливий у дослідженні мотивації протестної поведінки саме тоді, коли йдеться про регуляцію та саморегуляцію цієї поведінки і збалансованість інтересів конфліктуючих сторін. Таким чином, при визначенні мотивації соціальної поведінки наголос робиться на соціологічному її розумінні (вивчення найрозповсюдженіших у суспільстві типів мотивів соціальної поведінки, різних її типів). Процес мотивації за Т. Парсонсом можна визначити за такою схемою:

**Потреба-установка + ціннісні орієнтації + нормативні стандарти = дія
(або бездіяльність)**

42.2. Особиста, соціальна та культурна системи, ціннісна орієнтація соціальної дії

Концептуальні ідеї Т. Парсонса знайшли розвиток у сучасному мотиваційному соціологічному підході нормативної поведінки, основа якого полягає у необхідності використання та дотримання соціальних норм, стандартів, правил членами суспільства.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Аналіз соціальної системи Толкотт Парсонс здійснює у відриві від проблеми її походження, визначає як складову частину загальної системи дій. Іншими складовими частинами загальної системи дій є система культури, система особистості та система поведінкового організму.*

Соціальна система – система дій з одним або більшим числом діячів (індивідами або колективами), причому для кожного діяча ситуація визначається існуванням інших діячів і відбуваються взаємозалежні дії, які «концентруються» залежно від того, наскільки велике згода щодо загальних цілей, цінностей, нормативних і когнітивних очікувань.

У соціальній системі може здійснюватися як незалежна, так домовлена дія, у якій згода залежить від колективної цільової орієнтації або спільних цінностей, очікувань

Про людину можна сказати, що вона має «спільні цінності» з іншими, якщо вона:

- або бажає, щоб група, до якої вона і ці «інші» належать, здійснила якісь групові цілі, що бажані також і для інших;
- або вона цінує конформність по відношенню до тих вимог, які пред'являються «іншими».

Система особистості – система, що складається із сукупності дій індивідуального діяча, причому дії індивіда визначаються структурою його потреб і організацією цілей і цінностей. Це система, що забезпечує взаємопов'язаність дій від слухного актора. Дії актора організовані в структуру за допомогою диспозиції потреб. Оскільки дії безлічі акторів не можуть оцінюватися як випадкові, але повинні бути організовані на підставі сумісності та інтеграції, то і дії окремого актора визначаються сумісністю та інтеграцією з діями інших акторів. Точно так само, як цілі або норми, які актор всередині соціальної системи повинен здійснювати, отримують сприяння або обмеження з боку цілей і норм, здійснюваних або дотримуваних іншими акторами, мети або норми, включені в окремі дії окремого актора, отримують підтримку або опір інших акторів, а також інших цілей і норм того ж самого актора.

Система культури – організація цінностей, норм і символів, які визначають дії діячів; це не емпірична система, як особистість або соціальна система, а якась абстракція їхніх елементів; зразки культури складаються із взаємозалежних елементів, які творять системи цінностей, системи вірувань і системи символів. Вони інституціоналізовані в соціальних системах і інтерналізовані в системах особистості. Вона формується не за допомогою взаємодії і не за допомогою організації дій окремого актора (як такого), а за допомогою організації цінностей, норм і символів, якими керується при виборі актором, і які змінюють види взаємодії, можливі для даного актора.

Особистість, соціальна система й система культури являє собою перспективу й об'єкт соціологічного аналізу. У центрі цього перебуває орієнтація діячів – емпіричних систем дії, це можуть бути індивіди й групи, у ситуації, що охоплює велику кількість учасників. Понятійна схема займається зв'язками між «складовими частинами» дії в інтерактивній ситуації, що виникають структурами й процесами.

Для діячів ситуація складається з «об'єктів орієнтації», які можна розділити на:

- 1) соціальні об'єкти;
- 2) фізичні об'єкти. Являють собою засоби й умови для дії, соціальними об'єктами можуть бути індивіди й колективи;
- 3) культурні об'єкти. Є символічними елементами культурної традиції: ідеї й системи вірувань, символи, ціннісні подання, які мають регулярність і сталість. Дії включають мотиваційний компонент, тобто діяч завжди відносить ситуацію зі своїми власними потребами й цілями. Діяч хоче в ситуації одержати «нагороду».

Будь-яка соціальна система повинна справлятися з чотирма комплексами проблем:

- 1) проблемою раціональної організації та розподілу своїх (природних), людських (персонал) і культурних ресурсів певними способами, щоб домогтися цілей системи. Ці функціональні вимоги відомі як проблеми адаптації, вирішення яких закладено у економічній діяльності;
- 2) проблемою визначення основні цілі й підтримки процесу її досягнення (проблема цілеорієнтації);

3) проблемою збереження солідарності (проблема інтеграції).

Друге й третє вимоги висуває культурна система, головне завдання якої є легітимізація нормативного порядку соціальної системи. Проблема цілеорієнтації задовольняється політичними видами діяльності. Проблема інтеграції допомагає розв'язати релігійна діяльність чи його функціональні альтернативи – різні секулярні ідеології й т. п.

4. Проблемою підтримки мотивацій діячів у виконанні ними необхідних соціальних ролей і усунення прихованих напруг у системі особистісної мотивації (так звана проблема латентності таких). Проблема вирішується сім'єю, яка проводить первинну соціалізацію, вибудовуючи вимоги соціальної системи в особистісну структуру діяча, і підтримує емоційну задоволеність своїх членів.

42.3. Адаптація, інтеграція, відтворення структури і зняття напруги

Т. Парсонс вважав, що для всіх систем існує інваріантний набір функцій, навіть сформував свою знамениту схему **AGIL**:

A (adaptation) – адаптація

G (goal attainment) – ціледосягнення

I (integration) – інтеграція

L (latency) – підтримка латентного зразка

Функція – сукупність дій, спрямованих на задоволення потреби або потреб системи.

1. *Адаптація (A)*: система повинна справлятися з носять випадковий характер вимог зовнішнього середовища. Вона повинна адаптуватися до зовнішнього середовища і пристосовувати середовище до своїх потреб.

2. *Ціледосягнення (G)*: система повинна вміти визначати свої первинні цілі і досягати їх.

3. *Інтеграція (I)*: система повинна координувати взаємини своїх елементів. Вона повинна управляти відносинами трьох інших функціональних імперативів (AGL).

4. *Латентна (L)* - підтримка ціннісного зразка: систем повинна жити, підтримувати і відновлювати як мотивацію індивідів, так і культурні зразки, створюють і підтримують мотивацію.

Біологічний фактор (організм) виконує функцію адаптації; особистісний фактор – функцію цілепокладання; соціальний фактор – функцію інтеграції; культурний фактор виконує функцію підтримки зразка.

У свою чергу, соціальний фактор містить чотири підсистеми:

- 1) економічна: виконує функцію адаптації до природного оточення;
- 2) політична: виконує функцію цілепокладання, включаючи всі форми прийняття рішень, стандартизацію цілей і мобілізацію ресурсів на їхнє досягнення;
- 3) соціальна: виконує функцію інтеграції, включаючи всі інститути соціального контролю від законів до неформальних правил;
- 4) підсистема соціалізації: виконує функцію підтримки зразка, включаючи людину, в існуючі культурні системи.

42.4. Природа соціальних змін. Соціальна диференціація

В останнє десятиліття своєї творчості Т. Парсонс дедалі більше цікавиться проблематикою соціальних змін. Роздуми Т. Парсонса про соціальну зміну охоплюють чотири групи

проблем: соціальної рівноваги, структурної зміни, структурної диференціації і соціальної еволюції. Еволюція в розумінні американського соціолога досить близька до класичної її версії і полягає в підвищенні адаптаційної здатності суспільства. До цього ведуть два процеси: диференціація та інтеграція. Диференціація означає виникнення й утвердження нових функцій і відповідних їм нових ролей і груп. Це, у свою чергу, породжує проблеми координації, які мають бути вирішені завдяки створенню нових систем цінностей, пристосованих до нових, складніших відносин. Зростаюча складність соціальної структури потребує, щоб культурні взірці ставали загальнішими. Процес інтеграції — це вироблення адекватних засобів соціального контролю.

Т. Парсонс виокремлює три фази еволюції, беручи до уваги різні ступені адаптаційної здатності та форми соціального контролю, а саме примітивну, перехідну та сучасну. На противагу «соціальній системі», де він особливо підкреслював проблему інтеграції соціальних систем і особистості, у своїй еволюційній моделі Парсонс звертає увагу на диференціацію поміж і всередині культурної і соціальної систем, а також на інтегративні проблеми, що зрештою виникали між суспільством і культурою в міру того, як кожна з цих систем ставала дедалі диференційованою і водночас більше відокремлювалася від інших систем.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Взагалі еволюція суспільств відбувається під знаком зміцнення культури, підвищення значення і ролі її у збереженні, розвитку та передачі різноманітних інституціональних взірців.*

Розвиток суспільства, за Т. Парсонсом, носить еволюційний характер і описується за допомогою категорій «диференціація» і «інтеграція». Диференціація — це неминуче виникаюча і прогресивно зростаюча неоднорідність усередині системи. Інтеграція — це зростання цілісності системи завдяки появі і зміцненню нових взаємодоповнюючих зв'язків і координації між частинами.

Т. Парсонс розрізняє три типи суспільств:

- *примітивний*, у якому диференціацію виражено незначно;
- *проміжний*, пов'язаний з появою писемності, соціального розшарування, виділення культури в самостійну сферу людської діяльності;
- *сучасний*, характерною рисою якого є відділення правової системи від релігійної, формування адміністративної бюрократії, ринкової економіки і демократичної виборчої системи.

Крок у бік синтезу системного підходу і еволюціоналізму був зроблений Парсонсом у статті «Еволюційні універсалії в суспільстві», в якій він звернувся до спочатку відкидав їм еволюційної схемою Г. Спенсера. У статті він спробував дати відповідь тим критикам, які звинувачували структурний функціоналізм у нездатності пояснити соціальні зміни в сучасному суспільстві.

У цілому структурно-функціональна соціологія Т. Парсонса є послідовною і докладно розробленою теоретичною системою. Інтерес до соціології видатного американського теоретика не вгасає й досі. І причиною цього є зміст соціологічних ідей Парсонса, а також високий евристичний потенціал їх, що дає змогу знаходити раціональні відповіді на численні питання сьогодення.

42.5. Творча спадщина Толкотта Парсонса, вплив його ідей

Неперевершена цінність праць Т. Парсонса полягає в тому, що високий рівень теоретичного абстрагування, прагнення до універсальності спекулятивних понять і положень у них поєднувалися з ефективним застосуванням концептуальних положень щодо формування спеціалізованих соціологічних теорій. Великий внесок у розробку теоретико-методологічних основ так званих теорій середнього рівня, у розвиток емпіричного функціоналізму зробив учень і соратник Парсонса — Роберт Мертон.

Послідовники Т. Парсонса розвивають його принципи аналітичного реалізму. Головною метою своїх пошуків він вважав з'ясування того, яким чином упорядковується соціальний світ, як він влаштований. Саме в цьому плані послідовники Т. Парсонса обґрунтовують аналітичний реалізм у соціологічному аналізі. Сутність його полягає у формулюванні таких понять, які б адекватно «схоплювали» моменти соціального порядку. Стратегія побудови соціологічної теорії Т. Парсонса та його послідовників ґрунтується на дедуктивному аналізі, який коригується емпіричними дослідженнями. Системній природі світу має відповідати соціологічна теоретична система, що конструюється аналітично. Така стратегія має виразний онтологічний характер: соціальний світ, що має якості системності, визначає систематизований порядок абстрактних концепцій, що його відображують.

Разом з тим функціоналісти не акцентують увагу на безпосередньому використанні абстрактних понять у соціологічному аналізі, а тільки обстоюють використання їх для розвитку «генералізуючої системи концепцій», накреслення «когнітивної карти» набору категорій над узагальнюючого синтезуючого рівня, тобто для аналітичної системи, яка відобразить сутнісні характеристики соціального світу без наповнення їх емпіричною деталізацією. Базові елементи функціонального аналізу пов'язані також з розумінням суспільства як «соціального організму», всі частини якого взаємодіють, взаємозалежні й працюють на підтримання його життєздатності.

Концептуальні ідеї Т. Парсонса набули розвитку в дослідженнях сучасних неофункціоналістів. Вони обстоюють першорядність головних питань соціології як позитивної науки у контівсько-дюркгеймівському розумінні. На протигагу поширеному в 70–80-х роках інтересу до проблем інтерпретативності та конвенціональності в обґрунтуванні соціологічних концепцій, до проблем суб'єктивності й цінностей у соціальній аналітиці вони підкреслюють значущість загальнонаукових стандартів розвитку теорії, її фактологічного забезпечення, точності формулювань, емпіричної перевірюваності, методологічної чіткості, того, що, за їх переконанням, має сприяти об'єктивності, науковості теорій, кумулятивності соціологічних знань, необхідному поєднанню квалітативності (якісності) та квантитативності (кількісного вираження) аналітичної роботи.

Дослідницькі програми на ґрунті неофункціоналістських положень, «емпірично зорієнтована робота», за висновками таких теоретиків, як *Дж. Александер* і *П. Коломі*, сприяли реконструюванню функціоналістської метатеорії, ревізії її ортодоксальних форм, а отже, розвитку загальної теорії, тобто сучасний неофункціоналізм помітно відрізняється від, так би мовити, канонічного структурного функціоналізму Т. Парсонса і Р. Мертона.

Неофункціоналізм – це реконструкція теоретичної традиції, закладеної Т. Парсонсом, її оновлення й поглиблення. Неофункціоналізм, як зазначають оглядачі розвитку соціологічної думки, — по суті єдиний теоретичний напрям 80-х років, який запропонував нові, свіжі ідеї. Більше того, за словами Дж. Александера, неофункціоналізм є одним зі свідчень глибоких зрушень у підвалинах соціологічної дисципліни, передусім просування до синтезу конфронтуючих концепцій, тенденції до інтеграції мікро- й макropідходів, прагнення до розробки універсальної узагальнюючої теорії. Саме неофункціоналізм ближче за інші течії соціологічного теоретизування підійшов до взірця синтетичного соціологічного знання, відштовхуючись від ідей інтеграції, висунутих свого часу Т. Парсонсом.

Резюме за змістом теми.

Структурний функціоналізм (або структурно-функціональний аналіз) – один з найважливіших і найскладніших напрямів сучасної теоретичної соціології, виникнення якого певною мірою об'єктивно пов'язане з широким розвитком емпіричної соціології. До середини 30-х рр. ХХ ст. соціологи США накопичили значний емпіричний матеріал, здійснивши велику кількість різноманітних за масштабністю і тематикою емпіричних соціологічних досліджень, які, проте, не виходили за межі окремих регіонів країни і торкались лише деяких проблем суспільного життя.

Парсонівська модель соціальної дії включає чотири підсистеми соціальну, культурну, особистісну, органічну. Соціальна підсистема забезпечує інтеграцію дій суб'єктів. Культура містить найзагальніші зразки дій, принципи вибору цілей, цінностей, вірувань, знань, тобто значення, які реалізуються в дії, і засоби прогнозування цих значень. Організм у цій схемі може розглядатися як підсистема, яка забезпечує фізичними і енергетичними ресурсами діяча для взаємодії із середовищем. Тим самим дія набирає впорядкованого характеру і звільняється від внутрішніх суперечностей.

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте ідейні витoki і формування функціональних уявлень у соціології.
2. Хто є основоположниками структурно-функціонального аналізу?
3. Які три категорії лежать в основі соціологічної концепції Т. Парсонса?
4. Що являє собою теорія соціальних систем Т. Парсонса?
5. Які недоліки містила концепція Парсонса? Хто поставив за мету удосконалити її?
6. Від яких факторів залежить діяльність людини?
7. Підготуйте доповідь на тему «Характеристика головних проблем соціальної системи».
8. У чому полягає ідеологічна і теоретико-змістовна критика функціоналізму?
9. Охарактеризуйте сучасний функціоналізм і його концептуальний апарат.

10. Розкрийте значення вчення Т. Парсонса про соціальну диференціацію: соціальний контроль, розподіл праці та рольовий плюралізм як стимули соціальної диференціації.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Розкрийте особливості визначення Т. Парсонсом поняття «суспільство» як соціологічної категорії (праця «Система сучасних суспільств»).
2. Охарактеризуйте структурно-функціональний аналіз Т. Парсонса як теорію суспільства.
3. Проаналізуйте концепції структурно-функціонального аналізу та теорії конфлікту. Знайдіть їх основні протилежні риси.
4. Проаналізуйте критику структурного функціоналізму.
5. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку обов'язкової та додаткової літератури. Продумайте висновки та додаткові запитання одногрупникам по темі.
6. Проведіть аналіз синтезу Т. Парсонсом уявлень про соціальну дію, взаємодію та соціальну систему.
7. Прочитайте фрагмент із наукового соціологічного тексту Т. Парсонса:

Загалом соціологи відмовились від колишніх суперечок щодо пріоритету тих або інших чинників у процесах соціальних змін. Так, питання про придатність теорії економічного детермінізму нині втратило значення реально важливої проблеми. У принципі, всі чинники, що впливають на поведінку людей, починаючи від фізичного середовища і біологічного складу населення через психологічні, економічні, правові та інші інтрасоцієтальні елементи і завершуючи чинниками культурної системи, заслуговують на детальне дослідження в ролі причини соціальних змін. При цьому багато що залежить не лише від конкретного випадку, але й від характеру проблеми зміни, яка розглядається.

Свої перші кроки соціологія робила під великим впливом еволюційних ідей – згадаємо хоча б цілком відмінні один від одного соціологічні підходи О. Конта і Г. Спенсера. Потім, протягом приблизно усієї першої половини нашого століття соціологи, за винятком М. Вебера, відкидали ці ідеї, що були безпосередньо пов'язані із загальною атмосферою, яка панувала в антропології. Останнім часом окреслилось однозначне відродження інтересу до еволюційних ідей. Цьому відродженню великою мірою сприяли подальший розвиток і зміцнення зв'язків між біологічними і соціальними науками, бо все переконливо свідчило про те, що їх неподільна єдність як «наук про життя» носить фундаментальний характер. Американська соціологія / Под ред. Т. Парсонса. – М., 1972.

Що мав на увазі Т. Парсонс, коли писав, що соціологія і досі перебуває під впливом еволюційних ідей?

7. Твори яких соціологів відносив Т. Парсонс до ідей еволюціонізму?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Теорія дії Т. Парсонса.
2. Рівні соціальних систем організації суспільства.
3. Теорія соціальних систем пізнього Парсонса.
4. Поняття системи дії, діючої особи, ситуації.
5. Основні принципи теорії функціоналізму.

📖 Основна література

1. *Вербець В.В., Субот О.А., Христюк Т.А.* Соціологія: Навчальний посібник. – К.: КОНДОР, 2009. – 550 с.
2. *История социологии в Западной Европе и США.* Учебник для вузов. Ответственный редактор – академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА•М), 2001. – С. 326-576.
3. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
4. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995. – 225 с.
5. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
6. *Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін.* – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

7. Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. / Пер. с англ., фр., нем., ит. Сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. — М.: Книжный дом "Университет", 2002. — Ч. 2. — 424 с.

Додаткова література:

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
2. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — М.: АСТ; Хранитель, 2006. — 878 с.
3. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2000. — 880 с.
4. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 464.
5. *Парсонс Т.* Система современных обществ: Пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. — М.: Аспект Пресс, 1998. — С.18.
6. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения / Американская социологическая мысль. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 464–480.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ РОБЕРТА МЕРТОНА

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- засади основних теорій середнього радіуса дії;
- сильні і слабкі сторони дослідження Мертона в галузі соціології;
- дані по теорії соціальної аномії;
- основні теоретичні напрями соціології,

а також умітимете

- об'єктивно оцінювати дискусії щодо функціоналізму;
- аналізувати три основні постулати мертонівської функції;
- опанувати одинадцять заповідей функціоналізму.

43.1. Дослідження Мертона в галузі соціології. Теорія середнього радіуса дії

Роберт Мертон – американський соціолог, почесний професор Колумбійського університету, президент Американської соціологічної асоціації (1957). Він зробив значний внесок у розробку і формування ряду основних областей академічної соціології: теорії і методології структурного функціоналізму, соціології науки, вивчення соціальної структури, бюрократії, соціальної дезорганізації і ін. Виступаючи продовжувачем класичної традиції буржуазної соціології (*М. Вебер, Дюркгейм*), Мертон незалежно від своїх вчителів *Сорокіна* та *Парсонса*, які багато зробили для популяризації в США європейської теоретичної соціології, шукав самостійний шлях її з'єднання з установленим США стандартом емпіричного дослідження.

Враховуючи недоліки наукової концепції Т. Парсонса, його послідовник *Роберт Кінг Мертон* поставив за мету удосконалити її. Насамперед Мертон виступив проти тези Парсонса про всеохоплюючий і всезагальний характер структурно-функціонального аналізу, відкидаючи значимість емпіричних досліджень. Враховуючи неповторність різних соціальних явищ, Мертон пропонує ввести так звані **теорії середнього радіуса дії**. Своє коротке визначення «теорій середнього рівня» (ТСР) Р. Мертон формулює наступним чином: це «теорії, що перебувають у проміжному просторі між приватним, але теж необхідними робочими гіпотезами, в великій метушні. Розкаюваний у ході повсякденних досліджень, і всеохоплюючими систематичними спробами розвинути єдину теорію, яка буде пояснювати всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін».

Р. Мертонові належить розробка методологічного інструментарію для цієї теорії. Вона, перш за все, забезпечує гнучкий зв'язок між емпіричним і теоретичним рівнями дослідження. На відміну від парсонівської всеосяжної теоретичної системи, його теорія придатна для аналізу певної, конкретної групи фактів, характерних для окремих сфер суспільного життя.

Мертон запропонував до двох уже згаданих додати ще один рівень соціологічних знань – теорії середнього рівня, які б посідали проміжне положення між фундаментальними загальносоціологічними теоріями та емпіричним узагальненням соціологічної інформації.

Завдяки соціологічним теоріям середнього рівня, які узагальнюють емпіричні соціологічні дані, створюється відповідний теоретико-емпіричний масив інформації, придатний для подальшого його узагальнення на рівні загальносоціологічних теорій. У зворотному напрямі взаємодії соціологічні теорії середнього рівня адаптують результати загальносоціологічних теоретичних досліджень до особливостей тієї чи іншої спеціальної або галузевої соціологічної теорії, що дає змогу використовувати їх як методичну базу для проведення конкретносоціологічних (емпіричних) досліджень.

Цікаво, що сам Мертон спочатку під теоріями середнього рівня розумів лише теорію ролей, теорію девіантної поведінки, теорію соціальних статусів та інші, проте згодом теорії середнього рівня стали співвідносити зі спеціальними, галузевими (приватними) соціологічними теоріями. Нині, теорії середнього рівня — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів. Кожна соціологічна теорія середнього рівня розглядає ту чи ту сферу (політика, праця, культура, мораль), окрему соціальну спільноту (сім'ю, колектив, соціальний регіон) або соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її спільними зв'язками, цілеутворюючими і фактоутворюючими характеристиками, специфічними умовами походження, функціонування й розвитку. Завдання будь-якої соціологічної

теорії середнього рівня — вивчення і пояснення соціальної системи (наприклад, таких соціальних інститутів, як наука, культура, політика, економіка, мистецтво, право, які є соціальними системами), спільних і особливих характеристик соціально-потенційних механізмів функціонування та розвитку тощо. Кожна соціологічна теорія середнього рівня має не лише свій предмет дослідження, а й покликана виробляти особливий підхід до вивчення соціальних процесів і специфічних явищ суспільного життя, свою систему понять і категорій.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! До числа ТСП Р. Мертон відносив такі відомі соціологічні концепції, як теорії «референтних груп», соціальних ролей», «соціальних статусів» та ін. Завдяки цим теоріям також відбувається накопичення і узагальнення емпіричних даних, на основі чого згодом поповнюється фундаментальна соціологічна теорія.

43.2. Три основні постулати мертонівської функції. Одинадцять заповідей функціоналізму

Мертон поставив питання правомірності трьох постулатів, широко використовуваних соціологами, працюючими в рамках класичного структурного функціоналізму (Парсонс, Малиновський).

1. **«Постулат функціональної єдності суспільства».** З нього випливає, що будь-яка частина соціальної системи функціональна для всієї системи, завдяки чому забезпечується високий ступінь інтеграції всього суспільства. За оцінкою Мертона, це може бути справедливим в традиційних соціальних системах, особливо ранніх дописемних суспільствах. Однак соціолог висловив сумнів у правомірності поширення постулату про «функціональну єдність» на складні, сильно диференційовані сучасні суспільства. Як аргумент він наводить приклад релігійного плюралізму: у суспільстві, в якому існують різноманітні вірування, релігія має тенденцію швидше розділяти, ніж об'єднувати. Тому соціолог вважає, що нині потрібно говорити про *ступінь* функціональної єдності. А те, яка вона – визначати конкретним соціологічним дослідженням.

2. Згідно з **«постулатом універсальності функціоналізму»**, всі стандартизовані соціальні або культурні форми мають позитивні функції. Цей постулат передбачає, по суті, «корисність» будь-яких соціальних дій. (Так, Дюркгейм, а пізніше і Парсонс виділяють, наприклад, «функцію девіантності», яка сприяє соціальному порядку. Так, коли суспільство бачить покарану за девіантну поведінку людину, воно усвідомлює, яка поведінка є прийнятною, а яка – ні.) Таким чином усі явища та форми є «функціями», тобто такими, що сприяють пристосуванню системи. На думку Мертона, дане твердження є не тільки спрощеним, але може бути і неправильним. При функціональному аналізі, вважає він, треба розділяти суспільство на три частини: функціональну, дисфункціональну і нефункціональну. Так, окрема структура (гральний бізнес) може виконувати функції, але вона ж може викликати дисфункції окремих частин, або всієї системи (рекреаційної, культурно-розважальної). Більш того, соціолог виступає за чітку реєстрацію тих соціальних суб'єктів (індивідів або соціальних груп), для яких конкретна соціальна структура є функціональною, дисфункціональною, або нефункціональною. Таким чином, він відмовляється від універсальності: «Питання про те, чи є наслідки того чи того культурного явища функціональними, вирішується не апіорно, а в процесі дослідження».

3. **«Постулат необхідності».** Його суть полягає у тому, що в суспільстві є «універсалії» – соціальні чи культурні явища, які є незмінними компонентами протягом усього існування суспільства. Мертон піддав критиці положення про існування необхідних «універсалій». Хоч з одного боку, Мертон погоджується з постулатом, як і Парсонс, він вважає, що будь-яка система, щоб існувати повинна задовольняти необхідні (обов'язкові) функції. Однак він категорично заперечує необхідність інших незмінних компонентів-універсалій (таких інститутів, як сім'я чи релігія тощо). На його думку, немає переконливих доказів, які з структур є атрибутами всіх людських суспільств, або ж які дійсно абсолютно потрібні для існування та виживання суспільства. Для заміни постулату необхідності соціолог пропонує концепцію «Функціональних еквівалентів» або «функціональних альтернатив». Він наводить приклад того, що функціональною альтернативою релігії може бути ідеологія: «З цього погляду політична ідеологія, така, як, наприклад, комунізм, може забезпечити функціональну альтернативу релігії. Вона може відповідати тим же функціональним вимогам, що й релігія».

У зв'язку з цим постулатництвом Р. Мертон і вживає натхненну спробу створити парадигму функціонального аналізу, помічає рамки теорії, її основні смислові «вузли» і принципи побудов. З певною умовністю можна образно назвати принципи побудови теорії «одинадцятьма заповідями» функціонального аналізу Р. Мертона.

Перша заповідь. Об'єктом аналізу є стандартизоване (тобто типізоване, повторюване) явище, таке, як соціальні ролі, інституційні типи, соціальні процеси, культурні стандарти і т.д.

Друга заповідь. Функціональний аналіз може бути спрямований на мотиви діяльності індивідів.

Третя заповідь. Об'єктивні наслідки нехай і пов'язані частково із суб'єктивною диспозицією, складають головний зміст функції або дисфункції. Щоб підійти до визначення соціальної функції необхідно вивчити всю сукупність її наслідків, які представлені множинністю окремих функціональних наслідків і загальним результатом наслідків. Відповідно, здійснювати розмежування об'єктивних функцій і суб'єктивних мотивів, виявляючи явні та латентні функції.

Четверта заповідь. Необхідно чітко уявляти соціальну одиницю, яку обслуговує функція. Те, що є функціональним для одних індивідів і підгруп, може бути дисфункціональним для інших. Іншими словами, потрібно бачити специфіку функцій у конкретних соціальних одиниць-індивідів з різним статусом, з різних підгруп, соціальних і культурних систем.

П'ята заповідь. Аналіз передбачає виявлення функціональних вимог розглянутої системи, а також типів функціональних вимог.

Шоста заповідь. Функціональний аналіз передбачає виявлення механізмів, через які виконуються функції. Мова йде про соціальні механізми, такі як: поділ за соціальним ролям, ієрархічне розташування цінностей, поділ праці, ритуали і церемонії і т.д.

Сьома заповідь. Слід мати на увазі можливість функціональних альтернатив або еквівалентів функції. Це ставить перед дослідником проблему визначення «діапазону мінливості явищ», залишаючись у якому, вони можуть виконувати певну функцію».

Восьма заповідь. Варіативність функції обмежена – вона не виходить за лімітовані межі можливого обсягу структури. Взаємозалежність елементів соціальної структури неминуче мінімізує число функціональних альтернатив. Ігнорування цього принципу веде до утопічного мислення, наприклад, що певні елементи соціальної структури можуть бути усунені, не вплинувши при цьому на всю систему. Такий підхід є неправильним.

Дев'ята заповідь. Поняття і вивчення дисфункціональних явищ у системі дозволяє досліднику «відірватися» від вивчення системної статистики і вимірювати, вивчати суспільство в динаміці розвитку. Зокрема конфлікти, стреси, напругу(дисфункції), що виникають у ньому.

Десята заповідь. Особливу увагу слід приділяти проблемі достовірності дослідження, що потребує розробки строгих методик аналізу.

Одинадцята заповідь. Функціональний аналіз у принципі не пов'язаний з певною ідеологією. Тим не менше, окремі роботи, виконані соціологами-функціоналістами можуть мати ідеологічне забарвлення, що обумовлено світоглядною орієнтацією дослідника або клієнта, що фінансує дане дослідження. Тому потрібно мати на увазі вплив ідеологічного фактора на остаточні результати виконаної роботи.

Мертон називав свої 11 заповідей «соціологічною ідеологією», і бачив одним із завдань функціонального аналізу в стабілізації науки, що була розрізною без якоїсь єдиної методології та парадигми.

43.3. Теорія соціальної аномії

Теорія соціальної аномії – соціологічна теорія причин злочинності в сучасному суспільстві, запропонована Р. Мертоном. Ця теорія протиставляється тим уявленням, які приписують незадовільне функціонування соціальної структури, передусім незаконним біологічним потягам людини, недостатньо стримуваним соціальним контролем, тобто фрейдистською і неофрейдистською концепціями в кримінології. Мертон використовує два поняття: «аномія» і «соціальна структура» суспільства: при цьому перше явище (аномія) виступає як наслідок процесів, що відбуваються в рамках другого явища (соціальна структура). Термін «аномія» був висунутий французьким соціологом Е. Дюркгеймом і означає відсутність норм поведінки, їх недостатність. Аномія існує у двох вимірах. По-перше, стан аномії може характеризувати суспільство, в якому нормативні стандарти поведінки, а також існуючі в ньому переконання або серйозно ослаблені, або відсутні. По-друге, стан аномії може характеризувати і окрема особа, якщо вона соціально дезорієнтована, перебуває в стані тривоги і переживає почуття ізольованості від суспільства. Поняття соціальної структури, за Мертоном, не має нічого спільного з класовою структурою суспільства (хоча Мертон у ряді випадків говорить про класову структуру сучасного американського суспільства). Для Мертона соціальна структура це не соціальна, а соціально-психологічна, а то й чисто психологічна категорія. Утво-

рюється соціальна структура з двох фаз. Перша складається з тих істотних цілей, які ставлять перед собою соціальні групи суспільства (або які ставляться перед ними життям), – так звані життєві прагнення групи. Друга – це ті кошти, які вживаються в ході досягнення зазначених цілей для задоволення життєвих прагнень соціальних груп суспільства. Самі ці кошти, у свою чергу, двоякі: їх можна поділити на приписувані (законні) кошти і найефективніші, найуспішніші, що ведуть до результату найкоротшим шляхом. Для концепції Мертона надзвичайно те, що законність і ефективність зовсім не обов'язково збігаються стосовно обраних засобів.

Наступним вихідним положенням є вказівка на ту обставину, що в принципі панівна в даному ставленні суспільства до цілей, які стоять перед його членами, і до засобів, які обираються для їх досягнення, можуть бути неоднаковими. Так, вся увага може бути перенесеною на цілі, а до характеру коштів може допускатися повна зневага, і навпаки. Мертон висуває тут свою центральну тезу про те, що порушення рівноваги між цілями та засобами, як фазами соціальної структури служить підставою для виникнення стану аномії. Всі види соціальної поведінки, в тому числі і відхилень, залежать від того, приймає людина чи ні культурні норми. Р. Мертон ділить на п'ять типів індивідуальної адаптації:

- конформізм, коли соціальні цілі суспільства і способи їх досягнення приймаються повністю (лояльні, спокійні й законслухняні громадяни);
- інноваційність, коли приймаються соціальні цілі, але не способи їх досягнення (рекет, злочинство, підробка грошей, зловживання, обман);
- ритуалізм – соціальні цілі не осмислюються, але способи їх досягнення непохитні і священні (користолюбство, махінації, фальсифікації і ін.);
- ретритизм – заперечення і цілей, і будь-яких засобів (анархізм, наркоманія, бродяжництво);
- заколот, бунт – відмову і від цілей, і від засобів з одночасною заміною їх новими цілями і новими засобами (політичний тероризм, боротьба за свободу, революційність, радикалізм).

Поведінка другого типу, коли вся увага приділяється досягненню мети, а до характеру обираються коштів проявляється повне нехтування, є центральним об'єктом аналізу.

Відповідно до теорії соціальної аномії асоціальна поведінка відчутно зростає у випадку, коли в суспільстві понад усе звеличуються певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, в той час, як соціальна структура цього суспільства обмежує або повністю усуває доступ до законних засобів заволодіння цими символами для значної частини цього ж самого населення.

43.4. Дискусії щодо функціоналізму. Основні теоретичні напрями соціології

Соціологія, подолавши тенденцію розриву емпіричного та теоретичного напрямів, увійшла у сучасний етап, який можна назвати етапом синтезу емпірії і теорії. У цьому періоді продовжують розвиватися попередні напрями та з'являються інші. Серед них у сучасній соціології можна виділити п'ять основних теоретичних напрямів.

Структурний функціоналізм. Його основні представники – американські соціологи Т. Парсонс (1902–1979) і Р. Мертон (1910). За Т. Парсонсом, індивіди у суспільстві діють і взаємодіють, виконуючи певні ролі стосовно один одного, і це складає соціальну структуру суспільства, бо роль є одиницею соціальних відносин, а суспільство як соціальна система є комплексом соціальних дій. Коли всі ці частини нормально функціонують, то у суспільстві існує порядок.

За Р. Мертоном, навпаки, треба зосереджувати увагу на дисфункціях, відхиленнях від порядку, і таким чином попередня концепція доповнюється. Виходить, що повна функціональна єдність, на яку сподівався Т. Парсонс, буває рідко, тому треба дослідити ступінь інтегрованості суспільства.

Структурно-функціональний аналіз суспільства можна виразити у таких пунктах:

- суспільство – система взаємопов'язаних структур, усі елементи якої виконують свої функції;
- соціальні інститути – частини соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства;
- індивід – основний елемент системи, який входить до соціальної структури через соціальну роль;
- суспільне життя залежить від солідарності індивідів;

– в основі суспільного життя лежать норми і цінності, воно включає в себе обов'язки людей і соціальний контроль;

– соціальні системи інтегровані і тяжіють до стабільності, дисфункції у суспільстві – це патологія (відхилення від норм), яку повинна подолати соціологія.

Теорія конфлікту протилежна попередній: ідея соціальної рівноваги замінюється ідеєю соціальних змін.

Американець Ч.Р. Мілс (1911–1962) першим розкритикував концепцію Т. Парсонса, бо, як він вважав, у реальному житті поруч зі стабільністю існує нестабільність. Інший американський учений Л. Козер (1913) розвинув і німецько-англійський соціолог Р. Дарендорф (1929), який вважав, що кожне суспільство постійно думку про позитивну роль конфлікту. Підтримав це положення змінюється, у них постійно існують конфлікти. Будь-який елемент суспільства сприяє його інтеграції та змін, кожне суспільство базується на насильстві одних його членів над іншими. Влада завжди у антагонізмі з підлеглими і неминуче породжує конфлікт. Отже, конфлікт – природний стан суспільства, який є рушійною силою історії. Звідси висновок: треба вміти регулювати конфлікти.

Основні положення теорії конфлікту:

– соціальні системи «розриваються» протиріччями і прагнуть до змін;

– в основі суспільного життя – непримиренні інтереси, тому конфлікт – це органічний стан соціальної системи;

– соціальні конфлікти сприяють адаптації суспільства до змін і прогресу;

– соціальні конфлікти вимагають соціального контролю, це і є завданням соціології.

Символічний інтеракціонізм намагається подолати протиставлення людини і суспільства. Його послідовники визнають пріоритет соціального над індивідуальним. Такі його представники, як американці Д. Мід (1863–1931) та Г. Блумер (1900–1987) вважали, що індивід поєднується з суспільством через взаємозв'язок з іншими людьми. Взаємодія відбувається за допомогою символів (жестів, мови). Отже, основною категорією соціології треба вважати «соціальний процес», який ототожнюється з постійною зміною і розвитком. Все, що є у суспільстві – наслідок соціального процесу взаємодії індивідів, у якому сам індивід стає особистістю. Тобто людина, за Д. Мідом, є наслідком соціальних дій. А Г. Блумер додав до цієї думки те, що сконцентрував свою увагу на індивіді. Людина-діяч є частиною колективної дії, бо вона взаємодіє з оточуючими. Ці колективні дії весь час змінюються. Отже, представники цього напрямку розуміють суспільство як символічну взаємодію людей і їх груп. Вона сповнена внутрішніх суперечностей, почуттів та емоцій людей. У цій взаємодії люди конструюють об'єкти і змінюють навколишнє середовище.

Феноменологічна соціологія – дослідження духовних сутностей, є різновидом «розуміючої» соціології М. Вебера. Її прибічники вважають, що суспільство – явище, яке постійно створюється і відтворюється у процесі духовної взаємодії людей. Засновник цього напрямку – австрієць А. Шюц (1899–1959), він вважав, що соціальний світ – це повсякденний світ, який тлумачиться людьми як світ сенсів, уявлень людей про об'єкти світу. Завдання соціології – відкривати і систематизувати принципи організації повсякденного життя людей. Акцент робиться на взаємодії. Основні принципи феноменологічної соціології:

– соціальна реальність – існуючий до нас інтерсуб'єктивний світ;

– люди прилучаються до цього світу завдяки досвіду взаємодії з іншими людьми;

– соціальна дія – осмислена поведінка людини у її духовній взаємодії з іншими людьми.

Інтегральна соціологія (у деяких підручниках її називають «інтегративною»). Її засновник російсько-американський соціолог П.О. Сорокін (1889–1968) вважав, що суспільство – сукупність людей, які спілкуються і взаємодіють в одному соціальному просторі. Елементами взаємодії є індивіди, акти (дії) і провідники спілкування (символи, інтеракції), мова, музика, мистецтво, гроші тощо. Завдання соціології – досліджувати соціальні явища, які можна спостерігати, тобто поведінку людей. На думку Сорокіна, існує така послідовність суб'єктів суспільства: особа – група – суспільство – культура. Суспільство треба реформувати, для цього потрібні соціальна аналітика, соціальна механіка, соціальна генетика, соціальна політика.

Інтегральною соціологією П. Сорокін намагався об'єднати все позитивне з інших теоретичних напрямів науки. Він вірив у те, що завдяки конструктивній діяльності соціології у світі можна досягти міцного і тривалого миру. Для цього лише потрібно: докорінно переоцінити більшість сучасних культурних цінностей, поширити і впровадити їх у кожній державі, обмежити суверенність усіх держав щодо війни і миру, заснувати вищу міжнародну владу, яка б мала право обов'язкових і примусових рішень у всіх народних конфліктах.

Таким чином, ми бачимо, що соціологія, виникнувши у Європі в ХІХ ст., поступово поширюючись, перетнула океан і у ХХ ст. найбухливіше розвивалася у Сполучених Штатах Америки. Можна сказати, що у ХХ ст. центр соціологічної думки перемістився з Європи до США, де й перебуває до теперішнього часу. У 70-ті роки вплив структурного функціоналізму дещо послабшав, як під впливом критики з боку інших соціологічних напрямів, особливо за його відому метафізичність і консерватизм (незважаючи на те, що Р. Мертону частково вдалося подолати ці недоліки поглядів Т. Парсонса), так і під впливом нової, різко загострилася суспільно-політичної ситуації в країнах Заходу, насамперед у зв'язку з непристосованістю структурного функціоналізму до адекватного відображення та аналізу гострих соціальних конфліктів. Але й тоді він залишався одним з основних напрямів сучасної соціології. Більш того, 80-і роки призвели до нового злету популярності парадигми функціоналізму, що знайшло своє вираження в появі неofункціоналізму. Тим не менш, критика обмеженості можливостей структурного функціоналізму не перестає звучати і сьогодні. Тому при всіх його достоїнствах і чималій популярності цей напрямок у сучасній соціології важко назвати не тільки загальноновизнаним, але навіть переважаючим.

Резюме за змістом теми.

Розглянувши всі уже згадані аспекти, можна з упевненістю стверджувати, що в теоретико-методологічному плані Мертон ввів у соціологію чимало нового. Його вдосконалений варіант структурно-функціонального підходу дозволяє аналізувати соціальні явища, як вони є, не «заганяючи» їх у рамки чіткої та гармонійної системи. Увага Мертона до проблем соціальної структури дозволила обґрунтувати, що багато дисфункціональні явища породжуються самою структурою і, отже, функціональні.

Таким чином, на базі структурно-функціонального аналізу Мертон створив соціологічну концепцію, що має колосальне значення для вивчення соціальних явищ як на теоретико-методичному, так і на прикладному рівнях. Його ідеї будуть актуальні завжди в силу їхньої здатності пояснити істинний образ суспільства.

? Запитання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому полягають особливості функціональної системи Мертона.
2. Яким було обґрунтування Р. Мертоном ідеї «теорії середнього рівня» в праці «Соціальна теорія і соціальна структура»?
3. Що таке систематична теорія Мертона?
4. Проаналізуйте сутність вчення Р. Мертона про соціальну структуру суспільства.
5. Що являє собою поняття «аномії» та розвиток його сутнісних ознак в теоретичній системі Р. Мертона?
6. У чому полягає суть структурно-функціонального аналізу, що ліг в основу концепції функціоналізму? Опишіть два основних підходи (структурний і функціональний), що дозволяють пізнати ідеї сучасного функціоналізму.
7. На чому Роберт Мертон акцентував свою увагу, вивчаючи функціоналізм, як ключову форму теоретичних суджень про суспільство? Чому?
8. Яка основна ідея теорії Мертона. У чому полягає її унікальність?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Розкрийте життєвий і творчий шлях Р. Мертона як представника Колумбійської соціологічної школи.
2. Окресліть основні положення функціоналізму.
3. Створіть порівняльну таблицю: «Теоретичний напрям: функціоналізм чи структуралізм?»
4. Наведіть приклади усіх типів аномії за Р. Мертоном.
5. Ознайомтесь з джерельною базою. Систематизуйте її та проаналізуйте основні напрями досліджень функціоналізму.
6. Охарактеризуйте вплив ідей Р. Мертона на американську теоретичну та емпіричну соціологію.
7. Дайте характеристику дискусії про функціоналізм у сучасній соціології, їх основні напрями.
8. Порівняйте основні методологічні ідеї Т. Парсонса та Р. Мертона.
9. Як ви можете пояснити вплив ідей функціоналізму на розвиток сучасної соціології?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Соціологія: цілі й завдання.
2. Теорія соціальної аномії Р. Мертона.
3. Вплив ідей функціоналізму на розвиток сучасної соціології.
4. Типи індивідуального пристосування в суспільстві.
5. Три основні постулати Мертона.

📖 Основна література:

1. *Вербець В.В., Субот О.А, Христюк Т.А.* Соціологія: Навчальний посібник. – К.: КОНДОР, 2009. – 550 с.
2. *Гофман А.Б.* Семь лекций по истории социологии: учеб. пособ. [для вузов] /А. Б. Гофман. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999 – 208 с.
3. История теоретической социологии. В 4-х т. – Т. 3 / Отв. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. – М.: Канон, 1998. – 448 с.
4. История философии: [учеб. пособие для вузов] / [А.Н. Волкова, В.С. Горнев, Р.Н. Данильченко и др.]; под ред. В.М. Мапельман и Е.М. Пенькова. – М.: «Изд-во ПРИОР», 1997. – 464 с.
5. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пос. для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
6. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995. – 225 с.
7. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
8. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій / За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.

Додаткова література

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
2. *Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д.* Социальная структура общества: в поиске адекватных ответов // Социологические исследования. 2008. – № 7 – С. 75–85.
3. *Кучеренко В.* Функціоналістська парадигма Р. Мертона в сучасному соціологічному дискурсі. До 90-річчя від дня народження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 81–87.
4. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 878 с.
5. *Мирская Е.З.Р.* Мертон и его концепция социологии науки. <http://www.kitaphana.kz/-ru/downloads/referats/179-sociologia/1721-mer-ton-i-ego-koncepciya-sociologii-nauki-.html>
6. *Покровский Н.Е.* Одиннадцать заповедей функционализма Р. Мертона / Н.Е. Покровский // Социс. – 1992. – № 2. – С. 114–117.
7. *Ручка А.А.* Очерки истории социологической мысли /А.А. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1992. –С. 29–39.
8. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
9. Социология: история и современность: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. / За ред. Волкова А.Г. – Изд. 2-е. – Ростов -на-Дону: Феникс, 2007. – 672 с.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 9.

Розвиток теоретичної соціології в другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

ТЕМА 44

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ ДЖОРДЖА ХОМАНСА І ПІТЕРА БЛАУ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- сутнісні характеристики теорії соціального обміну та передумови її виникнення;
- основні постулати теорії соціального обміну Джорджа Хоманса;
- причини критики хомансівської теорії свідомості;
- характерні особливості макроструктуралізму,

а також умітимете

- пояснити критику структурних функціоналістів Хомансом;
- аналізувати теорію соціального обміну П. Блау;
- опанувати складні процеси розвитку теоретичної соціології у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

44.1. Теорія соціального обміну та передумови її виникнення

Теорія соціального обміну – напрям у західному суспільствознавстві, представники якого розглядають обмін різноманітними соціальними ресурсами (в широкому розумінні) як фундаментальні засади соціальної взаємодії.

Даний теоретичний напрям формувався на межі кількох теоретико-методологічних напрямів у розвитку соціологічної думки: постпозитивізм, економічний утилітаризм (принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх користі, інтересу, можливості служити засобом для досягнення будь-якої мети), соціальний біхевіоризм, культурна антропологія. Основна увага в даному соціологічному погляді спрямована на реальну поведінку раціонально діючого індивіда, його економічні інтереси, елементарні форми соціальної поведінки та на цій основі – редуціювання соціальних процесів.

Існують *дві передумови* теорії соціального обміну. Перша виходить з припущення, що у поведінці людини переважає раціональне начало, яке націлює її на одержання певних вигод (гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін.). Типи вигод концептуалізуються по-різному: «цінність» – у соціології; «корисність» – в економіці; «нагорода», «плата» – у соціальній психології.

Друга розкриває зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними вигодами. «Обмінні угоди» розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а дедалі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин.

44.2. Джордж Хоманс і його основні постулати теорії соціального обміну

Ідеї теорії соціального обміну були сформульовані американським соціологом *Джорджем Хомансом* (1910–1989). Його бачення теорії соціального обміну представлено в роботах *"Людська група"* (1950), *"Соціальна поведінка і її елементарні форми"* (1961), *"Природа соціальної науки"* (1967), *"Визначеності і сумніви"*.

Наріжним каменем фундаменту хомансівської теорії були ідеї біхевіоризму, що належали американському психологу Скіннеру та його школі. Поведінка людей, як і тварин, є «оперантною», тобто в процесі спілкування індивіди отримують взаємовигідне та справедливе «психологічне підкріплення», яке перетворюється на регулюючий чинник. Скіннерівський біхевіоризм, як відомо, склався під впливом утилітаризму: поведінка людини і тварини вважається спрямованою на одержання «винагороди» (корисності) та уникнення «покарання» (економічних прорахунків і витрат).

Центральною категорією його соціології є категорія *соціальної дії*, які тлумачаться як безпосередні контакти індивідів. Хоманс розглядає соціальну дію як процес обміну, учасни-

ки якого прагнуть максимізувати вигоду (матеріальну або нематеріальну) і мінімізувати витрати. Люди, які багато дають іншим, намагаються багато одержати від інших, і люди, які одержують багато від інших, відчують вплив, спрямований на те, щоб останні могли одержати багато від перших.

Суб'єкт поведінки – це раціональний шукач вигоди. Предметом обміну стає все, що має будь-яку соціальну цінність. Цінність кожної людини складається з тих його якостей, які підлягають обміну. Проте в реальності ніколи не буває рівних обмінів. Звідси з'являється соціальна нерівність. Відповідно до теорії обміну Хоманса, поведінка людини зумовлюється тим, чи винагороджувалися його вчинки в минулому і як саме це було зроблено. Соціолог виділив **чотири принципи винагорода**:

1) чим більше винагороджується певний тип поведінки, тим частіше він буде повторюватися;

2) якщо винагорода за певні типи поведінки залежить від якихось умов, людина прагне відтворити ці умови;

3) чим вища винагорода, тим більше зусиль готовий затратити людина заради його отримання;

4) якщо потреби людини близькі до насичення, то він докладає менші зусилля для їх задоволення.

Фундамент теорії обміну становлять розроблені Хомансом **постулати**.

1) **Постулат успіху**. «Чим частіше схвалюються людські дії, тим імовірніше їх відтворення». В цілому поведінка, відповідно постулату успіху, включає три стадії: 1) дія людини, 2) заохочений результат і 3) повторення початкової дії або принаймні схожої дії.

2) **Постулат стимулу**. «Якщо в минулому той чи інший стимул (або сукупність стимулів) був пов'язаний з винагородою вчинку, то чим більше схожі на нього інші стимули, тим імовірніше, що людина відтворить той самий або подібний вчинок».

3) **Постулат цінності**. «Чим ціннішим видається людині результат її дії, тим з більшою ймовірністю вона повинна відтворити цю дію».

4) **Постулат деривації – перенасичення**. «Чим більшу вигоду має людина від своїх вчинків, тим більш імовірно, що вона повторить ці вчинки». Вигода в соціальному обміні – це переважання обсягу винагорода над ціною, яку довелося заплатити. Ціна поведінки – це усвідомлення індивідом втрати винагорода внаслідок своєї попередньої поведінки.

5) **Постулат агресії – схвалення**. Постулат «А»: «У випадку, якщо дія не викличе очікуваної винагорода або, навпаки, викличе несподіване покарання, то діючий суб'єкт випробує почуття гніву: зросте ймовірність, що ціннішим для нього виявиться агресивна поведінка»
Постулат «В»: «Коли дія людини отримує очікуване схвалення, або ще краще – більше схвалення, ніж вона очікувала, або не призводить до очікуваного покарання, то вона відчуває почуття задоволення; більш імовірно, що вона відтворить схвалену поведінку, оскільки вона буде для неї ціннішою».

6) **Постулат раціональності**. «При виборі між альтернативними діями індивід обере ту, для якої цінність результату, помножена на ймовірність його отримання, найбільша».

***ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Цікаво, що в логіці обміну є протиріччя між 1 і 4 постулатами. Дослідження, проведене Харріет Цукерман (1967), показало, що вчені, удостоєні Нобелівської премії, надалі трудяться менш продуктивно. А згідно з першим принципом теорії Хоманса, така висока нагорода, як Нобелівська премія, повинна стимулювати творчу активність. Можна припустити, що Нобелівська премія є дуже великим винагородою, що викликає втрату інтересу до творчої діяльності. Лауреат, нещодавно удостоєний цієї високої нагороди, вважається не тільки великим ученим, а й знаменитістю, крім того, коли люди знаходять новий статус, вони по-новому оцінюють себе.*

44.3. Критика структурних функціоналістів Хомансом

Хоманс завжди критикував структурних функціоналістів. На відміну від Е. Дюркгейма, Хоманс вважав, що соціальні явища слід пояснювати через психологічне, а не соціальне. Не можна відкидати психологію, як це робив Дюркгейм. Соціальні факти викликають індивідуальні реакції, що в свою чергу ведуть до появи нових фактів. Але вирішальним фактором є поведінка, а не соціальний факт. По-друге, Е. Дюркгейм трактував пояснення, як просте виявлення причин. На думку Хоманса, цього недостатньо. Потрібно також пояснювати зв'язок між причиною і наслідком і обов'язково враховувати психологічний фактор. Хоманс критикував і послідовників Е. Дюркгейма – Леві-Строса за зневаження індивідуального і психологічного в організації соціальної дії. По-друге, структуралізм підмінює аналіз обміну між ін-

дивідами різними формами усупільненого обміну, залишаючи поняття обміну всякого змісту. По-третє, критикує точку зору, згідно з якою, різні форми обміну символічно відтворюють соціальні інститути.

Структурний функціоналізм, зокрема Т. Парсонса, критикував за їх пояснення інститутів. Заперечував функціональне пояснення інститутів: те, що інститут взаємопов'язаний з іншими інститутами ще не означає, що він існує. Також, не погоджувався зі структурним поясненням інститутів: що інститути існують, оскільки без них не могло б існувати суспільство. За Хомансом, всі людські інститути є продуктами процесів історичної зміни. Він виділив *чотири типи пояснень* інститутів: два з них (які він відкидав) пов'язані зі структурним функціоналізмом.

Перший тип пояснення **структурний**: пояснює, що кожен інститут існує як наслідок відносин з іншими інститутами в соціальній системі. Для Хоманса твердження, що інститути взаємопов'язані з іншими інститутами, – ще не пояснення їхнього існування. Другий тип пояснення, **функціональний**, полягає в твердженні, що інститути існують, оскільки без них не могло б існувати і залишатися стабільним суспільство. Хоманс вважав функціональне пояснення ненадійним: «Незручність функціональних пояснень в соціології не принципове, а практичне. Виходячи з постулатів функціоналізму, ми можемо логічно зробити висновок, що суспільство, нездатне до виживання, не володіє інститутами типу «х» (незалежно від конкретного значення «х»). Дійсно, є суспільства (їх небагато), соціальну організацію яких ми описували напередодні їх зникнення, і виявилось, що вони не володіли інститутами типу «х». Але це не спростовує протилежного твердження, що суспільства нежиттєздатні не через відсутність будь-яких соціальних інститутів (якщо тільки опірність кору та алкоголь не рахувати соціальним інститутом). Тобто загальні постулати функціоналізму не дають адекватні докази».

У третій тип пояснення інститутів Хоманс вводить поняття **історичного**. Інститут розглядається як кінцевий продукт історичного розвитку. Формулюючи четвертий тип пояснення, він вважає історичне пояснення в основі своїй **психологічним**.

«Всі людські інститути є продуктами процесів історичної зміни. Маючи в своєму розпорядженні достатньої фактичної інформації (яку ми часто не маємо) і намагаючись використовувати основні передумови нашої дедуктивної системи, ми виявляємо психологічні постулати: історія та психологія, по суті, єдині».

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Ще раз підкреслимо думку Хоманса про те, що зміни в структурі інститутів повинні отримати соціологічне пояснення і при цьому будь-яке пояснення змін має бути в основі психологічним. Хоманс ілюстрував сказане на прикладі появи прядильних машин в англійській промисловості XVIII ст. Ця подія, на його думку, мала велике соціологічне значення, так як воно було одним з перших кроків промислової революції, яка заклала основи багатьох сучасних інститутів. Вихідним імпульсом було зростання англійського експорту бавовни, що призвело до зростання запитів підприємців на бавовняну нитку, виготовляються вручну; заробітки прядильників почали зростати, що, в свою чергу, загрожувало зростанням цін на одяг і, отже, стримуванням торгівлі.*

44.4. Критика хомансівської теорії соціального обміну

Багато дослідників вважають аргументи теорії обміну цікавими, плідними щодо розуміння повсякденного життя людей, їх «елементарної соціальної поведінки». Теорія пояснює, чому люди поведуться з іншими так чи інакше. Водночас підкреслюється, що поведінка людей складніша, ніж передбачає теорія обміну. *Соціальне життя ширше за обмінні взаємодії*, воно багатовимірне і підпорядковане не лише утилітарним інтересам, індивідуальним розрахункам вигоди, а й *нормам і цінностям, колективним силам, системі символів і стереотипів соціального оточення*. Однак ці елементи не стали об'єктом цілеспрямованого теоретичного аналізу, тому серед соціологів повсякденного життя теорія елементарної соціальної поведінки розглядається іноді як альтернатива символічному інтеракціонізму та етнометодології.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Теорія обміну критикується за надмірно спрощений підхід до взаємодії. Наприклад, мати наполягає, щоб син з'їв шпинат і обіцяє йому за це похід у кіно. Здавалося б, стався звичайний обмін вигодами. Але може виявитися, що син з'їдає шпинат не для того, щоб піти в кіно. Він поступається матері, думаючи: прийде батько, і буде лаятися, що знову куплено багато шпинату. Син може відмовитися від шпинату не тому, що мала нагорода, а тому що в діях матері він побачить її бажання продемонструвати свою владу. Усередині даної взаємодії можна знайти набагато більшу кількість смислів, ніж ми розглянули.*

Дж. Хоманс зосередив увагу передусім на вивченні мікроявищ, але своє основне завдання вбачав у розкритті механізмів формування макроструктур: соціальних інститутів, норм, ро-

лей тощо. Саме до хомансівського макроаналізу опоненти ставляться найкритичніше. Їх не переконує розуміння колективного порядку як результату «постійних переговорів» учасників обміну. Критики вважають, що теорія соціального обміну не дає задовільної відповіді на основні для соціології запитання: як існує суспільство; як можливий соціальний порядок?

Найбільшою критикою теорії Хоманса завдав *Талкотт Парсонс* з позиції парадигми соціальних фактів:

1. Хоманс схильний розмивати різницю між поведінкою людей і поведінкою тварин.
2. Психологічні принципи не можуть пояснити соціальні факти.
3. Хоманс не показав, як застосовувати психологічні принципи на соціальному рівні.

44.5. Критика хоманівської теорії свідомості

Іншою важливою напрямом критики хоманівської теорії була критика його невдалого пояснення свідомості. Бенгт Абрахамсон, наприклад, стверджував, що Хоманс, акцентуючи зовнішні прояви поведінки, ігнорує внутрішні переживання суб'єкта. Тим більше що «знання досвіду індивідів і його сприйняття винагород часто має значення розуміння і передбачення їхньої поведінки».

Джек М. Мітчелл також критикував хоманівський редукціонізм і її невдалий аналіз динаміки свідомості: «Теорія, що на меті пояснення суті соціальної поведінки, неспроможна стверджувати ні прямо, ні побічно, що взаємодія є просто слідство раціонально усвідомленої необхідності (біологічної чи психологічної) чи економічних процесів. Чого їй бракує.. то це почуття.. невизначеності, проблематичності, умовності». Щоб подолати обмеженість теорії обміну у дослідженні свідомості, Мітчелл висловився включення у ній категорії інтуїтивних прозрень, використаної, наприклад, такими соціальними дефініціоністами, як Гофман і Гарфінкель.

44.6. Теорія соціального обміну П.Блау. Макроструктуралізм

Пітер Майкл Блау – відомий американський соціолог, який також є одним з творців концепції соціального обміну. На відміну від Хоманса, який вивчав психологічні мотиви міжособистісних відносин, Блау намагається надати постулатам теорії обміну в більшій мірі **соціологічну орієнтацію**, комбінуючи їх з категоріями структурного функціоналізму і теорії конфлікту. Надаючи вирішальну роль у міжособистісних відносинах економічним аспектам (користі, вигоді, винагороді), він ставить задачу вивести з найпростіших форм соціального обміну «емерджентні властивості» соціальної структури: рольові відносини, влада і законність, колективні цінності, взаємовідносини складних соціальних організацій.

П. Блау виділяв такі **«закони обміну»**:

— чим більшу вигоду людина хоче від іншого, тим більше вірогідність здійснення певної діяльності;

— чим більшою кількістю винагород індивіди обмінялися один з одним, тим більше вірогідність наступних актів обміну (з'являються взаємні зобов'язання);

— чим частіше при обміні порушуються взаємні зобов'язання, тим менше значать негативні санкції (покарання);

— з наближенням моменту винагороди цінність діяльності падає і ймовірність її здійснення знижується;

— чим більше здійснюється відносин обміну, тим більше ймовірність, що обміном управлятимуть норми «справедливого обміну».

Як відомо, у методологічному підході Хоманса проявляється мікросоціологічний рівень аналізу. Перейти до пояснення макрооб'єктивних соціальних умов вчений так і не зміг.

Вирішити цю проблему розриву між мікро- та макрорівнями намагався Блау. Він бачив вирішення цього завдання на шляху синтезу принципів соціального обміну з поняттями макросоціологічних концепцій (теорії конфлікту, структурний функціоналізм). Учений на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном і такими структурними утвореннями, як спільноти, групи, інституції, організації, тобто різними **соціальними структурами**.

Визначаючи в найзагальнішому вигляді соціальні структури як багатовимірний простір, утворений лініями диференціації, він характеризував їх як входні один в одного серії наступних рівнів усе ширшого масштабу. Наприклад, при вивченні структури трудових колективів їх безпосереднім соціальним середовищем є умови в підрозділі організації, де вони працю-

ють. При вивченні структури фірм таким соціальним середовищем є умови ринку. Наступний, нижчий рівень, складається із сукупності елементів досліджуваної структури. Прикладами таких складових елементів можуть бути члени трудового колективу, етнічні групи міста, відділи та філії компанії. При конкретному вивченні соціальної структури спрацьовував «принцип матрешки».

Одне з основних завдань соціології П. Блау полягало в тому, щоб з'єднати, інтегрувати теорію обміну та соціальні структури. Кожна з них додає своє у розуміння соціальної взаємодії. Так, теорія обміну сама по собі недостатня для пояснення складних соціальних структур. Водночас концепції соціальної структури, позбавлені аналітичних можливостей характеристики поведінки людей у процесі обміну між ними соціальними якостями і властивостями, цінностями і благами, не в змозі пояснити багато відносин і процеси в суспільстві.

П. Блау представив дві «картини» соціального аналізу. Перша є результатом використання теорії обміну для аналізу мікропроцесів, пов'язаних з міжособистісним взаємодією. Друга виступає як «картина», що висить над першою, і свідчить про активне застосування ним теорій соціальної структури, більш широко – структурного функціоналізму для характеристики макропроцесів суспільства. У цьому випадку центральною проблемою стає глибина і щільність зв'язку між названими рівнями аналізу.

На відміну від інших прихильників концепції соціального обміну П. Блау основну увагу приділяв нормативно-ціннісній стороні процесів обміну, щоб пояснити великомасштабні соціальні процеси. Він доповнює концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів – інституалізації. Якщо у Дж. Хоманса дана концепція ґрунтується цілком на психологічних постулатах міжособової взаємодії, то у Блау вона доповнюється «виникаючими якостями» суспільних утворень, які не залежать від індивідів. Першим принциповим моментом його підходу було ототожнення обміну з типом асоціативних процесів. Соціальне життя бачить він у вигляді «базару», де суб'єкти торгують один із одним задля вигоди. Другим моментом було визнання диференційованості, стабільності та збалансованості у відносинах обміну, що служило редуціюванням на цій основі будь-яких соціальних змін (різні рівні та ступені стабільності та збалансованості обміну в будь-якому випадку породжують зміни, інновації в різних соціальних структурах, а значить, «приводить їх у рух»).

Резюме за змістом теми.

Теорія соціального обміну, незважаючи на невсучасну критику вузькості її концепції і слабкості оперованих інструментів, розширює уявлення про соціальну організацію, основні засади соціальної взаємодії, дозволяє здійснити аналіз різних процесів суспільного розвитку, а її можливості в галузі соціального прогнозування особливо актуальні в умовах сучасної дійсності.

Теорія обміну досі має своїх послідовників і супротивників. Багато в чому обмеження цієї теорії пов'язані з критикою її вихідних передумов, тобто біхевіоризму. Але ідеї Пітера Блау і його колег діють на практиці. Нерідко навіть соціальні та благодійні проекти припускають обмін, хоча й нерівними, і нематеріальними цінностями. Розуміння механізмів такого обміну може допомогти зрозуміти, чому для людей важливо, щоб були оцінені їх заслуги, і чи можливо вибудувати відносини, ґрунтуючись на взаємній оцінці.

? Запитання для самоконтролю

1. Вкажіть, коли і ким розроблена теорія соціального обміну?
2. Яким теоріям протиставляється теорія соціального обміну?
3. Поясніть типи цінностей.
4. Які особливості тлумачення П. Блау змісту поняття «соціальний обмін»: винагорода як сутнісна ознака обміну?
5. Зробіть аналіз теорії Дж. Хоманса про «реальну поведінку» як соціальний обмін.
6. Що означає чотириступінчаста послідовність переходу від мікро- до макросоціологічних змін.
7. Яке значення мають п'ять аксіоматичних положень у теорії соціального обміну?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте макроструктуралізм у теорії соціального обміну Пітера Блау.
2. Розкрийте внесок Дж. Хоманса в розвиток теорії соціального обміну.

3. Поясніть недосконалість і критику теорії соціального обміну Хоманса.
4. Зробіть опис теорії соціального обміну.
5. Продумайте висновки та порівняйте різні погляди щодо теорії соціального обміну, обґрунтовуючи свою власну позицію.
6. Розробіть схему «Соціальна поведінка як обмін нагородами і санкціями», що спростить підготовку до семінарського заняття та дасть можливість взяти участь у дискусії, поставити додаткові запитання одногрупникам.
7. Розкрийте значення концепції П. Блау про особливості відносин обміну та роль влади в їх інституціоналізації.
8. Охарактеризуйте сучасний стан біхевіористських теорій.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Типи соціальної організації.
2. Принципи теорії соціального обміну.
3. Соціальна поведінка як обмін нагородами і санкціями.
4. Співвідношення концепції Дж. Хоманаса із іншими теоретичними напрямками.
5. Макроструктуралізм у теорії соціального обміну Пітера Блау.

📖 Основна література

1. *Гофман А.Б.* Семь лекций по истории социологии: учеб. пособ. [для вузов] / А. Б. Гофман. – [2-е изд.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 208 с.
2. *Захарченко М.В.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. История западной социологии: учебник / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб.: Лань, 2002. – 384 с.
4. История социологии: Учеб. пособие / Под общ. ред. А.Н. Елсукова. – Минск: Высшая школа, 1997. – 381 с.
5. История теоретической социологии: В 4-х т. – Т. 3 / Отв. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. – М.: Канон, 1998. – 448 с.
6. История философии: [учеб. пособие для вузов] / [А.Н. Волкова, В.С. Горнев, Р.Н. Данильченко и др.]; под ред. В.М. Мавельман и Е.М. Пенькова. – М.: Изд-во ПРИОР, 1997. – 464 с.
7. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995. – 225 с.
8. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посібник. – К.: Атака, 2004. – 480 с.
9. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
10. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій: За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.

Додаткова література

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
2. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
3. История социологии в Западной Европе и США: Учеб-ник для вузов / Ответственный редактор – академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА 2001. – С. 394–401.
4. *Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д.* Социальная структура общества: в поиске адекватных ответов // Социологические исследования. – 2008. – № 7. – С. 75–85.
5. Социология: история и современность : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / За ред. Волкова А.Г. – Изд. 2-е. – Ростов -на-Дону: Феникс, 2007. – 672 с.
6. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. – М.: Прогресс, 1985. – С. 271–290.
7. *Хоманс Дж.* Возвращение к человеку // Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 46–62.
8. Хрестоматия по современной западной социологии второй половины ХХ века / Под ред. Г.Е. Зборовского. – Екатеринбург, 1996. – С. 92–118.

ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ: РАЛЬФ ДАРЕНДОРФ, Л'ЮІС КОЗЕР

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- основні засади теорії конфлікту;
- історико-культурні та ідеологічні чинники формування конфліктологічного підходу;
- теоретико-методологічні засади конфліктології;
- способи раціональної регуляції соціальних конфліктів,

а також умітимете

- об'єктивно оцінювати функціональність конфлікту: Л. Козер;
- аналізувати конфлікт як форму зняття напруженості в соціальній системі і фактор її інноваційної зміни;
- визначити роль теорії конфлікту Р. Дарендорфа та Л. Козера.

45.1. Історико-культурні та ідеологічні чинники формування конфліктологічного підходу

Теорія «соціального конфлікту», конфліктологічний підхід, конфліктна традиція – все це означення важливого напрямку розвитку соціологічної думки ХХ ст. Теорія конфлікту вийшла на авансцену сучасного соціологічного знання у 60–70-х роках, відтіснивши традиційно впливові позитивістські течії і викликавши гостру полеміку у соціологічних колах. Вона спонукала до постановки цілої низки проблем розвитку соціологічної науки, а тому у наші дні займає одне з провідних місць серед напрямів сучасної соціології.

Другий етап (сер. ХХ ст.) – неокласичний – початок його охарактеризувався перевагою структурно-функціональної школи, що відображала систему інститутів, законів, особистісних і групових взаємодій європейських та американських суспільств тих часів (Парсонс). У межах зазначеного напрямку конфлікт трактувався переважно як соціальна хвороба. У 50-ті роки світова соціологія «перевідкриває» феномен «соціального конфлікту», він знову стає предметом наукової дискусії і в цьому окрім американських соціологів є особлива заслуга німецького теоретика Р. Дарендорфа. Головним у цей період є формування конфліктологічної парадигми, яка порушує переважання структурного функціоналізму та займає свою нішу як рівноправна у поясненні суспільного процесу та соціальних явищ. У соціальній практиці починається трансформація насильницьких форм конфліктності у легітимізовані.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Теорія конфлікту, таким чином, формувалася у силовому полі ідеологічного неприйняття функціоналізму. Її прихильники ставили під сумнів надто оптимістичне зображення соціальних відносин. Вони не бачили великих можливостей для реалізації домінуючих у післявоєнний період на Заході ідей раціональності й лібералізму.*

Усі провідні теоретики конфліктології так чи так були причетні до соціалістичного чи робітничого руху в Західній Європі. Тому конфліктологія живилася ідеями демократизму, лозунгами соціальної рівності, захисту пригноблених та експлуатованих і, в кінцевому рахунку, ідеями соціальної перебудови сучасного суспільства.

На войовничому антифункціоналізмі позначився також фактор зіткнення європейської та американської історико-культурної традиції, зокрема європейської акцентованості на громадянському, політизованому характері соціології та американського підкреслення особистісного характеру наукових поглядів, академічного відсторонення соціологічної дисципліни.

За свідченням Дж. Александера, протягом більше як трьох десятиліть конфліктологія мала величезний вплив на прикладну соціологію, «репродукуючи конфліктне бачення у багатьох емпіричних сферах», запропонувавши нові тлумачення соціальних явищ з огляду на їх суперечливість, амбівалентність або волюнтаристськи створюване протистояння сторін. Хоча при цьому виявилася і певна обмеженість конфліктного підходу, зокрема в поясненні громадянської солідарності, «відчуття спільності», проблем свідомості та морального контролю. До того ж політична система західного суспільства другої половини ХХ ст. набула досить диференційованих і плюралістичних рис, що відкривало можливості для включення різних його груп у спільні завдання соціального управління, для помітної гармонізації суспільних суперечностей. Це також позначилося на еволюції конфліктологічних концепцій.

45.2. Теоретико-методологічні засади конфліктології

Теоретики конфліктологічного напрямку у центр своєї аналітичної уваги поставили вид найпоширеніших соціальних процесів у суспільних системах – конфлікти. Найзагальніше визначення **конфлікту** (від лат. *conflictus*) – зіткнення протилежних інтересів, поглядів. Більш **повне визначення конфлікту** – протиріччя, які виникають між людьми, колективами в процесі їх сумісної трудової діяльності через нерозуміння або протилежності інтересів, відсутність злагоди між двома або більше сторонами. Досліджуючи конфлікти у соціальному житті, теоретики не залишили без уваги й те, що конфліктам передують чи йде слідом або існує паралельно – соціальну інтеграцію і кооперацію, конкретно-історичні параметри умов, які породжують чи допомагають усувати конфлікти.

Конфліктологам притаманний історичний масштаб аналізу, довгочасні моделі змін, інакше кажучи, «історичний погляд» на соціальні явища. Водночас, теорія конфлікту невіддільна від кардинальних питань соціології: як і чому виникають, розвиваються й змінюються певні типи суспільної організації?

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Конфліктологів цікавлять не лише конфліктні явища, що мають місце, а й те, що відбувається в суспільстві, коли конфліктність не виривається назовні. У площині цієї парадигми ставиться завдання з'ясувати: яким чином даний соціальний порядок складається з устремлень суспільних верств, груп та індивідів реалізувати свої інтереси у суперництві з іншими? Теорія конфлікту виходить з того, що незалежно від того, спостерігається відкрита боротьба інтересів чи ні, у суспільстві вона завжди присутня, завжди йде **боротьба за успіх і перемогу**.*

Вихідні тези, які є основою конфліктного підходу, такі:

- в усіх соціальних системах можна знайти нерівномірний розподіл обмежених за кількістю цінних ресурсів;
- нерівний доступ до благ закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи;
- конфлікти інтересів рано чи пізно викликають відкрите зіткнення між тими, хто володіє, і тими, хто не володіє цінними ресурсами;
- конфлікти спричиняють реорганізацію соціальної системи, створюючи нові види нерівності, що, в свою чергу, слугуватиме поштовхом для нових конфліктів та змін і т. д.

Теоретики соціального конфлікту досягли чимало успіхів в царині своєї дисципліни. *Найбільшим внеском у соціологічне теоретизування нашого часу вважається:* конфліктне розуміння соціального порядку, суспільних взаємин людей; конфліктне бачення громадських інститутів; аналіз конфліктних процесів – їх причин, факторів, інтенсивності, довгочасності, врешті-решт, соціальних функцій; визначення ролі конфліктів у соціальній динаміці, суспільно-історичному розвитку.

Найвиразніше конфліктний підхід проявився у дослідженнях конфронтації класових культур, статевих і вікових страт, боротьби у виробничих сферах і сфері обміну, врешті – міжнародного напруження та геополітичного протистояння. У конфліктологічній площині простежується головна тенденція трансформації конфліктних протистоянь – від класових і міжнародних протистоянь (або ж економічно-політичних) до суперництва культурних моделей життєдіяльності, морально-ціннісних уподобань.

Методологічні основи конфліктології зорієнтовані на вивчення конфліктів і причин, що сприяють їх виникненню, на розкриття закономірностей цієї сфери суспільних явищ і процесів, на пошук шляхів розв'язання конфліктів. З метою наукового аналізу конфліктологія спирається на відомі закони і категорії філософської науки. Наприклад, закон єдності й боротьби протилежностей є методологічною основою вивчення особистості, в якій поєднуються позитивні та негативні риси, якості, а також розкриваються причини конкретного виду конфлікту.

Найпоширенішими вважаються методи спостереження, системний, історичний, конкретно-соціологічних досліджень, аналізу документів, статистичний, біхевіористський, раціонально-інтуїтивний та ін. Подолання конфліктів можливе за допомогою поліпшення спілкування. Тут можна використати такі методи: вибір стилю поведінки, метод посередництва, переконання, навіювання, прощення, переговорів, бесіди, тестування, метод аутогенного тренування та ін.

Розглянемо деякі з методів, що використовуються у конфліктології.

Системний метод. Системність вивчення будь-якої проблеми передбачає порівняно цілісне її вивчення, проте складність застосування системного підходу до вивчення конфліктів полягає зокрема в тому, що сам об'єкт дослідження не є системою у точному розумінні цього слова; нині методичний апарат ще не є самодостатнім.

Емпіричний підхід. Для розв'язання конфліктів важливо забезпечити оптимальне співвідношення емпіричного і теоретичного компонентів пізнання при їх вивченні.

Ситуативний підхід. Передбачає вибір як одиниці аналізу конфліктної взаємодії конфліктної ситуації, що має певні часові та просторові межі, а також ґрунтовний набір змістових характеристик конфлікту. Він є описовою, динамічною моделлю конфлікту.

Статистичний метод. Сприяє вивченню багатьох випадків і дає змогу завдяки отриманим статистичним даним встановити закономірності, взаємозалежності, допомагає зробити узагальнення.

Метод експертних оцінок. Застосовується для прогнозування розвитку тих чи тих явищ. Конфліктологи використовують його для прогнозування конфліктів, оцінювання рівнів латентних конфліктів. Основою якісної та кількісної оцінки об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливають на конфлікт, стає думка спеціалістів, що спирається на їхній професійний науковий і практичний досвід. Важливо в цьому контексті сформулювати питання, правильно підібрати експертів, організувати їхню роботу.

Метод «картографії конфлікту». Суть методу полягає у послідовному заповненні «карти» конфлікту, розділеної на кілька секторів (залежно від кількості учасників конфлікту). У центр її заноситься основна проблема, а в розділи — інформація про учасників конфлікту та їхню мету в ньому.

Соціометрія. Цей метод прийшов у вітчизняну науку із зарубіжної соціології та соціальної психології. Сам термін «соціометрія» походить від латинської *socius* (співучасник) і *metrum* (вимірювання). Соціометричне вимірювання у конфліктології передбачає вивчення емоційно-психологічних зв'язків між людьми.

45.3. Конфлікт як форма зняття напруженості в соціальній системі і фактор її інноваційної зміни. Способи раціональної регуляції соціальних конфліктів

Конфлікт – це не просто ряд окремих подій, локалізованих у просторі та часі, це варіабельний процес, на який впливають різні чинники. Аналіз такого процесу передбачає виділення основних стадій розвитку конфлікту, закономірностей переходу від однієї стадії до іншої, факторів, що впливають на розвиток конфлікту. Можна виділити такі три основні стадії розвитку конфлікту:

1. *латентну стадію* (до конфліктна ситуація):
 - а) формування протиріч;
 - б) усвідомлення протиріч;
2. *стадію відкритого конфлікту*;
3. *стадію дозволу* (завершення) *конфлікту*.

На *прихованій (латентній) стадії* виникають уже всі основні елементи, що утворюють структуру конфлікту, його причини та головних учасників, тобто в наявності основна база передумов для конфліктних дій, зокрема, певний об'єкт можливого протистояння, наявність двох сторін, здатних одночасно претендувати на цей об'єкт, усвідомлення однією або обома сторонами ситуації як конфліктної. На цій «інкубаційній» стадії розвитку конфлікту можуть робитися спроби вирішити питання, вигідні для двох сторін, наприклад, скасувати наказ про звільнення, поліпшити умови праці і т. п. Але за відсутності позитивної реакції на ці спроби конфлікт переходить у *відкриту стадію*. Розглянемо таку ситуацію. Ми маємо молоду сім'ю, де чоловік виховувався в сім'ї умовно-патріархального типу, тобто він звик до ситуації, коли є поділ на «чоловічу» і «жіночу» роботу. З іншого боку, дружина виховувалася в умовно-демократичній сім'ї, де немає поділу домашньої роботи за гендерною ознакою. У наявності картина формування об'єктивно сформованого каузального поля протиріч, як джерела можливого майбутнього конфлікту. Ознакою переходу прихованої (латентної) стадії конфлікту у відкриту є перехід сторін до конфліктної поведінки. Як уже зазначалося, конфліктна поведінка являє собою виражені ззовні дії сторін. Їх специфіка як особливої форми взаємодії полягає в тому, що вони спрямовані на блокування досягнення супротивником його цілей і здійснення своїх власних цілей. Іншими *ознаками конфліктних дій* є:

- розширення числа учасників;
- наростання числа проблем, що утворюють комплекс причин конфлікту;
- перехід від ділових проблем до особистісних;
- зміщення емоційного забарвлення конфлікту у бік темного спектру, негативних почуттів, таких як неприязнь, ненависть і т. п.;
- зростання ступеня психічної напруженості до рівня стресової ситуації.

Вся сукупність дій учасників конфлікту на його відкритій стадії характеризується терміном «ескалація», під яким розуміються інтенсифікація боротьби, наростання руйнівних дій сторін один проти одного, створюються нові передумови для негативного результату конфлікту. По суті, розвиток конфлікту являє собою коливання маятника, який розгойдується все сильніше і сильніше. Наслідки ескалації, цілком залежні від позиції сторін, особливо тієї, яка має великі ресурси, сили, можуть бути двох видів. *Теоретичне забезпечення практичного вирішення, регулювання конфлікту – найважливіша мета конфліктології.* Різні стратегії, методи, прийоми управління конфліктом, звуження його меж, знаходження ґрунту для згоди складають зміст особливого розділу даної допомоги. Тут же вкажемо два можливі способи вирішення конфлікту:

- 1) трансформація об'єктивних факторів, що породили конфлікт;
- 2) перетворення суб'єктивної, психологічної сторони, ідеальних образів конфліктної ситуації, що сформувалися у сторін.

Проте ефективність застосування методів може бути різною. Їх використання може привести або до повного, або ж лише до часткового вирішення конфлікту. Часткове вирішення конфлікту досягається, коли припиняється зовнішня конфліктна поведінка сторін, але ще не перетворилася внутрішня, так звана когнітивна, інтелектуальна і емоційна сфера, що породила конфліктну поведінку. Так, конфлікт вирішується не повністю, лише на поведінковому рівні, коли, наприклад, застосовуються адміністративні санкції до обох сторін конфлікту, а об'єктивна причина конфлікту не усувається. Повне вирішення конфлікту досягається лише тоді, коли перетворюються обидва компоненти конфліктної ситуації – і на зовнішньому, і на внутрішньому рівнях. Такий повний результат досягається, наприклад, при задоволенні всіх справедливих вимог конфліктуючої сторони або обох сторін шляхом вишукування додаткових ресурсів.

Слід також зазначити, що не завжди конфлікт проходить усі вказані стадії: латентну (приховану), відкрити і вирішальну. Так, об'єктивно склалася конфліктна ситуація може бути не помічена, не усвідомлена тими, чий інтерес вона утиснула. Тоді, природно, конфлікт не почнеться. Конфлікт не почнеться і в тому випадку, якщо слідом за виникненням його об'єктивних причин, останні негайно ж усуваються.

45.4. Від утопії рівноваги до реальності конфліктизму: Р. Дарендорф

Німецький соціолог **Р. Дарендорф** заявив про себе у кінці 50-х років як непримиренний критик домінуючого тоді функціоналістського підходу до суспільних явищ. «Звільнимися від утопії: до переорієнтування соціологічного аналізу» – такою була назва його відомої праці, у якій втілилася сутність його теоретичної позиції. Пристрасний його заклик не впадати в оману відносно того, що у суспільстві панує стабільність, гармонія та злагода, не ігнорувати суспільні конфлікти та напруження, що постійно видозмінюються, мало ким тоді був почутий. Однак ідеї Дарендорфа поклали початок впливовому теоретичному напрямку – діалектичній теорії конфлікту.

Теорія «конфліктної моделі суспільства» виникла у Р. Дарендорфа як реакція на універсальні претензії інтеграціонізму структурно-функціоналістської теорії та альтернатива марксизму. Виступаючи проти консенсусної теорії суспільства Т. Парсонса, соціолог стверджував, що порядок і стабільність слід розглядати як патології суспільного життя.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** З точки зору Р. Дарендорфа, конфлікт є природним результатом будь-якої системи управління, якою досконалою вона б не була. Основне соціальне завдання конфлікту – стабілізація соціальних процесів. У цьому сенсі конфлікт позитивний. Щоб використовувати його в інтересах суспільства та окремих соціальних груп, необхідний не дозвіл і тим більше не придушення його, а регулювання конфлікту. Він вважав, що соціальні конфлікти, тобто які систематично виростають із соціальної структури протиріччя, «принципово не можна дозволити в сенсі остаточного усунення».*

Р. Дарендорф вважав, що конфліктна модель суспільства є провідною і пояснюватиме практично всі значимі соціальні процеси. Ця модель базується на наступних трьох положеннях:

- 1) у кожному суспільстві незгоди і конфлікти повсюдні;
- 2) кожне суспільство базується на насильстві одних його членів над іншими;
- 3) конфлікти є наслідком змін у суспільстві і самі ведуть до них.

Для Р. Дарендорфа суть соціального конфлікту – боротьба різних груп за владу, боротьба, яка виступає як антагонізм між владою і її опором. Сам конфлікт породжується владою, що є наслідком нерівного становища людей в суспільстві, в якому одні її мають, а також силу і гроші (тому командують), інші – не мають цього нічого (тому змушені підкорятися). Шлях

від стійкого стану соціальної структури до розгортання соціальних конфліктів аналітично проходить в **три етапи**.

I. Перший етап пов'язаний з виникненням каузального фону латентних, але реально протилежних один одному й тому конфліктних інтересів, що представляються двома агрегатами соціальних позицій у вигляді квазігруп.

II. Другий етап розвитку конфлікту полягає в усвідомленні латентних інтересів та організації квазігруп у фактичні групи (групи інтересів). Конфлікти завжди прагнуть до кристалізації і артикуляції. Для прояву конфліктів необхідно виконання певних умов:

- технічних (особисті, ідеологічні, матеріальні);
- соціальних (систематичне рекрутування, комунікація);
- політичних (свобода коаліції).

III. Третій етап полягає в розгортанні сформованого конфлікту, тобто в зіткненні між сторонами, що відрізняються яскраво вираженою ідентичністю (нації, політичні організації і т.д.). Якщо така ідентичність ще відсутня, конфлікти в деякій мірі є неповними.

Успішне регулювання конфлікту передбачає такі умови:

- усвідомлення конфлікту, його природи;
- регулювання конкретного предмета конфлікту;
- маніфестування конфлікту, тобто організація конфліктних груп як умова для його можливого успішного врегулювання;
- угода учасників на визначення «правил гри», відповідно до яких вони хочуть вирішити проблему, яка виникла.

З точки зору Р. Дарендорфа, конфлікт є рушійною силою змін, але він не повинен бути війною між народами або громадянською війною. У раціональному приборканні соціальних конфліктів полягає одна з центральних завдань політики.

45.5. Функціональність конфлікту: Л. Козер

Л. Козер належить до когорти, що становить ядро посткласичної соціології у США. Його ім'я асоціюється з напрямом соціологічної, відомим як «конфліктологічний підхід», «конфліктна парадигма». Завдання концепції Козера – не лише дослідити причини, гостроту та тривалість соціальних конфліктів, а, насамперед, прагнення досягнути позитивне значення соціальних конфліктів.

Козер, як і Дарендорф, вважає, що об'єктивними умовами виникнення конфлікту є соціальна неоднорідність і відсутність стабільної вертикальної мобільності у суспільстві. Джерелами виникнення конфлікту є *боротьба насамперед за владу та власність* – основні фактори, що дестабілізують соціальні відносини. Чинниками, що загострюють конфлікти, Козер називає емоції учасників конфлікту, цінності й проблеми, що мають найбільше значення у спричиненні конфлікту, а також усвідомлення суб'єктами конфлікту значимості цих цінностей і проблем.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Козер доводить, що гострота конфлікту залежить від не усвідомлення суб'єктами конфлікту його сутності. Позитивне чи дисфункційне значення соціального конфлікту залежить від того, наскільки жорсткими є норми соціального порядку у соціальній системі. Чим жорсткішою є соціальна система, у якій відбувається конфлікт, тим більше він проявляє свою руйнівну силу. Натомість у нежорстких системах, конфлікт має позитивне значення, адже завдяки йому руйнуються старі і віджилі норми, що гальмують прогрес соціальної системи. Замість них установлюються більш сучасні, прогресивні принципи її функціонування. У цьому і полягає, на думку Козера, функціональне призначення соціального конфлікту. Таким чином, з одного боку, конфліктологія виступила проти принципів структурного функціоналізму, ставши до нього альтернативною концептуальною системою. З іншого боку, теорії конфлікту гармонійно доповнили структурно-функціональний аналіз, зробили його більш гнучкою науковою концепцією.*

Учений визначав конфлікт як протиставлення соціальних суб'єктів (індивідів, груп), яке виникає через дефіцит влади, статусу або засобів, необхідних для задоволення ціннісних домагань, і що припускає нейтралізацію, утискання або знищення (символічне, ідеологічне, практичне) супротивника.

Згідно з класифікацією Л. Козера, конфлікти можуть бути **реалістичними** (предметними), або **нереалістичними** (безпредметними). *Реалістичні* конфлікти викликані незадоволенням певних вимог учасників або несправедливим, на думку однієї або обох сторін, розподілом між ними будь-яких переваг і спрямовані на досягнення конкретного результату. *Нереалістичні* мають на меті відкриті висловлення накопичених негативних емоцій, образ,

ворожості, тобто гостра конфліктна взаємодія стає тут не засобом досягнення конкретного результату, а самоціллю. Розпочавшись як реалістичний, конфлікт може перетворитися на нереалістичний, наприклад, якщо предмет конфлікту надзвичайно важливий для учасників, а вони не можуть знайти прийнятне рішення, щоб вирішити ситуацію. Це підвищує емоційну напруженість і потребує звільнення від накопичених негативних емоцій.

Нереалістичні конфлікти завжди дисфункціональні. Їх набагато складніше врегулювати, спрямувати в конструктивне русло. Надійний спосіб профілактики подібних конфліктів в організації – створення сприятливої психологічної атмосфери, підвищення психологічної культури керівників і підлеглих, оволодіння прийомами саморегуляції емоційних станів у спілкуванні.

Розмірковуючи про позитивні функції конфлікту, американський соціолог характеризує серед них такі, як стимулювання соціальних змін, поява нових суспільних порядків. Завдяки конфлікту відбувається розрядка напруженості між його антагоністичними сторонами. На його думку, важливими виявляються комунікативно-інформаційна та єднальна функції, оскільки на основі виявлення необхідної інформації та встановлення комунікації, слідом за якими стає реальною партнерська взаємодія, може відбуватися заміна ворожих відносин дружніми. Американський соціолог посилався на «парадокс Зіммеля», згідно з яким важливим засобом стримування конфлікту є з'ясування можливостей його учасників до реального настання самої конфліктної ситуації, що дозволяє пом'якшити її наслідки. Це теоретичне положення сьогодні має велике практичне значення і в міжнародних відносинах, і у внутрішньому житті країн, що переживають складні, в тому числі перехідні, процеси. Л. Козер виділяв *два типи соціальних систем, що розрізняються між собою характером відносин суспільних конфліктів*.

I. Перший тип – тверді або жорсткі системи деспотично-тоталітарного характеру, всередині яких може панувати ідеологічне табу на згадування про існування внутрішніх конфліктів. У таких державних системах відсутні інституційні політико-юридичні механізми вирішення конфліктів. Реакція державних механізмів на окремі спалахи конфліктних ситуацій має жорсткий, репресивний характер. Усередині таких соціальних систем у індивідів і груп не виробляються навички конструктивної поведінки, а у самих конфліктів немає можливості грати конструктивну роль в житті суспільства і держави.

II. Другий тип соціальних систем – гнучкі. У них існують офіційно визнані, активно практикуються інституційні та не інституційні засоби врегулювання конфліктів. Це дозволяє удосконалювати навички вирішення конфліктів, виявляти в конфліктах конструктивні елементи.

Таким чином, жорсткі системи поступово руйнуються, йдуть зсередини збурень соціальної матерії. Гнучкі соціальні макросистеми, в силу їх адаптованості до подібних збурень, виявляються більш довговічними.

Резюме за змістом теми.

З сучасної точки зору конфлікціоністський підхід збалансовує функціоналістські теорії. Тобто функціоналізм і конфлікціонізм розглядаються як додаткові підходи, в тому розумінні, в якому додатковим є процеси функціонування та розвитку.

Як відомо, функціонування – це таке здійснення процесів у системі, яке забезпечує збереження її істотних якостей.

І навпаки, розвиток – це таке здійснення процесів у системі, яке забезпечує зміну її істотних якостей.

З погляду таких соціологів, як Ральф Дарендорф і Герхард Ленські функціоналістська та конфлікціоністська теорії – це два «обличчя» однієї і тієї ж реальності, її дві сторони. Одна – це стабільність, гармонія та згода, а інша – це зміна, конфлікт та примус. Соціологи прикладають немало зусиль для поєднання цих двох підходів, тому що обидва вони є макросоціологічними.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте теоретико-методологічні засади конфліктології.
2. Які суттєві особливості мали погляди на конфлікт Р. Дарендорф, Л. Козер, Е. Райт та ін.?
3. У чому полягає функціональність конфлікту Л. Козера?
4. Які сучасні теорії конфлікту ви знаєте?
5. Зробіть порівняльний аналіз поглядів Л. Козера і Р. Дарендорфа.
6. Якими були альтернативні функціоналістські напрями соціологічної теорії.
7. Теорія класів і класового конфлікту Р. Дарендорфа.
8. Що являє собою конфліктологічний підхід Л. Козера?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Дайте загальну характеристику особливостей і чинників формування конфліктологічного підходу.
2. Зробіть змістовний порівняльний аналіз сучасних теорій класів і класового конфлікту (Р. Дарендорф, Л. Козер, Е. Райт та ін.).
3. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку обов'язкової літератури. Систематизуйте та проаналізуйте основні напрями досліджень теорії конфлікту.
4. Охарактеризуйте соціальні погляди та основні ключові поняття представників теорії конфлікту.
5. Поясніть соціальні проблеми у творчості Л. Козера та їх значення для розвитку соціологічної думки.
6. Проаналізуйте соціальні погляди Р. Дарендорфа.
7. Розробіть схему основних ключових понять конфліктологічної концепції Р. Дарендорфа та Л. Козера. Продумайте дискусійні запитання до кожного з запропонованих проблемних питань семінарського заняття.
8. Окресліть основні способи раціональної регуляції соціальних конфліктів.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Визначення та місце конфлікту в сучасних західних концепціях.
2. Теоретико-методологічні засади конфліктології.
3. Від утопії рівноваги до реальності конфліктизму: Р. Дарендорф
4. Функціональність конфлікту: Л. Козер.
5. Способи раціональної регуляції соціальних конфліктів.

📖 Основна література

1. *Гайденок П.П., Добренков В.И., Ионин Л.Г.* История социологии в Западной Европе и США: Учебник для вузов / Институт социально-политических исследований РАН / Г.В. Осипов (отв. ред.). — М. : Норма, 1999. — 576 с.
2. *Здравомыслов А.Г.* Социология конфликта. — М: Аспект пресс, 1995, — С. 15–24, 44–100.
3. *История социологии: Учеб. пособие / Под общ. ред. А.Н. Елсукова.* — Минск: Высшая школа, 1997. — 381 с.
4. *История теоретической социологии: В 4 т. / Ю.Н. Давыдов (отв. ред., сост.). Т. 2.* — М.: Канон+, 1997. — 448 с.
5. *Конфліктологія: навч. посібник / М. В. Примуш; М-во освіти і науки України.* — К.: Професіонал, 2006. — 282 с.
6. *Погорілий О.І.* Соціологічна думка ХХ століття: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1996. — 224 с.
7. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології : посіб. — К.: Наук. думка, 1995. — 223 с.
8. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге. — К.: Атіка, 2007. — 480 с.
9. *Управління конфліктами: текст лекцій: навч. посібник / Г. В. Жаворонкова, О. М. Скібіцький, Т. В. Сівашенко, О. І. Туз.* — К.: Кондор, 2011. — 171 с.
10. *Хрестоматія по современной западной социологии второй половины ХХ века / Под ред. Г.Е. Зборовского.* — Екатеринбург, 1996. — С. 92–118.

Додаткова література:

1. *Дарендорф Р.* У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 109 с.
2. *Дарендорф Р.* Функции социального конфликта // Социол. исследования. — 1994. — №5.
3. *Жоль К.К.* Соціологія : Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. — К.: Либідь, 2005. — 440 с.
4. *Козер Л.А.* Функции социального конфликта // РЖ Социология, 1992. — №4.
5. *Лукашевич М.П., Туленков М.В.* Соціологія: Загальний курс: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. — 2-вид. — К.: Каравела, 2006. — 407 с.
6. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / 5-е изд. — СПб.: Питер, 2002. — С.146–160.
7. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985, — С.161–182.
8. *Хрестоматія з політології: навч. посіб. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана"; упоряд.: В. Ф. Смолянчук, Н. В. Чубур.* — К.: КНЕУ, 2014. — 579 с.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ І ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете:

- теоретичні джерела феноменологічної соціології;
- обґрунтування принципів феноменологічної соціології у праці А. Шюца «Змістова структура соціального світу»;
- розвиток ідей феноменологічної соціології у праці П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності»;
- застосування феноменологічних методів у сучасній соціології науки і соціології культури;

а також умітимете:

- об'єктивно оцінювати «фонові очікування» і їх функції у системі соціальної взаємодії;
- аналізувати феноменологічну соціологію А. Сікурела, П. Макх'ю та Р. Гратхофа;
- обґрунтувати основні ідеї етнометодології у працях Г. Гарфінкеля.

46.1. Теоретичні джерела феноменологічної соціології

У 60-ті роки з претензією на новий стиль теоретизування виступила феноменологічна соціологія, яка визнала, що людина як особистість виявляє свою індивідуальність завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності, і згідно з її накопиченим досвідом соціальної взаємодії. Унікальність людської особи виявляється головним чином в її соціальній суті.

Феноменологічна соціологія – це теоретичний синтез «пізньої» феноменології життя світу Е. Гуссерля та «розуміючої соціології» М. Вебера, здійснений Альфредом Шюцом (1899–1959). На відміну від феноменологічної філософії, предметом феноменологічної соціології є не граничні підстави буття та мислення, а соціальність як інтерсуб'єктивна смислова структура – «фабрика значень» людського взаєморозуміння та комунікації.

Основні принципи феноменологічного методу були обґрунтовані визначним філософом Едмундом Гуссерлем. На початку ХХ ст. він висунув перші ідеї феноменології. Перша ж систематична розробка-концепція феноменології була здійснена у 30-ті роки (у працях А. Шюца).

Основні ідеї феноменологічного методу можна викласти в такому логічному ланцюгу: сутності всіх предметів чи явищ не завжди доступні пізнанню шляхом спостережень чи аналізу. Як правило, це досягається лише шляхом (її «вбачання») інтуїтивного відчуття. Людина в своєму пізнанні навколишнього світу має праву з чистою свідомістю. На думку Гуссерля, люди певною мірою повинні утриматися від загальноприйнятих установок, суджень про реальність навколишнього світу, а завдяки «душевним» людським якостям, завдяки переживанням ми можемо доповнити власне розуміння і сприйняття навколишнього світу.

***ІЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Наукова цінність феноменології, на думку її засновників, полягає у здатності реконструювати, трансформувати первісні «чисті переживання» у різновид пізнавальної діяльності людини.*

Гуссерлівська методологічна програма орієнтувала на повернення від наукових абстракцій до рівня буденної повсякденної свідомості. **Головний пізнавальний метод Гуссерля – інтелектуальна інтуїція**, «вбачання» суті, істини, ідеї. Тут робиться акцент на момент безпосереднього «вбачання» істини, її здатності саморозкриватися (поза роботою мислення). Таким чином, для вченого істинне знання та природнонаукове, швидше за все, виступають як антиподи.

46.2. Обґрунтування принципів феноменологічної соціології у праці А. Шюца «Змістова структура соціального світу»

У соціальну науку ідеї життєвого світу були перенесені австрійським філософом і соціологом Альфредом Шюцом – одним із засновників «розуміючої соціології». А. Шюц вживав поняття «повсякденний світ» як синонім «світу життя», яке й увійшло в науку про суспільство.

У А. Шюца повсякденний світ складається з буденних дій, звичок, шаблонів, інтерпретації різноманітних ситуацій і реакції на них, які становлять зміст поведінки людей, а також відтворюється цією поведінкою. Це знання першого порядку, що визначається життєвим сві-

том і організоване у відомих нам ідеально типових структурах, які Шюц називає **типізаціями**. Знання другого порядку породжується науковим розумінням спеціалістів.

Дві основні ознаки характеризують повсякденну поведінку і мислення: повсякденне – це те, що сприймається як звичне, близьке, усталене, стабільне, постійне, нормальне; повсякденне життя організоване типологічно. Сприйняття людей, ситуацій, ідей у межах повсякденності – це сприйняття їх з погляду типової визначеності.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** А. Шюц акцентує увагу на проблемі «нормального» характеру повсякдення та на проблемі буденної типізації.*

Саме за допомогою типізацій ми сприймаємо й інтерпретуємо світ.

Типізації – це ідеальні соціальні типи людей, ситуацій, дій, об'єктів, ідей, подій, вражень, емоцій тощо.

Усі типізації повсякденного мислення є складовими конкретно-історичного соціально-культурного світу, в якому вони сприймаються як даність і є соціально прийнятними.

Коли ми знаємо про типи емоційних проявів людей, можемо легко пояснити і класифікувати стан людини, яка сміється, обурюється, плаче, бентежить, а також припустити, яка типова ситуація викликала певну емоцію. Проте типізації рідко бувають однозначними й простими. Навпаки, вони по-різному сприймаються залежно від контексту.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** А. Шюца буденна дійсність складається з розумових схем і типів, які уможливають ідентифікацію і впізнання доколишнього світу. За допомогою типізацій ми впізнаємо ситуацію і вибираємо відповідну їй схему поведінки. Саме завдяки типізаціям повсякденний світ набуває сенсу, сприймається як нормальний, добре відомий і звичний.*

Фондом і сховищем типів є мова, в якій втілюється досвід попередніх поколінь. Мова повсякденності – скарбниця готових, уже сконструйованих типів і характеристик, соціальних за походженням. Їх зміст індивід відкриває у безпосередньому спілкуванні з батьками, вчителями, друзями. Опановуючи мову, дитина навчається сприймати явища, предмети, людей та їхні дії як типи, а не як поєднання унікальних і неповторних якостей.

У повсякденному житті людина вважає очевидним, прийнятим без доказів і сумнівів, що її партнери бачать і розуміють світ майже так само, як і вона. А. Шюц назвав це несвідомо вживане припущення «**тезою про взаємність перспектив**». Сутність її полягає в тому, що характеристики світу не змінюються від зміни місць учасників взаємодії; обидві сторони передбачають, що вони тлумачать ситуацію так само. Як члени одного суспільства, одного культурного кола – ми виходимо з уявлення, що потік подій, предметів, дій і людей має переважно той самий зміст для інших, що й для нас.

Коли нормальний перебіг буденного життя порушується певною подією або явищем, ми говоримо про патологію повсякденності (наприклад, автомобільна аварія, зустріч з хуліганом, хронічне безсоння, поломка телевізора, розлучення подружжя тощо). З погляду повсякденної практики – це ситуації несподіваності, «переривання» звичного перебігу подій. Оскільки будь-яка проблемна ситуація є типовою ситуацією, так само є типові рецепти виходу з неї. Якщо виникають проблеми, для розв'язання яких власних знань і вмінь недостатньо, кожний учасник знає (це знання нерелексивне, зафіксоване у категоріях повсякденної мови), до кого і за яких обставин слід звертатися. Це – експерти (лікар, міліціонер, телемеханік, юрист та ін.).

Соціологічні погляди А. Шюца лягли в основу численних (розроблених американськими соціологами) концепцій феноменологічної орієнтації: структурної соціології Едварда Тиріак'яна, соціології знання Пітера Бергера і Томаса Лукмана, етнометодології Гарольда Гарфінкеля, когнітивної соціології Аарона Сіку-рела та ін. Їх об'єднують спільність теоретичних джерел, відносна схожість концептуального апарату. В 1970 р. побачив світ збірник «Розуміння повсякденного життя: до реконструкції соціологічного знання» за редакцією Джека Дугласа, який прагнув об'єднати всі наведені теорії у соціологію повсякденності як цілісний напрям.

46.3. Розвиток ідей феноменологічної соціології у праці П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності»

Пізніше висновки про повсякденну реальність знайшли логічне узагальнення та доповнення в ідеях так званого «соціального конструювання реальності» послідовників А. Шюца – американських соціологів Пітера Бергера (нар. 1929) та Томаса Лукмана (нар. 1927). Вони у своїй спільній праці «Соціальне конструювання реальності» (1967 р.), як і Шюц, виходять із того, що наукові знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного переживання, закорінені у повсякденному життєсвіті людини, а тому їх можна розглядати як похідні від «повсякденного знання». Феноменологічна соціологія саме і вивчає зміст, струк-

турні форми та функції такого знання. Причому повсякденне знання, на їхню думку, — це динамічна структура, у якій постійно мають місце обмін, циркуляція. Основу її становить так звана «ситуація обличчям до обличчя» (візаві, англ. *face-to-face*).

У будь-якій людській діяльності, пояснюють вчені, має місце повторення певних стандартних дій, що ведуть до успіху. Люди здебільшого діють за звичкою та готовими зразками, а не тяжіють до інновацій. А соціальні інститути формуються як певні способи типологізації вже наявних зразків взаємодії.

46.4. «Соціологія повсякденності» як зразок застосування феноменологічних методів і її основні напрями

Повсякденне життя людини складається зі щоденного побуту, справ, проблем, зустрічей і розмов. Сюди входять спілкування з товаришами і стояння в черзі, перегляд теленовін і освідчення в коханні, розмова по телефону і поїздка у громадському транспорті, мрії про майбутню відпустку і гра з дитиною, роздуми про сенс життя і приготування обіду, танцювальна вечірка і наукова дискусія тощо.

У повсякденності людина звичайно не замислюється над структурою свого соціального світу чи над передумовами та можливостями соціального порядку. Основні грані її життя є «даними», природними, само собою зрозумілими.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Як правило, людина сприймає форму і зміст повсякденної реальності як щось дане, безперечне, апріорне, самоорганізоване.*

Протягом останнього півстоліття у соціології зростає інтерес до явищ мікросвіту, повсякденного життя людей. У 1960-ті рр. з'явилися соціологічні теорії, що пояснюють та інтерпретують мікроявища соціального життя. Ці теорії нині об'єднують в окермий напрям — **соціологію повсякденності**. При цьому зазначимо, що всі найяскравіші соціологічні концепції повсякденності виникли виключно в межах американської школи соціології.

Однією з теорій повсякденності є **теорія соціального обміну**. На початку 1960-х рр. побачили світ праці Джордж Хоманса «Соціальна поведінка: її елементарні форми» (1961) і Пітер Блау «Обмін і влада у соціальному світі» (1964), які обґрунтовували соціологічну теорію обміну.

Категорія «взаємодія» заснована в західній соціології. Дж. Хоманс спробував конкретизувати її через поняття «соціального обміну». Ототожнюючи соціальну взаємодію з обміном. Автор зводить цю абстрактну категорію до рівня повсякденних стосунків, а соціальні відносини трактує як обмінні, але не виключно економічні. На його думку, *взаємодія людей являє собою обмін цінностями, як матеріальними, так і нематеріальними*. Об'єктами обміну є не лише гроші, товари та економічні послуги, а й такі цінності, як похвала, повага, любов, дружба, симпатія, тощо.

Як стверджує Дж. Хоманс, світ рухають особисті інтереси людей. Незалежно від історичного часу та ступеня суспільного розвитку в людському суспільстві діє універсальний «закон вигоди»: людина завжди прагне досягти максимальних винагород за мінімальну ціну. Повсякденне життя складається з нескінченної низки «обмінних угод», під час яких люди задовольняють потреби один одного. Під час обмінних операцій з оточенням людина прагне одержати «винагороди» й уникнути «покарань» і «прорахунків».

Соціальна поведінка — це майже завжди раціональний обмін. На думку Дж. Хоманса, секрет соціального обміну між людьми полягає в тому, щоб дати іншій людині те, що вона вважає ціннішим, ніж ви, і одержати те, що є більшою цінністю для вас, ніж для неї. Отже, для того щоб обмін стався, обидві сторони повинні оцінити користь, яку забезпечує партнер по обміну.

У своїй праці Дж. Хоманс наводить основні аксіоми (принципи), призначених для пояснення процесу початку, підтримання, зміни та завершення соціальних відносин. Вони такі:

- 1) принцип успіху: чим частіше певні вчинки людини винагороджуються, тим дедалі більше вона схиляється до них;
- 2) принцип стимулу: якщо винагорода за певні дії залежить від певних умов, людина знову прагне відтворити ці умови;
- 3) принцип цінності: чим цінніший для людини результат її дій, тим наполегливіше вона прагнутиме його, тим більше ладна заплатити, щоб досягти його;
- 4) принцип насичення: чим частіше в минулому людина одержувала певну винагороду, тим менше вона цінуватиме її серед низки наступних винагород;

46.5. Етнометодологія – програма розвитку нетрадиційної соціології. Обґрунтування основних ідей етнометодології у працях Г. Гарфінкеля

Засновниками теорії етнометодології вважають австрійсько-американського вченого Альфреда Шюца та американського соціолога Гарольда Гарфінкеля. Сам термін «етнометодологія» було введено у науковий обіг Гарфінкелем за аналогією з терміном «етнонаука», яким у культурній антропології позначають методи та форми примітивного, ненаукового пізнання соціальної дійсності: магія, шаманство, спіритизм тощо. Представники етнометодології не вважають цінності, норми, вірування та інші суспільні значення незмінними елементами соціального оточення індивіда.

46.6. «Фонові очікування» і їх функції у системі соціальної взаємодії

Етнометодологи вважають, що комунікація між людьми несе істотнішу інформацію, ніж та, що висловлюється вербально, тобто за допомогою слів, тому що існує ще неявне, **фонове знання**, яке опирається на поняття, які за мовчазною згодою визнаються учасниками комунікативного процесу. Вони закликають вчених-соціологів вивчати не те, що сказано, а те, **ЯК** сказано і в якому контексті.

Гарфінкель провів низку цікавих експериментів, які ілюструють ці положення.

Наприклад, студенти психіатричного відділення університету були запрошені взяти участь у, як їм було сказано, новій формі психотерапії. Їх попросили викласти свою особисту проблему, яку їм потрібно вирішити, а потім задати психотерапевту кілька запитань з цієї проблеми. Спеціаліст був у сусідній кімнаті, так що учасники експерименту не могли його бачити, а зв'язок здійснювався по телефону. При цьому, на питання студентів психотерапевт міг давати тільки відповіді «так», або «ні». Студенти не знали, що людина, яка відповідає на їхні запитання, не була ніяким психотерапевтом, а відповіді «так» чи «ні» були заздалегідь визначені, незалежно від запитань, і зачитувалися асистентом Гарфінкеля.

Незважаючи на те, що відповіді не мали жодного стосунку до змісту запитань, студенти, орієнтуючись на власні фонові очікування, визнали їх корисними й осмисленими. Майже всі студенти заявили, що вони усвідомили свої проблеми.

Гарфінкель зробив висновок, що студенти наділяли сенсом відповіді, що сенсу не мали. Коли ж відповіді видавалися суперечливими чи дивними, студенти вважали, що психотерапевт неправильно їх зрозумів. Фактично, не усвідомлюючи того, студенти на основі своєї практичної раціональності конструювали осмислену соціальну реальність.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Цей експеримент свідчить, що всі інтерпретації або пояснення членів суспільства у їх щоденному житті завжди здійснюються з посиланням на певні обставини чи ситуації.*

Так, студенти осмислювали відповіді «психотерапевта», виходячи з конкретної ситуації: вони перебували в університеті і були впевнені, що мають справу зі справжнім психотерапевтом. Якби ті самі відповіді на ті самі питання були отримані ними в іншій ситуації, скажімо, в кафе, а в ролі психотерапевта був їхній приятель, то фонові очікування були б іншими і, відповідно, результати також були б інтерпретовані по-іншому. Тобто, робить висновок Гарфінкель, сенс кожної соціальної дії можна зрозуміти тільки в певному локальному контексті.

46.7. Застосування феноменологічних методів у сучасній соціології науки і соціології культури. Феноменологічна соціологія А. Сікурела, П. Макх'ю та Р. Гратхофа. «Драматургічний підхід» Е. Гофмана

Соціокультурна реальність, з точки зору етнометодологів, є потоком неповторних, унікальних ситуацій, які виникають у процесі комунікацій. З допомогою мовних конструкцій людина долає цю унікальність і, ґрунтуючись на власному досвіді і знаннях, уніфікує і класифікує її. Люди спільно будують соціальну реальність. Описуючи яку-небудь ситуацію, встановлюючи зв'язки між значеннями, пояснюючи їх сенс, люди одночасно створюють її.

Оскільки соціальну дійсність можна конструювати, то вона, на думку етнометодологів, розпадається на численний набір різних ситуацій і подій. Етнометодологія вивчає багато феноменів, яким раніше не приділялося достатньої уваги: як ми бачимо певний порядок у світі, як передаємо власне бачення іншим, як встановлюються певні сталі елементи суспільного життя (наприклад, «говорити по черзі» під час розмови).

Англійські соціологи Дж. Херитадж і Д. Грейтбатч вивчали місце аплодисментів у промовах британських політиків. Вони виявили сім стійких засобів, які використовують оратори

для того, щоб примусити аудиторію аплодувати. Причому соціологи дійшли висновку, що всі ці сім засобів мають корені в стабільних моделях взаємодії, які трапляються у щоденних мовленнєвих практиках, хоча вони, як правило, не усвідомлюються людьми, які розмовляють. Тепер знання про аплодисменти використовуються спеціалістами з реклами і PR, щоб штучно стимулювати позитивні реакції аудиторії у моменти виступів політиків чи інших осіб.

Гарольд Гарфінкель писав, про те що «підтримання враження соціального порядку є результатом діяльності, що постійно триває». Предметом вивчення в етнометодології є прийняті на віру правила, які регулюють взаємини між людьми. Ці правила визначають як поводити себе у різних ситуаціях: коли треба щось сказати, або, навпаки, промовчати, коли можна пожартувати, а коли усмішка виглядатиме недоречною.

Нідерландський історик Йоган Гейзінга у своїй праці «Ното ludens», осмислюючи походження культури, висловив думку про ігровий характер культури, про соціальну людину як «людину граючу». Його теорія являє собою вивчення соціальної взаємодії з точки зору театральної вистави і дозволяє по-новому осмислити поняття статусу і ролі. Статус нагадує роль у п'єсі, а роль виступає в якості сценарію, підказуючи персонажам діалоги і вчинки.

У своїй праці «Представлення себе у повсякденному житті» (1959), І. Гоффман стверджує, що кожний соціальний актор завжди прагне керувати своїми зовнішніми проявами й інформацією про себе, яку він робить доступною для інших людей, намагаючись справити на них позитивне враження. «Представлення» кожного індивіда І. Гоффман називає самопрезентацією, розуміючи під нею намагання індивіда залишити особливе враження про себе в свідомості інших.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! У центрі уваги вченого – методи та засоби, якими користується людина для створення, підтримання і керування враженням, яке вона справляє на оточення.

Резюме за змістом теми.

Найважливішими особливостями сучасного етапу розвитку соціології є поява багатьох нових теорій і напрямків, посилення плюралізму теоретичної соціології, тенденція до об'єднання теоретичної й емпіричної соціології, макро- і мікросоціології створення інтегральних об'єднаних парадигм, прагнення до створення єдиної узагальнюючої соціологічної теорії та ін.

Основні соціологічні напрямки сучасності: символічний інтеракціонізм, феноменологія й етнометодологія — об'єднані загальною лінією у тлумаченні соціальних явищ і процесів. Якщо структурний функціоналізм і конфліктологія акцентують свою увагу на соціальних структурах і їхніх функціях, то дані напрямки — на вивченні й інтерпретації конкретної соціальної діяльності, поведінці людей, від яких, на їхню думку, похідні й соціальні системи.

Феноменологічна соціологія – напрям теоретичної соціології, згідно з яким вважається: все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Її мета – аналіз і опис створення щоденного життя. Згідно з феноменологією соціальна реальність – це штучне утворення, створене уявою самих діючих індивідів; закони чітких незмінних властивостей соціальної реальності також є штучними, непостійними; об'єкти, з якими взаємодіє людина, тісно пов'язані рівнем розвитку уявлення людини про них і рівнем нагромадженого нею соціального досвіду. *Етнометодологія* – це дослідження процесу розуміння людьми слів та поведінки інших людей у повсякденній суспільній взаємодії, де центром уваги є «етнометоди», якими люди підтримують сенсові стосунки між собою.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке феноменологія? Дайте коротку характеристику цій соціологічній концепції.
2. Назвіть теоретичні джерела формування феноменологічної соціології.
3. Які вихідні ідеї та принципи феноменологічного методу?
4. Опишіть основні позиції та підходи етнометодології.
5. У чому полягають теоретико-методологічні засади формування феноменологічної соціології?
6. Розкрийте зміст соціальних ідей Е. Гуссерля. Принцип феноменологічної редукції.
7. Поясніть значення вчення А. Шюца про смислову структуру соціального світу.
8. Чому наукове знання – похідне від повсякденного досвіду?
9. Що являють собою поняття індексність реальності, індексичні й об'єктивні судження?
10. У чому Ви бачите причини кризи соціальної реальності, яка виникла сьогодні у багатьох українців?

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Складіть таблицю «Етнометодологія. Мовна комунікація, фонові очікування і «гарфінкелінг».
2. Розкрийте основні принципи етнометодологічної соціології Г. Гарфінкеля і А. Сікурела.
3. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку літератури. Систематизуйте та проаналізуйте основні напрями досліджень феноменологічної соціології.
4. Поясніть специфічні характеристики теорії інтерсуб'єктивності як зразка феноменологічного підходу до проблеми природи соціального.
5. Охарактеризуйте специфіку соціального знання П. Бергера і Т. Лукмана про соціальне конструювання реальності.
6. Проаналізуйте процеси екстерналізації, об'єктивності й інтерналізації (П. Бергер і Т. Лукман).
7. Охарактеризуйте організацію повсякденного знання і конструкції типового сприйняття.
8. Розробіть схему ключових понять П. Бергера і Т. Лукмана про соціальне конструювання реальності. Продумайте додаткові запитання одногрупникам.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Теоретичні джерела формування феноменологічної соціології.
2. Е. Гуссерль про реальність і свідомість.
3. А. Шюц: ідеалізація і типологізація.
4. П. Бергер і Т. Лукман про соціальне конструювання реальності.
5. Етнометодологія – програма розвитку нетрадиційної соціології.

Основна література

1. Добренєков В.И., Кравченко А.И. Социология: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 624 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, І.О. Погорілий. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Історія філософії / Владислав Татаркевич; [пер. з пол. А. Шкраб'юка]. – Львів: Свічадо. – Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня / В. Татаркевич. – 1999. – 568 с.
4. История теоретической социологии: в 5 т. / [Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов]. – Т. 5: Социология второй половины ХХ – начала ХХІ века. М.: Академический проект, 2010.
5. Курс історії теоретичної соціології: навчальний посібник / А. О. Ручка, В. В. Танчер; Міжн. фонд "Відродження". – К.: Наукова думка, 1995. – 224 с.
6. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки: пер. с фр. / Ж. Рюс. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
7. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: навчальний посібник / М.П. Лукашевич; М-во освіти України. МАУП; Відп.ред.І.В. Хронюк. – К.: МАУП, 1999. – 344с.
8. Современная американская социология / Под. ред. В.И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 296 с.
9. Социология ХХ века: история и технологии: Для студентов вузов / Э.А. Капитонов; Обл.О. Шмакова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

Додаткова література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
2. Бергер П. Л. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи: Монографія / П. Л. Бергер; Пер.з англ. С. О. Макеєв, І. П. Дзюб, І. О. Кресіна; Передм. В. К. Черняка. — К.: Вища школа, 1995. — 247 с.
3. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії // Філософська думка. — 2002. — № 3.
4. Етнологія: навч. посібник / М. Ф. Юрій. – К.: Дакор, 2006. – 360 с.
5. На постмодерністських роздоріжжях культури: пер. з пол. / З. Краснодембський. – К.: Основи, 2000. – 196 с.
6. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
7. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман; пер. з нім. та післямова В. Кебуладзе. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 558 с.

НОВІТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Вивчивши матеріал цієї теми, ви знатимете

- засадничі основи неофункціоналізму і теорії соціокультурної модернізації;
- сильні і слабкі сторони концепції логіки соціологічного знання Дж. Александера;
- особливості розробки теорії соціальної дії Р. Мюнхом;
- співвідношення між «соціальною системою» і «життєвим світом»;
- сучасні теорії модерного і постмодерного суспільства,

а також умітимете

- виділяти новітні напрями розвитку соціологічної теорії;
- об'єктивно оцінити поворот до теоретичної інтеграції в сучасній соціології;
- аналізувати гендерні теорії;
- визначити роль соціології глобалізації.

Становлення соціології в ХХ столітті як фундаментальної наукової дисципліни, характеризується розвитком власної наукової методології, оформленням знання в систему, розвитком власної системи методів пізнання й області додатків. Починаючи з цього етапу соціологія розвиває себе на власній основі.

47.1. Неофункціоналізм як напрямок сучасної соціологічної теорії

У науковий обіг термін неофункціоналізм був введений в 1985 р. американським соціологом Дж. Александером (нар 1944 р.). Цим терміном позначався напрям у теоретичній соціології, який вважав що:

- соціологи в дослідженні еволюції суспільства зобов'язані брати до уваги всі точки зору різних соціальних сил;
- кожна з цих точок зору виражає певний аспект цієї еволюції;
- значний заряд раціональності міститься в комунікативній дії членів суспільства і його треба виявляти, а не приймати раціоналізацію соціальної дії за тенденцію самого історичного розвитку.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Неофункціоналісти розглядають суспільство як історично визначену соціальну систему і конкретний життєвий світ, як інтерсуб'єктивну і первісну очевидну даність світу самих суб'єктів життєдіяльності. Застосування принципу комунікативної раціоналізації життєвого світу до дослідження суспільства і первинних суспільних проблем найбільш повно проявилось у творчості німецького соціолога Юргена Хабермаса.*

Неофункціоналізм – це реконструкція теоретичної традиції, закладеної Т. Парсонсом, її оновлення і поглиблення. За словами Дж. Александера, неофункціоналізм є одним зі свідчень глибоких зрушень у підвалинах соціологічної дисципліни, передусім просування до синтезу конфронтуючих концепцій, тенденції до інтеграції мікро- й макропідходів, прагнення до розробки універсальної узагальнюючої теорії.

47.2. Концепція логіки соціологічного знання Дж. Александера

Прикладом підходу перебільшення значення макрорівня при інтеграції соціологічного знання, є теоретизування Дж. Александера, що отримали назву «багатомірної соціології», за допомогою якої він намагається сформулювати «нову теоретичну логіку для соціологів».

Нова теоретична модель Дж. Александера ґрунтується на проблемі порядку, що має індивідуальний (мікро-) і колективний (макро-) рівні, та проблемі дії, що поєднує у собі матеріальний (об'єктивний) і ідеальний (суб'єктивний) рівні.

Виходячи саме з цих двох континуумів, Дж. Александер розробляє чотири головні рівні аналізу, що зосереджуються на таких опозиціях: *колективне – індивідуальне, колективне – матеріальне, індивідуальне – ідеальне, індивідуальне – матеріальне.*

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Основний висновок : «Загальна структура для соціальної теорії може бути виведена лише із колективістської перспективи». Якщо вони дотримуються колективістської перспективи, то мають певною мірою можливість приєднати «порівняно невеликий» елемент «індивіду-*

альної згоди». Якщо ж вони обирають індивідуалістську перспективу, то прирікають себе на намагання включити до своїх теорій надіндивідуальні феномени.

47.3. Розробка теорії соціальної дії Р. Мюнхом

Соціальна дія є сукупністю певних компонентів, діяч з його потребами і метою, ситуація (конкретні умови, обставини), в якій він діє; орієнтація діяча на ситуації, що формують способи реалізації потреб, мету. У конкретній ситуації соціальні спільноти, верстви, індивіди виокремлюють різні об'єкти відповідно до їх значущості для досягнення мети, розрізняють корисні або шкідливі елементи ситуації, визначають першочергове, важливе і другорядне, аналізують можливі наслідки соціальних дій. Мета соціальної дії – це задоволення певних потреб. Якщо вона досягнута, настає момент рівноваги діяча, його потреб і зовнішнього середовища.

Соціальна дія може бути традиційною або афективною. Традиційна соціальна дія ґрунтується на соціальних стандартах поведінки, мінімізує самостійність особистості у її вчинках. Афективна соціальна дія зумовлена емоційним станом, найчастіше супроводжується глибоким душевним хвилюванням.

Соціальна взаємодія буває випадковою, тимчасовою і стійкою, приватною і публічною; особистісною і речовою; формальною і неформальною. Одним із виявів соціальної взаємодії є зв'язок.

Соціальний зв'язок – соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп, залежать від соціальних умов, у яких живуть індивіди. На їх особливість соціального зв'язку впливає різке збільшення чи зменшення чисельності його учасників.

За соціальної взаємодії відбувається обмін діями. Соціальна взаємодія є одним із джерел суспільних явищ, оскільки завдяки їй поведінка людини стає соціальною дією. Дії, що постійно репродукуються, орієнтовані на вищі цілі, є діяльністю. Головною ознакою соціальної діяльності є осмислення індивідом можливих варіантів поведінки осіб, які вступають з ним у взаємодію.

47.4. Неофункціоналізм і теорії соціокультурної модернізації

У соціології під терміном модернізація розуміють перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального; перехід від стабільного суспільства, до суспільства, яке безперервно змінюється.

Сучасне, розвинуте суспільство, згідно з теорією модернізації, творить таку економічну структуру, яка сприяє розвитку і використовує досягнення науки і техніки для підвищення продуктивності праці і заможності суспільства.

Модернізація змінює також психологію поведінки індивідів. У розвинутих країнах індивіди виявляють більшу підприємливість і наполегливість на шляху досягнення індивідуальних цілей і зазвичай ставлять перед собою далекосяжні цілі. Мешканці традиційних суспільств – здебільшого фаталісти, які не вірять у можливість самостійно розпоряджатися власною долею, вони менш націлені на майбутнє і живуть нинішнім днем.

47.5. Сучасні теорії модерного і постмодерного суспільства

Модернізація – перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального.

Модерними вважаються суспільства, розвиток яких у загальних рисах спирається на науку (перш за все природознавство), техніку, індустрію і демократію.

Постмодерністи виступають проти обожнювання науки, проти звільнення природознавства від моральних норм, що призвело до створення невідомих раніше засобів тоталітаристського контролю і маніпулювання людьми, проти руйнування довкілля промисловістю і технікою, проти суто формальної демократії і приниження людської гідності.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Постмодерністський Розум виступає проти закритих філософських систем типу діалектичного та історичного матеріалізму. Віддаючи перевагу невизначеності, сучасний підхід не визнає редукції, однобічного пояснення складного через просте.

Сьогодні комплексна думка про складні явища світу погоджується існувати й розвиватися без основ, у постійній непевності, але це вже не гальмує ні наукового пошуку, ані практичної діяльності.

47.6. Соціологія символічних форм П. Бурдьє

Теоретичною основою соціології Бурдьє є концепція подвійного структурування. Він визнає, що соціальна реальність структурована в аспекті соціальних відносин, що виявляється в розподілі різноманітних ресурсів (капіталів) матеріального і нематеріального характеру та в аспекті уявлень людей про ці відносини і про світ. Обидві позиції пов'язані діалектично. Центральним поняттям соціології Бурдьє є «габітус» – структуруюча структура, яка поєднує минуле, теперішнє, майбутнє, породжуючи схожі, стійкі у часі і просторі практики, впорядковуючи їх.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Головне завдання соціології, за Бурдьє, полягає у виявленні глибинних структур різноманітних сфер, що становлять соціальний універсум, а також механізмів, які задіяні в процесах його відтворення і трансформації.

Теорія Бурдьє вважається інтегральною соціологічною теорією і являє собою спробу подолання протиріч між мікро- і макроаналізом. В основі теорії Бурдьє лежать, фундаментальні ідеї класиків, що визначають два об'єкти соціології: це дослідницька програма Маркса, вихідним пунктом якої є загальнорозуміюча структура (суспільно-економічна формація), і програма Вебера, який виходить з концепту соціальної дії.

47.7. Постмодерністські підходи в соціології

Сутність принципу постмодернізму найвиразніше проявляється через переконструювання підходів, розуміння щодо аналізу змін соціальної реальності. Замість єдиної систематизованої соціологічної теорії пропонується набір різних соціологічних концепцій. Постмодерний напрям відображає новий синтез ідей щодо інтерпретації соціального світу. Один із пошуків інтегрованого підходу в сучасній соціологічній теорії є принцип, де увага зосереджується на передумові і результатах людської діяльності як структурних властивостей соціальних систем.

Один із співнапрямів постмодернізму репрезентується поглядами видатного французького соціолога та етнолога П'єра Бурдьє. Його погляди видаються досить оригінальними, на перших порах сприймалися як «шокуючі». Напрямок його теоретизування не вміщується в межі школи, а інтегрує різні концептуальні ідеї для вирішення на новому рівні традиційних соціологічних дилем.

47.8. Гендерні теорії

У західній літературі при розгляді механізмів передачі гендерної інформації від батьків до дітей, останнім часом широко застосовується теорія гендерної схеми С. Бем. Теорія гендерної схеми опирається на дві теорії засвоєння статевої ролі: *теорію когнітивного розвитку* і *теорію соціального навчання*.

Представники *когнітивної теорії* – Л. Колберг, Ж. Піаже, Г. Мартін вважають, що першим етапом у процесі засвоєння статевої ролі є самовизначення, ідентифікація дитини як хлопчика чи дівчинки. В результаті типова для даної статі поведінка викликає позитивні почуття – так відбувається самоствердження. Діти розвивають свідоме бажання бути подібними до одного з батьків або інших дорослих тієї самої статі. І в цьому разі процес набуття дорослого світосприйняття відбувається через навчання, якому передують фаза вибору чоловічої чи жіночої поведінкової моделі. *Теорія соціального навчання* стверджує, що гендерної ідентичності дитина набуває після засвоєння гендерної ролі.

В основу теорії покладено положення про те, що засвоєння гендерних ролей відбувається спершу через спостереження, а потім через імітацію.

!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Гендерна ідентифікація «відитовхується» від батьківського бачення відмінностей між чоловічою та жіночою поведінковою моделлю, яке їй передається дітям.

47.9. Теорія соціальної структурації Е. Гідденса

Основними поняттями теорії структурації Е. Гідденса є поняття «соціальний агент», «соціальна дія», «система», «структура», «структурація». Соціальний агент – це головний суб'єкт соціальної дії. Звертаючись до цього поняття, вчений підкреслює складну природу дії соціального агента, яку можна зрозуміти за умов аналізу мотивації дії (свідомим та несвідомим бажанням, які спонукають агента до дії), раціоналізації дії (здатність агента «ро-

зуміти», «пояснити» свої власні вчинки та вчинки інших учасників взаємодії), рефлексивного моніторингу дії (постійний, безперервний аналіз індивідом своїх власних дій, дій інших людей, а також фізичних та соціальних умов дії).

Виходячи з такого розуміння соціального агенту, Е. Гідденс по новому підходить до концептуалізації соціальної дії, яку він розглядає як реальність, що самовідтворюється.

Під структурою англійський Учений розуміє набір правил і ресурсів, які мають відношення до трансформації соціальної взаємодії, соціальних практик. Правила є водночас і результатом, і умовою дії індивідів.

47.10. Теорія класової структури Е. Райта

Американський соціолог Е. Райт, розвиваючи положення Маркса, звертається також і до теорії Вебера. З точки зору Е. Райта, в сучасному капіталістичному виробництві існують такі види контролю над економічними ресурсами, що і дає можливість визначати класи: контроль над грошовим капіталом; контроль над фізичними засобами виробництва (землею, заводами і т.д.); контроль над владою праці.

Е. Райт вважає, що до класу капіталістів відносяться люди, що здійснюють контроль над усією системою виробництва. Робочий же клас не здійснює ніякого контролю. Між цими двома класами існує проміжний клас, представники якого здатні впливати лише на деякі аспекти виробництва, але позбавлені права здійснювати контроль над іншими сферами виробничої діяльності.

47.11. Концепція соціальної структури Ч. Девіса і У. Мура

Представники функціонального підходу К. Девіс і У. Мур вважають, що соціальна структура суспільства представлена певним набором позицій, які можна досягти. Кожне суспільство стикається з проблемою: як спонукати індивідів займати ці позиції і як заохотити індивідів якісно виконувати обов'язки відповідно до цих позицій.

Девіс і Мур, починаючи з аналізу цих позицій, підкреслюють: для того, щоб індивіди заповнювали позиції, потрібні певні здібності; ці позиції неоднаково важливі для виживання суспільства. Для того, щоб індивіди прагнули зайняти ці позиції, їх потрібно винагороджувати. Серед винагород вони виділяють блага повсякденного життя і комфорту, розваг і проведення вільного часу, самоповаги і самореалізації.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Основні твердження Девіса і Мура зводяться до того, що окремі позиції в будь-якому суспільстві функціонально важливіші, ніж інші і потребують особливої кваліфікації для виконання. Обмежена кількість індивідів володіє талантом, який потрібно розвинути для заповнення такої позиції.*

К. Девіс і У. Мур звертають увагу на важливість зовнішніх умов стратифікації, серед яких вони виділяють такі: стадія культурного розвитку (накопичення зразків поведінки); відношення з іншими суспільствами (стан війни підвищує значимість військових позицій); фактор розмірів суспільства (великій країні легше підтримувати стратифікацію).

47.12. Системна теорія суспільства Н. Лумана

Ключовою ідеєю теорії Н. Лумана є диференціація, яка характеризує відмінності у станах системи і навколишнього середовища. Системна диференціація, відтворюючи розмежування системи і навколишнього середовища, забезпечує розв'язання проблем на рівні структурних припущень альтернативних можливостей. Теоретичні конструкти Н. Лумана стають особливо важливими у тій сфері розумової діяльності, де досліджуються сполучені поняття: «оперативна закритість», «само референція» і «аутопойезис» системи. За теорією самореферентної системи диференціація може здійснюватися лише завдяки самореференції. Унаслідок цього питання про різницю між закритою і відкритою системами замінює питання про відкритість самореферентної замкнутості.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** За Луманом, аутопойетичність соціальної системи полягає в тому, що вона сама здатна встановлювати і змінювати свої елементи шляхом реляційних (відносних) процесів, що дає підстави для стабілізації суспільства загалом і різних його підсистем.*

Важливим моментом теорії Н. Лумана є його висновок про поліконтекстуальність змісту кожного соціального утворення, тобто змісти так само численні, як і відповідні їм соціальні системи, і жоден з них не володіє статусом єдиного, споконвічного.

47.13. Ю. Хабермас про співвідношення між «соціальною системою» і «життєвим світом»

Основною проблемою та специфікою сучасності, згідно Хабермаса, є роз'єднання системи і життєвого світу, що виражається в процесі упредметнення сучасних життєвих світів і все більшої їх провінціалізації.

Громадська еволюція в наш час характеризується зміною залежностей між життєвим світом і системами. Якщо спочатку системи визначалися життєвим світом, то згодом вони розвинули зростаючу самостійність, втратили свою первісну залежність від зв'язків життєвого світу і виробили власну динаміку. Подібне уречевлення суспільства являє собою переміщення центру ваги на не залежні від мови і комунікації середовища – як *гроші і влада*, що означає поглинання життєвих світів системами.

На стику системи і життєвого світу виникають нові конфлікти (*проблематика навколишнього середовища, надскладного, перевантаженість комунікативних структур тощо*). Тому проблеми сучасного суспільства не можна зрозуміти тільки за допомогою аналізу системних процесів.

47.14. Концепція соціокультурної динаміки В. Бюля. Соціологія глобалізації

Модель В. Бюля. До висновків про взаємозв'язок різних сторін духовного життя абсолютно незалежно дійшов професор соціології Мюнхенського університету В. Бюль. У 1987 р. він опублікував монографію «Динаміка культури», в якій розглядає культуру як соціально обумовлену схему осягнення світу і зразків людської поведінки.

У першій фазі циклу висока кон'юнктура, відзначається експансія Я, порив до емансипації, повстання проти авторитетів, звільнення від «систем». У другій фазі циклу починається господарський криза, яка супроводжується, з одного боку, надактивним тероризмом, а з іншого – пасивним нарцисизмом. В останній фазі циклу – депресії – домінує прагнення до спокою і безпеки.

В. Бюль вважає, що поняття кризи культури є дещо надуманим, «криза культури – це лише зворотний бік фетишизували поняття культури... воно різко вказує на певний об'єктивний або суб'єктивний зміст».

Культури – це соціально-обумовлені системи осягнення навколишнього світу; вона стерильна, якщо вона більш не входить у взаємодії з іншими культурами і слабка, коли вона реагує лише рецептивно.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** «В цілому ми визначаємо її як багаторівневу систему, витікаючу з простої полярної конструкції, а саме з діаметральної протилежності флюктуруючого символізму – з одного боку, і генетично фіксованою програми поведінки – з іншого».*

47.15. Соціологія глобалізації

Характерною рисою сучасного глобального суспільства є перехідний тип суспільних відносин, оскільки перехід глобальної спільноти на новий рівень передбачає високий рівень розвиненості, стабільності і збереження певних можливостей прогресу, зумовлених діючою системою і необхідних для забезпечення переходу. Проте перехід означає також виникнення принципово нових структур з новими функціями, з появою нових тенденцій і закономірностей, які руйнують функціонування актуальної системи і умови та її відтворення.

Серед французьких соціологів існує точка зору, згідно з якою предметом глобалізації виступає рух, динаміка еволюції, яка стосується всіх вимірів суспільної діяльності і полягає в перевищенні відомих форм відкритості чи інтернаціоналізації. Цей рух можна аналізувати на двох рівнях: рівень одразу глобальної реальності, реальності детериторіалізованої, такої, що нависає згори (можна передчувати загрозу тоталітаризму й усім країнам, які вважаються конвергентними).

47.16. Світ-системний аналіз І. Валлерстайна

Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільств, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток насамперед окремих суспільств, а не їхніх систем.

Найпоширеніша версія світ-системного аналізу, розроблена І. Валлерстайном. Згідно І. Валлерстайну, сучасна світ-система зародилася в т. зв. «довгому 16-му столітті» (приблизно 1450–1650 pp.) і поступово охопила собою увесь світ. До цього часу у світі одночасно співіснувала безліч світ-систем. Ці світ-системи Валлерстайн підрозділяє на три типи: мінісистеми, світ-економіки й світи-імперії. Згідно Валлерстайну, усі докапіталістичні світ-економіки рано або пізно перетворювалися в світ-імперії через їхнє політичне об'єднання під владою однієї держави. Єдине виключення із цього правила — це середньовічна європейська світ-економіка, яка перетворилася не в світ-імперію, а в сучасну капіталістичну світ-систему.

«Світ-Система – соціальна система, що має границі, структуру, правила легітимації і погодженість (coherence)»; організм, чиє життя визначається конфліктуєчими силами;. Критерій світу-системи – самодостатність (self-contained) його існування.

47.17. Концепція мережевого суспільства М. Кастельса

Серед авторитетних досліджень інформаційного суспільства та нової економіки найбільше визнання набули праці Мануеля Кастельса (р. н. 1942), який надає перевагу вживанню категорії «інформаційного суспільства², або суспільства мережевих структур.

М. Кастельс писав про три способи суспільного розвитку: аграрний, індустріальний та інформаційний, останній почав формуватися у 70-х роках. Учений розрізняє поняття інформаційного суспільства, концепції якого наголошують на ролі інформації в суспільстві, та інформаційного суспільства.

Мережа є основним елементом будь-якої соціальної дії. Виробництво, обмін і споживання функціонують як цілісна мережа, аналогічно до спільноти, і за допомогою інформаційних технологій отримують можливості самоорганізації на інтерактивному, віртуальному рівні без фізичного контакту.

***!ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** Інтенсивність інформаційного, комунікативного метаболізму набуває якісних властивостей, спроможних формувати типологічні риси економіки та суспільства. Інформаційні технології безпосередньо визначають інтенсивність. Звідси їх фундаментальне значення як фактора формування нових якостей економіки та суспільства.*

47.18. Поворот до теоретичної інтеграції в сучасній соціології

Донедавна єдиною концепцією, що вивчає специфіку соціальних процесів, закономірності розвитку суспільства, у нас вважали історичний матеріалізм. Тому теоретичну соціологію ототожнювали з історичним матеріалізмом (вчення про загальні закони та рушійні сили розвитку суспільства: економічний розвиток, зміни у засобах виробництва, поділ суспільства на класи і боротьба між ними). Людство виробило багато концепцій, які пояснюють закономірності розвитку цивілізації. Так, у середині ХХ ст. – теорії соціальної стратифікації, постіндустріального суспільства, конвергенції. Теоретична соціологія вже має самостійний статус із вищим рівнем достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування і розвиток соціальних відносин, про закономірності соціального життя.

Теоретична соціологія вирішує низку завдань:

- створення засад для опису і пояснення явищ, фактів соціальної дійсності у термінах і категоріях, які відображають їх сутнісні характеристики, спільні та відмінні риси;
- орієнтація на комплексний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів;
- розкриття сутності соціальних законів (загальних і спеціальних);
- формування методологічної бази для соціологічного пізнання дійсності.

Структуру теоретичної соціології формують такі компоненти:

- система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і системах;
- система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства.

47.19. Дж. Рітцер, Дж. Александер як ідеологи теоретичної інтеграції.

Рітцер вважає сучасну соціологію мультипарадигмальною наукою, останнім часом усе більше виявляє тенденції до взаємозближення парадигм: функціоналістської парадигми «соціальних фактів», феноменологічної – «соціальних дефініцій» і бихевиористської – «соціальної поведінки», тобто до побудови інтегративної парадигми.

«Ключем» до інтегративної парадигми Рітцер вважає свою концепцію «рівнів» дослідження: слідом за Ж. Гурвич, Дж. Александером та іншими дослідниками він дає логіко-

діалектичну класифікацію рівнів соціальної реальності, яка, за задумом, повинна допомогти досліднику організувати гострий, багатоаспектний матеріал системи координат: «макромікронтинум» і «суб'єктивно-об'єктивний континуум».

Основний висновок Дж. Александера такий: «Загальна структура для соціальної теорії може бути виведена лише із колективістської перспективи». Він стверджує, що соціальні теоретики мають обирати або колективістську, або індивідуалістську перспективу.

Резюме за змістом теми.

Сучасне становище соціології не можна вичерпно охарактеризувати лише на основі теоретико-пізнавальної функції. Важливим виміром її стану стає виконання прикладних функцій. Соціологічні методи проникають практично в усі галузі людської діяльності. Сучасне суспільство неможливо уявити без їх широкого використання. Характерною рисою стає поширення міждисциплінарних праць, коли соціологічні методи інтегровані в інші прикладні науки (дисципліни) — соціоінженерію, маркетинг тощо.

Таким чином, у розвитку сучасної соціології виділяють два процеси: з одного боку, спроби виходу з кризи у сфері теоретичної соціології шляхом відмови від традиційних теоретичних орієнтацій, створення нової, постмодерністської методології, з другого — широкий розвиток прикладної соціології, яка дедалі більше орієнтується на вузькі проблеми та стає менш залежною від «великих теорій».

? Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні теоретичні підходи сучасної соціології.
2. Яка головна ідея функціоналістського підходу?
3. Що являє собою неофункціоналістський підхід? Його суть?
4. У чому полягає значення течії конфлікціонізму?
5. Проаналізуйте мікросоціологічні підходи.
6. Розкрийте сучасні теорії модерного і постмодерного суспільства.
7. Яке значення соціології глобалізації для вивчення закономірностей масових соціальних явищ?
8. Охарактеризуйте концепції соціальної структури Ч. Девіса і У. Мура.

Завдання для індивідуальної роботи та практичні завдання

1. Проаналізуйте характерні особливості сучасної соціології.
2. Проведіть аналіз теорії структурації Е. Гіденса.
3. Охарактеризуйте сучасні теорії соціальної структури.
4. Підготуйте словник невідомих термінів і розробіть порівняльну характеристику запропонованих шкіл.
5. Ознайомтесь з матеріалом, запропонованим у списку обов'язкової та додаткової літератури. Продумайте висновки та додаткові запитання одногрупникам по темі.
6. Поясніть концепцію мережевого суспільства М. Кастельса.
7. Охарактеризуйте постмодерністські підходи в соціології.
8. Проблема глобалізації в соціології.
9. Підготуйте доповідь на тему «Світ-системний аналіз І. Валлерстайна».
10. Розкрийте значення концепції соціокультурної динаміки В. Бюля.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

6. Соціологія символічних форм П. Бурдьє.
7. Конфлікціонізм у сучасній соціології.
8. Інтеракціонізм у сучасній соціологічній теорії.
9. Концепція соціокультурної динаміки В. Бюля.
10. Функціонізм – як один з основних теоретичних напрямків у сучасній соціології.

📖 Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер.з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004 – 688 с.
2. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

3. *Немировский В.Г.* История социологии: Учеб. пос. для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. – М.: Владос, 2005. – 319 с.
4. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки: пер. с фр. / Ж. Рюс. – К.: Основи, 1998. — 669 с.
5. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології : посіб. – К.: Наук. думка, 1995. – 223 с.
6. *Сірий Є.В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
7. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій / За ред. Ручки А.О. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.
8. Социология: история и современность: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / За ред. Волкова А.Г. – Изд. 2-е. – Ростов -на-Дону: Феникс, 2007. – 672 с.

Додаткова література:

1. *Бурдьє П.* Практичний глузд. – К.: Укр. центр духов. культури, 2003. – 503 с.
2. *Гидденс Э.* Постмодерн / Философия истории. Антология. – М., 1995. – С. 340–347.
3. *Мальтус Т.-Р.* Опыт закона о народонаселении / Т.-Р. Мальтус [пер. И. А. Вернера]. – М.: Изд-во К. Т. Солдатенкова, 1895. – 318 с.
4. На постмодерністських роздоріжжях культури: пер. з пол. / З. Краснодембський. – К.: Основи, 2000. – 196 с.
5. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / ред.: В. І. Волович. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
6. Соціологічна енциклопедія / Ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Заявивши про свою прихильність строгим науковим методам, соціологія по суті на перших порах свого існування виявилася досить далека від них. Стояв довгий шлях власного розвитку, щоб врешті-решт осмислити необхідність йти, з одного боку, у фарватері природничо-наукового знання, з іншого, – шукати свою колію на широкій дорозі соціального пізнання суспільства, конкретних соціальних спільнот, особистості, їхньої взаємодії у рамках самих різних соціальних структур.

Історія соціологічної науки протягом класичного і сучасного етапів свого розвитку виробила і затвердила принцип соціологічного плюралізму. Він означав, що способи пояснення соціальних фактів, у тому числі суспільних перетворень, можуть бути відмінними, включаючи рівень аргументації і ступінь впливу на подальший розвиток соціологічної науки. Ті способи аналізу, які надали найглибший вплив на цей розвиток, набули характеру парадигм, стали «канонізованими» в соціологічній науці (позитивізм, марксизм, веберіанство, структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, парадигми конфлікту, обміну, етнометодологія тощо).

У першій половині ХХ ст. були закладені основи соціології як особливої науки про суспільство, визначилися її головні напрямки, оригінальні теоретичні концепції та методологічні принципи, що склали специфіку соціологічного підходу до вивчення суспільства. Так чи інакше подальший розвиток соціології, незалежно від того, приймалися або відкидалися розроблені в її рамках основні ідеї, спиралося на досягнення зазначеного періоду.

Великого поширення в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. набув психологічний напрямок у соціології. Відмовившись від біологізації суспільства, психосоціологи намагалися подолати обмеженість еволюціонізму; їх теоретичні концепції набували все більш аналітичний характер. Помітним явищем рубежу ХІХ–ХХ ст. у соціології стала криза еволюціонізму і пов'язані з ним антипозитивістські течії. Ідея загальної кризи культури і пов'язана з нею конфронтація раціоналістичного та історичного підходів до суспільства охопила всю європейську соціальну думку. У соціології кінця ХІХ ст. ця дискусія виявилася особливо виразно представлена в полеміці формальної і розуміючої соціологій.

На початку ХХ ст. у силу практичних потреб колоніальних держав соціологія у основному вивченням соціоетнографічної проблематики. Заслугою цього напрямку є формулювання принципів функціоналізму, що визначають виникнення і розвиток соціальних інститутів залежно від потреби суспільства вирішувати нові, усе складніші завдання, що виникають перед ним у міру розвитку. Цей підхід згодом був деталізований і поглиблений структурним функціоналізмом, а також дозволив виявити якісні відмінності між економічними і соціальними зв'язками у взаємодіях людей. Функціоналізм з його ухилом на натуралістичний підхід до дослідження соціальної реальності, на природничо-наукову методологію і системні риси суспільства, з його спробою перерахувати всі необхідні умови, що забезпечують рівновагу і «порядок» соціальної системи, всі складові її елементи, механізми її інтеграції в свій час знаходив широку підтримку як в академічних, так і в політичних колах. Структурні функціоналісти абсолютизували нормативну сторону життєдіяльності суспільства. Натомість біхевіористи проголошували примат психічного над соціальним.

Капіталістичне суспільство на кожному новому етапі своєї трансформації вимагало нових досліджень соціальних проблем виробництва і відносин між людьми в цій сфері, зміни у взаємодіях між різними групами населення, особливо у великих містах, поширення ЗМІ, питання політичного життя, освіти, культури, молоді та ін. Наука охоче відгукувалася на них, розвиваючи спеціальні галузі соціологічного знання, предметом яких ставало дослідження конкретних актуальних соціальних проблем. Якщо ж врахувати, що в ХХ ст. соціологія стала демонструвати свою зростаючу прикладну і емпіричну ефективність, проникаючи в усі нові сфери практичного освоєння соціуму, стає зрозумілим величезне значення пройденого нею шляху.

Останні роки ознаменувалися різким поворотом суспільства та соціології в бік інтересу до глобальних проблем сучасності, в цілому процесам глобалізації та вивчення ставлення до неї з боку різних країн і груп населення. Історія розвитку соціологічної науки в ХІХ і особливо в ХХ ст. показала необхідність поглиблення її інтегративних тенденцій – як у рамках окремих напрямів і парадигм, так і на рівні різних країн. При цьому не йдеться про теоретичну уніфікацію цієї науки або зникненні національної специфіки різних соціологічних шкіл. Теоретичний плюралізм і різноманітність соціологічних шкіл в окремих країнах були і залишаються важливими передумовами ефективного розвитку науки.

Навчальне видання

РАХМАНОВ Олександр Адольфович
БУЛЬБЕНЮК Світлана Степанівна
МАНЕЛЮК Юрій Миколайович

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ
(у 2-х книгах)

Навчальний посібник

Редактор *І. Савлук*
Коректор *Л. Гримальська*
Верстка *М. Криворученко*

Підп. до друку 24.04.2017.
Формат 60×84/8. Друк. арк. 28,08.
Зам. 14-4983.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)
Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua